سانجھ سرت

مضموناں دی چون

مرتّب: سعید بھُٹا

ویروا

پرکھ پریت

مُڈھلی گل

پنجابی دے شعری ادب دی روایت منی پرمنی ہے ، پر ایہدے مقابلے تے نثری ریت اُکا ای نویں ہے۔ پنجابی وچ تخلیقی نثر دی ریت انگریزی ادب دی ویکھا ویکھی ٹُری۔ ایہو کارن ہے کہ اجوکیاں پرچلت نثری صنفاں انگریزی ادب دی ہی دین ہن۔ پہلاں پہل یورپی ادب توں متاثر ہو کے لکھن والے بہتے سکھ لکھاری سن ، جیہناں افسانے ، ڈرامے ، ناول ، کھوج تے پڑچول دی نینہہ رکھی۔ 1947ء دے اُچھالے مگروں ایہہ پڑ پھیر بکھنا تھی گیا۔ 1960ء دے نیڑے تیڑے پہلی واری وچلے میل دے یورپی علم تے ادب توں جانُو پنجابی مسلمان سوجھوان دے من وچ اپنی رہتل تے وسیب دی سنجان دے سوال پُنگرے۔ کیہ ماں بولی توں اڈ دوجیاں زباناں وچ کھری لکھت ہوند وچ آ سکدی ہے؟ لکھاری دی شخصیت ، اوہدے آل دوالے تے زبان دی آپو وچ کائی سانجھ ہوندی ہے؟ ایہہ اصلوں اپنا آپ پچھانن دے سوال سن۔ ایہناں دے پچھے آل دوالے دیاں لسانی تے رہتلی تحریکاں دا اثر تاں ہو سکدا ہے ، پر سوال مانگویں نہیں سن۔ اندرلے نوں ہلا دین والے ایہناں سوالاں ہی پنجابی ادب نوں لکھاریاں دی اجیہی کھیپ دتی ، جیہناں ماں بولی دے ڈیڑھ سو سال دے کھپے نوں پورن دا آہر کیتا۔ ایہناں لکھاریاں ماں بولی وچ چنگیاں کتاباں لکھ کے لوکائی دے ذہناں اتے جے جالے لاہے۔ ایہدے نال نویں پیڑھی دے پڑھن ہاراں دا مان ودھیا کہ اساڈی بولی وچ ہر موضوع نوں بیانن دی سکت ہے۔

ایہناں چالھی سالاں وچ علمی تے نثری کتاباں لکھن دا مُڈھ بجھیا ہے ، پر کوئی مان یوگ روایت نہیں بنی۔ اجے ایس کھیتر وچ بہت سارے کم دی لوڑ ہے۔ اسیں پنجابی دے شعری ادب بارے مضموناں دی اک چون "سانجھ وچار" دے سرناویں تھلے ترتیب دتی ہائی تے ہُن نثری ادب بارے "سانجھ سُرت" دے سرناویں تھلے پیش کر رہے ہاں۔ اسیں اوہناں لکھاریاں دے ممنون آں ، جیہناں

"سانجھ سُرت" وچ اپنے مضمون شامل کرن دی اجازت دتی۔ سجاد حیدر جنتی، محمد آصف خاں، پروفیسر سمیع اللہ قریشی، شفقت تنویر مرزا، کرنل نادر علی، انور چودھری، پروفیسر امجد علی شاکر، ڈاکٹر انعام الحق جاوید، پروفیسر محمد جواد تے ناہید قادر ہوراں سجرے حرفاں نال سُرت جگائی ہے۔ پروفیسر شارب تے اظہر حیدر ہوراں دے ہتھ وٹاندرے پاروں ای ایہہ کتاب ویلے سر توڑ چڑھی۔ اسیں سارے متراں دے دیون دار واں، جنہاں اساڈے نال تعاون کیتا۔ اساڈے لئی مان یوگ گل ہے کہ اساں پنجابی پیاریاں دا کوئی چھپیا لیکھ "سانجھ سُرت" وچ شامل کرنا چاہیا یاں نویں موضوع لئی ونگاریا تاں سبھناں پریت دا ہنگارا بھریا۔

سعید بھٹا

محمد آصف خاں

پنجابی بولی دا پچھوکڑ

اجوکیاں ہند آریائی بولیاں وچوں پنجابی وی اک متھی جاندی ہے۔ ایہناں بولیاں بارے تن وکھو وکھ نظریے پرچلت ہن۔

ا : ویدی بولی توں سنسکرت ہوند وچ آئی۔ سنسکرت نوں پانی نے "اشٹا دھیائی" راہیں گرامر دے اصولاں وچ جکڑ دتا۔ لکھتی سنسکرت وچ اکسارتا رہی' پر بول چال دی سنسکرت وڈی وڈی پراکرت بن گئی۔ ایہہ پراکرت اگانہہ جا کے اپ بھرنش وچ وٹ گئی۔ ایہدے توں اجوکیاں ہند آریائی بولیاں نے جنم لیا۔ پنجاب وچ پنجابی' سندھ وچ سندھی' بنگال وچ بنگالی وغیرہ۔

ب : ہند آریائی بولیاں سدھیاں ویدی دی کُکھوں جمیاں ہن۔

ج : پنجابی اک غیر آریائی بولی ہے۔

لکھیاراں دی وڈی گنتی پہلے نظریہ دے حق وچ ای ہے۔ کُجھ تاں ایس پاروں کہ پراکرتاں بارے جنیاں وی کتاباں پرانے پنڈتاں نے لکھیاں ہن' اوہناں وچ ایسے نظریے نوں دوہرایا گیا ہے۔ دوجی گل ایہہ وے کہ یورپی لکھیاراں نوں ایہو نظریہ سُکھاندا تے وارا کھاندا سی۔ ایس پاروں اوہناں نے وی ایسے دے لڑ لگنا ودھیرے لاہے وندے جانیا۔ تیجی گل ایہہ کہ ساڈے دیسی لکھیاراں نوں پُن چھان تے پرکھ پڑچول دی عادت نہیں رہی۔ ایس پاروں ہر جنا کھنا اجوکیاں بولیاں بارے کوئی گل چھوہندا ہے تاں اوہ اوہو کجھ گَہندا ہے' جو اوہدے اگلیرے پکّل چکے ہوندے ہن۔

دوجا دھڑا وی اجوکیاں بولیاں نوں ہند آریائی ای آکھدا ہے۔ پر فرق ایہہ ہے کہ اوہ ویدی نوں ایہناں دا سوما مندا ہے۔ ایہہ نظریہ ایڈا پرانا نہیں۔ پہلے نظریے مطابق لکھیاں گیاں کتاباں پڑھن گھوکھن مگروں جدوں کئی نویں سوال ذہناں

وچ مُنگرے اتے اوہناں دا کوئی پرتاوا نہ لبھیا تاں ایہناں نے اجوکیاں بولیاں دی ساکاچاری اک لما چھڑپا مار کے ویدی نال گنڈھ دتی۔ دوجی گل ایہہ کہ سنسکرت تے اجوکیاں بولیاں وچالے ماڑی جیہی وی نحوی سانجھ نہیں لبھدی۔ پھیر ایہہ کیویں ہو سکدا ہے کہ کوئی بولی کسے دوجی بولی وچوں پھُٹی ہووے۔ تیجی گل اُچیچی پنجابی بارے ہے' اوہ ایہہ کہ "رِگ وید" پنجاب وچ رچیا گیا سی۔ ایس پاروں اوہناں دی جاچے' مقامی بولی دی جننی ویدی ای ہو سکدی ہے' سنسکرت نہیں۔ جیہدے جمن بھوئیں دا کوئی پکا تھتھا تھوہ نہیں لگ سکیا۔

اصل وچ ایہہ اوہ دھڑا ہے' جو وڈے وڈے پنڈتاں تے یورپی سکالراں نوں جھُٹلاون دا ہیا نہیں رکھدا' پر نال دے نال اوہناں دیاں دلیلاں توں مطمئن وی نہیں۔ ایہہ لوک پولے جیہے موہنہ نال پہلیاں دی پُن چھان اتے شک دا اظہار وی کری جاندے ہن' پر لگدے ہتھ اجوکیاں ہند آریائی کلاوے وچ وی سمیٹی جاندے ہن۔

تیجا دھڑا اوہ ہے جیس نے پہلیاں دیاں لکھتاں نوں گھُٹ کے پلے بنھن دی تھاں' اوہناں نوں گھوکھیا' پرکھیا تے پڑچولیا ہے۔ ایہہ لوک پنڈتاں تے یورپی سکالراں دے وڈے وڈے ناواں نوں دین دی تھاں' پرکھ پڑچول مگروں کسے سٹے تے اپڑیا ہے۔ اوہناں نوں ایہہ راہ مُجھن وچ کیاں گلاں دا ہتھ ہے۔ سواں' ہڑپا تے سرائے کھولا دے تیہاں دی کھٹائی' نیگریٹو' آسٹرک تے دراوڑاں دا پنجاب وچ آون' رِگ وید وچ غیر آریائی قبیلیاں دا ذکر' ویدی تے سنسکرت وچ غیر آریائی لفظاں دی ہوند وغیرہ۔ ایہناں وچوں کئی تت نہ تاں پُرانے پنڈتاں اتے نہ ای مُڈھلے یورپی سکالراں موہرے سن۔ سبھ توں وڈی گل ایہہ کہ اجوکیاں بولیاں دی نحوی بنتر ویدی تے سنسکرت نال نہیں رلدی۔

ایہدے توں پہلاں کہ ایہہ نکھیڑا کیتا جاوے کہ پنجابی بولی آریائی ہے جاں غیر آریائی۔ کجھ ہور تتاں بارے وچار کرنا ودھیرے لاہے وندا ہوسی۔

لسانیات بارے لکھن والے مُڈھلے لوکاں موہرے صرف اکو تت سی' اتے اوہ سی سنسکرت تے اجوکیاں بولیاں وچکار لفظالی دی سانجھ۔ اوہناں دی گل آریاں توں شروع ہوندی سی اتے آریاں تے ای مُک جاندی سی۔ ایس نینہہ اتے وڈے

وڈے اُسرگے اُسارن وچ کجھ حد تائیں سچے وی سن۔ اوہناں دے وہم گمان وچ وی نہیں سی کہ کسے دیہاڑے تھیہہ کھٹائی (Archaeology) دے ماہراں دیاں بیلچیاں تے کدالاں نے دھرتی تھلیوں اک اجیہے وسیب نوں جنیاونا ہے' جو آریاں توں ہزاراں ورھے پہلاں رہتل دیاں سکھراں چھوہندا پیا سی۔ ایہہ ٹھیک ہے کہ کجھ لکھیاراں نے غیر آریائی قوماں تے خاص کر کے دراوڑاں بارے گل تاں چھوہی سی' پر چلاویں جیہی۔ لوڑ اوہناں نوں ایہدی ایس پاروں پیندی سی کیوں جو اوہناں توں ویدی تے سنسکرت دیاں کتاباں وچ دراوڑی لفظاں اتے بلوچستان وچ دراوڑی ٹبر دی براہوئی بولی دی ہوندی دی گنجھل ہور کسے ڈھنگ نال حل نہیں سی ہوندی پئی۔

ویہویں صدی دے تیجے دہاکے وچ ہزاراں میلاں دے گھیر وچ پسرے ہوئے ہڑپا وسیب دا تھوہ لگیا۔ سرائے کھولا تے ہڑپا (پنجاب)' موہن جودڑو (سندھ)' لوتھل (گجرات کاٹھیاواڑ)' کالی بنگن (راجستھان) آمری تے نال (بلوچستان) وغیرہ تھیہیاں دی کھٹائی تے اوتھے لبھے انسانی ڈھانچیاں نے نسلیات تے لسانیات دے ماہراں نوں نویں سرے توں سوچن تے مجبور کیتا۔ گل ایتھے ای نہیں مکی۔ سواں وادی دیاں لبھتاں نے پنجاب دی انسانی تاریخ نوں لکھاں ورھے پچھانہہ لے کھڑیا۔

ایہناں ساریاں ہتاں نوں ساہمنے دھر کے لوڑ ایس گل دی ہے کہ پہلاں پنجاب دے لکھاں ورھے دی تاریخ نوں نویں سرے توں ہنگھالیا جاوے تے وت لسانی تاریخ دین دا جتن کیتا جاوے۔ بولی دا تھوہ لاون لئی بولن والیاں دا کھُرا نپنا ڈھلی لوڑ اے۔

پرانے تھیہاں دیاں کھٹائیاں نوں لانبھے رکھ کے جد اسیں نسلیات دے ماہراں دیاں لکھتاں پڑھدے ہاں تاں سانوں پتہ لگدا ہے کہ سبھ توں پہلاں ایتھے نیگریو' پھیر آسٹرک' پھیر دراوڑ تے بھیکڑ وچ آریہ آئے سن' ڈاکٹر سینتی کمار چیٹرجی نے ایہناں بارے ایوں دسیا ہے۔

نیگریو:

کسے ویلے ایس نسل دے لوک عرب توں لاء چین دے ساحلی علاقے تائیں دِگھرے ہوئے سن' ننگ کجن لئی کھلاں جاں گھاہ پتے ورتدے سن۔ ایہہ بھانڈے بناونے نہیں جاندے سن۔ ایہناں دے ہتھیار پتھر دے سن جاں پھیر ہڈیاں والے۔

واہی بیجی توں کورے سن۔ ایہہ لوک پھل، پُھل، پتے، جڑھاں تے جانوراں دا کچا ماس کھا کے ڈنگ ٹپاوندے سن۔ اجکل ایس نسلی گروہ دے لوک مکران، انڈیمان، ملایا تے فلپائن وچ لبھدے ہن۔ انج جاپدا ہے کہ مکران نوں یونانی اتے سنسکرت وچ متسیا دیش تدے ای آکھیا گیا سی کیوں جو ایہہ لوک کچی مچھی کھاندے سن۔ ایہناں نوں ایتھوں آسٹرک نسل دے لوکاں نے آکے کڈھیا۔ نیگریٹو کجھ مارے گئے کجھ نس گئے اتے رہندے دھاڑویاں وچ ہولی ہولی رچ مچ گئے۔

آسٹرک :

ایہہ لوک کدے بحرالکاہل توں ایسٹر آئیس لینڈ تائیں پھیلدے ہوئے سن۔ پہلیاں نالوں ایہہ کجھ ترقی یافتہ سن۔ پتھر دے ہتھیار، تیر، بھالے تے غلیل دی ورتوں جاندے سن۔ بھانڈے وی بنا لیندے سن۔ کھوہاں وچ وسن دی تھاں نکی موٹی اُساری کر لیندے سن۔

کول، بھیل، سنتھال، ساورا، ہو، کوروا تے جانگ قبیلے جیہناں نوں رلا کے "کولاری" جاں "مُنڈا" آکھیا جاندا ہے۔ ایسے نسلی گروہ نال تعلق رکھن والے دسے جاوندے ہن۔ گریرسن دا خیال ہے کہ ہنزہ، نگر وغیرہ دی بولی وی ایسے ٹبر نال تعلق رکھدی ہے۔ اوہ آکھدا ہے کہ آسٹرک لوک پہاڑ و پہاڑ پنجاب توں برما تے کمبوڈیا ول کھسکے سن۔

دراوڑ :

بحیرہ روم توں اک ہور نسلی گروہ تُریا۔ جیس نے آکے ایتھوں دے وسنیکاں نال متھا لایا۔ دراوڑاں نے پرانے وسنیکاں وچوں کجھ نوں مار وڈھیا کجھ نوں نسایا تے کجھ نوں اپنے وچ سمو لیا۔ ایہناں نے ای ہڑپا وسیب دی نینہہ رکھی اتے دو ھدیاں وو ھدیاں پنجاب، سندھ، بلوچستان، راجستھان تے گجرات وغیرہ دے ہزاراں مربع میل لے چوڑے علاقے وچ اپنیاں بستیاں وسائیاں۔ ایہناں دی وسوں گھٹ ودھ پنج ہزار ورھے پہلاں ریکھراں نوں چھوہ رہی سی۔ نیگریٹو تے آسٹرک جنگل واسی سن۔ مظاہر پرستی ایہناں دا مذہب سی۔ دراوڑاں نے ایس نوں اپناون دے نال نال اپنی ولوں وی ایہدے وچ وادھے کتے جیویں بندہ مردا نہیں سگوں اوس دی روح جانواراں تے درختاں وچ وڑ جاندی ہے وغیرہ۔ ایہو عقیدہ اگوں جا کے ہندو مت تے

بدھ مت ولوں آواگون دی شکل وچ اپنایا گیا۔

سارے عالم سنے رادھا کمود مکر جی تے ڈاکٹر گوہاب ایس گل تے متفق ہن کہ ہڑپا وِکھے چار پنج نسلی گروہاں دے لوک وسدے سن۔ ہور تاں ہور منگول نسل نال تعلق رکھن والے اک بندے دا وی ڈھانچہ لبھیا اے۔ مندے بھاگاں نال اجے تائیں ہڑپا توں لبھیاں مُہراں دی تحریر نوں نہیں پڑھیا جا سکیا۔ جے کسے نے پڑھن تے ٹِل وی لایا ہے تاں اوس دے سٹیاں نال دوجے متفق نہیں۔ جے ایہہ پڑھیاں جاندیاں تاں ہو سکدا سی کہ سانوں نسلیات دے ماہراں دے ٹیویاں تے ودھیرا انحصار نہ کرنا پیندا۔ 1872ء وچ سبھ توں پہلی وار سر الیگزینڈر کننگھم نوں ایہہ مُہراں لبھیاں سن۔ ہو سکدا ہے کہ ایہدے توں وی پہلاں ایہہ مُہراں کسے نوں لبھیاں ہون کیوں جو شاہ مراد نے اپنے اک شعر وچ ایہناں دی ایوں دس پائی ہے۔

مُتا ایں تاں جاگ، عمل سمبھال کے
ہڑپے مُہراں پا، صراف دیکھال کے

سو توں ودھ ورھے بیت گئے ہن پر اجے تائیں ہڑپا دی لپی تے بولی بارے کسے سانجھے سٹے تے نہیں اپڑیا جا سکیا۔ ساریاں نے اپنی اپنی سوچ سمجھ مطابق ایس لپی نوں پڑھن دی واہ لائی ہے۔ انج منڈا تے دراوڑی دے کئی لفظ اج وی پنجابیاں دی نت ورتوں دی بولی دا حصہ ہن۔ ایتھے کجھ مثالاں دتیاں جاندیاں ہن۔

مُنڈا : ڈِھیم، ڈھیلا، ڈھیٹھ، دھوڑ، گورا، اریکھا، برچھا، ڈھال، بھنڈار، گھاٹی، پھاٹک، آرا، ڈانگ، سوٹا، ڈنڈا، ٹنڈ، رچھ، پیڑھی (نسل)، چھنی، چنگیر، ڈالا، ہانڈی، رلد، لپ، کنڈ وغیرہ۔

دراوڑی : پھل، نیلا، شام، پٹی، دل، موتی، کتن، پٹن، کوہن، ول، من، کھڈ، کھُر، پگڑی، کالا، پٹ، کُو (کوُون)، سڑنگو (سونگڑن) وغیرہ۔

دراوڑاں مگروں پنجاب وچ آریہ آئے۔ پر کتھوں آئے، کدوں آئے اتے کون سن؟ ایہہ ایسے معاملے ہن، جیہناں بارے اجے تائیں نکھیڑا نہیں ہو سکیا تے آریاں دی جمن بھوئیں بارے عالم متفق نہیں ہن۔ وکھو وکھ لکھیاراں نے اپنیاں لکھتاں وچ ایہہ تھانواں دسیاں ہن شمالی افریقہ، جنوبی روس، شمالی جرمنی، سکینڈے نیویا، ہنگری، مشرقی یورپ، شمالی یورپ، نارتھ پول، مغربی جرمنی، افغانستان، یورال دا

جنوبی علاقہ' جیہوں تے سیہوں دے وچکارلا علاقہ' پولینڈ توں وسط ایشیا' وسطی ایشیاء۔ کجھ ایسے وی لکھیار ہن جو آکھدے ہن کہ آریہ مڈھوں ای پنجاب (سپت سندھو) دے رہن والے سن۔ اتے ایتھوں ای ایران' یورپ تے میسو پوٹامیا گئے سن۔ انجے وانگوں عالماں نے ایس مسئلے بارے وی بڑیاں بحثاں کیتیاں ہن پر کسے سٹے تے نہیں اپڑ سکے۔ ہر اک دی رائے دوجے نالوں وکھری ہے۔ گورڈن چائلڈ لکھدا ہے کہ آریہ 2500 ق م توں پہلاں اپنی جمن بھوئیں تیاگ چکے سن اتے 1800 - 1600 ق م دے وچکار ایتھے اپڑ گئے سن۔ وہیلر 1500 ق م دائیوا لاوندا ہے۔

آریہ کون سن' کدوں آئے تے کتھوں آئے دے جھمیل بھوسیاں توں جان چھڈاون لئی اوڑک اک نواں راہ لبھیا گیا Nesturkh 'MarioA.pei بھوپندر ناتھ دتا تے ہور کیاں نے ہُن آریائی نسلی وحدت دی تھیوری نوں وی تیاگ دتا ہے۔ ایہدے مُن نال کئی نسلی تے لسانی جھمیلے تے گُنجھلاں پیندیاں ہن۔ ایہناں توں پہلاں 1898ء وچ میکس ملرنے کے مُلک باجھوں صاف صاف آکھ دتا سی کہ جدوں اسیں "آریائی" لفظ ورتدے ہاں تاں اوس توں مراد نسل نہیں سگوں بولی ہوندا ہے۔

آریہ جتھوں گئے' جتھے گئے تے جدوں وی گئے۔ اسانوں اوس بارے کوئی پکی ٹھُکی جانکاری نہیں لبھدی' پر چنگے بھاگاں نال اساڈے کول ایتھے "رِگ وید" موجود اے۔ جیس وچ اوس ویلے دی سیاسی' سماجی تے اقتصادی تاریخ لکھی پئی ہے۔ مندے بھاگاں نال ہندوواں ایس نوں اپنی مقدس کتاب بنا لیا ہے' ایس پاروں "رِگ وید" نوں کسے پکھوں گوہ گوچرا کرنا' اساں مسلماناں تے گناہ سمجھ لیا ہے۔ میں سچ آکھدا ہاں کہ قدیم پاکستان دی سیاسی' سماجی تے اقتصادی تاریخ لکھن لئی ایس توں وڈی تے معتبر کتاب دنیا وچ ہور کوئی نہیں ہے۔ کیوں جو ایہہ کتاب سپت سندھو (پنجاب) وچ لکھی گئی سی۔ "رگ وید" وچ تھاؤں تھائیں آریہ اپنے راندر دیو تے نوں بینتی کردے لبھدے ہن کہ اوہ غیر آریہ لوکاں دا ناس مار دیوے اتے اوہناں دا مال ڈنگر کھوہ کے اوہناں وچ ونڈ دیوے۔ "رِگ وید" وچ غیر آریاں دے 100 قلعے مارن دی دس پائی گئی ہے۔

آریہ جدوں اپنی جمن بھوئیں توں ٹُر کے وادی سندھ وچ اپڑے تاں دسیو'

پنی تے اُسر وغیرہ قبیلے اتھے موجود سن۔ ایہناں دی رہتل تے وسیب اپنے سکھراں اتے سی۔ ایتھوں دے وسنیک پہلاں ای اک اجیہی بولی ورتوں وچ لیا رہے سن جو آریاں توں پہلاں آون تے وسن والیاں جاتیاں نے ہوند وچ لیاندی سی۔ آریہ وی اپنے نال اپنی بولی لے کے آئے جیس دے ناں دا پتہ نہیں لگ سکیا۔ پاننی نے اوس نوں "چھندس" دا ناں دتا سی۔ پنڈتاں نے اوس نوں "ویدی سنسکرت" "مڈھلی سنسکرت" "آدپراکرت" وی آکھیا ہے پر نکھیڑ دا وڈھیرے پر تکھ کرن لئی بہتے عالماں نے اوس نوں "ویدی" دا ناں دتا ہے اتے ایہو ڈھکواں تے ہُن پرچلت ہے۔ آریہ دا پنجاب دے قبیلیاں نال سینکڑیاں ورھے میل جول رہیا۔ انج مقامی قبیلیاں دا آریہ دی ویدی زبان اتے اثر پینا فطری گل سی۔ "رِگ وید" وچ غیر آریائی لفظ لبھدے ہن جیویں۔

پُھل، رتی، وَل (ویل)، پوُجنا، نیلا، بل، روپ، بیج، کال، کلا، رات وغیرہ۔
ایہہ لفظ دراوڑی بولیاں توں لے گئے ہن۔

اتھے اک ہور گل گوہ گوچرے کرن والی ہے کہ ٹ، ٹھ، ڈ، ڈھ دی ورتوں ودھدی گئی ہے۔ ہُن ایہہ واجاں (انگریزی نوں چھڈ کے) کسے وی ہندیورپی بولی وچ نہیں ہن۔ انج ای "ڑ" دی واج (چینی بولی نوں چھڈ کے) کسے بولی وچ نہیں ہے۔ دوجے بنے ایہہ واجاں منڈا تے دراوڑی گروہ دیاں بولیاں وچ موجود ہن۔ ایس توں ایہہ سٹا کڈھنا غلط نہیں کہ ویدی تے سنسکرت وچ ایہہ واجاں اودوں داخل ہوئیاں۔ آریاں دا میل ایتھوں دی مقامی وسوں نال ہویا سی اتے ایتھوں دے لوک اجیہی بولی بولدے سن، جیس اتے منڈا تے دراوڑی ٹبر دیاں بولیاں اپنا اثر پہلاں ای پا چکیاں سن۔

ویدی توں اگلا پڑاء سنسکرت دا دسیا جاندا ہے۔ بہتے عالم ایسے نوں اجوکیاں ہند آریائی بولیاں دی جننی مندے ہن۔ اوہ آکھدے ہن کہ ویدی دے دو روپ سن۔ اک روپ بول چال دی بولی دا سی، جو ویلا لنگھن تے مقامی اثر پاروں وڈا جا رہیا سی۔ دوجا روپ ادبی سی، جو سارے ہندوستان وچ ترقی کردا ہویا ٹکسالی بندا پیا سی۔ پنجاب توں لاء بنگال تائیں اتے کشمیر توں دکھن تائیں، ویدی دا ادبی روپ پسردا پیا سی۔ ایسے ادبی روپ وچ اکسارتا دی لوڑ محسوس کرن مگروں پاننی نے "اشٹا

دھیائی" لکھی۔

حقی گل ایہہ وے کہ ودھیرے عالماں نے سنسکرت نوں صحیح Prespective وچ ویکھن دی کھیچل ای نہیں کیتی۔ سِٹا ایہہ نکلیا کہ سنسکرت اک اجیہی گنجھل بن گئی ہے کہ جے کتے اک سرا ہتھ آوی جاوے تاں دوجا کتے گواچ جاندا ہے۔

آکھیا جاندا ہے کہ پانی نے "اشٹا دھیائی" (گرامر) لکھ کے گرامری اصولاں وچ جکڑ دتا سی۔ ایس پاروں ایہہ اجیہی جکڑی گئی ایس دا پسارا رک گیا' کیوں جو کوئی بھی لکھیار پانی دے اصولاں توں انحراف نہیں کر سکدا سی۔

جدوں اسیں پانی توں پچھیکڑلے ادب ول جھات پاوندے ہاں تاں ایہہ گل صحیح نہیں جاپدی۔ پہلی گل تاں ایہہ ہے کہ پانی توں پہلاں شاکل ، گارگ' کیشپ گالو وغیرہ گرامر نویس ہوئے سن ' جیہناں دے ناں "اشٹا دھیائی" وچ گنوائے گئے سن۔ پانی نے کتے کتے ایہناں نال اختلاف وی کیتا ہے۔ دوجی گل ایہہ کہ پانی نے سنسکرت نوں سمجھن تے اوہدے گرامری اصول لکھن وچ جو غلطیاں کیتیاں سن کاتیاین نے اپنی کتاب "وارتک" وچ اوہناں دی سودھی کیتی ہے۔ انج ای جیا دتیا نے "کاشیکاورتی" پانی دیاں بھُلاں دسیاں ہن۔ پتنجلی دی "مہابھاشیہ" وی ایسے سلسلے دی اک کڑی ہے۔ اوس نے ایس دی تشریح وی کیتی ہے تے نال دے نال نویاں گرامری سُتراں دی وی دس پائی' تد تاں پانی سنسکرت بارے حرف آخر نہ ہویا۔

کوئی وی بولی بھاویں اوہ بول چال دی ہووے تے بھاویں لکھن پڑھن دی' اوس وچ ہولی ہولی کجھ نہ کجھ تبدیلی ضرور آوندی رہندی ہے۔ ایس دے کئی کارن ہوندے ہن۔ سنسکرت دا اک ماڑا جیہا جانُو وی دس سکدا ہے کہ جو پانی تے یاسک نے بولی ورتی ہے' اوہ رامائن' مہا بھارت تے مہا بھاشیہ توں وکھری ہے۔ انج ای کالی داس ، بانی بھٹ تے پچھیکڑلے لکھیاراں دی بولی پانی دی "نیم بدھ" اتے پوری نہیں اتردی۔ جے ایوں نہ ہوندا تاں انیک "کومدیاں" لکھن دی لوڑ کیوں پیندی رہی۔ ایتھے اک ہور وی چیتے رکھن والی گل ہے کہ اکثر عالماں نے سنسکرت لفظ بارے دسیا ہے کہ ایہہ اک مرکب لفظ ہے' جیہدے تن حصے ہن اتے ایہدے معنی "مانجی سنواری ہوئی بولی" ہے۔ ایہہ لفظ پہلی وار رامائن وچ بولی دے معنیاں وچ

ورتیا ہے۔ نہیں تاں ایس توں پہلاں سنسکرت لفظ بولی لئی کسے وی نہیں ورتیا سی۔ "رِگ وید" دے حوالیاں توں صاف لبھدا پیا ہے کہ سنسکرت لفظ دے معنی اوہ نہیں ہن جو عام طور تے سمجھے جاندے ہن۔ عالماں نے "کرت" توں اگیتراں نکھیڑ کے جو معنی کیتے ہن، اوہ اکا ای ڈھکویں نہیں ہن۔ اصل گل ایہہ ہے کہ ایہہ مرکب (سنس کرت) نہیں سگوں اکو لفظ (سنسکرت) ہے۔

میرے جاچے مُکدی گل ایہہ ہے کہ ویدی بولن والے سینکڑے ورھے "سپت سندھو" (پاکستان) وچ رہے اتے اتھے ای اوہناں دی بولی وچ غیر آریائی جاتیاں جیویں اسُر، پنی، دسیو وغیرہ دی بولی (یعنی اودو کی پنجابی) دی چوکھی ساری لفظالی شامل ہوگئی۔ ایتھوں اوہ بدلی ہوئی ویدی نال لے کے مدھیا دیس (یوپی) گئے۔ ایہہ اوہ سما سی جدوں آریہ سوسائٹی ورن آشرم (ذاتاں دی ونڈ) وچ ونڈی گئی سی۔ اسُر براہمن بن بیٹھے ہن۔ مدھیا دیس ای اوہ تھاں ہے، جتھے سنسکرت وجود وچ آئی۔ ایس دیاں نینہاں اوتھے بولن والی بولی اتے اُساریاں گیاں، کیوں جو سنسکرت بول چال دی نہیں سگوں مصنوعی تے ادبی بولی سی۔ ایس پاروں براہمناں نے نہ تاں ایہنوں سگویں ویدی ای رہن دتا اتے نہ ای مدھیا دیس (یوپی) دی پوربی بولی سموئی گئی۔ ایہو گل وولنر وی شورسینی بارے گل کردیاں کسے ہور ڈھنگ نال آکھدا ہے۔ ایہدے توں وکھ سنت سنگھ سیکھوں تے ڈُنی چندروی ایسے گل نوں اپنے مخصوص انداز وچ آکھن دا جتن کردے ہن۔ سدھی سانویں گل ایہہ ہے کہ سنسکرت اپنے ویلے دی اردو سی۔ تُسیں آپ ای ویکھ لوو کہ پاکستان دے کسے علاقے وچ اردو نہیں بولی جاندی پر ایہدے باوجود ایہہ پاکستان دی قومی زبان ہے تے ڈھیر ساری لکھت پڑھت ایسے بولی وچ ای ہوندی ہے۔ دوجی گل ایہہ وے کہ ایہدے وچ وی دوجیاں بولیاں دی ڈھیر ساری لفظالی رلی ہوئی ہے۔

سنسکرت	پنجابی	سنسکرت	پنجابی
کیش (کیس)	پھڑساں	شِر (سِر)	دھڑی، منڈی، رُنڈ
اکشی (اکھ)	کھاکھاں	اوشٹھ (ہونٹ)	بُلھ
آرَتْ	کوہنی	انگشٹھ (انگوٹھا)	ٹھُٹھ
پرِشٹھ (پٹھ)	کنڈ	کھرپر (کھوپڑی)	کھُنی

جیہوا (جیبھ)	تو تو	ہست (ہتھ)	کر
رپب (پیون)	ڈپھن	پد (پیر)	ڈگ
کپس (کپاہ)	پُھٹی، ونواڑھ	امرویل	لوت
جوٹ (جوڑا)	بودا، چھتے	گھوٹک (گھوڑا)	ٹٹو، ٹیر

سنسکرت مگروں پراکرتاں دا پڑاء منیا جاندا ہے۔ پراکرتاں اوہ بولیاں ہن جو آریاں دے آون توں پہلاں اتھے بولیاں جارہیاں سن یعنی غیر آریائی بولیاں ہن۔ میری جاچے جدوں مدھیا دیس (یوپی) دی بولی پراکرت دی نینہ اتے براہمناں نے نویں بولی سنسکرت اُساری تاں سارا ادب ایس وچ رچیا جاون لگ پیا۔ سِٹا ایہہ نکلیا کہ ایہہ مصنوعی بولی اپنیاں لکھتاں راہیں پراکرتاں نوں متاثر کرن لگ پئی۔ پر ایہہ یک طرفہ دین نہیں سی، پراکرتاں وی سنسکرت دا ڈِھڈ بھر دیاں رہیاں۔ دوجی اہم گل ایہہ وی ہے کہ پراکرتاں دا جناوی روپ ساہنوں کتاباں جاں اشوک دے کتبیاں وچوں لبھدا ہے۔ اوہ بول چال والا نہیں سگوں لکھتی بولی دا روپ ہے اتے ایہہ دسن دی لوڑ نہیں کہ لکھتی روپ وچ کدے مُتے سِدھ تے کدے جان بُجھ کے اجیہی بولی ورتی جاندی ہے، جو بول چال دی بولی توں وکھریواں رکھدی ہوندی ہے۔ ہندی سنسکرت لدی بھارتی پنجابی ایس دا اجو کا ثبوت ہے۔

اک ہور گل دی اتھے کھولن والی ہے، جے ایہہ پراکرتاں سنسکرت وچوں ای جمنڑیاں سن تاں سنسکرت وانگوں ایہناں دا کوئی اکو ای ناں کیوں نہیں؟ ایہہ پالی، شورسینی، مہاراشٹری، ماگدھی، اردھ ماگدھی، پشاچی، چولیکا، پشاچی باہلیکی، شاکاری، چنڈالی، شابری، آبھیرکی، شاکی، اپ بھرنش (اگوں اپ بھرنش دیاں 27 قسماں) وغیرہ وغیرہ وچ کیوں ونڈیاں ہوئیاں ہن۔ ایس دا ایہو پرتاوا دتا جا سکدا ہے کہ ایہہ وکھرے وکھرے علاقے دیاں بولیاں دے ناں ہن۔ جدوں ایہہ وِدوان آکھدے ہن کہ پانی دی نیم بدھ کیتی سنسکرت وچ کوئی تبدیلی نہیں آ سکدی سی تاں سنسکرت مڑ اینیاں پراکرتاں وچ کیویں ونڈیج گئی؟ سدھی سانویں گل ایہہ ہے کہ ایہناں علاقیاں وچ پہلاں ای غیر آریائی بولیاں موجود سن۔ ایسے پاروں سنسکرت دی پراکرتاں نال نحوی جتراں دی اکی سانجھ نہیں لبھدی۔ لفظاں دی آپو وچ کجھ سانجھ لبھدی ہے ایہہ سنسکرت تے پراکرتاں دا آپو وچ دا دان پردان ہے اتے ایہدا اج

نکھیڑا کرنا کہ کس نے کیہ دتا تے کیہ لیا' کھرا اوکھا ای نہیں سگوں ناممکن ہے۔

جتھوں تائیں ویدی تے پراکرتاں دی آپو وچلی سانجھ ہے' ایہہ سانجھ اوہدوں وجود وچ آئی سی' جدوں وید مذہبی کتاباں دا روپ دھار کے عام لوکاں دے جیون مرن تے رسماں ریتاں نوں متاثر کرن لگ پئے سن جیویں مسلماناں دی مقدس کتاب قرآن شریف ہوون پاروں پنجابی وچ چوکھے سارے لفظ عربی وچوں آگئے ہن۔ ایس پاروں ایہہ آکھنا کہ پراکرتاں سدھیاں ویدی توں جمیاں ہن ایہہ وی اکا ای غلط تے مھلیکھے بھریا ہے۔

پراکرتاں بول چال دیاں بولیاں سن اتے ویدی دے ایتھے آون اتے سنسکرت دے ہوند وچ آون توں پہلاں ہر علاقے دا وسنیک اپنی اپنی پراکرت ورتدا سی۔ ایسے پاروں وررچی نوں "پراکرت پرکاش" وچ آکھنا پیا سی کہ جیویں سمندر دیاں لہراں گنتیاں سوکھیاں نہیں' انج ای لوک بولیاں دی گنتی کرنی وی سوکھی نہیں۔ایسو گل چنڈ پراکرت لکشن ہور طرح کہندا ہے۔ اوہ کہندا ہے کہ اپ بھرنش لوک بولیاں نوں کہندے ہن جو گنتی وچ ڈھیر ساریاں ہن۔

پر پراکرتاں دا بول چالی روپ اساڈے تیکر نہیں اپڑیا۔ بدھ مت تے جین مت والیاں نے "پالی" ماگدھی تے اردھ ماگدھی نوں اپنیاں مذہبی کتاباں وچ اپنا لیا۔ پھیر ایہناں وچ ہور وی کتاباں لکھیاں گیاں' جیہناں دے ناں وولنر نے اپنی کتاب "انٹروڈکشن ٹو پراکرت" وچ گنوائے ہن۔ ایوں پراکرتاں ساڈے تائیں ادبی روپ وچ اپڑیاں ہن۔ سا ایہہ نکلیا کہ بول چال دی تھاں لکھتی پراکرتاں وی مصنوعی تے بناوٹی روپ وچ ای ساڈے تائیں پجیاں ہن پر کیوں جو اک دوجی بولی سنسکرت دی نالوتال ورتیندی پئی سی۔ ایس پاروں ایہہ اک دوجے نوں متاثر کردیاں رہیاں۔

پراکرتاں توں مگروں اگلا پڑاء اپ بھرنش دا دسیا جاندا ہے۔ اپ بھرنش نوں دو قسماں وچ ونڈیا جا سکدا ہے۔ اک تاں اوہ سن جو پراکرتاں دے علاقائی روپ جاں بولڑیاں (Dielects) سن۔ دوجی قسم وچ اوہ بولیاں آوندیاں ہن' جیہناں نوں ماہرین لسانیات غیر آریائی بولیاں رتھدے ہن۔ مطلب ایہہ کہ پرانے گرامر نویس اپ بھرنشاں وچ اوہ ساریاں بولیاں رگن لیندے سن' جیہناں دے ناں اوہناں نے کتوں پڑھے تے سنے ہوندے سن۔

گل کیہ دیسی بولیاں وچوں جدوں کسے لفظ دے اک روپ نوں سنسکرت وچ کھپا لیا گیا تاں اوہ "شُدھ" تے "دیوتیاں" دا مکھ واک بن گیا۔ جد کہ باقی دے وکھرے وکھرے روپاں نوں اپ بھرنش (وگڑے ہوئے) آکھ کے دُھتکار دتا گیا۔ پتنجلی نے اپ بھرنش لفظ "وگڑے ہوئے" دے معنیاں وچ نہیں ورتیا سی سگوں اوہ ایہہ دسنا چاہوندا سی کہ اکو لفظ نوں وکھو وکھ علاقیاں وچ وکھو وکھرے ڈھنگاں نال اچاریا جاندا ہے۔

عین الحق فرید کوٹی

پنجابی تے یونانی زبان دا اثر

کہندے نیں پئی سکندر بادشاہ ساڈے دیس وچ ہنیری وانگ آیا اتے واء وروے وانگر چلا گیا تے ایتھے اوہدے ہلے دا کوئی لما چوڑا اثر نہیں ہویا۔ کجھ وِدوان ودھ توں ودھ ایہہ کہندے مُنّے جاندے نیں پئی ایہہ ہلہ پورب تے پچھم دے دیساں وچ میل جول دا سمبندھ بنیا اتے بس۔ ایہہ مینوں تاں انج جاپدا اے پئی ایس ہلے نے ساڈے جیون اتے تہذیب تے ڈاڈھا گوڑھا اثر کیتا اے۔ میں جدوں مرزے دی بکی دا ناں سُندا آں تاں جھٹ سکندر دے گھوڑے بوکا فیلس (ہرنی دا پتر) دا ناں میرے ساہمنے آ جاندا اے۔

ایہہ گل غلط اے پئی سکندر ہنیری وانگ آیا تے واء ورولا بن کے نکل گیا۔ نہیں! اوہنے ایتھے نویں شہر وسائے اتے فوجی چھاؤنیاں دی نینہہ رکھی۔ ایہناں نویں شہراں اتے چھاؤنیاں وچ اپنی فوج دے آدمیاں نوں آباد کیتا اتے کئی اک صوبے اپنے گورنراں دے سپرد کیتے۔ اک ویلا اوہ وی آیا جد گنگا جمنا دیس دے وسنیک سپت سندھو دیس دے وسنیکاں نوں یاونا (یونانی) دے ناں نال یاد کردے سن۔ تاریخ وچ لکھیا اے جد سنگا خاندان دے بانی پشپ مترا (184 - 148 ق م) نے اپنے آپ نوں راشٹرپتی کہاون لئی گھوڑے دی قربانی دا جشن مناون توں پہلاں اپنا گھوڑا کُھلا چھڈ دتا پئی جے کسے دے من وچ اوہدے راشٹرپتی ہون تے کجھ شک اے تاں اوہ ایس گھوڑے نوں پھڑ لوے تے مقابلے لئی تیار ہو جاوے تاں سندھو دیس دے وسنیک اک یاونا راجے نے اوس گھوڑے نوں پھڑ لیا۔ پر اوس نے پشپ مترا دے پتر وسو مترا توں ہار کھالئی۔

پرانے اتہاس توں پتہ چلدا اے پئی سکندر دے ہلے (327 ق م) توں پچھوں ایتھے موریہ خاندان دا راج قائم ہو گیا۔ ایس زمانے وچ یونانی بستیاں وچ اتے

ہوراں تھانواں تے وسن والے یونانی عزت دی نگاہ نال ویکھے جاندے سن۔ اشوک نے اک یونانی سردار تشپ نوں کاٹھیا واڑدا صوبہ دار مقرر کیتا سی۔

کوئی 210 ق م دے ایڈگیز وچ انطاکس نے کابل وچوں نکل کے پنجاب تے ہلہ کیتا۔ ایتھے اوس دا ٹاکرا سوبھاگ سین ناں دے راجے نال ہویا اتے سوبھاگ سین نے ہار من کے کئے ای ہاتھی گھوڑے تے مال دولت خراج پاروں اوہنوں دتا۔ کوئی 190 ق م وچ باختریا دے راجے ایو تھیڈیموس دے پتر اتے انطاکس دے جوائی ڈیمیٹریس نے پنجاب اتے سندھ تے ہنبلا مار کے قبضہ کرلیا تے اپنے راج دی نینہ رکھ دتی۔ فیر 155 ق م وچ مینڈر ناں دے یونانی راجے نے پنجاب توں بناں سارے سندھ کاٹھیا واڑ اتے راجپوتانے دے کجھ علاقے تے قبضہ کر لیا۔ اوڑک اوہنوں پچھے ہٹنا پیا۔ پر پنجاب وچ اوہدا راج ڈھیر چر تائیں قائم رہیا۔ انج ای ہور کئی یونانی راجیاں دے ناں تاریخ وچ لبھدے نیں۔ پرانے روپیاں' پیسیاں توں پتہ چلدا اے پئی اوس زمانے وچ پنجاب 'وچ. گھٹ ودھ چالھی یونانی راجیاں راج کیتا۔ سبھ توں مگروں سانوں جیہڑے یونانی راجے دا پتہ چلدا اے اوہدا ناں ہرماؤس Hermaios (50ء توں 30ء) اے۔ اینے گھٹ ودھ ویہہ سال صوبہ سرحد اتے پنجاب دے کجھ حصے تے راج کیتا تے اوڑک یوہ چی دے اک سردار کفیس نے ایہدے راج نوں مُکایا۔

ایس توں پتہ چلدا اے پئی پنجاب اتے ایس دے نال لگدیاں علاقیاں وچ پونے چار سو سال تائیں یونانیاں دا اثر رسوخ رہیا اتے کوئی دو سو سال تائیں تاں اوہناں ایتھے راج دی گدی سنبھالی رکھی۔ کیہ انج ہو سکدا اے پئی اینی لمی مدت وچ اوہناں ساڈے رہن سہن' رسم رواج' پہناوے اتے زبان اتے کجھ وی اثر نہ کیتا ہووے۔ مینوں تاں انج جاپدا اے پئی آریاواں توں مگروں یونانیاں دا اثر وی کوئی گھٹ نہیں سی' پر اج ساڈے لئی ایہدا نتارا کرن چوکھا اوکھا اے کیوں جو اسیں اوس ویلے توں پہلاں دی تہذیب بارے کجھ نہیں جاندے تے نہ ای سانوں آون والے یونانیاں دے رہن سہن تے رسم رواج دا کجھ پتہ اے۔ فیر اسیں کیہ کہہ سکدے آں پئی اوہناں نے کیہ اثر کیتا۔ ہاں اسیں ایس اثر دا کجھ ہتّا پنجابی زبان وچ ملن والے یونانی لفظاں توں لا سکدے آں۔ بھاویں یونانیاں دے اثر رسوخ نوں

کمیاں کوئی دو ہزار سال بیت چکے نیں تے اوس ویلے وی اوہناں دی گنتی کوئی آٹے وچ لُون دے ساویں ای سی پر فیر وی جدوں اسیں پنجابی وچ ملن والے ناویں ناویں یونانی لفظاں ول دھیان کردے آں تاں ساڈے کن کھڑے ہو جاندے نیں پئی ایہہ کیہ؟

اج پرانے کھنڈراں چوں ملن والیاں یادگاری چیزاں نے تے کھوج کرن والیاں وِدواناں نے ساڈی تہذیب دے کئی اک لُکیاں ہویاں پاسیاں توں بے علمی دی موٹی تہہ لاہ سٹی اے۔ اج کل تائیں یونانیاں دا ایتھے آونا یاں نہ آونا ساڈے لئی اکو گل رگنی جاندی سی، پر اج نقشہ بدل چکیا اے۔ بیگرام، بامیان (افغانستان) سوات، تخت بھائی، پشکلاوتی اتے ٹیکسلا تھیں ملن والیاں مُورتیاں اتے مُورتاں، کھنڈراں دیاں کجھ بچیاں کھچیاں کندھاں اتے اوہناں تے راجگیری دا کم اتے ٹٹے بھجے بھانڈے ٹینڈے، کھڈونے، ٹوم ٹلا اتے ایہو جیہیاں دوسریاں چیزاں دی چھان پھٹک کردیاں ہویاں ایہہ پرکھ کیتی اے پئی اپنے ویلے وچ یونانیاں نے ساڈی تہذیب تے ڈاڈھا گُوڑھا اثر کیتا سی۔

جتھوں تائیں گندھارا دے آرٹ دا تعلق اے اوس تے تاں صاف صاف یونانی تہذیب دی چھاپ لگی جاپدی اے۔ جے کر اسیں اپنے عجائب گھراں وچ رکھیاں ہوئیاں گندھارا آرٹ مورتیاں اتے پتھر تے کُھدیاں ہوئیاں مورتاں تے گوہ کریے تاں سانوں کئی ای اجیہے نقش لبھن گے جیہڑے یونانی دیو مالا اتے یونانی لوک کہانیاں نال تعلق رکھدے نیں اتے کجھ مُورتیاں دے چہرے مُہرے دی بناوٹ یونانی جاپدی اے۔ اجیہے کجھ نمونے لہور دے عجائب گھر وچ وی پئے نیں جیویں دوجی صدی عیسوی دا بنیا ہویا پتھر دا منروا دیوی دا بُت اتے ایسے زمانے دا پتھر تے کُھدیا ہویا باخوس دیوتا (Bacchus) دیاں رنگ رلیاں دا اک نظارہ۔ اجیہیاں ہور وی کئی اک چیزاں لبھدیاں نیں، جیہڑیاں یاں تاں ایتھوں دے وسنیک یونانیاں دے ہتھاں دیاں بنیاں ہوئیاں نیں یاں مڑ اوہناں دے مقامی شاگرد پیشے دے ہتھاں دیاں۔

ساڈے دیس دے راجگیری دے کم تے وی یونانیاں دا ڈونگھا اثر جاپدا اے۔ اوس ویلے دے مندراں ماڑیاں دی بناوٹ باقی بھارت دیش نالوں بالکل وکھری اے۔ ایس توں بناں کئی وِدواناں تے حساب، ویدک اتے خاص کر جوتش

بارے وی یونانیاں توں کئی اک گلاں سکھیاں اتے نال ای یونانیاں دی دیو مالا' لوک کہانیاں اتے فلسفے دیاں وی کئی اک گلاں اِتھے آ کے رچ مچ گییاں۔

خروشتی زبان دا ودھنا پھُلنا وی ایہناں ویلیاں دی یادگار اے۔ ایہہ زبان پہلی وار ایران دے ہخا منشی خاندان دے پہلے دارا دے راج (تن سو سال ق م) وچ لبھدی اے۔ یاں ایہہ کہہ سکدے ہاں پئی ایس زبان دا پہلا لکھیا ہویا لیکھ اوس زمانے نال تعلق رکھدا اے۔ انج وی ہو سکدا اے پئی ایہہ لکھائی پہلاں وی اِتھے ورتن وچ آوندی ہووے' پر زمانے دے گیڑ نے اوہدا تھوہ مٹا چھڈیا ہووے۔ کیوں جو بھوج پتر' چمڑے اتے لکڑ دیاں بھٹیاں تے لکھی ہوئی کوئی چیز دو ڈھائی ہزار سال تائیں کتھے بچ سکدی اے۔ ایہدے اکھر اوس ویلے دی ایرانی لکھائی نال ملدے جلدے نیں اتے لفظ گندھارا دی زبان دے ہن۔ ایرانیاں دے پچھوں یونانیاں نے وی ایسے زبان نوں سرکاری زبان دا درجہ دے دتا جیویں انگریزاں نے ساڈے دیس وچ انگریزی توں وکھ اردو نوں وی سرکاری زبان من لیا سی کیوں جو ایس زبان نوں سارا ملک آسانی نال سمجھ سکدا سی۔ یونانی راج ویلے خروشتی گندھارا توں وکھ دوجے دیساں وچ وی پُج گئی سی۔ ایہدے کئی اک نمونے افغانستان اتے بلخ بخارا چوں ملے نیں۔ کھنڈراں دی وِدیا دے جانکار جرمن ڈاکٹر شائن نوں ترکستان دے کھنڈراں دی کھدائی کردیاں ہویاں کنے سارے خروشتی زبان دے لیکھ ملے' جیہڑے بھوج پتر اتے لکڑ دیاں بھٹیاں تے لکھے ہوئے سن۔

ہند یونانی راجیاں دے راج ویلے سرکار' دربار اتے کچہریاں وچ یونانی اتے دیسی دوویں زباناں ورتیاں جاندیاں سن۔ روپیاں پیسیاں تے وی اک پاسے یونانی اتے دوجے پاسے دیسی زبان لکھی جاندی سی جیویں اک دھرم دے سکے تے اک پاسے یونانی وچ باسیلوس (Bosileos) اتے ایوکراتیو (Eukrtio) مطلب بادشاہ ایوکراتیوس لکھیا ہویا اے اتے دوسرے پاسے خروشتی وچ مہاراجا ایوو کراتی تاسا لکھیا ہویا اے۔ ایہہ ضرور اے پئی یونانیاں نے دور دور دا کم چلاون لئی دیسی زبان سکھن دا جتن کیتا ہووے گا' پر ایہہ وی گل اے پئی دربار اتے کم کار وچ جیہڑا درجہ حاکماں دی زبان دا ہوندا اے اوہ عزت دیسی زبان نوں نہیں ملدی۔ مسلماناں توں پہلاں ہندو راجیاں مہاراجیاں دے زمانے وچ لوکائی دی زبان تاں پراکرت سی'

پر درباراں وچ سنسکرت نوں عزت دی نگاہ نال ویکھیا جاندا سی۔ مسلمان آئے تاں عربی فارسی دی قدر ہون لگ پئی اتے کئے ای پنڈت دی دربار وچ عزت حاصل کرن لئی ایہناں زباناں دے وِدوان ہوگئے۔ انگریز آئے تاں انگریزی زبان دے جھنڈے جھلن لگ پئے اتے ساری دنیا لک بنھ کے انگریزی دے دوالے ہوگئی۔ انج ای یونانیاں ویلے یونانی نوں وی ایہو درجہ حاصل ہووے گا اتے کئے ای دیسی پڑھے لکھے یونانی دے وِدوان ہو گئے ہون گے' پر عام لوکاں دی زبان تے وی کئے ای یونانی شبد چڑھ گئے ہون گے جیویں اج کل ساڈے پینڈو بھرا وی عام گل کتھ وچ ٹائم' فس کلاس' نمبر' فنڈ' ووٹ' ممبر' نمپرلی' اسکول' اشٹام' ہوٹل' ٹکٹ' ہسپتال اتے ٹیشن ورگے ہزاراں لفظ بناں سوچے سمجھے آسانی نال ورت جاندے نیں۔ انج ای یونانی دے وی کئے ای سارے شبد ساڈی زبان دا حصہ بن گئے ہون گے۔ ایہناں وچوں کجھ تاں ہولی ہولی بُھل بُھلا گئے ہون گے پر کجھ شبد زبان تے اجیہے چڑھے ہون گے جیہڑے ساڈی زبان دا حصہ بن گئے۔ اج اوہناں نوں آسانی نال پچھاننا مشکل جاپدا اے۔ پر فیر وی جے جتن لائیے تاں کجھ نہ کجھ پلے پے ای جاندا اے۔

اج میں پنجابی وچ ملن والیاں اوہناں یونانی شبداں دا ویروا پاواں گا جیہڑے کتاباں دے ورقے پھرولدے ہویاں میرے ساہمنے آئے۔ ہو سکدا اے پئی جے ایس گل ول ودھ دھیان دتا جاوے تاں ہور وی کئے سارے اجیہے شبد سانوں لبھ پین۔

ایتھے اک ہور گل دا ویروا پا دینا وی ضروری اے پئی ساڈی زبان وچ چار قسم دے یونانی شبد ملدے نیں۔ پہلاں تاں اوہ شبد نے جیہڑے آریائی بولیاں دا سانجھا ورثہ ہون کر کے سنسکرت اتے فارسی دی شکل وچ ملدے نیں۔ دوجے اوہ شبد نیں جیہڑے عربی زبان راہیں ساڈی زبان وچ آئے۔ کیوں جو جد عرب وِدوان یونان دے فلاسفراں دیاں لکھیاں ہوئیاں کتاباں دا ترجمہ عربی وچ کر رہے سن تاں اوہناں نے یونانی دے کئی اک لفظ اپنی اصلی شکل وچ ای موجود رہن دتے یاں اوہناں نوں کُجھ بدلا دتا۔ کجھ لفظ اجیہے وی نیں جیہڑے عربی اتے یونانی دوہاں زباناں وچ ملدے نیں۔ انج جاپدا اے پئی اسلام توں پہلاں اوہ لفظ یاں تاں یونانیاں نے عرباں توں سکھے یاں فیر عرباں نے یونانیاں توں لے لئے۔ انج وی ہو سکدا اے پئی

ایہناں دوہاں زباناں نے ایہہ کسے تیجی زبان جیویں فنیقی وغیرہ توں حاصل کیتے ہون۔ یاں ایہناں دی ملدی ہوئی شکل ایویں اتفاق دا نتیجہ ای ہووے۔ تیجے اوہ شبد نیں جیہڑے یورپی خاص کر کے انگریزی زبان دے ذریعے ساڈی زبان وچ آئے اتے چوتھے اوہ شبد نیں جیہڑے اتے لکھے ہوئے یونانیاں دے نال میل جول کر کے ساڈی زبان دا حصہ بن گئے۔ ایہناں چارے ونیاں لفظاں نوں اڈو اڈ نکھیڑنا اڈی اوکھی گل نہیں۔

سبھ توں پہلاں اوہ شبد لیندے آں جیہڑے فرنگی قوماں راہیں ساڈی زبان وچ آئے نیں۔ اج تاں سائنس' انجینری اتے ڈاکٹری دی ساری زبان ای یونانی لفظاں نال بھری ہوئی اے تے جے کر ایہناں لفظاں نوں کٹھے کیتا جاوے تاں اک تگڑی لغات تیار ہو سکدی اے۔ ایتھے بس نمونے لئی گنتی دے لفظ ای تہاڈے ساہمنے رکھدے آں جیوں اسکول' کمرہ' کیمرہ' ڈراما' تھیٹر' کلرک' گراموفون' فوٹو گراف' ٹیلیگراف' ٹیلیفون' کارڈ' کیلنڈر' گرامر' جغرافیہ' پتلون' پالیسی' ڈیموکریسی اتے ایٹم وغیرہ۔

ہُن یونانی دے اوہ لفظ لیندے آں جیہڑے عربی زبان راہیں ساڈے دیس وچ آئے۔ ایہناں وچ کجھ اردو دے لفظ وی لکھ دتے نیں جیہڑے عام طور تے ساڈی زبان وچ ورتے جاندے' پر وِرلے وانڈھے اوہ کدھرے کدھرے مل جاندے نیں۔

پنجابی	اردو	عربی	یونانی	یونانی لفظ دا مطلب
کنون	قانون	قانون	کانون	سوٹی اتے قانون
اکسیر	اکسیر	الاکسیر	کسیراں	مہین پسیا ہویا دارو
بلغم	بلغم	بلغم	بھلگم	بلغم
جادو	طِلسم	طِلسم	طلسما	جادو
جراح	جراح	الجراح	چیرو	ہتھ دا کم کرن والا چیر پھاڑ کرن والا (یونانی چیر ہتھ)
[illegible]	[illegible]	الکیمیا	کیمیا	کیمیا

درم	درہم	درہم	درام	مٹھی بھر
ویلا	قرن	قرن	کرون	زمانہ
گرجا	کلیسا	کلیسا	اکلیسیا	کٹھے ہون دی جگہ۔ چرچ۔
کفن	کفن	کفن	کو بھنیوس	صندوق مُردے رکھن واسطے
تبوت	تابوت	تابوت	تاپھو	خالی قبر
پردیسی	اجنبی	اجنب	زنیوس	پردیسی
صوفی	صوفی		سوفوس	سیانا (کہہ نہیں سکدے پئی ایہہ عربی دے راہیں آیا یاں فارسی دے)
تلوار	سیف	سیف	زیفوس	تلوار
کھیتی	زراعت	زرع	اگروس	کھیت
شیطان	شیطان	شیطان	تیتاں	شطان، جن

(عربی دا شبد شیطان عبرانی ساطان (دشمن) چوں نکلیا اے اتے ایہدی عبرانی اصل سطن (غضب ہیٹھ آیا ہویا اے)۔

وِدواناں دا کہنا اے پئی تیتان دی یونانی اصل تیتو Tito اے تے سنسکرت دے لفظ تھا (اگ) دے نال تعلق رکھدا اے۔ پنجابی تا (گرم) وی ایسے تھا چوں نکلیا اے۔ کجھ یونانی لفظ فارسی زبان راہیں وی ساڈی زبان وچ آئے نیں جیویں ناؤ (یونانی ناؤس، کشتی) موسیقی (یونانی موسیقا (Mosica)، راگ ودیا، یونانی موشا Mousha فن دی دیوی) اتے چشمہ (یونانی زشمہ Zashma چشمہ) انج ای آفندی (یونانی آفیتز Aphetes حاکم) ترکی زبان دے راہیں ساڈے دیس وچ آیا۔

ایہہ گل تاں سارے پڑھے لکھے جاندے نیں پئی یونانی زبان سنسکرت دی بھین اے تے ایہدیاں کئی اک مثالاں اوہ جاندے ہون گے۔ پنجابی زبان وچ وی کئی اک لفظ ملدے نیں جیہڑے یونانی وچ وی موجود نیں، پر ساڈی زبان وچ ایہہ سنسکرت راہیں آئے جاپدے نیں - جیویں:

پنجابی	سنسکرت	یونانی	فارسی	آریائی کنبے دیاں دوجیاں زباناں
بھروٹے	بھرو	اپھروز	ابرو	روسی، بردو

گڈی وی ایسے لفظ نال تعلق رکھدا اے کیوں جو یورپ دے ہور ملکاں وچ "کڑی" دے ارتھ والے ایہدے نال ملدے جلدے لفظ ملدے نیں جیویں جرمن اتے ہالینڈ دے کجھ علاقیاں وچ ایہدے لئی گوریاں گوری اتے سوئٹزرلینڈ وچ "گری" دے شبد ملدے نیں۔ پنجابی لفظ کواری دی یونانی کورینا (Corinna) (بن ویاہی کواری) چوں نکلیا لگدا اے۔

اسیں پہلاں اک مضمون وچ دس چکے آں پئی تکھان دراوڑی زباناں دے لفظ ترکان دی ای اک شکل اے۔ ایہہ عجیب گل اے پئی مشہور یونانی شاعر ہومر دی کوتا وچ ایہدے نال ملدا جلدا اک شبد ترکتان (Tekton) ملدا اے۔ جیہدے معنی داج، تکھان اتے جہاز بناون والے دے نیں۔ پتہ نہیں ایہہ انج ای اتفاقی گل اے یاں فیر کسے پرانے زمانے وچ ایہناں قوماں نے ایہہ لفظ اک دوجے توں اودھار لے لیا ہووے۔ پر ایہہ گل پکی اے پئی تکھان دے ہتھیار گنیا (Gonia) (کونے ویکھن والا ہتھیار) دا ناں تاں یونانی توں ای اوہدار لیا ہویا اے۔ کجھ کہیا نہیں جا سکدا پئی پنجابی دے لفظ بیٹھک دا یونانی اٹکوس (Attikos) (چھوٹی کوٹھڑی) نال کوئی تعلق ہے یاں نہیں۔

ایہہ تاں موٹیاں گلاں سن ہُن اسیں کجھ دوسرے شبداں دا ویروا پاوندے ہاں جیہڑے ساڈی روز دی بول چال وچ ورتے جاندے نیں تے اوہناں دی اصل یونانی زبان اے۔ ایہہ ساڈی زبان وچ ایس طرح رچے مچے ہن پئی جیویں صدیاں توں ساڈی زبان دا حصہ ہون تے گل وی کجھ انج ای اے۔ کوئی دو سوا دو ہزار سال تھوڑی مدت نہیں۔ ہُن اسیں اوہناں شبداں دی کجھ ونگی پیش کردے آں۔

یونانی	پنجابی میلواں لفظ
آتھرو Aither (دیوتیاں دا ساہ، ورکھا، ہنجھو)	اتھرو (ہنجھو) عطر (دیوتیاں دا ساہ)
کلموس Kalmos نڑا، قلم (لاطینی Calami)	قلم (فارسی وچ قلم کرنا دا مطلب قتل کرنا اے)
کاتھڈرا Kathedra تھڑا، کرسی، تخت	تھڑا (اُچی بیٹھن دی تھاں)

کاف دی آواز بول چال دی خاطر چھُٹ گئی

نیَن Naein وگنا | نیں (دریا۔ وگن والا)
کانّا Kanna نڑا' سروٹ دا کانا | کانا (سروٹ دا کانا)
تھالاس Thalassa سمندر | تلاؤ (چھپڑ) سنسکرت' سرسو' سمندر
زائت Zaite والاں دی گُت | گُت (زنانیاں دے گُندھے ہوئے پچھے لمکدے وال
بوتانی Botane جڑی بوٹی | بوٹی۔ بوٹا (پودا)
ڈنڈورون Dendron درخت دا تنا | ڈنڈل (درخت دا تنا۔ موٹی لکڑ)
کوگا Kogche گھوگا | گھوگا (سنسکرت سنکھ)
گیروس Gyros گھیرا' چکر | گھیر' گھیرا (سنسکرت چکر)
کوپ Cope چپو | چپو
پولیموس Polemos لڑائی' جنگ' (لاطینی Belum لڑائی) لام (لڑائی' جنگ)
شورنگ Shuring کھان سرنگ | سرنگ
لپرس Lepris پھڑنا | پڑنا (ایہہ چیز پڑیں)
اگورہ Agora لوکاں دے اکٹھے ہون دی تھاں منڈی | اکھاڑا
ستوآ Stoa چھت | چھت
انگاریڈ Angareid زبردستی کم کروانا | ونگارا
پھیلوس Philos یار۔ متر | بیلی
ستھوس Xanthos کھٹا رنگ | بسنتی
ہائیگروس پیلوس Hygros Pelos گلی مٹی | گارا
اورا Aura بو چھل | چور (دم) چوری
پیپٹین Peptein ہضم کرنا | پچاونا
پرسین Pyressian سیگا۔ گرمی | پڑے
سیوپ Sioke چپ | چپ
آرجیروس Argyros چاندی | زیور (ٹوم ٹلا) (مطلب چاندی دے گہنے)

جیویں اج کل کے دے گہنیاں ول ویکھ کے کہہ دیندے نیں پئی اوہنے
تاں اینا سونا پایا ہویا اے۔ ہو سکدا اے ہند یونانی راجیاں دے وقت وچ ایتھے

چاندی دے گہنے پاون دا رواج ہووے۔

یونانی زبان دا سبھ توں بہتا اثر ساڈے شہراں اتے پنڈاں دے ناواں تے پیا جاپدا اے۔ یونانی شہراں اتے ملکاں نوں کجھ ایہو جیہے ناں دیندے سن جیہناں دے پچھے آنہ (مطلب والا) لگدا سی جیویں باختریانہ (باختر دا ملک) ایسے طرح سوگدیانہ' مارگیانہ' درنگیانہ' سوسیانہ' ایکتبانہ۔ ایسے آنہ دی طرز تے ساڈے کئی اک شہراں اتے گرانواں دے ناں موجود نیں جیویں گھمیانہ (گھمی قوم دا شہر) لدھیانہ' گولیانہ' گونیانہ' بگیانہ' لنگیانہ' واندر مٹانہ وغیرہ۔ وِدواناں دا کہنا اے پئی ہندوکش اصل وچ یونانی انڈیکس (Indicus) دی وِگڑی ہوئی شکل اے۔

اگے تیس پنجابی زبان اتے یونانی زبان دے اثر ول جھاتی پا چکے او ہُن اسیں ایسے کھوج دے سمبندھ وچ پنجابی ویاکرن (گرامر) اتے یونانی دے اثر ول گوہ کردے آں۔ ایہہ سرناواں کنا انوکھا اتے اوپرا جیہا جاپدا اے۔ ایہدی وجہ ساڈے دلاں وچ بیٹھی ہوئی ایہہ گل اے پئی پنجابی زبان سنسکرت وچوں نکلی اے۔ بھاویں کدے کدے اسیں ہولی جیہی ایہہ وی کہہ دیندے آں پئی پنجابی سدھی سنسکرت وچوں نہیں نکلی سگوں پراکرتاں وچوں نکلی اے۔ پر جدوں ہندو پاک دیس دیاں زباناں دی ونڈ دا سوال ساہمنے آوندا اے تاں اسیں چپ کر کے ایہنوں سنسکرت دے ٹبر وچوں من لیندے آں۔ ایس دا نتیجہ ایہہ اے پئی اسیں پنجابی شبداں اتے ویاکرن دا اکو سوما سنسکرت نوں ای من لیندے آں۔ تے جدوں سانوں کسے شبد دا اُڈھ مُڈھ سنسکرت وچ نہیں لبھدا تاں اسیں بے سر پیر دیاں دلیلاں گھڑن دا جتن کردے آں' جیہناں نوں ویکھ کے ہاسا آوندا اے۔ اسیں ایہہ بُھل جاندے آں پئی ساڈی زبان وچ سنسکرت' عربی اتے فارسی توں بناں ساڈے دیس دیاں آریاں توں پہلاں دیاں دراوڑی اتے منڈا زباناں دا وی حصہ اے فیر آریاں توں پچھوں ایتھے یونانی' ترکی' منگولی اتے یورپ دیاں زباناں دی اپنے اپنے ویلے وچ ساڈی زبان اتے اثر پاوندیاں رہیاں نیں۔

اسیں ایتھے پنجابی اتے اردو گرامر دے کجھ ایہے پکھاں ول گوہ کردے آں جیہناں تے یونانی اثر دی چھاپ صاف صاف لگی ہوئی لبھدی اے۔

سب توں پہلاں اسیں 'کا' 'کے' 'کی' (جیہناں نوں پنجابی وچ 'دا' 'دے' دی

کہندے نیں) دے شبدا دا ورِدا پاوندے آں جیہڑے' دو شبداں دے تعلق نوں ظاہر کرن لئی ورتے جاندے نیں۔ سنسکرت وچ ایہناں شبداں دے مُڈھ مُڈھ دا کجھ سر پتہ نہیں ملدا۔ ایس زبان وچ کدے تاں ایہناں شبداں دا مطلب بناں کسے شبد یاں نشان دے ورتیاں ای لے لیندے نیں۔ جیویں' وِکرم سبھا' دا مطلب' بِکرم دا دربار اے۔ پر کئی واری سمبندھ نوں ظاہر کرن لئی اک شے لئی "تیہ" یاں "سیہ" دا شبد جوڑ (Svffix) ورتدے آں۔ جیویں "پاینیہ وگیان" یعنی "پانینی دا وگیان" " امر تیہ سر" معنی امرت دا تلاؤ۔ انج ای دو شیاں لئی "بھیام" اتے دو توں ودھ لئی نام دا شبد جوڑ ورتدے آں۔ جیویں۔ پُرش : آدمی

پُرشاسیہ : (اک) آدمی دا

پُرشا بھیام : (دو) آدمیاں دا

پُرشا نام : (دو توں بہتے) آدمیاں دا

پرانی پراکرت وچ وی ایہہ سمبندھی شبداں کا' کے 'کی' دا کوئی اُگھ سُگھ نہیں ملدا جیویں:

اَت دیپا شرن' آنند شرن — اتے (سچائی دے) چانن دی شرن سب توں انند والی شرن اے۔

دھرم دیپا' دھرم شرن — سچا راہ ای (سچا) چانن اے۔ سچے راہ دی شرن وچ آؤ۔

(داستان اردو' لکھت نصیر حسین خیال)

جدوں سنسکرت وچ ایہہ سمبندھی شبداں دا کوئی سر پتہ نہیں ملیا تاں دلیلاں دی کھوج شروع ہوئی۔ اوڑک ایہہ کہہ کے گل مُکدی کیتی "بھاویں و یکھن وچ ایہہ شبد بڑے سادہ جیہے دسدے نیں۔ پر جے اسیں ایہناں شبداں دی اصل ول دھیان کریے تاں پتہ چلدا اے پئی سنسکرت وچ ایہہ پورے شبد سن' پر ویلے دے بدلن نال ہولی ہولی آپ وی بدل گئے۔ اتے پورے شبداں دی تھاں اوہناں دے نشان رہ گئے۔ جیویں "کنے" جیہڑا پرانی اردو وچ "کول" دے معنی دیندا سی اصل وچ "کرن" یاں کرنے' توں بنیا اے جیہدے معنی "کن" دے نیں۔ کیوں جو کن نیڑے دا کِھ اے۔"

پتہ ہونا چاہیدا اے پئی ایہہ "کنے" دا شبد جیہڑا پرانی دکھنی اردو وچ ورتیا گیا اے سمبندھی شبداں دا' دے' دی (یاں کا' کے' کی) دے ارتھ نہیں سگوں ایہدا مطلب اے ولیں' کول۔ اج کل وی ایہہ شبد پنجابی زبان وچ ایہناں ای ارتھاں وچ عام ورتوں وچ آوندا اے جیویں' میرے کنیں' (میرے ول) رب کنیں (رب ولوں) رب کنوں (رب ولوں یا رب کولوں)

سولھویں صدی عیسوی دے دکھنی کوی فیروز دی اکو کوتا وچ کنے تے کا' کے' کی دے شبد اڈو اڈ ارتھاں نال ورتے گئے نیں جیویں:

مرا پیر مخدوم جی جگ منے
منگوں نعمتاں میں سدا اس کنے
پیا جیو تھے تو ہمن ساس ہے
تو ہم جیو کے پھول کے باس ہے

(دکنی ادب کی تاریخ' لکھت ڈاکٹر محی الدین زور)

عالماں نے ایہناں شبداں بارے ہور وی کئی دلیلاں پیش کیتیاں نیں۔ اک وچار ایہہ وی اے پئی ایہہ پراکرت دے سمبندھی نشان "کیر کم" اتے "کیرو" وچوں نکلے نیں۔ ایہدے لئی اوہ دکھنی اردو توں بناں چند بروئی دی "پرتھی راج راسو" دی گواہی وی پیش کردے نیں۔ پر جیویں اسیں اگے جا کے ویروا پایا اے ایہناں سمبندھی شبداں دا ورتن ایس توں وی ودھیرے پرانا اے۔ اجیہیاں ہور وی کئی دلیلاں ملدیاں نیں جیہناں دا ویروا ڈاکٹر شوکت سبزواری نے اپنے لکھت "اردو زبان کا ارتقاء" وچ پایا اے۔

ایتھے ایہہ دسنا وی ضروری جاپدا اے پئی عام طور تے کجھ وِدواناں دے من وچ ایہہ وشواس بیٹھا ہویا اے پئی ایہناں سمبندھی شبداں دی ورتوں ساریاں توں پہلاں دکھنی اردو وچ ای ملدی اے۔ پر پنجاب دیس وچ ایہناں شبداں دے ورتن دا ثبوت ایس توں وی پرانیاں لکھتاں وچ ملدا اے۔ ایہدیاں کجھ مثالاں تھلے دتیاں جاندیاں نیں۔

بدھ مت دی اک پستک (کتاب) وچ جیہڑی پالی زبان وچ لکھی ہوئی اے ایسو ای سمبندھی شبد ورتے گئے نیں جیویں "دھام (دھرم) کرو' دھام کا

سنکھ پھونکو' دھام کی دند مچاؤ۔"

(واستان اردو' لکھت نصیر حسین خیال)

ضلع امرتسر دی تحصیل پٹی وچوں جین مت دے اک مندر وچوں سدھ ناتھ جوگیاں دے فرقے دی زبان وچ اک پرانی ہتھ لکھت ملی اے۔ ودواناں نے ایس زبان نوں اپ بھرنش دا ناں دتا اے تے ایس نوں یارھویں صدی عیسوی دے اڑگیڑ دے زمانے دی دسیا اے۔ ایس لکھت وچ وی ایہہ سمبندھی شبد ورتے گئے نیں۔ جیویں:

سس گھر سو سہانے بھائی
ہر درسن کی سوجھی پائی

ملک محمد جائسی (1480ء توں 1538ء تک) نے پدماوت وچ وی اینہاں شبداں نوں ورتیا اے جیویں:

آئی سرد رتو ادھک پیاری
نوکوار کاتک اجیاری
ایہہ رتو کنت پاس جیہہ
سکھ تن کے ہیا مانہہ
دھن ہنس لاگے پیا گلے
دھن گل پیا کے بانہہ

ہیٹھ دتیاں ہوئیاں مثالاں وی دھیان جوگ نیں:

"سبھناں جیاں کا اکو داتا سو میں وسر نہ جائے"
"گور بن گھور اندھارا' ست گور پرکھ جن جانیا' ست گور تس کا تاؤں"
"تہہ ہر کے نام کی تم اوپر چھاؤں"

(گورو نانک)

"ست گور کے پرتاپ توں مٹ گیو سبھ دکھ دند
کہے کبیر دبدھا مٹی گور ملیا راما نند"
کبیر نج گھر پریم کا مارگ اگم اگادھ
سیس اتار پگ تلے دھرے تب نکٹے پریم کا سواد"

(بھگت کبیر)

ایتر تتر چھڈ توں — گور کا شبد پچھانو
ست گورا اگے ڈھے ہو — سبھ کچھ جانے جانو
آساں منساں جلائے توں — ہوئے رہو مہمانو
ست گوبر کے بھانے بھی چاہے — تاں درگاہ پاوے مانو

(گورو امرداس)

آگیا بھئی اکال کی — تبھی چلائیو پنتھ
سبھ سکھن کو حکم ہے — گور مانیو گرنتھ
گورو گرنتھ جی مانیو — پرگٹ گوراں کی دیہہ
جو پربھو کو ملیو چہے — کھوج شبد میں لیے

(گورو گوبند سنگھ)

ٹک بوجھ من میں کون ہے — سبھ دیکھ آواگون ہے
من اور ہے تن اور ہے — من کا وسیلہ پون ہے
بندہ بنایا جاپ کوں — توں کیا لبھاناپاپ کوں

(شاہ حسین لہوری)

دکھ جگ کے موہے پوچھن آئے
جن کے پیار پردیس سدھائے

(بلھے شاہ قصوری)

سنت اندر سنگھ چکر ورتی جی نوں گورمکھی اکھراں وچ اک ہتھ لکھت ملی اے' جیہڑی پندرھویں یاں سولھویں صدی عیسوی دے اڑ گیڑ دی لکھی ہوئی جاپدی اے۔ ایہدے لکھن والے دے ناں دا کجھ پتہ نہیں پر لکھت توں پتہ چلدا اے پئی ایہہ ملتان دے علاقے دا وسنیک سی۔ ایس لکھت وچ وی ایہہ سمبندھی شبد ملدے

نیں۔ جیویں : "اینہ کے اور تھاہ جنمنا۔ عبداللہ پاتشاہ ہجا دے کی پیٹھ تے اہجن۔ مدینہ عرب ولائت محمدؐ مصطفے آوے گا۔ اپنا دین امر چلاوے گا۔ کُلی کا جگ اتھر بن بید محمدا امر لکھ درگاہ ملے گا۔ محمد مصطفے کلی میں آوتا ہے۔ بید اتھر بن آگے کی خبر دیتا ہے۔ دیکھا کیسی خبر دیتے ہے۔"

اتہاس توں پتہ چلدا اے پئی ایس سمبندھ وچ سب توں پہلاں جیہڑی زبان وچ ایہہ شبد ملدے نیں اوہ یونانی زبان اے۔ یونانی سمبندھی شبد دے نشان راکا (Ikos) اتے اکا (Akos) دے ارتھ دا یعنی سمبندھ رکھن والا ہن۔ ایتھے ایہہ گل یاد رکھنی چاہیدی اے پئی یونانی زبان وچ شبد دے اخیر دی "س" دی آواز عام طور تے بولی نہیں جاندی۔ ایس کر کے ایتھے ایہہ شبد بغیر اخیر دی "س" دے لکھے گئے ہن تے ایس توں پچھوں وی ایہو جیہے شبداں دے اخیر وچ "س" دا حرف نہیں لکھیا جاوے گا۔ یونانی زبان وچ ایس سمبندھی نشان دی ورتوں دیاں کئی اک مثالاں ملدیاں ہن جیویں ہومریکا (Homerikos) کوی ہومر دے نال سمبندھ رکھن والی ایسے طرح انڈیکا (Indikos) ہند دے نال سمبندھ رکھن والی (نیلے رنگ دا یونانی ناں) ہندو کش پہاڑ دا ناں وی یونانی زبان دے اثر دی گواہی دیندا اے۔ وِدواناں دا کہنا اے پئی ایہہ یونانی زبان دا انڈیکوس (Indikos) دا ارتھی ہند دا پہاڑ سی پر پچھوں وگڑ کے ہندو کش بن گیا۔

مہاراجا اشوک دیاں پتھر لکھتاں اتے کجھ پرانے ڈرامیاں وچ "یونکا" اتے "دومکا" دے شبد ورتے گئے ہن۔ جیہناں وچ ایہہ "کا" دا سمبندھی نشان صاف صاف نظریں آوندا اے۔ ایہہ شبد اوسے طرح ورتے گئے نیں جیویں اوس ویلے دے ایتھوں دے وسنیک یونانی گل کتھ کردیاں بولدے سن جیوں "رومائیکا" (Romaika) روم دیس نال سمبندھ رکھن والا۔ ایونیکا (Ionika) ایونیا (یونان) دے علاقے نال سمبندھ رکھن والا۔ (ایتھے اک ہور گل دا ویروا پا دینا وی ضروری اے پئی پرانے یونان وچ یونانی زبان دیاں تن اڈو اڈ بولیاں ورتیاں جاندیاں سن ایونی' ڈوری اتے ایولی۔ ایہناں وچوں ایونی بولی وچ شبد دے اخیر دی "س" دی آواز نہ لکھی جاندی سی تے نہ بولی جاندی سی پر دوجیاں بولیاں وچ ایہہ آواز لکھن دے وچ ضرور آوندی سی پر بولن وچ گھٹ ودھ ای ورتی جاندی سی اتے دتے

ہوئے دوویں شبد ایونی بولی نال سمبندھ رکھدے ہن۔) انج جاپدا اے پئی ایتھوں دے پرانے وسنیکاں دے آون والے یونانیاں توں ایہہ شبد اتے نال ای ایہناں نال ورتے جان والے سمبندھ دے نشان کا' کے' کی سکھ لئے ہون گے۔

ایہو کا' کے' کی دے سمبندھی نشان پنجابی زبان وچ عام ورتے جاندے نیں جیویں میکے (ماں دا پنڈ) جیکے (پیو دا پنڈ) ایسے وانگ نانکے اتے دادکے دے شبد۔

پنجاب دے کنیاں ای پنڈاں اتے شہراں دے ناواں وچ وی ایہہ سمبندھی نشان ورتے گئے ہن۔ جیویں فانکلا' امروکا' مریدکے' کاموں کے' سلیمانکی' اتے چتوکی وغیرہ۔ ایس طرح دے پنڈاں یاں شہراں دے ناں پنجاب توں بناں پاک و ہند دے ملکاں دے ہور کسے حصے وچ نہیں ملدے۔ انج جاپدا اے کہ ایہناں لفظاں دی ورتوں پنجابیاں توں سکھی گئی سی۔

اک ہور سمبندھی شبد آنہ معنی والا یاں سمبندھ رکھن والا وی ایسے ہندو یونانی راجیاں دے راج دی نشانی جاپدا اے۔ ایس دا ثبوت سانوں پرانیاں شہراں دے یونانی ناواں اتے ایسے طرح دے پنجاب دے شہراں اتے گراواں دے ناواں توں ملدا اے جیویں پرانے شہراں دے یونانی ناں باختریانہ (باختر دا ملک) اتے ایسے وانگ سوگدیانہ' مارگیانہ' درگیانہ' سوسیانہ' ایکبتانہ وغیرہ۔ ایسے پنجاب دے کئی اک شہراں اتے گراواں دے ناں وی ملدے نیں۔ جیویں گھیانہ (گھ قوم دا شہر) لدھیانہ' گولیانہ' گونیانہ' بگیانہ' لنگیانہ اتے واندر جٹانہ وغیرہ۔ فیر باورچی خانہ نوں چلھے دے تعلق پاروں چلھانہ آکھیا جاندا اے۔

اردو زبان وچ وی ایہہ سمبندھی شبد "آنہ" ورتوں وچ آوندا اے جیویں راجپوتانہ' تلنگانہ' ہندوانہ' دلیرانہ' بزدلانہ وغیرہ۔ پر من والی گل ایہہ اے پئی پہلاں پنجابیاں نے ایہہ شبد آون والے یونانیاں توں سکھیا تے مڑ ایتھوں ایہہ شبد اردو زبان وچ گیا۔

فارسی زبان وچ وی ایہہ شبد ورتن وچ آیا اے پر بہت ای گھٹ۔ عام طور تے ایتھے اوہدیاں اک دو مثالاں ای ساہمنے آوندیاں نیں جیویں مردانہ اتے زنانہ تے ایہو جیہیاں مثالاں آٹے وچ لون دے برابر وی نہیں۔ فارسی وچ ایس نشان دی ورتوں وی سیلوکس دے گھرانے دے راج دی نشانی جاپدی اے۔ ایران

وچ ایس وٹی دے شہراں یاں پنڈاں دے ناں نظریں نہیں آوندے جیہناں نوں ویکھ کے اسیں کہہ سکدے ہٗی پنجاب اتے باقی دیس وچ ایہو جے ناں اوہناں دی ویکھا ویکھی رکھ لئے۔ ایہناں گلاں ول دھیان کیتیاں اسیں ایہو کہہ سکدے آں پئی ایہہ سمبندھی نشان وی ساڈی دھرتی وچ سدھا یونانیاں دے راہیں آیا۔

ہُن اسیں مادہ دے نشان دا گوہ کردے آں۔ ایہہ اردو اتے پنجابی ویاکرن دوواں وچ اکو جیہا ورتیا جاندا اے۔

سنسکرت وچ نر توں مادہ بناون لئی کوئی خاص طریقہ ورتوں وچ نہیں آوندا۔ عام طور تے نر تے مادہ دے ناں وکھو وکھو ہوندے نیں۔ ایتھے نر تے مادہ شبداں دے اخیر وچ ورتے گئے اکھراں ول دھیان کر کے سانوں کسے حد تیک پتہ چل جاندا اے پئی ایہہ نر اے یاں مادہ۔ پر ایہہ وی کوئی پکی گل نہیں کئی واری نر' مادہ اتے ناجوڑ (Nevtral) دے پچھے اک اکھر ورتیا جاندا اے۔ جیویں ششو (منڈا) سیتو (پل) اتے مدھو (بسنت) نر گنے جاندے نیں۔ پر مدھو (جدوں شت دے ارتھ وچ ورتیا جاوے) دھینو (گاں) اتے وسو (دولت) مادہ نیں اتے تنو (پنڈا' دیہہ) ناجوڑ۔ کئی ویر نر مادہ شبداں دا اصل جنس (Sex) نال کوئی سمبندھ نہیں ہوندا۔ جیویں سینا (فوج) نراں دا ٹولہ ہوندیاں وی مادہ گنی جاندی اے تے ایہدے الٹ پنگھٹ جتھے زنانیاں دا ای اکٹھ ہوندا اے نر منیا جاندا اے' انج ای اکو شے دا ناں نر' مادہ اتے ناجوڑ ہو سکدا اے جیویں دریایاں کے ندی نالے دے کنڈھے لئی تٹ (نر) تٹی (مادہ) یاں تٹمو (ناجوڑ) دے شبداں وچوں کوئی وی ورتیا جا سکدا اے۔ ایتھوں تائیں پئی کئی واری تاں مادہ دے شبد نوں نر دے طور تے ورتیا جاندا اے جیویں سوانی لئی "وار" (نر) کلتر (ناجوڑ) اتے جایا (مادہ) دے شبد ورتوں وچ آوندے نیں۔

سنسکرت وچ ہیٹھ لکھے ہوئے اکھر جدوں شبد دے پچھے آون تاں عام طور تے مادہ دی نشانی منے جاندے نیں جیویں:

ا: پرتیھا (وچار' سوچ) پرتھا (چھاں) جتا (لوکائی)

او: دھینو' مدھو' چنچو (چنج) رجو (رسی)

اُو: ودھو (بہو' سوانی)

ای : رجنی (رات) دیوی' وانی (بانی) ترنی (جہاز)

کوئی وِرلی وانڈھی مثال "نی" دے نشان دی وی مل جاندی اے پر بہت گھٹ تے نہ ہون تے برابر ارنیہ (جنگل) توں ارنیانی (جنگل دی دیوی) اتے اِندر توں اِندرانی۔ پر اِندر دی مادہ اِندرا وی مُنی گئی اے جیہدے ارتھ لکشمی دیوی دے نیں۔ ایہناں شبداں توں بناں "نی" دا نشان مادہ لئی گھٹ ای ورتیا گیا اے۔ اتے پراکرت وچ تاں ایہہ نشان اکّا دِسدا ای نہیں۔ اج کل سوانی لئی پتنی دا شبد اتے دھی لئی پُتری دا شبد اصل وچ سنسکرت دے نہیں سگوں ہندی دے شبد منّنے چاہیدے نیں۔ پرانی سنسکرت وچ سوانی لئی جایا' کلتر' دار اتے ودھو دے شبد ای ورتے گئے نیں۔ انج ای پتر توں سنسکرت دے طریقے نال مادہ پتریکا منیا جاندا اے۔ انج ایہدے لئی پرانی سنسکرت وچ آتمجا' سنتا اتے تنیادے شبد ورتے گئے نیں۔

ایہدا مطلب اے پئی سنسکرت وچ مادہ لئی "ن" دا نشان نہیں ورتیا گیا۔

فارسی زبان دی ویاکرن ول گوہ کریئے تاں ایتھے وی نر مادہ بناون لئی کوئی خاص نشان نہیں ورتیا جاندا۔ کجھ ناں تاں ایہو جیہے ہوندے نیں جیہڑے آپ ای نر یاں مادہ ہون دا پتہ دیندے نیں جیویں مادر' پدر' دیو' پری' اسپ' مادیاں۔ کجھ ناواں دی نر مادہ بناون لئی آدم جات لئی مرد اتے زن دا شبد ودھا دیندے ہن۔ جیویں پیر مرد' پیرزن' جادوگر مرد' جادوگرزن' اتے چڑی جنوراں لئی نر اتے مادہ دے شبد ورتدے نیں جیویں گربہ نر' گربہ مادہ' شیر نر' شیر مادہ' کنجشک نر' کنجشک مادہ۔

ایس توں ایہہ ظاہر ہوندا اے پئی فارسی زبان وچ وی مادہ لئی کدھرے "ن" دا نشان نہیں ورتیا گیا۔ یونانی زبان وچ صدیاں توں نر توں مادہ بناون لئی "ن" دا نشان ورتیا جاندا اے جیویں :

نر	ارتھ	مادہ
ہیلیو Helios	چانن	ہیلن Helen
کاتھرو Katharos	پوتر' پاک	کیتھرائن Katharine
ہرمیس Hermes	یونان دے اک دیوتا دا ناں	ہرمائن Hermione
ہیرو Heros	دیوتیاں دیاں صفتاں والا انسان	ہیروئن Heroine

ایجہیاں ہور وی کئی مثالاں دسیاں جا سکدیاں نیں۔

پنجابی اتے اردو زبان وچ دی ایہہ "ن" دا نشان ایوں ای نر توں مادہ بناون لئی ورتیا جاندا اے جیویں:

نر	مادہ	نر	مادہ	نر	مادہ
مالی	مالن	پنجابی	پنجابن	موچی	موچن
دھوبی	دھوبن	ماچھی	ماچھن	جوگی	جوگن

ایس توں ایہہ ثابت ہو جاندا اے پئی نر توں مادہ بناون لئی "ن" دے نشان دی ورتوں ساڈی زبان وچ یونان توں آئی اتے ایہہ ہند یونانی راجیاں دے راج دی دین اے۔ پہلاں ایہہ نشان "کا" اتے "آنہ" دے سمبندھی نشاناں وانگ یونانیاں توں پنجاں دریاواں دی دھرتی وچ آیا تے ایتھوں مسلماناں خاص کر مغلاں دے راج وچ پنجابی سورمیاں دی زباناں دے راہیں فوجاں دی زبان وچ رل مل گیا' جیہڑی اگے جا کے اردو دے ناں نال مشہور ہو گئی۔

سوہندر سنگھ بیدی

پوٹھوہاری

پوٹھوہاری اک اجوکی بھارتی آریائی بولی ہے جو پچھمی پنجاب (ہُن پاکستان) دے اوس کھیتر وچ بولی جاندی ہے جیس نوں پوٹھوہار کہیا جاندا ہے اتے ایہہ پنجابی بولی دی اک بولڑی ہے۔ پوٹھوہار سندھ ساگر دوآب دا اک اہم حصہ ہے اتے اوس کھیتر دا مُحجّا ناں ہے جو نکیاں وڈیاں پہاڑیاں تے وادیاں' ندیاں' نالیاں تے کسیاں وغیرہ نوں ہک وچ ولھیٹدا جہلم دریا دے پچھم ول اتے چکوال تحصیل دے پورب ول پسریا پیا ہے۔ پوٹھوہاری جیس کھیتر وچ بولی جاندی ہے اوس وچ ہیٹھ لکھے علاقے شامل ہن۔

1- ضلع راولپنڈی دیاں چارے تحصیلاں' راولپنڈی' گجر خاں کہوٹہ تے کوہ مری (کوہ مری دی بولی وچ پہاڑی رنگ ودھیرے ہے)۔

2- ضلع جہلم : (ا) جہلم دی ساری تحصیل (ب) چکوال تحصیل دا اوہ پوربی حصہ جو راولپنڈی ضلع دے نال لگدا ہے (ج) پنڈ دادنخاں تحصیل وچ سالٹ رینج (i) دے پورب دا کجھ علاقہ (ضلع جہلم دے باقی علاقے وچ "دھنی" بولڑی ورتیندی ہے)۔

3- جہلم دریا توں پار گجرات ضلع دی اُتر دکھنی گُٹھ وچ جو اُتر پورب ولوں دکھن پچھم ول لنگھ رہیاں پہاڑیاں تے دریا جہلم دے وچکار بندی ہے۔ پوٹھوہاری بولی جاندی ہے۔

4- ضلع اٹک دی اٹک تحصیل وچ وی پوٹھوہاری بولن والا کھیتر ہے (اٹک ضلعے دیاں باقی تحصیلاں پنڈی گھیپ' تلاگنگ تے فتح جنگ وچ ترتیب وار "گھیبی" "اعوان کاری" تے "سوائیں" بولڑیاں ورتیندیاں ہن)۔

5- ہزارہ ضلع دی ہری پور تحصیل دی بولی وی پوٹھوہاری ہے۔ پوٹھوہاری

دے نال لگدے دوجے کھیتراں دا وسنا وی ضروری ہے' جیہناں وچ پوٹھوہاری انج گھلی ملی ہے کہ واضح روپ وچ حداں نکھیڑنیاں اوکھیاں ہن۔ ضلع جہلم وچ پوٹھوہاری تے دھنی دیاں حداں لُنڈی پٹی وچ جا رلدیاں ہن۔ لُنڈی پٹی دے پچھم ول دھنی دا علاقہ شروع ہو جاندا ہے تے پورب ول "پوٹھوہاری" دا۔ لُنڈی پٹی دے پنڈ نہ دھنی وچ گنے جاندے ہن تے نہ پوٹھوہاری وچ۔ انج ایتھوں دے کجھ پنڈ وچ دھنی ورتوں وچ آوندی ہے تے کجھ وچ پوٹھوہاری۔

راولپنڈی دے ضلعے وچ کوہ مری دے پہاڑی علاقیاں دیاں بولڑیاں دے ناں اوتھوں دے مقامی قبیلیاں رچھ' ڈھنڈ تے گیڑیال دے ناں اتے ہی ترتیب وار رچھیالی' ڈھنڈی تے کیڑیالی وغیرہ مشہور ہن۔ ایہہ بولڑیاں پوٹھوہاری دے ہی پہاڑی روپ ہن۔ رچھیالی دا علاقہ پونچھ نال جا لگدا ہے تے اوس اتے پونچھی دا اثر کافی ڈونگھا ہے۔

ضلع اٹک دے وچکار پورب والے پاسے فتح جنگ دی تحصیل سواں دریا دے دوپاسیں لیٹی ہوئی ہے تے ایتھوں دی بولڑی نوں "سوائیں" کہیا جاندا ہے۔ سوائیں' دھنی دا ہی اک روپ ہے تے پوٹھوہاری گھیبی تے اعوان کاری وغیرہ دے کھیتراں وچ گھری ہوئی ہے۔

پوٹھوہار نال لگدے علاقیاں وچ ایس اتے پوٹھوہاری دا کجھ رنگ چڑھ جاندا ہے۔ دھن نال لگدے علاقیاں وچ دھنی دا تے کدھرے کدھرے گھیبی دا وی اثر ہے۔ گریئرسن سواں دی بولڑی نوں دھنی وچ ہی گن دا ہے۔

ضلع اٹک دے دکھن ول تلہ گنگ دی تحصیل وچ اعوان کاری بولی جاندی ہے۔ ایس دا ناں اعوان قبیلے دے ناں اتے ہی اعوان کاری پیا۔ ایس دی لفظالی بہتی پوٹھوہاری والی ہی ہے۔ کئی گلاں وچ ایہہ پوٹھوہاری نال میل وی کھاندی ہے' پر کیہاں وچ نہیں۔ جیویں اعوان کاری وچ پڑناں مانہہ' تانہہ ورتدے ہن۔

اٹک ضلع دے وچکار پچھم والے پاسے پنڈی گھیب تحصیل ہے جیس وچ گھیبی بولی جاندی ہے جو اعوان کاری نال بہت میل کھاندی ہے۔

لُون دیاں پہاڑیاں جہلم ضلع دے دکھنی حصے اتے شاہ پور' میانوالی ضلعیاں دی شمالی حداں نال ٹکراندیاں جہلم دریا توں سندھ تک پسریاں ہوئیاں ہن۔ ایہناں

پہاڑیاں دے پوربی سرے دی بولڑی جو جہلم تحصیل نال لگدا ہے پوٹھوہاری ہے جد
کہ پچھمی سرے دی جو چکوال تحصیل دے نال لگدا ہے دھنی ہے۔

پوٹھوہاری دے روپ

پوٹھوہاری دے کئی روپ ملدے ہن۔ ضلع جہلم تے راولپنڈی دے میدانی
علاقے وچ جو پوٹھوہاری بولی جاندی ہے اوہ کہوٹے تے مری دیاں پہاڑی تحصیلاں
وچ بولی جاندی پوٹھوہاری نالوں کجھ وکھریواں رکھدی ہے۔ کہوٹے دی تحصیل وچ
ہمیشہ "اچھنا"، "کھنا" ہی ورتیا جاندا ہے جدوں کہ میدانی علاقیاں وچ "آنا" "جانا"
دی ورت لیا جاندا ہے۔

ایسے طرح مصوتیاں (Vowels) تے غُنیاں دے ورتوں وچ وی کجھ فرق
پیا ہویا ہے۔ پہاڑی تے میدانی بولڑیاں وچ ہمیش ہی وکھریواں ہوندا اے۔ پہاڑاں
دی جغرافیائی حالت کُجھ اجیہی ہوندی اے کہ جے آواجائی دے راہ تے وسیلے
سکھادیں نہ ہون تاں واہ میداناں نالوں کٹے رہندے ہن، تے اوہناں دی بولی ویلا
لنگھن نال میدانی بولی نالوں کُجھ اڈ ہو جاندی ہے۔ پہاڑی، پوٹھوہاری تے کوہ مری
دیاں پہاڑیاں وچ جو پوٹھوہاری بولی جاندی اے، اوہ کہوٹے دی پوٹھوہاری نالوں
وکھری ہے۔ ڈھنڈی، کیڑیالی وچ مہاڑا تساڑا وغیرہ پڑناں دی ودھیرے ورتوں کیتی
جاندی ہے۔ پچھالی دا علاقہ پُونچھ نال جا لگدا ہے تے اوس اُتے پُونچھ دا اثر چوکھا
ہے گریئرسن ایس نوں کشمیر دیاں دکھن پچھمی پہاڑیاں وچ بولی جاندی بولڑی دا ہی
سروپ مندا ہے۔

میدانی علاقے وچ وی شہری تے پینڈو پوٹھوہاری وچ کافی وکھریواں ہے۔
پنڈاں دے الھڑ تے شہری رہنی توں وانجھے لوکاں دی بولی وچ مہاڑا، تہاڑا، اچھنا
کھنا، وغیرہ لفظ عام ملدے ہن اتے غنے تے مصوتے دی تشدید ویکھن وچ آوندی
ہے۔ اوہ شہریاں وچ نہیں شہری میںڈا تینڈا، آنا جانا دی ورتوں کردے ہن تے کئی
وادھو مصوتے جو شبداں نوں لکاون یاں چھُپاون لئی پینڈو ورتدے ہن۔ اوہناں دی
ورتوں شہری نہیں کردے۔ ایس علاقے دی سرکاری بولی اردو دے انیکاں لفظ

جیہناں دی ورتوں کئی پینڈو پوٹھوہاری تدبھو روپ وچ کردا اے۔ شہری یاں پڑھیا لکھیا پوٹھوہاری تسم دے نیڑے رہن دی کوشش کردا اے۔ جیویں پینڈو پوٹھوہاری کاگد یاں کاگت کہندا اے پر ہر شہری کاغذ۔

جہلم تے راول پنڈی دے ضلعیاں دی پوٹھوہاری وچ کافی وکھرواں اے جہلم دی پوٹھوہاری اتے دھنی تے شاہ پوری دا اثر اے۔ جہلم وچ "سی" "سن" فعل دی ورتوں وی کر لئی جاندی اے۔ جہلم وچ وچوں' کولوں کہیا جاندا اے پر راولپنڈی وچ وچوں' کولوں۔

پوٹھوہار دے علاقے وچ دیش دی ونڈ توں پہلاں مسلماناں توں وکھ ہندو' سکھ وی وسدے سن۔ ہندوواں' سکھاں دی ثقافت' رہنی' ریت رواج' مسلماناں نالوں کجھ اوڑے سن۔ ایس لئی پوٹھوہاری دے کجھ شبد اجیہے وی ہن جو اکلے مسلمان ہی بول چال وچ ورتدے ہن۔ ہندو سکھ دوجے مترادف لفظاں دی ورتوں کردے سن' جیویں۔

مسلمان	ہندو' سکھ
نماشاں	پچھاہیں
فجریں	وڈ ویلے' سرگھی ویلے
نکاح	ویاہ
مجیٹھ	رینڈا
صافہ	پگ
کٹوی	کنی
جمعرات	ویر وار

ایسے طرح کنجک' واشنا' جھانی' ورت' کڑاہ وغیرہ لفظ صرف ہندو سکھ ہی ورتدے سن اتے حلوہ' روزے وغیرہ مسلمان۔ پر جنم' بہشت وغیرہ لفظاں دی ورتوں دوویں جاتیاں کر لیندیاں سن۔ مسلماناں دی پوٹھوہاری ہندوواں' سکھاں دے ٹاکرے وچ کجھ ودھیرے جنگی سی۔

اُچارن

کوئی وی دو بندے کسے لفظ دا اُچارن بالکل اکو جیہا نہیں کر سکدے۔ اوہناں دے لہجے سُر، دباء اواز نوں لکاون یاں چھٹیاون دی مانسک پر ورتی (انسانی جبلت) دا اثر اوہناں دے اُچارن اتے ضرور پیدا ہے۔ پھیر وکھو وکھرے کھیتراں دا اُچارن جغرافیائی حالات تے دِتھ پاروں فرق والا اک سبھاوک (فطری) جیہی گل ہے۔ ایسے لئی اکو کن (مصدر) توں بنے لفظ وکھو وکھرے کھیتراں وچ ورتیندے اجیہے وکھرے رُوپ دھار گئے ہن کہ اوہناں وچلی سانجھ لبھنی اوکھی ہو گئی ہے۔

پوٹھوہاری وچ اُچارن دے پکھوں کئی نویکلیاں خصوصیتاں ہن۔ اوازاں نوں لکاون، چھٹیاون، مصوتیاں نوں غُنائی رنگ دین، وادھو مصوتیاں دی ورتوں، مصوتیاں دی ان ہوند تے ایہناں دی تھاں بدلی۔ پوٹھوہاری دے کجھ خاصے ہن۔ غُنائی لفظاں دی بہوں گنتی مصوتیاں دی گھنوئی ورتوں تے مصوتیاں راہیں مونث بناون (جیویں چا دے دی تھاں چائی دے) وغیرہ کرکے پوٹھوہاری بڑی رسیلی تے سرودی بن گئی ہے۔ "جا کے" دی تھاں "جائی کے" "نوں دی" تھاں نوں آں' دی ورتوں جاندا دی تھاں جاناں وغیرہ نال پوٹھوہاری وچ اک سرودی لے پیدا ہو جاندی ہے جو اصل وچ سور لہراں دی ہی دین ہے۔

پوٹھوہاری وچ جھیکڑے دوہرے مصوتیاں نوں غُنائی بناون دا جھکاؤ زیادہ ہے۔ ایہہ جھکاؤ دھنی وچ وی ملدا ہے' پر پوٹھوہاری وچ تاں بہت زیادہ اُگھڑواں ہے۔ جیویں کہ تکیں، بیٹھیں، کھائیں' ایس طرح نا' نے' نی وغیرہ۔ اضافی ہالت لئی ورتے جاندے شبداں دا اچارن ناں نیں کیتا جاندا ہے۔

انگریزی دے کئی لفظ جو پوٹھوہاری وچ اپنا لئے گئے ہن اوہناں وچ وی ایہہ حالت ویکھن جوگ ہے جیویں

انگریزی	پوٹھوہاری
کیچ	کینچ

'ن تے ن اتے نون غنہ دی جنی ودھ ورتوں پوٹھوہاری کیتی جاندی ہے' اونی پنجاب دیاں ساریاں بولیاں وچ رلا کے وی شاید نہیں بندی۔ فعلاں وچ تاں دا' جتھے دی تھاں "تاں" ہی ورتیا جاندا ہے۔ جاناں' کھاناں' روناں' ہسناں وغیرہ۔

پر مزے دی گل تاں ایہہ ہے کہ مرکزی پنجابی دے کئی لفظ جو غُنائی ہن پوٹھوہاری وچ غُنائی نہیں رہے۔ پوٹھوہاری وچ غنہ دی تھاں شد لے لیندی ہے۔

مرکزی پنجابی	پوٹھوہاری
کنگھی	کّھی
کندھ	کدّھ
لنگھ	لّگھ
سنڈھ	سڈّھ
گنڈھ	گڈّھ

پوٹھوہار دے لوک لفظاں نوں اُچارن لگیاں اکھراتے عام پنجابی نالوں زیادہ زور دیندے ہن۔ ایہہ سردباء عام طور اتے لفظ دے دوجے مصے اتے ہوندا اے۔ اتے دے لفظاں دا غنے توں شد وچ وٹ جاون دی وجہ وی ایہو ای ہے۔ سردباء کارن پوٹھوہاری اُچارن وچ کافی وکھرواں آگیا ہے جیویں۔

پتا توں پتّا

رتا توں رتّا

پوٹھوہاری "او" گھٹ بولدے ہن اتے کئی تاں ایس دا اُچارن وی بڑی مشکل نال کر سکدے ہن۔ اس لئی مصوتہ بدل راہیں کم لیا جاندا ہے۔ کدھرے تاں "او" نوں "او" وچ بدل لیا جاندا ہے۔ جیویں چَول نوں چول پر بہتی وار "او" دی تھاں "اے" بولیاں جاندا ہے، جیویں۔

مرکزی پنجابی	پوٹھوہاری
چَوڑا	چِیڑا
سَونا	سَینا
بھَونا	بھَینا
جھَونا	جھَینا

پوٹھوہاری وچ "ہ" دی ورتوں دی ودھیرے کیتی جاندی ہے۔ پچھمی پنجاب وچ بولیاں جاندیاں بولڑیاں دی ایہہ اک نکھیڑویں خصوصیت ہے۔ پنجابی دے جنہاں لفظاں دے مڈھ وچ "اُ" اتے "اِ" آوندے ہن۔ پوٹھوہاری وچ "ہُ" اتے

"ڑہ" بن جاندے ہن' جیویں

اوس دی تھاں ہُس

ایس دی تھاں ہِس

اک دی تھاں ہِک

اک اکھری لفظاں دے اخیر وچ جے دوہرا مصوتہ ہووے تاں بہتی وار "
ودھا لیا جاندا اے۔ ایس اخیر وچ وادھو لگائے "ہ" پوری طرح اچارن نہیں
جاندا۔ ایس نال صرف ایس توں پہلے آئے مصوتہ دے الاون وچ کجھ فرق پے جا
ہے' جیویں۔

مرکزی پنجابی	پوٹھوہاری
جا	جاہ
نہ	ناہنہ
دے	دیہہ

مصتمے "چھ" دا اچارن کئی وار "ش" وانگ کیتا جاندا ہے۔ پر ایہہ
طور اتے راولپنڈی یاں پہاڑی علاقے کہوٹے تے کوہ مری دی تحصیل وچ ہی و
وچ آیا ہے' جہلم دے پوٹھوہاری علاقے وچ انج ورتوں نہیں۔ جہلم وچ "گما چھو
سو" (گوا دتا سو) آکھیا جاندا ہے پر راولپنڈی دے پہاڑی کھیتر ول "گمائی شوڑیا
ایسے طرح "اچھنا" نوں "اشنا" "گچھنا" نوں "گشنا" وی اُچاریا جاندا ہے۔ پ
دے اوہناں شبداں وچ جیہناں وچ "او" آوندا ہے' پوٹھوہاری وچ اُچارن لگ
"او" نوں "و" نال بدل لیا جاندا ہے یاں "او" غائب کر دتا جاندا ہے' جیویں۔

ساوَن ساون (سَون)

جیون جیون (جِین)

کھاوَن کھاون (کھان)

پوٹھوہاری اچارن وچ اکھراں دی تھاں بدلی (METATHESIS) وی
دیکھیا گیا ہے' جیویں۔

اصل لفظ	پوٹھوہاری
چاقو	کاچو

مطلب	مطبل
حویلی	وہیلی
ہمیشہ	میشہ

پوٹھوہار دے وسنیک اخیر لے مصمتے نوں "د" نال بولدے ہن جیویں چل نوں چُل' اواز مارن لگیاں اُچارن وچ تاں ایہہ بڑا اگھڑواں دِس آوندا ہے جیویں۔

پوٹھوہاری دی اُچارن سُر (TUNE) وی عام پنجابی دی سُر توں کدھرے کدھرے وکھری ہے۔ سُر بھاویں اک اکھر دی اکو ہوندی ہے' پر مُنڈھ وچ دبا نال الاون وچ فرق آ جاندا ہے۔ خاص طور اتے گھ' جھ' ڈھ' دھ' بھ وغیرہ مصمتیاں وچ۔ جدوں ایہہ مصمتے لفظ دے شروع وی آجاندے ہن تاں ایہناں دا اُچارن ذرا نیویں سُر وچ کیتا جاندا ہے۔ خاص طور اتے اودوں جدوں ایہناں نال "او" ہووے۔ جیویں گھوڑے وچلے "گھو" دا چاران "کھو" ورگا ہوندا ہے۔

پنجابی	پوٹھوہاری
گھوپنا	کھوپنا
بھوچھن	پہوچھن
دھوبی	تہوبی
ڈھوک	ٹھوک
جھائی	چھائی

پر جدوں ایہو اکھر کسے لفظ دے وچکار آوندے ہن تاں ایہناں دی اواز کجھ ہور دی طرح ہو جاندی ہے' جیویں۔

پنجابی	پوٹھوہاری
پگھارنا	پگہارنا
کڈھوانا	کڑھوانا
سبھاگ	سبہاگ
ودھائی	ودہائی

لفظالی

پنجابی وانگ پوٹھوہاری دی لفظالی کئی دیسی، تے بدیسی سومیاں توں چُنڈی ہوئی ہے تے ایس وچ کئی رنگاں دی جھلک ہے۔ بہتے لفظ ویدی بولی' سنسکرت' پراکرت تے اپ بھرنش توں ہی ورثے وچ لئے گئے ہن۔ کجھ لفظ عربی فارسی وچوں تسم تے تدبھو روپ وچ اپنا لئے گئے ہن۔ کجھ لفظ پوٹھوہاری دے مرکزی پنجابی نال سانجھے ہن کجھ وکھرے وی ہن جو صرف پوٹھوہاری وچ ہی ورتیندے ہن۔

پنجاب دیاں ساریاں بولڑیاں وچوں پوٹھوہاری ہی اک اجیہی بولڑی ہے' جیس اتے ویدی سنسکرت دی بڑی ڈونگھی چھاپ ملدی ہے۔ انج لگدا ہے کہ پوٹھوہاری اپنے اصلی مُدھ نالوں ناتا نہیں توڑ سکی۔ ایس علاقے وچ آواجائی دے وسیلے سُکھاویں نہیں جیس لئی باہرلا اثر ایتھوں دے وسنیکاں نے گھٹ گھنیا تے بولی وچ پرانے تت چالو رہے۔ ایسے سنسکرت دے ہڈاں وچ رچے اثر کارن ہی پوٹھوہاری وچ اج تک جڑویں گُن پردھان ہے۔ جدوں کہ مرکزی پنجابی نکھڑویں وچ وٹ چکی ہے۔ پڑنیویں پچھیتر دی ورتوں وی پوٹھوہاری وچ بہوں ہے۔ پوٹھوہاری نے ویدی بولی دے انیک لفظ مول روپ وچ سنہالے ہوئے ہن جیویں اچھ' کچھ' جنگھ' وغیرہ' کئی لفظ معمولی جیہی تبدیلی نال پرچلت ہن جیویں کپنا وغیرہ۔ مرکز پنجابی وچ ایہناں لفظاں دی ورتوں نہیں ملدی۔

پوٹھوہار نال آریہ جاتی دی سانجھ بڑی پرانی ہے۔ آریہ لوک جدوں بھارت وچ آئے تاں اوہناں نے جیس اُپجاؤ تے رہنیک علاقے وچ سبھ توں پہلاں رہن لیتا اوہ دھنی اتے پوٹھوہار دا علاقہ ہی سی۔ اوہناں سواں تے جہلم دریا دے کنڈھیاں اتے کئی پیڑھیاں لنگھائیاں۔ "رِگ وید" دیاں مُڈھلیاں رچاں ایسے علاقے دی ندی نالیاں تے سیاں دے برتے اتے بہہ کے رچیاں گیاں۔ ایس طرح ویدی بولی ایس علاقے دی مٹی وچ رچ گئی۔

پوٹھوہاری وچ انیکاں اجیہے لفظ ملدے ہن' جو سنسکرت توں اپنائے گئے ہن تے ایہہ لفظ پنجاب دیاں دوجیاں بولڑیاں وچ نہیں ورتیندے' جیویں۔

سنسکرت	پوٹھوہاری
اُردو	اُبر (بولنا)

کنڈک	کھنوُ
گرام	گِراں
مالا کار	ملیار

ہٹھیاں کجھ اجیے لفظ دتے جاندے ہن، جو سنسکرت وچوں پنجابی تے پوٹھوہاری، دوہاں نے اپنائے ہن۔ پر تدبھو بناون لگیاں دوہاں وچ وکھو وکھرے روپ وٹا لئے ہن، جیویں۔

سنسکرت	پنجابی	پوٹھوہاری
انگلی	اُنگلی	انگل
رشیت	ریت	ریں
کُنبھ کار	کمیار، گھمیار	کُنبھار
جاماتر	جوائی	جواترا
تامر	تانبا	تراما
ترَ	رتن	ترے
پرسویہ	پرسینا	پرسیوں
لگھو	ہولا	لوہکا

عربی فارسی دے لفظ

اٹھویں ناویں صدی توں ہی پوٹھوہار وچ مسلماناں دی آمد شروع ہو گئی سی۔ دسویں صدی وچ تاں ایس علاقے اتے مسلمانی اثر چوکھا سارا پینا شروع ہو گیا سی۔ گیارھویں صدی دے شروع وچ محمود غزنوی نے تاں سارے پنجاب اتے قبضہ کر کے پنجاب وچ فارسی نوں دفتری بولی بنا دتا سی۔ "دھنی" تے "پوٹھوہار" دے پنڈاں دے پنڈ مسلمان بنے شروع ہو گئے سن۔ جیویں جیویں فارسی دا راج دربار وچ مان ودھدا گیا تے پنجاب وچ فارسی پڑھائی جان لگی۔ ایس دا اثر عام لوکاں دی بول چال اتے وی پین لگا۔ عربی دے جو لفظ پوٹھوہاری وچ آئے اوہ سارے فارسی وچوں آئے۔ عربی فارسی دے کئی لفظ جو پوٹھوہاری وچ ورتے جاندے ہن، پنجابی دیاں

دوجیاں بولڑیاں وچ نہیں ملدے جیویں 'کاشک' (قاشق) اج وی چمچے لئی ورتیا جاندا ہے۔

پوٹھوہاری نے عربی. فارسی دے بہتے لفظ اپنے اُچارن دے مطابق ڈھال لئے ہن۔ عربی فارسی دے اوہ لفظ جیہناں وچ ف' ز' غ' خ' ش دیاں آوازاں ورتیاں گیاں ہن' اوہناں نوں کدھرے تاں اوسے آواز وچ اپنایا گیا ہے۔ کدھرے بدل کے جیویں زور دی تھاں "جور" یاں "یور"۔

ہیٹھاں فارسی عربی مول دے کجھ ایسے لفظ دتے جاندے ہن' جو پنجابی اتے پوٹھوہاری نے وکھو وکھ روپاں وچ اپنائے ہن۔

فارسی' عربی	پنجابی	پوٹھوہاری
آمدنی	آمدنی	آنْودنی
اکثر	اکثر	اشکراں
علاج	علاج	گلاج
کوشش	کوشش	کوشت
خاوند	خاوند	خوند
زیادتی	زیادتی	جیاستی
بنیاد	بنیاد	مُنیاد
بحث	بحث	بھونش
لائق	لائق	لیک
واقف	واقف	واکب
وحشی	وحشی	وھُوش

فارسی عربی دے کجھ لفظ ایہے وی ملدے ہن جو صرف پوٹھوہاری وچ پرچلت ہن' پنجابی وچ نہیں۔ کجھ ایسے لفظ نمونے پاروں ہیٹھاں دتے جاندے ہن۔ ایہہ پوٹھوہار دے لوکاں دی بول چال وچ عام ورتے جاندے ہن۔

فارسی' عربی	پوٹھوہاری
صحنک	ہینک (ساہنک)
خفگی	خنگی

کوشا	گوشا (کانا پھوسی)
طشتری	تاس
دیگچا	دیچکا
نیم شام	نماشاں
بادیہ	بادیاں
وداع	رودیا

پوٹھوہاری وچ کجھ دیسی لفظ وی ملدے ہن۔ جیہڑے مڈھ قدیم توں ہی دیش وچ ورتے جا رہے ہن اتے جیہناں دا مڈھ سنسکرت وچ نہیں ملدا جیویں راڑ، ڈوئی میرگو، اکھلی وغیرہ۔ آریہ جاتی نے جدوں پوٹھوہار وچ اپنے قدم ٹکائے تاں اوہوں ایتھوں دے وسینک دراوڑاں نوں یاں پہاڑاں ول دھک دتا یاں اپنا غلام بنا لیا۔ پچھوں ایہہ دراوڑ دکھن ول نس گئے۔ ایہناں دے کئی لفظ پوٹھوہاری وچ سنبھالے پئے ہن۔ جیویں ٹلا، ڈھبا، مڑ، سوٹا وغیرہ

پوٹھوہاری وچ کافی لفظ ایسے ملدے ہن جو نویکلے ہن تے پوٹھوہاریاں دی اپنی کاڈھ ہن جیویں۔

اتریں (پرسوں) رہاں (کل)
ٹھڈھیاں (ماتا دے داغ) کھٹ (ڈلی)
کس (بخارا) پینی (قمیض) وغیرہ

گرامری جُتتر

ناں (اسم) لفظاں دے معنی کرن لئی لفظاں وچ جو وگاڑیاں تبدیلی ہوندی ہے۔ اوہ تذکیر تانیث تے حالت دے کارن ہی پورمان ہوندے ہن۔ ہیٹھاں اسیں اسم دا ویروا دیندے ہاں۔

مذکر، نڈھا

حالت	واحد	جمع
کرتا	نڈھا نڈھے	نڈھیاں، نڈھے

کرم	نڈھیاں	نڈھیاں کی
کرن	نڈھے توں	نڈھیاں توں
سَنپر دان	نڈھے آسطے	نڈھیاں آسطے
اپادان	نڈھے کولوں	نڈھیاں کولوں
سمبندھ	نڈھے 'دا' 'دے' 'دیاں'	نڈھیاں 'دا' 'دے' 'دیاں'
ادھکرن	نڈھے' 'چ' تے	نڈھیاں' 'چ' تے
سنبودھن	نڈھیا!	نڈھیو!

بہت ساریاں مذکر اسماں نوں جیہناں دے انت وچ کوئی مصمتہ آوندا ہے پورن تے وکاری بناون لگیاں' اوہناں دے انتلے مصمتے نال "اے" لائی جاندی ہے' جیویں۔

ہل	ہلے
پُتر	پُترے
گُھنڈ	گُھنڈے

جیہناں اسماں دے جھیکڑ وچ "ا" آوندا اے۔ اوہناں نوں وکاری بناون لگیاں "اے" لا دتا جاندا ہے جیویں گھوڑا توں گھوڑے کُتا توں کُتے۔

مونث دے انت وچ "ایں" یا "او" لا کے وکاری بنایا جاندا ہے' جیویں۔

مجھ	مجھیں
اکھ	اکھیں
دُپہر	دُپہریں
فجر	فجریں
بھین	بھینو

ماں' پیو' بھین' بھرا وغیرہ اسماں نوں وکاری بناون لگیاں "او" ودھا کے ' پیو' بھینو' بھراوُ بولیا جاندا ہے۔

پورن جمع توں وکاری جمع بناون لگیاں' اوہ اسماں جیہناں دے انت و آں' ایں' اوں ہووے کوئی تبدیلی نہیں کیتی جاندی۔

مانواں	مانواں

گائیں ‏ ‏ ‏ گائیں

پر باقی سبھناں دے اخیر وچ "آں" لا کے تبدیلی کر لئی جاندی ہے۔

ساہن ‏ ‏ ‏ ساہناں

گُتے ‏ ‏ ‏ گُتیاں

جے انت وچ "ا" آ جاوے تاں واں' یاں' آں لا کے وکاری جمع بنایا جاندا ہے۔

بھرا ‏ ‏ ‏ بھراواں (بھراآں)

خاص ناں یاں عام ناؤاں دے انت وچ اے یاں ای لا کے وکاری بناون دی رِچی عام ہے۔

مہندر ‏ ‏ ‏ مہندرے نی روٹی

مجھ ‏ ‏ ‏ مجھی کی گُتاواپا

گُتھن ‏ ‏ ‏ مہاڑی گُتھناں چ ناڑا پاہی چھوڑو

مونث دا واحد توں جمع بناون لئی پوٹھوہاری وچ مرکزی پنجابی دا رنگ نہیں ورتیا جاندا۔ جے مونث دا اِتلا اکھر ساکن ہووے تاں ایں لا کے وی جمع بنائی جاندی ہے۔

	پوٹھوہاری	مرکزی پنجابی
مجھ	مجھیں	مجھاں
چڑیل	چڑیلیں	چڑیلاں

پر جے اتلے اکھر دے پچھے "ا" لگیا ہوئے تاں اخیر وچ "ایں" لایا جاندا اے۔

	پوٹھوہاری	مرکزی پنجابی
گاں	گائیں	گائیں ' گاواں
ہوا	ہوائیں	ہوائیں ' ہواواں
بلا	بلائیں	بلائیں ' بلاواں

پوٹھوہاری وچ جو ضمیر (ii) ورتے جاندے ہن' اوہ پنجابی نالوں کافی فرق والے ہن۔ ایتھاں ضمیراں دا ویروا دتا جاندا اے۔

میں

حالت	واحد	جمع
کرتا	میں مینہ	اس
کرم	رمی، رکھی، رہنکھی	اسانہ کی
کرن	مہاڑے توں' مہاڑے کولوں	اسانہ توں' کولوں
سنپردان	مہاڑے' آستے' مہاڑے تائیں	اسانہ آسے' اسانہ تائیں
اپادان	متھوں' مہاڑے توں (کولوں)	اسانہ کولوں' سہاڑے توں
سمبندھ	مہاڑا' مہاڑی	سہاڑا' سہاڑی' سہاڑے
ادھکرن	مہاڑے چ' تے	اسانہ چ' ساڑھے چ

تُوں

حالت	واحد	جمع
کرتا	تُوں' تُو' تُدھ	تُس
کرم	تُہنکھی	تُسکی تُسانہ' تُسانہ کی
کرن	تہاڈے توں' کولوں	تسانہ توں' کولوں
سنپردان	تساڈے آستے' تائیں	تہاڈے آستے' تسانہ
اپادان	تہاڈے توں' تہاڈے نالوں'	تسانہ توں' سہاڑے
سمبندھ	تہاڑا' تہاڑی' تہاڑے	سہاڑا' سہاڑی' سہاڑے
ادھکرن	تہاڈے چ	سہاڑے چ

اوہ

حالت	واحد	جمع
کرتا	ہوہ' ہس	ہوہ ہُنھاں
کرم	ہَس آں ہَس کی	ہُناں' ہُناں کی
کرن	ہُس کولُوں' تُوں	ہناں' کولوں' توں
سنپردان	ہُس آستے' تائیں	ہُناں آستے' تائیں
اپادان	ہُس نالوں' ہُس توں	ہُناں نالوں' ہُناں توں
[illegible]	[illegible]	ہُناں دا' ہُناں دے

او حکن	ہُس چ، ہُس تے	ہُناں چ، ہُناں تے

ضمیر کوئی' کس لئی پوٹھوہاری وچ کیں کُس ورتیا جاندا ہے' دے حرف استفہامیہ لئی کینہ' کینڈھا کائیں چ دی ورتوں کیتی جاندی ہے۔ کی ضمیر دی تھاں پوٹھوہاری وچ کے یاں کیہ دی ورتوں کیتی جاندی ہے۔ ضلع جہلم دے پوٹھوہاری کے ورتدے ہن اتے ضلع راولپنڈی دے کیہ نج واچی ضمیر لئی پوٹھوہاری وچ آپوں ورتیا جاندا ہے۔ آپوں نگھ (توں آپ جا)۔

صفت

صفت مرکزی پنجابی وانگ ہی ناواں توں پہلاں آوندے ہن اتے تذکیر تانیث تے حالت نوں دھیان رکھ کے ناواں نال میل کھاندے ہن' جیویں چنگا آدمی' چنگے آدمی۔ چنگی تریمت چنگیاں تریمتاں۔ مرکزی پنجابی وانگ ہی پوٹھوہاری وچ وی کجھ صفتاں ناواں دے انت وچ لا کے بنائیاں جاندیاں ہن۔

اسم	صفت
جھکو	جھکا
ادھ	ادھا
اَوکھ	اَوکھا

پر کجھ صفت فعل دے پچھے "اوکا" پچھیتر لا کے بنائے جاندے ہن' خاص طور اتے سے نال تعلق رکھن والے ADVERB توں۔

کل (کلھ)	کلھوکا
پر	پروکا
چر	چروکا
کد	کدوکا

تُلنا دیاں حالتاں

(1) تفضیل بعض

جدوں ٹکنا (تقابل) دو چیزاں وچ ہووے تاں تفضیل بعض بناون لئی سادھارن حالت والے صفت ول ورتوں کیتی جاندی ہے پر ٹکنا لئی نالوں یاں کولوں لفظ دی ورتوں کیتی جاندی ہے۔ جیویں ہوہ ٹس نالوں چنگا۔ ایہہ کدے کدے تابع فعل ودھ، گھٹ، ورت کے وی کم سار لیا جاندا ہے۔ ہوہ ٹس نالوں ودھ چنگا ہے۔

(2) تفضیل کُل

جدوں ٹکنا دو وو جیک چیزاں وچ ہووے تاں پوٹھوہاری وچ ہبھا سبھناں وغیرہ لفظاں دی ورتوں کیتی جاندی ہے جیویں "ہیہ سبھناں نالوں سوہنایں"۔

ہیٹھاں کجھ عام ورتیندے پوٹھوہاری اسم صفت دتے جاندے ہن۔

چِیڑا (چوڑا) کُھلا (موٹا) کَسا (اونا، گھٹ) سَوڑا (تنگ) تریہڈا (ونگا ٹیڈھا) ڈِنگا (وِنگا) وغیرہ۔

انکڑے

پوٹھوہاری وچ جو انکڑے ورتے جاندے ہن اوہ مرکزی پنجابی والے ہی ہن۔ کجھ انکڑیاں دے اچارن وچ وکھریواں ہے تاں اوہ پوٹھوہاری دے دھنی وتاندرے دے اصولوں مطابق ہویا ہے، جیویں ہِک، دو، ترے، چار پنج، چھ، ست اٹھ نو، دہ، یاراں وغیرہ۔ اکتی توں لے کے اٹھتی تک دے انکڑے اکتری، بتری تیتری چونتری، پینتری، چھتری، سیتری، اٹھتری اُچارے جاندے ہن۔ ایسے طرح "سو" نوں سے کرکے اُچاریا جاندا ہے۔ دوسے، ترے سے، پوٹھوہار دے پنڈاں وچ لوکی ودھیرے کرکے ویہاں وچ گِن دے ہن۔ جیویں، پنجاں تے ترے ویہاں (65) ہِک گھٹ پنج ویہاں (99)۔

تابع فعل

پوٹھوہاری دے بہتے تابع فعل مرکزی پنجابی نال لگ بھگ میل کھاندے ہن۔ فرق صرف اُچارن وکھریواں کرکے ہے۔

حالت	کال واچک	ستھان واچک	پرکار واچک	پرمان واچک	دِشا وا
استفہامیہ:	کدوں، کدن	کتھے، کتھوں کدھروں	کیکن، کنج	رکنا	کدیں
	کدوکا	کدیوں، کویں	کدوں، کویں		کُدیں
عطف:	جدوں، جدن	جتھے، جتھوں	جیکن، جویں	رجنا	جدھروں
	جدوکنا	جدھروں	جنج، جداں	جیڈا	جدے
نسچے واچی:	سے، تاں	ہتھے، ہُتھے	انجے ہار	ہتا	اوے
	تدوں، اودوں	اُرے پرے	رانجے اُنجے	ایڈا	اُدے
	اُدن	اُدھر	ایداں		

مرکزی پنجابی دے جیہناں تابع فعلاں دے مُڈھ وچ "کِ" آوندا ہے۔
پوٹھوہاری وچ اوہناں دی زیر پیش وچ بدل جاندی ہے۔

مرکزی پنجابی	پوٹھوہاری
کِدھر	کُدھر
کِتھے	کُتھے
کِے	کُے
کِس	کُس

جے پچھیکڑ وچ "اے" ہوئے تاں اوہ اُے وچ بدل جاندی ہے جیویں۔

اِتھے	ہِتھے
اُتھے	ہُتھے

فعل

پوٹھوہاری وچ کریاواں دی روپ سادھنا پنجابی نالوں بہت وکھری ہے۔

VERB SUBSTANTIVE دا فعل حال وچ انت ایوں ہوندا ہے۔

	واحد	جمع
متکلم	ہاں، آں	ہاں، آں
حاضر	ہیں، ایں، آیں،	ہو، او
غائب	ہے، اے، ہے، اے	ہن، ان
	ایہہ، وَے،	ایں، نوں

ماضی وچ دو وکھرے وکھرے روپ پر چلت ہن پہلا ودھیرے راولپنڈی دے کھیتر وچ ورتیا جاندا ہے تے دوجا جہلم تے گوجر خاں دی تحصیل دے وچ گدھرے کدھرے دوویں روپ وی ورت لئے جاندے ہن۔

(ا)

	واحد	جمع
ا	ایا، اِہیا	آہیا
ب	ایں، اہیں	اہیو
ج	ایہہ (اہی)	اَہے، اِہیاں

(ب)

ا	ساں	ساں
ب	سَیں، سہیں	سو
ج	سا (سی)	سے (ہیساں)

(جہلم وچ کدے کدے سن دی وی ورتوں کیتی جاندی ہے)۔

زمانہ مستقبل

فعل مستقبل لئی مرکزی پنجابی وچ "گا، گی" وغیرہ ورتیا جاندا ہے۔ پر پوٹھوہاری وچ سا، سی وغیرہ جیویں "آکھاں گا" دی تھاں "آکھساں"

ا	ساں	ساں
ب	سیں	سو
ج	سی	سن

زمانہ حال

فعل حال دا روپ بناون لگیاں ماضی قریب دے انت وچ فعل حال ورتیا جاندا ہے پر اوہ ماضی نال ہی جوڑ لیا جاندا ہے جیویں۔

پڑھنا آں = پڑھناں

پڑھنا ایں = پڑھنیں (پڑھنایں)

پڑھنا اے = پڑھنے (پڑھنائے)

مستقبل وچ پڑھاویں پچھیتراں دی ورتوں کیتی جاندی ہے، جیویں پچھیو سو (اوس نے اوس نوں پچھیا) آہس (اوس کول ہے سی)

فعل حال ناتمام

کن : پڑھ

مذکر	واحد	جمع
ا	میں پڑھناں	اَسں پڑھنے آں
ب	توں پڑھنیں (پڑھنایں)	تُسں پڑھنے او
ج	ہیہ پڑھنے	ہوہ پڑھنے اُن

مونث

	واحد	جمع
ا	میں پڑھنی آں	اَسں پڑھنیاں آں
ب	توں پڑھنی ایں	تُسں پڑھنیاں اوں
ج	اوہ پڑھنی اے	اوہ پڑھنیاں نُ

فعل ماضی ناتمام

مذکر:

ا	میں پڑھی	اَس پڑھی
ب	توں پڑھی	تُس پڑھی
ج	ہوہ پڑھی	ہوہ پڑھیاں نُ

سمی بھوت کال

مذکر:

ا	میں پڑھیا ئُس	اَس پڑھے آں
ب	توں پڑھیایں	تُس پڑھے او
ج	ہوہ پڑھیاے	ہوہ پڑھے ن

مونث:

ا	میں پڑھی آں	اَس پڑھیاں
ب	توں پڑھی ایں	تُس پڑھیاں او
ج	ہوہ پڑھیاں	ہوہ پڑھیاں ن

فعل ماضی ناتمام •

مذکر:

ا	میں پڑھنا اہیا (ساں)	اَس پڑھنے اہے (ساں)
ب	توں پڑھنا آہیایں (سیں)	تس پڑھنے اہیو (سے)
ج	ہوہ پڑھنا اہیا (سا)	ہوہ پڑھنے رہے (سے)

موئنث :

ا	میں پڑھنی اہی ایں (ہاں)	اُس پڑھنیاں اہیاں (ساں)
ب	توں پڑھنی اہی ایں (سیں)	تس پڑھنیاں اہیو (سو)
ج	ہوہ پڑھنی اہی (سیا)	ہوہ پڑھنیاں اہیاں (سیاں)

ماضی قریب

مذکر:

ا	میں پڑھیا اہیا (ساں)	اُس پڑھے اہیاں
ب	توں پڑھیا ایں (سیں)	تُس پڑھے اہے
ج	ہوہ پڑھیاں اہیا (سا	ہوہ پڑھے اہے

موئنث :

ا	میں پڑھی اہی (ساں)	اُس پڑھیاں اہیاں
ب	توں پڑھی اہی (سیں)	تُس پڑھیاں اہیاں
ج	ہوہ پڑھی اہی (سیا	ہوہ پڑھیاں اہیاں

ماضی جاری

مذکر:

ا	میں پڑھنا پیا اہیاں	اُس پڑھنے پے اہیاں
ب	توں پڑھنا پیا اہیایں	تُس پڑھنے اہیو
ج	ہوہ پڑھنا پیا اہیا	ہو پڑھنے پے اہے

ماضی شرطیہ

مذکر:

ا	جے میں پڑھیا ہوتا	جے اُس پڑھنے ہونے
ب	جے توں پڑھیا ہوتا	جے تُسیں پڑھے ہونے
ج	جے ہوہ پڑھیا ہوتا	جے ہوہ پڑھے ہونے

فعل مستقبل ناتمام

مذکر:

ا	میں پڑھساں	اِس پڑھساں
ب	توں پڑھسیں	تُس پڑھسو
ج	ہوہ پڑھسی	ہوہ پڑھسن

مستقبل جاری

مذکر:

ا	میں پڑھنا ہوساں	اَس پڑھنے ہوساں
ب	توں پڑھنا ہوسیں	تس پڑھنے ہوسو
ج	میں پڑھنا ہوسی	ہوہ پڑھنے ہوسن

فعل امر

ایس روپ وچ کن نوں ہی حاضر واحد ورتیا جاندا ہے جیویں نس، گٹ۔ جے کن اک اکھری ہووے تے انت وچ مصوتہ ہووے تاں نال "ہ" لگا لیا جاندا اے، جیویں۔

جا	جاہ
کھا	کھاہ

حاضر جمع وچ "او" اکھر کن دے انت وچ جوڑیا جاندا اے جیویں۔ سو' کٹو' جاؤ' کھاؤ' دیو۔ جدوں فعل امر آدر دے روپ وچ ورتا ہووے تاں کن دے انت وچ واحد روپ وچ ایں اتے جمع روپاں وچ ایو لایا جاندا ہے۔

کن	واحد	جمع
نس	نسّیں	نسیو
کُٹ	کُٹیں	کُٹیو
اُن	اُنیں	اُنیو

جے کن دے بھیکڑ وچ مصوتہ ہووے تاں "ای" یاں "وی" اتے "ایو" یاں "ویو" لایا جاندا ہے۔

کن	واحد	جمع
[illegible]	جائیں	جایو
آ	آویں	آویو
کھا	کھاویں	کھاویو

پوٹھوہاری وچ مرکزی پنجابی دی فعل حال دے اتلے دا' نون ناں وچ بدل دتا جاندا ہے جیوں کھاندا پیندا' ہسدا' وسدا نوں ترتیب وار کھاناں' پیناں ہسناں' وسناں کہیا جاندا ہے۔ ہور فعلاں وچ وی جدوں "د" دے اخیر یاں وچکار آوے تاں اوہ ناں وچ بدل جاندا ہے' جیویں۔

مرکزی پنجابی	پوٹھوہاری
کھاندیاں	کھانیاں
پیندیاں	پینیاں
روندیاں	رونیاں
ہسدیاں	ہسنیاں
دیندیاں	دینیاں

فعل متعدی وچ "آ" دے مرکزی پنجابی وچ "او" دی ورتوں کیتی جاندی ہے۔ پوٹھوہاری وچ ایس دا اچارن نہیں کیتا جاندا' جیویں۔

پوٹھوہاری	مرکزی پنجابی
نھانا	نہاؤنا
آنا	آؤنا

کئی وار "او" نوں "و" وچ بدل دتا جاندا ہے جیویں 'کھاونا' آونا' گاونا۔
مرکب فعلاں وچ جے فعل دے انت وچ ساکن اکھر ہووے تاں پہلی فعل دے انت وچ "ای" ودھا دتا جاندا ہے۔ ایہہ پرورتی سوراں دے لکان وچوں اُپجی ہے۔

"رام مُرس کے چلا گیا ہے" دی تھاں "رام مُرسی کے چلا گیا" تے جے پہلے فعل دے پچھیکڑ تے "ا" اکھر ہوئے تاں "ای" نال لائی جاندی ہے۔ "کھا کے جانا" دی تھاں "کھائی کے جانا"۔ جے پہلے فعل دے اتلے اکھراں نال اے یا اے ہووے تاں ایہناں دی تھاں ای لادتا جاندا ہے جیویں "لے کے دینا" دی تھاں "لئی کے دینا"، "دے کے جانا" دی تھاں "دیئی کے جانا"۔

ماضی مطلق

ماضی قریب بناون لئی کن دے انت وچ نا یاں ناں لایا جاندا ہے جیویں "کر" توں 'کرنا' 'کٹ' توں 'کٹنا' کھا توں 'کھانا۔ نا یاں ناں دی وی ورتوں کرلئی جاندی ہے۔

جمع	واحد	کن
کھانے	کھانا	کھا (مذکر)
کھانیاں	کھانی	(مونث)

ماضی بعید بناون لئی کن دے پچھیکڑ وی "ایا" لایا جاندا ہے جیویں۔ "کٹ" توں کٹیا۔ جمع بناون گلیاں کن دے انت وچ "اے" لگدا ہے۔ مرکزی پنجابی وچ وی کن دے انت وچ "ایا" لا کے ماضی بعید بنایا جاندا ہے۔
پوٹھوہاری وچ انیکاں ماضی مطلق اجیہے وی ہن جو کسے اصول نال نہیں بندے۔ کجھ کو ہیٹھاں دتے جاندے ہن۔

جمع	واحد	کن
لدھے	لدھا	لبھ (مذکر)
لدھیاں	لدھی	(مونث)
رگھدے	رگھدا	رگھن (مذکر)
رگھدیاں	رگھدی	(مونث)

پورب پورن کارند تک

پورب پورن کارند تک بناون وچ پوٹھوہاری مرکزی پنجابی نال وکھرایوں رکھدی ہے۔ پوٹھوہاری وچ ساکن اکھر دے انت وچ "ای" لا کے اواز دوہری کر لئی جاندی ہے۔ جے انت وچ "ا" ہووے تاں اوس دے اگے "ای" لا لئی جاندی ہے۔

مرکزی پنجابی	پوٹھوہاری
رُس کے	رُسی کے
سُٹ کے	سُٹی کے
آکھ کے	آکھی کے
کھا کے	کھائی کے

نال ہی پورب پورن کارند تک دے سنبودھک "کے" نوں وی دوہرا کرن لئی "اے" دی اواز لا کے "کے" وچ بدلیا جاندا ہے۔ کئی وار دا' دے' دی' دیاں نوں بھوت کارند تک دے وچ ورت لیا جاندا ہے۔ مرکزی پنجابی وچ ایس تھاں " ہویا' ہوئے' ہوئی اتے ہوئیاں' دی ورتوں کیتی جاندی ہے۔

پنجابی	پوٹھوہاری
اوہ کدوں دا آیا ہویا ہے؟	اوہ کُدوں نا آیا ہویا ہے؟

یو بکی کارند تک بناون لگیاں وی کن دے انت وچ ای لائی جاندی ہے تے نال کے جوڑ لیا جاندا ہے' جیویں۔

پنجابی	پوٹھوہاری

دوڑ	دوڑی گے
تک	تکی گے
کٹ	کٹی گے
تھک	تھکی گے

جے نرنترتا دسن لئی ایس کارندتک نوں دوہرایا جاوے تاں "کے" دی ورتوں اکو وار کیتی جاندی ہے۔

دوڑی دوڑی کے
تکی تکی کے

حالت

پوٹھوہاری وچ حالتاں نال جو پچھیتراں تے وِبھکتیاں ورتیاں جاندیاں ہن، اوہ مرکزی پنجابی نالوں کجھ وکھریاں ہن۔ مرکزی پنجابی وچ تاں وِبھکتیاں دی ورتوں لگ بھگ غائب ہوندی جا رہی ہے، پر پوٹھوہاری دے جڑویں سبھاکارن وِبھکتیاں ول جھکاؤ کافی زیادہ ہے۔

پوٹھوہاری وچ مرکزی پنجابی دے سمبندھک پچھیتر 'دا' 'دے' دی اتے دیاں وغیرہ 'نا' 'نے' 'نی' اتے نیاں وچ بدل جاندیاں ہن جیویں ماتویں نا پتر (مامے دا پتر)۔ مرکزی پنجابی وچ ورتیندی سمبندھکی پچھیتر نوں دی تھاں پوٹھوہاری وچ "کی" دی ورتوں کیتی جاندی ہے۔ جیویں:

"اوس نوں بلا" دی تھاں "ہُس کی سد"۔ ایہہ "کی" کئی وار اُچارن لگیاں "ای" ہی سُنائی دیندی ہے۔ جیویں ہُس ای سد۔ کئی وار "نوں" دی تھاں آں یاں "آنہہ" دی وی ورتوں کیتی جاندی ہے، جیویں۔ "ہُس آں سد"۔

اپادان کارک لئی پنجابی وچ "توں" پچھیتر ورتیا جاندا ہے۔ پر کئی وار ناؤں نال اپادان وچ "اوں" وی لادتا جاندا ہے۔ پوٹھوہاری وچ "توں" اُپسرگ نہیں ورتیا جاندا اتے توں وچلا "اوں" دوہرا کرکے "اُوں" بنا لیا جاندا ہے، جیویں۔

مرکزی پنجابی	پوٹھوہاری

پنڈتوں، پنڈوں	پنڈوں
شہرتوں، شہروں	شہروں
گھرتوں، گھروں	گھروں
بزارتوں، بزاروں	بزاروں

او ھکن کارک وچ وِبھکتی رچنھ دی ورتوں کیتی جاندی ہے یعنی تیں، چ، تلے، اَپڑ دی ورتے جاندی ہن۔ وِبھکتی پرتیہ واحد وچ اے اتے جمع وچ "ایں" دی ورتوں ہوندی ہے، جیویں۔ گھرے، گھریں، جنجے، جنجیں، دنے، دنیں۔

پوٹھوہاری بھاوچ جڑویں، ہے اتے ایس وچ فعل دے انت وچ پچھیتر لا کے ضمیراں دا کم سار لیا جاندا ہے۔ مرکزی پنجابی وچ ضمیراں دس والے پچھیتر بالکل نہیں ملدے۔ ملتانی بولڑی وچ ایہہ حالت بہت ملدی ہے اتے ملتانی وچ متکلم لئی دی پچھیتر ورتن دا رواج کافی ہے۔ جدوں کہ پوٹھوہاری وچ ودھیرے کرکے حاضر تے غائب پُرکھ دے ضمیراں لئی ہی پچھیتر ورتے جاندے ہن۔

پوٹھوہاری وچ فعلاں دے انت وچ جو پچھیتر لائے جاندے ہن، اوہ ایہہ ہن۔

	واحد	جمع
متکلم	آں، اے	آے
حاضر	ای	نے
غائب	س	نے

متکلم

ہُس کٹیا ے	اوس مینوں ماریا ہے
ہُس آں کٹیا ے	میں اوس نوں ماریا ہے
کُٹ پئی اے	مینوں مار پئی ہے

حاضر

کھادا پیتا ای	توں کھادا پیتا ہے
کھادا پیتا نیں	تساں کھادا پیتا ہے
گھار کُتھے ای	تیرا گھر کتھے ہے
گھار کُتھے نیں	اوہناں دا گھر کتھے ہے

غائب

کھادا پیتاس	اوس نے کھادا پیتا ہے
کَس اہس	اوس نوں بخار ہے

کئی وار فعل نال دوہرے پچھیتر وی لائے جاندے ہن تے اکو فعل وچ دو ضمیر مرکب کر لئے جاندے ہن، جو بولی دی مجزویں ہون دا پر تیک ہن، جیویں۔ کھوائیئس، وچ کھوا، دے نال جو "ایں" لگا ہویا ہے، ایہہ حاضر دا پچھیتر تے "س" غائب مطلب ہے۔ توں اوس نوں کھوا، ایسے طرح سمجھائیئس، توں اوس نوں سمجھا۔

کجھ لفظاں دی اچیچی ورتوں

پوٹھوہاری وچ فعل دے پہلاں یاں کئی وار پچھوں وی کدے کدے "چا" دی ورتوں کیتی جاندی ہے، جیویں۔ اُس آں چا آکھ، دُدھ چا پلا سو۔

ایہہ "چا" زور پاون لئی ورتیا جاندا ہے۔ کئی وار ایہہ کارج دی ٹھیکرتا نوں وی دسدا ہے۔

ایسے طرح فعل دے بعد کدے کدے "کھاں" ورتیا جاندا ہے تے "چا" وانگ ایہہ وی کسے کارج دے کرن لئی زور پاون لئی ورتیا جاندا ہے۔

اس آں آکھ کھاں

کئی وار "چا" تے "کھاں" دوویں اکو فقرے وچ وی ورت لئے جاندے ہن۔

اس آں چا آکھ کھاں

ددھ چا پلا کھاں

ایسے طرح "آر" دی فعل توں پچھوں ورتیا جاندا ہے تے زور پاون لئی ہی ورتیا جاندا ہے۔

آکھیں آر مُو

سوائیں آر مُو

حاشیے

(i) سالٹ رینج' یاں نمک دیاں پہاڑیاں جہلم ضلع دے دکھن ول تے شاہ پور تے میانوالی دے ضلعیاں دے اُتر ول جہلم دریا توں سندھ تک پسریاں ہیاں ہن۔ ایہناں دا کجھ علاقہ ضلع جہلم دی پنڈ دادن خاں تحصیل وچوں لنگھدا ہے۔ ایتھوں لنگھدے سالٹ رینج دے پوربی حصے دی بولڑی اوہو پوٹھوہاری ہے جو جہلم تحصیل وچ بولی جاندی ہے۔ پچھمی حصے وچ "دھنی" بولی جاندا ہے پچھم ول سالٹ رینج شاہ پور وچوں لنگھدا ہے تاں ایہدی بولڑی "شاہ پوری" ہو گئی ہے۔ سو سالٹ رینج دے سارے علاقہ وچ اکو بولی نہیں ورتیندی۔

(ii) جہلم پار دے نیڑے والے علاقے وچ مینوں تینوں اوہنوں یاں اوہنوں وغیرہ لفظاں نوں مُنوں' تُنوں' اُنوں' دا روپ دے دتا جاندا ہے۔ ایس توں اگلے ہزارے والے پاسے ودھدے ہوئے ایہو لفظ مانہہ' تانہہ' اسانہہ پھیر مہیں' تہیں' اسیں تے فیر بکی' رتکی' راسکی بن جاندے ہن ایس توں وی ہور اگیرے جا کے ایہہ لفظ منکھی' تکھی' اُسکی دا روپ وٹا لیندے ہن۔ پوٹھوہاری شبدکوش' بھاشا وبھاگ پٹیالا۔

مہاڑے توں میںڈا' تینڈا دی ورتے جاندے نیں پر ایہہ دھنی دا اثر ہے۔

ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

مواعظِ نوشہ

(پنجابی دی قدیم ترین نثر)

پنجابی شاعری دی باقاعدہ ابتداء بابا فرید دے کلام توں ہوندی نظر آوندی اے۔ بھاویں ایس توں وی پہلاں اِکّا دُکّا شاعراں دے شعر ملدے نیں تے بابا فرید دی صاف ستھری تے رواں زبان توں وی ایہہ اندازہ لایا جا سکدا اے کہ اوہناں توں پہلے پنجابی شاعری ہوندی رہی اے، پر کیوں جے ایس توں پہلے دا کوئی پکا پیڈا کھرڑا اجے تائیں ہتھ نہیں لگ سکیا ایس لئی پہلے صاحب دیوان شاعر ہون دا اعزاز بابا فرید نوں حاصل اے۔ ایسے طرح پنجابی وچ نثر لکھن دا رواج وی یقیناً" پرانے زمانے توں رہیا ہووے گا، پر نثر دی کوئی کتاب ہتھ نہ آون پاروں ایہہ فیصلہ کرنا مشکل سی کہ پنجابی نثر دی ابتداء دا سہرا کس لکھاری دے سر بجھدا اے۔ پنجابی زبان ایس حوالے نال بڑی خوش قسمت اے کہ ایس نوں شروع توں اللہ والیاں دی سنگت ملی۔ جے ایہدے وچ شاعری دی ابتدا بابا فرید ورگے اُچ پدھر دے صوفی دے ہتھوں ہوئی تے نثر دا مُڈھ وی پنجاب دے عظیم روحانی بزرگ تے سلسلہ نوشاہی دے بانی حضرت حاجی محمد نوشہ گنج بخش دے ہتھوں بجھا۔ بہت سارے لکھاریاں نے نوشہ گنج بخش دا دور شیر شاہ سوری دے پتر اسلام شاہ توں لے کے شاہ جہاں تک متھیا اے(1)۔ پر ایہہ دور زیادہ تر زبانی روایتاں تے اندازے نال مقرر کیتے گئے ایاں نال متھیا گیا اے۔ ایس دے مطابق نوشہ صاحب 1552ء/ 959ھ وچ پیدا ہوئے تے 1654ء / 1064ھ وچ فوت ہوئے۔ خاندانی مخطوطے، محکمہ مال دا ریکارڈ تے تاریخی حوالے ایس دور دی تصدیق نہیں کردے۔ ساڈی تحقیق دے مطابق نوشہ صاحب 1602ء/ 1014ھ نوں شاہ جہاں دے عہد وچ پیدا ہوئے تے 1691ء/ 1103

ھ وچ اورنگ زیب عالمگیر دے سمے وصال فرمایا(2)۔ گارساد تاسی نے اپنے خطبیاں وچ ایس گل دا واضح لفظاں وچ ذکر کیتا اے کہ آکھیا جاندا اے پئی حاجی محمد ہوراں دی تبلیغ نال کوئی دو لکھ ہندو اسلام دے دائرے وچ داخل ہوئے۔ حاجی محمد نوشہ گنج بخش تے آپ دے مریداں (جیہڑے دلی تے کابل تیک پھیلے ہوئے سن) دیاں تبلیغی کوشاں دا جائزہ لیے تے گارساں دتاسی دا بیان حقائق اتے مبنی وکھالی دیندا اے۔ ایتھوں ایس گل دا وی پک ہوجاندا اے کہ ساڈے صوفیاں نے اڈی وڈی تعداد توں متاثر کرن لئی یقیناً اوہناں دی زبان وچ ای گل بات کیتی تے اپنے تبلیغی مشن دی کامیابی دی نینہہ عوامی زبان اتے رکھی۔ بابائے اردو مولوی عبدالحق ایسے حقیقت نوں تسلیم کردیاں ہویاں لکھدے نیں۔

"دلوں کو ہاتھ میں لانے کے لیے سب سے پہلے ہم زبانی لازم ہے۔ ہم زبانی کے بعد ہم خیالی پیدا ہوتی ہے۔ درویش کا تکیہ سب کے لیے کھلا تھا۔ بلا امتیاز ہر قوم و ملت کے لوگ ان کے پاس آتے اور ان کی زیارت اور محبت کو موجب برکت سمجھتے۔ خاص و عام کی کوئی تفریق نہ تھی۔ خواص سے زیادہ عوام ان کی طرف جھکتے تھے۔ اس لیے تلقین کے لیے انہوں نے جہاں اور ڈھنگ اختیار کیے ان میں سب سے مقدم یہ تھا کہ اس خطے کی زبانیں سیکھیں تاکہ اپنا پیغام عوام تک پہنچا سکیں۔ چنانچہ جتنے اولیاء اللہ سرزمین ہند پر آئے یا یہاں پیدا ہوئے وہ باوجود عالم فاضل ہونے کے خواص کو چھوڑ کر عوام سے انہی کی بولی میں بات چیت کرتے اور تعلیم کی تلقین فرماتے"۔

نوشہ گنج بخش پنجاب دے جم پل سن۔ اوہناں دے وڈ وڈیرے موضع چننن وال توں ہجرت کر کے موضع گھگا نوالی تحصیل پھالیہ ضلع گجرات آوسے سن۔ اوہناں نے جوانی ویلے پنجاب دے اک وڈے صوفی حضرت شاہ سلیمان نوری بھلوالی دے ہتھ اتے بیعت کیتی تے اوہناں دی اجازت خلافت نال نوشہرہ تارڑاں تحصیل پھالیہ ضلع گجرات وچ اپنا تبلیغی مرکز قائم کیتا۔ اگرچہ آپ نے حج وی کیتے تے "چہار بہار" (3) دے حوالے موجب مصر دا سفر وی کیتا پر آپ دی تبلیغ دا مرکز پنجاب ای رہیا۔ آپ نے ایتھوں ای اپنے مریداں نوں تربیت دے کے کابل تے دلی تیکر بھیجیا۔ آپ دے مخاطب اوہ لوک سن جیہڑے آل دوالے وسدے سن۔ آپ نے

اوہناں دی زبان وچ ای اوہناں نوں دین دا رستہ دسیا تے اوہناں دی زبان وچ ای اوہناں دیاں دینی تے دنیاوی مشکلاں حل کیتیاں۔ آپ دی پنجابی شاعری تے نثر دوہاں وچ آپ دے مخاطب عوام نیں۔ اوہناں نے اپنی شاعری وچ بابا فرید دی طرح مخاطب اپنے آپ نوں یاں فیر اپنے چہیتے مرید حضرت پیر محمد چھیار ہوراں نوں ای کیتا اے، پر گل لوکاں نوں ای سمجھائی اے۔ شاعری دے مقابلے تے وعظاں وچ نوشہ صاحب نے سدھا سانواں عوام نوں مخاطب کیتا اے۔ وعظاں نوں پڑھدیاں ہویاں انج محسوس ہوندا اے جیویں کوئی سیانا بندہ سج سبھا لاگے بیٹھے بندیاں دے کناں وچ پیار تے محبت دا رس گھولدا چلا جا رہیا اے۔

پنجابی ادب وچ ایہناں وعظاں دی اہمیت کئی حوالیاں نال بندی اے۔ ایہہ وعظ شاہ جہاں دے عہد وچ عوامی پدھر اتے اسلامی تبلیغ دا اہم مُڈھ ماخذ نیں۔ مواد دے حوالے نال اسلامی شرع دے مُڈھلے مسئلیاں دی سدھی سانویں دس پاندے نیں، پنجابی نثر دے حوالے نال ایہہ نثر دا بااعتبار قدیم نمونہ نیں۔ ایہناں تناں پہلوواں نوں مکھ رکھ کے اسیں ایہناں وعظاں دا ذرا تفصیل نال جائزہ لواں گے۔

مغل بادشاہ شاہ جہاں دے عہد وچ اسلامی تبلیغ دے حوالے نال ایہناں وعظاں دا جائزہ لین لئی سانواں اوس عہد توں ذرا پچھے اکبر دے عہد تک نظر مارنی پئے گی۔ مغلاں دے خاندان وچوں اکبر اک اجیہا شہنشاہ اے، جیہدی حکومت دا عرصہ سارے مغل حکمراناں نالوں زیادہ اے۔ اوس تقریباً 55 ورھے حکومت کیتی۔ اوہدی ذہانت وچ شک نہیں کیتا جا سکدا، پر اوس دا ان پڑھ ہونا کئی مصیبتاں دا سبب بنیا۔ اوسدا دین بارے علم محض مجلسی تے سُنیاں سُنائیاں گلاں اتے سی۔ اوس دی ایسے کمزوری توں فائدہ اٹھاندیاں ہویاں ملا مبارک ناگوری تے اوہدے دوہاں پتراں ابوالفضل تے فیضی نے اکبر دیاں فکری تلاواں اپنے ہتھ وچ لے لیاں۔ اوہ دینی معاملات وچ اینا بے بس ہو کے رہ گیا کہ ملا بدایونی (4) دے بقول دربار وچ باجماعت نماز ترک کر دتی گئی۔ اسلام تے پیغمبر اسلامؐ دے بارے نازیبا کلمات دربار وچ سرعام کہے جاندے پر اکبر دے چہرے تے ملال تک نہ ہوندا۔ اسلامی احکاماں تے شعائر بارے بھرے دربار وچ مناظرے ہوندے۔ ہندو تے عیسائی عالم مناظریاں وچ [illegible] اسلام تے پیغمبر اسلامؐ دے متعلق توہین آمیز جملے کہہ جاندے پر

اکبر دی دینی غیرت اوہناں نوں روک نہ سکدی۔ بادشاہ نوں سجدہ ہون لگ پیا۔ بلکہ اکبر نوں نبی تک بنا دتا گیا تے اوہدی شان وچ ایہو جیہے مصرعے کہے جان لگ پئے " یک نبی رفت و دیگرے پیدا شد" اکبر نے ایہہ منصب دی قبول کر لیا۔ اوس ہندوواں نوں قریب لیان لئی ہندو عورتاں نال ویاہ کیتے۔ اپنیاں ہندو بیویاں نوں خوش رکھن لئی مندراں وچ جان لگ پیا۔ متھے تلک لگان تے سورج درشن دی ریت نوں محلاں وچ چالو کیتا گیا۔ لوک بادشاہ دا دیدار کرن لئی سویرے سویرے محل دے باہر کھلو جاندے۔ اکبر نے مختلف طبقیاں نوں قریب رکھن لئی اوہناں دیاں مذہبی رسماں نوں اپنا لیا۔ انج اوس نے مختلف مذہباں وچوں اپنی پسند تے اپنے مفاد دیاں اصولاں نوں اک تھاں اکٹھا کر کے اک سانجھا دین بنان دا چارا کیتا جیس نوں دین الٰہی دا ناں دتا گیا۔ اوس دے ایس عمل نوں جے اوس دا سیاسی دین آکھیا جاوے تے غلط نہیں ہووے گا۔ ایس دین دے تحت اسلام علیکم دی تھاں اللہ اکبر دا مہمل جیہا کلمہ جاری کیتا گیا۔ ایہدے توں نہ تے ایہہ پتا چلدا اے کہ ایہہ کلمہ اللہ رب العزت دی بڑھائی واسطے بولیا جاندا سی یاں اکبر دی بڑھائی لئی اختیار کیتا گیا سی، جے اکبر اپنے آپ نوں نبی کہلوا کے خاموش رہ سکدا اے تے اوہدے کولوں خدا کہلوان دی توقع کرنا وی قیاسوں باہری گل نہیں سی۔ اکبر دے ایس رویے دا عوامی سطح اتے جیہڑا اثر ہویا اوہدے نتیجے وچ لوک اسلام توں دور ہوندے گئے۔ نویاں نویاں بدعتاں شروع ہو گیاں۔ اسلام دے اصل احکامات نوں ترک کر کے من گھڑت روایتاں نوں عقیدت دی بنیاد بنان دا رجحان عام ہو گیا۔ ایس پورے عرصے وچ اکبر نے اپنی بادشاہی تے پکی کیتی پر اسلام دا جو حلیہ وگاڑیا گیا اوہ اک لمی داستان اے۔ اکبر اینا کجھ کرن دے باوجود لوکاں دے دلاں اتے حکمرانی نہ کر سکیا۔ مسلمان پہلے ای اوہدے کولوں ناراض ہو گئے سن تے خوش اوہ ہندوواں نوں وی نہ رکھ سکیا سگوں ہندوواں اوہدی قبر تے لتاں مار کے اپنے غصے تے نفرت دا اظہار کیتا۔ ایہو وجہ اے کہ اوہدے مرن توں فورا" بعد اوہدے بنائے ہوئے دین وچ دراڑاں پین لگ پئیاں تے شاہ جہان دے عہد تیک اپڑدیاں ایہہ خود ساختہ دین ہمیشہ لئی ختم ہو گیا۔ اکبر دے پتر جہانگیر دے دربار وچ وی سجدے دی رسم جاری رہی، جیہدے خلاف حضرت مجدد الف ثانی نے حکومتی سطح اتے آواز بلند کیتی۔ ایہدے لئی اوہناں

نوں کئی تکلیفاں اٹھانیاں پیاں پر اخیر جہانگیر نوں اپنی غلطی تسلیم کر کے توبہ کرنی پئی۔ دربار سرکار وچ حاضری دین والیاں نوں سدھے رستے اتے لیان دا فریضہ حضرت مجدد الف ثانی نے بڑے سوہنے طریقے نال انجام دتا۔ وحدت الوجود دی بجائے وحدت الشہود دے نظریے دا پرچار ایسے سلسلے دی کڑی سی تاں جے ہندو تے مسلم مذہباں دی الگ الگ انفرادیت تے وکھری وکھری ثقافت دی پچھان ہو سکے۔ جہانگیر دے سدھی راہ اتے آ جان نال درباری فضا تے ٹھیک ہونی شروع ہو گئی پر عوامی سطح اتے جیہڑیاں بدعتاں جنم لے چکیاں سن اوہناں دے خلاف شاہ جہاں دے عہد وچ حضرت نوشہ گنج بخش نے اک مضبوط تے بھرواں تبلیغی مشن چالو کیتا۔ آپ دی دعوت اتے اردگرد دے عالم فاضل آپ دے حلقہ ارادت وچ شامل ہوئے۔ ایہناں وچوں پیر محمد سچیار، شاہ عبدالرحمان بھڑی والے، قاضی خوشی محمد، قاضی رضی الدین (گجرات دے قاضی سن) فضیل کابلی، حافظ محمد معموری، شاہ فتح دیوان، تے سید صالح محمد دے ناں بڑے اگھڑویں نیں۔ فارسی زبان دے معروف شاعر ملا غنیمت کنجاہی موخر الذکر سید صالح محمد دے مرید سن۔ آپ نے ایہناں خلیفیاں دی نہ صرف ظاہری بلکہ باطنی تربیت وی کیتی۔ چنانچہ ایہہ لوک اجازت تے خلافت توں بعد جدھر وی گئے لوکاں دیاں تقدیراں بدل کے رکھ دتیاں۔ سید اصغر علی گیلانی قادری نے "شجرۃ الانوار" (قلمی تصنیف) 1193ھ وچ لکھیا اے کہ نوشاہی خانوادے وچ نظر تے مستی دا سلسلہ اج وی جاری اے۔ جدوں کہ مفتی غلام سرور نے "گنجینہ سروری" وچ ایس حقیقت دا اعتراف کیتا اے کہ آپ دے سینکڑے خلیفے کامل ولی بن کے دور دراز ملکاں چلے گئے تے پنجاب وچ وی ہزاراں نوشاہی پھیلے ہوئے نیں۔ نوشہ گنج بخش نے ہدایت تے تبلیغ دا جیہڑا سلسلہ شروع کیتا اوہ یقیناً عوام دی زبان پنجابی وچ سی تے آپ دے ایہہ پنجابی وعظ ایسے سلسلے دی اہم کڑی نیں۔ چنانچہ ایس پورے پس منظر وچ اسلامی نظام حیات تے فکر دے حوالے نال عوامی پدھر اتے ایہناں وعظاں دے اسلامی تبلیغ دا اہم مڈھ ماخذ ہون توں انکار نہیں کیتا جا سکدا۔

ہُن تک نوشہ گنج بخش دے چھ وعظ لبھے جا سکے نیں۔ پنج وعظ شرافت نوشاہی مرحوم ہوراں "مواعظ نوشہ پیر" دے ناں نال چھاپے سن تے چھیواں وعظ [illegible]

عکس سمیت اساں اپنی نکی جیہی کتاب "آکھے نوشہ قادری" وچ چھاپ دتا سی۔ ایہناں وعظاں دے فکری انگ بارے غور کرن توں پہلاں ایہہ گل مکھ رکھنی ضروری اے کہ نوشہ صاحب نے ایہہ وعظ اک خاص مقصد دے تحت لکھے نیں تے اوہناں دا سدھا، واضح تے صاف مقصد اسلام دے بنیادی یاں اساسی مسلیاں نوں سدھے سانویں طریقے نال لوکائی دے دلاں تے دماغاں تیکر اپڑانا اے۔

نوشہ صاحب دے مخاطب عام لوکائی سی تے لوکائی وی اوہ جیہڑی زیادہ پڑھی لکھی نہیں سی تے نہ ای دین دے بارے زیادہ واقفی رکھدی سی۔ اتوں اکبر دے لادینی نظریات توں وی متاثر سی چنانچہ ایہو جیہے لوکاں دے عقیدیاں نوں بدلنا کوئی سوکھا کم نہیں ہوندا۔ ایہدے لئی پیار محبت تے گل بات دا غیر محسوس طریقہ موثر ترین ہتھیار ثابت ہو سکدا اے۔ نوشہ گنج بخش کیوں جے اپنے ویلے دے ولی تے اچ پدھر دے عالم سن۔ اوہناں دا زیادہ وقت عام لوکائی وچ گزردا سی ایس لئی تحریر تے تقریر دے ایس فن توں پوری طرح واقف سن۔ چنانچہ اوہناں نے ایہناں وعظاں وچ تصوف تے توحید دے ڈونگھے مسلیاں نوں نہیں چھیڑیا سگوں اسلامی شرع دے عقیدے ورگے مڈھلے مسلیاں نوں بڑے سادہ جیہے انداز وچ بیان کیتا۔ اوہناں دے وعظاں دی پہلی فکری خوبی ایہہ اے کہ نوشہ صاحب ابتدا وچ جیہڑی گل چھیڑدے نیں اگے چل کے اوسے نوں ای ہور نکھیڑ نکھیڑ کے دسدے چلے جاندے نیں تے ایہہ خوبی سارے وعظاں وچ پائی جاندی اے۔ مثلاً پہلے وعظ دے شروع وچ اوہناں رب دے قادر مطلق ہون دی دس پائی اے۔ فرماندے نیں۔

"بابا سائیں والیاں فرمایا ہے جو سائیں خود مختار ہے - جو مندا ہیس سو بندہ ہیس"۔

نثر دے ایس نکے جنے ٹوٹے وچ اوہ تن بنیادی گلاں دس گئے نیں۔ پہلی رب تعالیٰ دے قادر مطلق ہون دی، دوجی بندے دے بندگی کرن دی تے تیجی ایہہ کہ ایس توں پہلے وی "سائیں والے" موجود سن یعنی تسیں وی اللہ دی وحدانیت تے خود مختاری دا اوسے طرح اقرار کرو جیس طرح تہاڈے توں پہلے اللہ والے کردے آئے نیں۔ اللہ والیاں دے حوالے نال گل ایس لئی کیتی گئی اے کہ انسان ہمیشہ انسان کولوں ای متاثر ہوندا اے۔

توحید اسلام دا مڈھلا تے اَت ضروری رکن اے تے ایہو نقطہ ہر دور وچ مسلمان صوفیاں دے فکر دا آغاز تے انجام رہیا اے۔ چنانچہ نوشہ گنج بخش نے اپنے پہلے وعظ وچ ای رب دے قادر مطلق ہون دی گل چھوہ دتی اے۔ رب تعالیٰ دے قادر مطلق ہون دے نال نال اوہدے مَن تے نہ مَنن والیاں دے انجام دی دس وی پائی اے۔ اوہناں دا فرمان اے کہ موت اک اٹل حقیقت اے جیہنے ایس عارضی زندگی نوں اک دن ختم کر کے رکھ دینا اے۔ موت رب ڈاڈھے دا نہ ٹلن والا حکم اے۔ ایس حکم دے آوندیاں مومن دی جان سوکھی تے کافر دی جان اوکھی نکلے گی۔ ایسے وعظ وچ ایس گل دا بیان اے کہ اللہ نے کئی کماں لئی فرشتے مقرر کیتے ہوئے نیں۔ انسان دی جان وی فرشتے دے ذریعے ای کڈھی جائے گی۔ چنانچہ فرشتیاں دے نال نال قیامت دی گھڑی اُتے ایمان لیانا وی ضروری اے۔ اوہ اسرافیل دے صور پھوکن، دنیا دی تباہی تے مڑ صور پھوکن اتے موت توں بعد دی حیاتی دا ذکر کردیاں ہویاں ایس حقیقت نوں واضح کردے نیں کہ آخرت وچ اوہو کامیاب ہووے گا جیہڑا سچا اے۔ جیہنے دنیا وچ سچ نوں انگ لایا تے سچیاں دے نال یاری رکھی۔ ایتھے اوہ قرآنی واقعات دے حوالے نال حضرت موسیٰ نوں سچ تے فرعون نوں جھوٹھ دا نمایندہ بنا کے ایس گل دا اُنجھا دیندے نیں کہ جھوٹھے ہمیشہ غرق ہوندے نیں تے سچے ہمیشہ کامیاب - اوہ انسان نوں رب ولوں ملیاں ہویاں نعمتاں اتے شکر ادا کرن تے حشر دے میدان وچ کیتے دا پھل پاون اتے یقین رکھن دی تلقین کردے نیں۔ اوہ آکھدے نیں کہ جیس طرح فرعون نے موسیٰ علیہ السلام دی سچائی نوں نہ مَن کے اپنی آخرت خراب کر لئی ایسے طرح اج جیہڑے لوک اللہ دے نیک بندیاں دے آکھے نہیں لگن گے اوہناں دا انجام وی فرعون دی طرح دردناک ہووے گا۔

غور کیتیاں صاف پتا چلدا اے کہ اکبری عہد توں لادینیت دے پرچھاویں ہیٹھاں پروان چڑھن والے ذہناں نوں تبدیل کرن لئی حضرت مجدد الف ثانی توں لے کے نوشہ گنج بخش تیکر مسلمان صوفیاں نوں کنی محنت کرنی پئی ہووے گی۔ قدم قدم تے بدعتاں تے الحادی رکاوٹاں نال واہ پیا ہووے گا۔ جگہ جگہ اتے مخالفتاں نے سر چکیا ہووے گا تے ایجیہے نازک موقعیاں اتے نوشہ گنج بخش ہوراں کمال بُردباری، حوصلہ تے برداشت توں کم لیا تے ہر کسے نوں "بابا لوکا" کہہ کے مخاطب کیتا یعنی اوہناں

دے اخلاق نے اوہ کم کر وکھایا جیہڑا حکمراناں دی تلوار وی نہ کر سکی۔

پہلے وعظ دا موضوع توحید اے تے دوجے وعظ دا موضوع انسان دا دل اے۔ نوشہ صاحب نے ایس وعظ وچ ایس حقیقت نوں بیان کیتا اے کہ مندے کماں پاروں انسان دے دل اتے کالا داغ پے جاندا اے تے جے انسان ایس داغ نوں دھون دی بجائے بار بار گناہ دی لذت نوں چکھدا رہوے تے اک دن گنہگاری دا ایہہ داغ ودھدا ودھدا پورے دل نوں کالا کر دیندا اے تے اجیہے بندے اخیر دوزخ دا بالن بن جاندے نیں۔ اوہناں کول وقت ہوندا اے پر اوہناں دا مردہ دل (ضمیر) اوہناں نوں توبہ دا رستہ نظر نہیں آون دیندا۔ ایسے وعظ وچ نوشہ صاحب نے اک ہور حقیقت بیان کیتی اے کہ جے اجیہہ گناہ گار بندے کسے اللہ والے دے لڑ لگ جان، کسے نیک انسان نوں اپنا رہبر من کے اوہدی صحبت وچ بیٹھنا شروع کر دین تے اوہ دل دی صفائی دا رستہ دس سکدا اے۔ جے دل دا شیشہ صاف ہووے تے ربی نور دے لشکارے اپنے آپ نوں نظر آون لگ پیندے نیں۔ بندے نوں اپنی حقیقت دا پتہ چل جاندا اے تے فیر اوہ ربی نظاریاں وچ انج کھُب جاندا اے کہ اوس نوں گناہ دا تصور تک نہیں ہوندا۔ مطلب ایہہ اے کہ نوشہ صاحب ایس وعظ وچ مرشد دی اہمیت اتے زور دیندے نیں تے آکھدے نیں کہ مرشد دے دسے ہوئے رستے اتے چل کے انسان اپنی حقیقت نوں پا لیندا اے تے اوس دا دل گناہواں دی سیاہی توں صاف ہو جاندا اے۔ اوہ اجیہے بندیاں دی نندیا کردے نیں جیہڑے ربی گیان نال بھرپور بندیاں (یعنی اللہ والیاں) نوں کوئی اہمیت نہیں دیندے نہ اوہناں دے لاگے بیٹھدے نیں تے نہ اوہناں دی نصیحت اتے عمل کردے نیں سگوں مخالفت دا راہ پھڑدے نیں۔ اجیہے بندے اج دی عیش و عشرت اتے بلاشبہ خوشیاں مناندے نیں پر اخیر قیامت دے دیہاڑے ڈھائیں مار مار کے روون گے۔

تیجے وعظ دا موضوع وی دوجے وعظ نال ای رلدا ملدا اے پر ایہدے وچ سچ اتے زیادہ زور دتا گیا اے۔ اوہ فرماندے نیں کہ سچا تے سدھا رستہ سوکھا نہیں لبھدا۔ ایہہ رستہ اوہناں خوش نصیباں نوں ملدا اے جیہڑے نیک بندیاں دی بہنی بہہ کے اوہناں دیاں نصیحتاں اتے عمل کردے نیں۔ نوشہ صاحب اجیہہ بندیاں دی عقل اتے حیرت دا اظہار کردے نیں، جیہڑے مسلسل گناہ دی زندگی بسر کردے نیں

تے بظاہر ایہہ آکھدے نیں کہ اوہناں نوں راہ وکھان والا کوئی نہیں۔ نوشہ صاحب فرماندے نیں کہ ہدایت اوہناں لئی اے جیہڑے ہدایت دے رستے ٹُرنا چاہندے نیں۔ اللہ والے ہر ویلے اوہناں نوں سدھی راہ دسن لئی بیتاب رہندے نیں۔ ایجیے لوک ہدایت تاں ای پا سکدے نیں جے جُھوٹھ نوں چھڈ کے سچ دی روشنی نوں اپنے سینے وچ اتار لین۔

تیجے وعظ دا موضوع نیک لوکاں دی سنگت اختیار کرنا سی تے چوتھے وعظ دا موضوع اللہ والیاں دی اطاعت قبول کرنا اے۔ ایہدے لئی اوہ قرآن مجید دیاں تلمیحاں ورتدے نیں کہ اللہ والیاں دی گل نہ منن والیاں، اوہناں نوں تنگ کرن والیاں، تے خواہ مخواہ مخالفت کرن والیاں اتے اوسے طرح عذاب نازل ہوندا اے جیس طرح قوم ثمود اتے حضرت صالح پیغمبر دی مخالفت کرن پاروں نازل ہویا سی۔ قوم ثمود نے پیغمبر نوں ایتھوں تیکر پریشان کیتا کہ اوہناں دی اوٹھنی نوں وی ذبح کر دتا۔ اللہ تعالیٰ نے حق سچ دی مخالفت سبوں اپنا قہر نازل کر کے اوس قوم نوں نیست و نابود کر دتا۔ چنانچہ دنیاوی شان و شوکت تے اپنی وڈیائی اتے غرور نہیں کرنا چاہیدا کیوں جے سچی تے وڈی ذات اکو ای اے تے اوہ رب دی ذات اے، جیہدی ربوبیت تے وڈیائی دا اقرار اسیں کلمہ طیبہ راہیں کرنے آں۔

پنجویں وعظ وچ اوہناں لوکاں دا ذکر اے جیہڑے بظاہر اسلام تے قبول کر چکے نیں پر اوہناں دے خون خمیر وچوں اجے ہندو دھرم دے اثرات نہیں گئے۔ چنانچہ ایجیے لوکاں دے مونہوں اذان دی آواز سن کے کلمے دی تھاں "سچ نام کرتا پُرکھ" نکل جاندا اے۔ ایجیہے بندیاں نوں ایس وعظ وچ ایہہ سمجھا دتا گیا اے کہ اسلام قبول کرن دا مقصد صرف زبانی کلمے دا اقرار نہیں اے سگوں ایس نوں اپنے خون خمیر تے روح وچ رچان دی ضرورت اے تاں جے ہر ساہ دے نال اللہ سچے دا ناں ای زبان اتے آوے۔

چھیویں وعظ وچ اسلامی احکامات نوں عملی صورت دین اتے زور دتا گیا اے۔ خدا دی وحدانیت دا اقرار، اوہدے نیک بندیاں نال پیار کرن، اوہناں دی نصیحت اتے عمل کرن، دکھیاں دی سیوا کرن، بھکھیاں ننگیاں دی مدد کرن، لالچ توں بچن، غرور تکبر توں پرے رہن، کسے نال ظلم زیادتی نہ کرن، درویشی اختیار

کرن، ادھار نہ لین، نگناں نہ بنن، شیخی نہ مارن، پل پل ساہ خدا دی امانت سمجھن، مہماناں دی خاطر مدارت کرن تے وڈیاں دی عزت آدر کرن دی تلقین کیتی گئی اے۔ جے ایہہ آکھیا جاوے کہ پنجاں وعظاں دا نچوڑ تے روح چھیویں وعظ وچ پوری طرح بیان کر دتی گئی اے تے غلط نہ ہووے گا۔ انج محسوس ہوندا اے جیویں ایہہ وعظ نوشہ صاحب دی زندگی دے آخری دناں دا اے کیوں جے ایہدے وچ وعظ گھٹ تے نصیحت دا رنگ زیادہ گوڑھا اے۔ ایہناں وعظاں دی فکری اساس نوں ویکھدیاں ہویاں ایہہ آکھیا جا سکدا اے کہ ایہہ وعظ اوہ تبلیغی نصاب اے جیہدے وچ اسلامی عقائد دی روح سموئی گئی اے تے ایسے روح دی عملی صورت شرع اے۔

نوشہ صاحب دے وعظاں اتے لسانی تے تاریخی حوالے نال گل بات کرن توں پہلے ایس حقیقت نوں ذہن وچ رکھنا ضروری اے کہ پنجابی زبان تاریخی تے لسانی پکھوں ہزاراں ورھے پرانی اے تے ایس حوالے نال ایہدے وچ تخلیق ہون والا ادب وی کافی پرانا اے۔ پر پنجابی زبان دا اوہ روپ جیہڑا اج ساڈے ساہمنے ہے یاں جتھوں سانوں پنجابی سمجھ آون لگ پیندی اے ایہدا مڈھ صحیح معنیاں وچ اودوں بجھنا شروع ہویا جدوں مسلمان باقاعدہ پنجاب وچ آن کے آباد ہوئے۔ بھاویں عرباں دے تجارتی تعلقات ہندوستان نال بہت پرانے سن پر اک فاتح تے مبلغ دی حیثیت نال مسلمان محمد بن قاسم دے حملے (712ء) ویلے آئے۔ مسلمان مبلغاں دیاں بھرویاں کوششاں دا سلسلہ نویں دسویں صدی توں شروع ہوندا وکھالی دیندا اے، جیہڑا یارھویں بارھویں صدی وچ اپڑ کے باقاعدہ اک تحریک دی شکل وٹا گیا۔ 1005ء دے نیڑے حضرت اسماعیل نے لہور دے آل دوالے نوں اپنی تبلیغ دا مرکز بنایا تے ایہناں توں مگروں 1070ء وچ ملتان وچ اسماعیلیہ فرقہ دے اٹھارویں امام مستنصر باللہ نے تبلیغی سلسلے دی ابتداء کیتی۔ ایہہ بزرگ ست گور نور دے ناں نال وی مشہور نیں۔ ایس سلسلے نوں اگے ودھاون وچ شاہ شمس سبزواری (1165ء - 1276ء) پیر شہاب الدین، پیر صدرالدین، پیر کبیرالدین حسن دریائی تے پیر تاج الدین نے اہم کردار ادا کیتا۔ 1467ء تیکر ایہناں مختلف بزرگاں نے جیہڑی شاعری کیتی اوس نوں "گنان" آکھیا جاندا اے تے ایہہ لوہانکا رسم الخط وچ اے۔ ایس عرصے تیکر سوائے

نظم توں نثر دا کوئی نمونہ نہیں ملدا۔ پر ایس دا مطلب ایہہ نہیں لیا جا سکدا کہ اوس زمانے وچ نثر نہیں سی لکھی جاندی عام لوک نثر وچ ای گل بات کردے سن تے شعر وی اوددوں ای تخلیق ہوندا اے جدوں زبان لوکائی دیاں کہن تے سُنن دیاں ضرورتاں پوریاں کرن دے قابل ہو جاوے۔ ایس طرح نظم تے نثر دی عمر تقریباً اکو جیہی مِتھی جا سکدی اے۔ شاہ شمس سبزواری تے اوہناں توں بعد دے بزرگاں دی زبان اونی صاف نہیں جنی بابا فرید گنج شکر دی شاعری وچ نظر آوندی اے جدوں بابا فرید ایہہ آکھدے نیں۔

اُٹھ فریدا سُتیا ، جھاڑو دے میت!
توں سُتا رب جاگدا تیری ڈاڈھے نال پریت

تے بابا جی دا ایہہ شلوک صاف وسدا اے کہ اوس ویلے کس قسم دی پنجابی بولی جاندی سی۔ ایس توں کجھ عرصہ پہلے تک زبان دا انداز ایہہ سی۔

روپا محمدؐ سونا خدائی دوہوں وچ دنیا غوطہ کھائی
بابا رتن حاجی ایسی کہیں جتے نیارا راہیں

حاجی بابا رتن دے ایس شلوک دا مُہاندرا اپ بھرنش تے برج بھاشا ورگا اے جدوں کہ بابا فرید دا شلوک وسدا اے کہ پنجابی زبان نے بابا فرید دے عہد وچ ای اپنا تعلق برج بھاشا تے اپ بھرنش نالوں توڑ لیا سی۔ ایہدے مقابلے تے عربی فارسی دے لفظاں نوں پنجابی وچ زیادہ جگہ ملن لگ پئی تے روز مرے تے محاورے شاعری وچ ورتے جان لگ پئے سن۔ ایتھے ایہہ وی گل یاد رکھن والی اے کہ محاورہ یاں اکھان کسے زبان وچ عوامی سطح اتے ورھیاں بدھی تجربیاں توں بعد ہوند وچ آوندا اے ، پر ایہہ سارا کجھ بابا فرید تے اوہناں توں بعد امیر خسرو (1325ء - 1253ء) دے کلام وچ ، جیس بھرپور طریقے نال نظر آوندا اے اوہدے توں انج لگدا اے جیویں ایس عہد توں پنجابی زبان دا اک نواں دور شروع ہویا اے۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں اپنی کتاب "پنجابی ادب دی مختصر تاریخ" وچ امیر خسرو دیاں جیہڑیاں چالی بُجھارتاں دتیاں نیں اوہناں وچ شعر تے نثر دا رلواں مِلواں ڈھنگ پایا جاندا اے ۔ مثلاً ایہہ بُجھارتاں ویکھو۔

1 - راہ چ بروٹی ، پٹ لئی تیرے پیو دی سی۔

2 - پاروں آیا بابا لشکری، جاندا جاندا کر گیا مشکری۔

3 - نکا جیہا ویہڑ کا دو سنگیاں مارے۔

4 - عجب ڈٹھی اک کُڑی راجے پک لیائے۔

5 - چونے گچ حویلی بوہا کوئی نہ۔

6 - آلا بھریا کوڈیاں وچ تو تک نچے۔

بعض لکھاریاں نے ایہناں بجھارتاں نوں نظم دی بجائے نثر دے نوٹے قرار دتا اے پر کیوں جے ایہناں وچ نثر دا کوئی اصول مکھ نہیں رکھیا گیا بلکہ شعری انداز وچ لکھیاں گیاں نیں ایس لئی اسیں ایہناں نوں سدھی سانویں نثر نہیں آکھ سکدے۔ پندرھویں سولھویں صدی وچ بابا نانک (1539ء - 1449ء) تے بابا فرید گنج شکر دے شلوک گرنتھ وچ داخل کرن لئی اوس ویلے دے گدی نشین ابراہیم فرید ثانی کولوں اجازت لئی - ایس موقعے اتے دوہاں بزرگاں وچکار جیہڑی گل بات ہوئی اوس نوں گوشٹ دے روپ وچ محفوظ کر لتا گیا۔ ایس گل بات نوں وی نثر دے نمونے دے طور تے پیش کیتا جاندا اے۔ حالانکہ ایہہ وی منظوم اے ملاحظہ کرو۔

سوال نانک جی: پڑھتے پڑھتے دند گھسے کسے نہ کیتی ہو۔

جواب فرید ثانی: اکو حرف پریم دا پڑھے سو پنڈت ہو۔

سوال نانک جی: صاحب دیاں دو حداں - کس نوں پکڑاں کس نوں چھڈاں۔

جواب فرید ثانی: صاحب کی دو حد سچ نوں پکڑ کُوڑ نوں چھڈ۔

نانک جی توں بعد اوہناں دے مریداں اوہناں دیاں جنم ساکھیاں نثر دے روپ وچ لکھیاں پر اوہناں دی زبان برج بھاشا ورگی اے خالص پنجابی نہیں۔ صرف اک نمونہ تکو۔

"اک دن بابا نانک بیٹھا تھا دھیان کیا تب دیکھے تاں پرمیشر کا سمرن کوئی ناہیں کرتا۔ سبھ مایا کوں لپٹائے پڑی ہے۔ تب بابے نانک نے کہیا، اے پرمیشر تجھ کوں کوئی نہیں جانتا دھیانا گاتا سبھ مایا مایا کردی ہے"۔

1604ء دے نیڑے گورو ارجن نے گرنتھ مرتب کیتا پر اوہدی زبان اتے ایہہ رنگ ہور پکا ہوندا گیا اے۔ ایہو ای دور اے جدوں اگے چل کے حضرت

نوشہ گنج بخش نے شاعری تے نثر راہیں اپنے وچاراں دا اظہار کیتا۔ مسلم تے غیر مسلم شاعراں تے ادیباں دے حوالے نال ایہہ گل کُھل کے ساہمنے آوندی اے کہ ہر قوم دے ادب دے ابتدائی نمونیاں اتے مذہب دا رنگ غالب اے۔

نوشہ گنج بخش دے وعظ پڑھدیاں ہویاں صاف پتہ لگدا اے کہ ایہہ نثر بڑی صاف ستھری تے سمجھ آون والی اے ۔ ایس توں پہلے جنے وی نمونے ملدے نیں اول تے اوہ نثر نہیں تے جے دھکو دھکی اوہناں نمونیاں نوں نثر ثابت کر وی دتا جاوے تے اوہ پنجابی دی نثر نہیں سگوں برج بھاشا تے اپ بھرنش دے بچے کھچے نمونے آکھے جا سکدے نیں۔ چنانچہ نوشہ گنج بخش اوہ پہلے مسلمان صوفی نیں جیہڑے شاعر ہون دے نال نال نثر نگار وی نیں تے اوہناں دی نثر نوں پنجابی دی قدیم ترین نثر آکھیا جا سکدا اے۔ تحقیق پکھوں ایہہ ثابت ہوندا اے کہ اوہناں ایہہ وعظ اپنے مرشد حضرت سخی شاہ سلیمان نوری کولوں خلافت تے اجازت توں بعد 1065ھ توں 1103ھ دے درمیانی عرصے وچ لکھے۔

ایہناں وعظاں وچ لسانی تے فنی حوالے نال کئی خوبیاں موجود نیں۔ ایہناں وعظاں وچ نیم لہندا بولی اپنائی گئی اے۔ اسیں ایہنوں نیم لہندا بولی ایس لئی آکھیا اے کہ اوہناں صرف مستقبل دے صیغے لئی مرکزی بولی وچ "ہووے گا" دی تھاں " ہوسی" ورتیا اے۔ ایسے طرح اک دی تھاں ہک استعمال کیتا اے۔ نوشہ پیر نے پنن وال (پنڈ دادن خان) توں لے کے گجرات دی جُوہ وچ اپنی حیاتی گزاری۔ ایہہ علاقہ اک پاسے پوٹھوہار تے دوجے پاسے پہاڑی بولیاں دے اثر ہیٹھاں آوندا اے تے ایہدے چڑھدے پاسے میدانی علاقہ اے۔ چنانچہ ایہہ علاقہ اپنی جغرافیائی کیفیت پاروں چنہاں تے جہلم دا مرکز بن جاندا اے۔ ایس علاقے دے لہجے اتے آل دوالے دے علاقیاں دے لہجے وی اثر انداز ہوئے نیں۔ ایہناں وعظاں دی زبان اتے ایہہ اثر جُتتر تے لفظاں دے حوالے نال ویکھیا جا سکدا اے۔ جیویں کرلیا ہس ، آکھوس ، بکھے ، سبھے وغیرہ ایسے طرح بھاشا دے کجھ لفظ وی ہین جیویں "سکھر" ناہیں وغیرہ وغیرہ۔

نوشہ گنج بخش دے ایہہ وعظ خطابی نثر دے زُمرے وچ آوندے نیں۔ نوشہ صاحب اوہناں ساریاں خوبیاں توں واقف نیں، جیہڑیاں خطابی نثر وچ ہونیاں ضروری

نیں۔ اوہناں دا گل کرن دا انداز بڑا نرم ، دھیما تے اینا مٹھا اے کہ اوہ جدوں گل شروع کردے نیں تے سُنن والے دا دھیان اپنے آپ اوہناں ول کھچیا جاندا اے۔ رب نوں سائیں ، رب دے نیک بندیاں نوں سائیں والے تے عام لوکاں نوں "بابا لوکا" دے لفظ دے کے اوہناں نے اپنے وعظاں وچ جیہڑی نرمی تے حلیمی پیدا کیتی اے اوہ اوہناں دی ساری نثر نوں رمٹھا تے من کھچواں بنا گئی اے۔ ذرا وعظاں دے ابتدائی جملے ویکھو۔

پہلا وعظ — بابا! سائیں والیاں فرمایا ہے جو سائیں خود مختار ہے جو مندا ہیس سو بندہ ہیس۔ اوہ جویں رکھے تویں رہیے۔ اوس تے کسے دا حکم ناہیں۔ اوہ سب دا حاکم ہے۔ کون سائیں نوں آکھے ایوں نہیں تے ایوں کر --------

بابا! سائیں لوک سائیں دے مناون ، بھلیائی دے کراون آوندے ہین۔ ایہناں نوں ہور کسے کم دی غرض ناہیں۔ قصے کہانیاں بے فائدیاں نال ایہناں نوں کیہ؟ جو آکھن قیامت کدوں ہوسی۔ جدوں ہوسی ، تدوں ہوسی تساں چنگیائی کرو تے سائیں تھوں ڈرو۔ کلمہ سچ دا بھرو۔

دوجا وعظ — بابا ! جو کوئی نت مندائی کردا ہے تس دے ہاؤں تے دساری دا کٹ ہو لگے ووھدے ووھدے بجھ جاوندا ہے تے ہاؤں کالا کر دیندا ہے۔

تیجا وعظ — بابا ! جے توں واٹ سچی رسدھی ، سولی سائیں والیاں دی ملیں تاں کدیں نہ ٹھڑیں تے کدیں نہ رٹھڑیں۔ پر ایہہ واٹ سائیں والیاں نال ملیاں سچے ساتھ رلیاں سچیاں گلاں سنیاں بجھیاں ، سچیاں دے آکھے لگ ٹریاں چلیاں لبھدی ہے۔

چوتھا وعظ — تاں بابا ! سائیں سائیں والیاں وال ڈِنگیائی بھلی ناہیں ۔ جو آکڑسی۔ سو اُکھڑسی۔ کسے وڈیائی تے بُھلیے ناہیں۔ پڑھ کلمہ سچ دا۔ (آخری حصہ)

چھیواں وعظ — سُنو سُگھڑے بالو! درویش نوشاہ دی مت - سبھ

وڈیائیاں تھوں سبھ وڈیائی تھوں وڈی وڈیائی سائیں دا ہک جانن ہے۔ سائیں دے پیاریاں نال پیار کرن ہے۔

سیانیاں دا قول اے کہ تحریر ہمیشہ لکھن والے دی شخصیت دا پرتو ہوندی اے۔ نوشہ گنج بخش دی طبیعت دی حلیمی، برد باری، اخلاق، ہمدردی، بے لوث خدمت گزاری تے علیت ورگیاں صفتاں تے خوبیاں نے اوہناں دے فن وچ اجیہی روح پیدا کر دتی اے کہ پڑھن والا لسانی سطح توں وکھ روحانی سطح اتے وی اوس توں متاثر ہویوں بغیر نہیں رہ سکدا۔ جیوں جیوں ایہناں وعظاں نوں پڑھدے چلے جاؤ طبیعت وچ اک لطیف جیہا گداز پیدا ہون لگ پیندا اے تے ایہہ احساس بار بار ساڈی روح نوں ٹُمبدا اے کہ ایہہ وعظ کسے اجیہی صفتاں والی عظیم ہستی دے نیں، جیہدا دل شیشے وانگوں صاف تے جیہدی سوچ بڑی اُچّی تے سُچّی اے۔ کاش کدی ایہناں وعظاں دے لکھاری نال ملاقات وی ہوندی جیہڑا عظیم صوفی، وڈا مفکر، مصلح تے ہادی اے۔ جیہڑا شریعت تے طریقت دا رہبر اے، جیس نوں دینی تے دنیاوی علوم اتے عبور حاصل اے تے اوس دا دل تے علم سمندروں وی ڈونگھا اے۔

حوالے

1 - شرافت نوشاہی، شریف التواریخ۔ ازکار نوشاہیہ، تذکرہ نوشہ گنج بخش۔ گنج شریف، برق نوشاہی، نوشہ پیر، تذکرہ نوشہ گنج بخش۔

2 - نوشہ گنج بخش حیاتی، فکر تے فن (تحقیقی مقالہ، پی ایچ - ڈی) ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد۔

3 - "چہار بہار" نوشہ گنج بخش دے ملفوظات نیں، جیہڑے پنجابی زبان دے مشہور شاعر ہاشم شاہ تھرپالوی نے مرتب کیتے۔

4 - منتخب التواریخ۔

ڈاکٹر وحید قریشی

پنجابی ادب دی ترقی وچ انگریزاں دا حصہ

پنجابی زبان تے ادب بارے انگریزاں دا کم ولیم کیری دے ناں توں شروع ہوندا اے۔ برصغیر ہندوستان وچ جدوں تجارتی کمپنیاں نے اپنے پیر جمائے تے ایسٹ انڈیا کمپنی نے کلکتے وچ فیکٹری بنائی تے تجارت دے نال نال ایتھے دی سیاست وچ پیر پا لیا۔ شروع شروع وچ انگریزاں دی ایہہ پالیسی رہی کہ مقامی لوکاں دے مذہب وچ دخل نہ دتا جائے۔ ایس پاروں ایتھے پادریاں تے مبلغاں دے آون دی حوصلہ افزائی نہ کیتی گئی۔ انگریز ملازماں دی مذہبی تربیت لئی اِکّا دُکّا پادری آیاندا جاندا سی' جیہڑا اوہناں نوں مذہبی درس دیندا رہندا سی۔ جدوں انگریزی قبضہ ودھدا چلا گیا تے انگلستان وچ مذہبی تبلیغ لئی زور ودھیا۔ کیاں انگریزاں مذہب دی خاطر انگلستان وچ تبلیغ لئی اپنیاں جائیداداں وقف کرنیاں شروع کیتیاں تے چندے دی دینی انجمناں نے جمع کرنے شروع کیتے۔ اُنھویں صدی دے شروع وچ تبلیغ دا ہڑھ آ گیا۔ بپٹسٹ مشنری سوسائٹی دے قیام نال کیری تے ہور کئی دوجے مبلغ ساہمنے آئے۔ دوجے ملکاں وچ وی انجیل دے پیغام نوں سنان دا شوق اک کانگ وانگوں آ گیا۔ پر ایس ویلے انگریزی حکومت پادریاں نوں اجازت دین توں انکاری ہوئی تے انگلستان دیاں کئی تبلیغی جماعتاں نوں سوچنا پیا کہ کس طرح اوہ ہندوستان وچ اپنا تبلیغی کم شروع کرن۔ تبلیغ دا لائسنس نہ ملن توں بعد ایہہ سوچیا گیا کہ پادری لوک کلکتے دی تھاں تے اپنا ڈیرہ ڈنڈا کلکتے توں پندرہ میل شمال ول دریا دے کنڈھے سی رام پور وچ لان۔ 1799ء وچ ایس قصبے تے ڈنمارک دی حکومت دا قبضہ سی۔ ایتھے رہن والے ڈنمارک دی رعایا تصور ہوندے سن ایہناں تے انگریز قانون لاگو نہیں سی کیتا جا سکدا۔ ولیم کیری نے 10 جنوری 1800ء وچ ایتھے اپنی رہائش اختیار کر لئی۔ ایتھوں آسانی نال کلکتے تے دوجے نیڑے دے پنڈاں وچ جا کے کم کیتا جا سکدا سی۔ ایس

طرح "ہوڑا" دا ایہہ علاقہ پادریاں دا گڑھ بن گیا۔ چھ مشنریاں اتھے اپنا اک تھاں خرید لیا تے اک پریس لایا۔ مذہبی کتاباں دے بنگالی تے دوجیاں زباناں وچ ترجمے کرنے شروع کیتے۔ 1805ء وچ عیسائی پادریاں لئی انگریزاں دے قبضے وچ آئے ہوئے علاقے وچ تبلیغ کرن وچ قانونی مشکلاں ہیٹھیاں شروع ہویاں تے ایہناں نوں مقامی لوکاں وچ تبلیغ توں منع کر دتا گیا۔ سی رام پور تے اوہدے آلے دوالے ای دوجیاں سرگرمیاں ٹُنگڑ کے رہ گیاں۔ 1808ء دے موسم بہار وچ انگریزاں دا قبضہ سی رام پور تے وی ہوگیا تے ہُن پادری ہور وی مشکل وچ پھس گئے۔ ایس ویلے تک ولیم کیری تے اوہدیاں ساتھیاں نے پریس لائے۔ بائیبل دے ترجمے بنگالی زبان دے علاوہ سنسکرت' اوڑیہ' مرہٹی' ہندی تے گجری وچ چھاپنے شروع کیتے۔ فارسی' تلگو' کناری' پنجابی' برہمی تے چینی ترجمے وی تیار کیتے تے چار زباناں وچ پوری بائیبل دا مکمل ترجمہ وی کر چھڈیا۔ 1811ء وچ پادریاں نوں حکومت نے سہولتاں دین دا ارادہ کیتا تے ولیم کیری تے اوہناں دے ساتھیاں نوں سکھ دا ساہ آیا۔ آخر 1813ء وچ پارلیمنٹ نے کمپنی نوں نواں چارٹر دتا تے تبلیغ دی کھل مل گئی۔ 1805ء وچ جیہڑی سختی ہوئی سی اوہدا ہن علاج ہوگیا۔ ایس دوران وچ 1810ء وچ کیری نوں آگرے وچ نواں مرکز کھولن دی اجازت ملی۔ کیری نوں شمالی ہند دے ایس وڈے شہر نوں مرکز بنان دا حوصلہ ہویا۔ ایہہ تھاں وی سکھاں دے علاقے دے نیڑے سی۔ ایس کر کے ہُن اوس بائیبل دے ترجمیاں لئی پنجابی زبان نوں اہمیت دینی شروع کیتی۔ 1802ء وچ نواں تے پرانا عہد نامہ بنگالی دے ترجمے تے فیر جنوب دیاں دوجیاں زباناں (اوڑیہ' سنسکرت' ہندی' مرہٹی) دی واری آئی۔ 1801ء وچ کیری فورٹ ولیم کالج وچ بنگالی معلم ہویا تے اوس نوں مقامی لوکاں وچ تبلیغ دی اجازت ملی۔ 1805ء وچ کیری نوں فورٹ ولیم کالج وچ بنگالی دا پروفیسر بنا دتا گیا تے اوہدا لکھن پڑھن دا کم سُکھلا ہوگیا۔ اوس سی رام پور وچ اپنا اڈا قائم رکھیا۔ اوہ کلاس لین واسطے کلکتے آوندا جاندا رہندا سی ایس زمانے وچ اوس دب کے ترجمے کرن دا کم جاری رکھیا' تے نویں عہد نامے دے مقامی ترجمے 1812ء توں شروع ہوئے۔ مس کیتھرین سمتھ اپنی کتاب Early Indian Prints وچ نویں تے پرانی بائیبل دے پنجابی ترجمے بارے لکھدیاں نیں (پنجابی کتابیں' ضیغم' دیباچہ' صفحہ 18 تے 19) پنجابی

وچ سی رام پور وچ پہلا ترجمہ 1811ء وچ چھپیا۔ اوہناں دا خیال اے ایہہ ترجمہ غالباً" آگورام سنگھ پنڈت نے کیتا سی۔ ایس سال مگروں 1812ء وچ کیری نے پنجابی دی گرامر وی چھاپ چھڈی۔ ایہدے اتے کیری دا ناں وی چھپیا سی۔ کیری نوں زبان سکھن دا بڑا چاہ سی۔ اوس تھوڑی جیہی محنت نال بنگالی تے اپنا عبور حاصل کر لیا کہ اوہدی گرامر لکھی۔ ایسے طرح سنسکرت' مرہٹی' پنجابی تلگو تے کناری دیاں گراماں وی لکھیاں تے ڈکشنریاں وی تیار کر دتیاں۔ 14 مارچ 1812ء نوں سی رام پور دی عمارت وچ اگ لگ گئی جیہس وچ کتاباں تے کاغذ دا سارا سٹاک تے کیری دے سبھ ترجمیاں دے مسودے سڑ کے سواہ ہوگئے۔ کوئی دس ہزار پونڈ دا نقصان ہوگیا۔ ولایتی کاغذ اک ہزار رم' کئی من دیسی کاغذ' چار ہزار چار سو پونڈ دا سکے دا ٹائپ' عبرانی' فارسی' عربی تامل زباناں دا کل ولایتی ٹائپ' ناگری' تلگو' پٹھانی' برہمی' مرہٹی' پنجابی' اوڑیہ' تامل' چینی تے کشمیری زباناں دے اک سو چار فاؤنٹ وی ضائع ہوئے۔ پریس دیاں مشیناں دے صرف ڈھالن والے سچے بچ گئے تے ایہناں دی مدد نال چھاپن دا کم چھیتی چل پیا۔ ترجمیاں بارے کیری خود آکھدا اے۔ "سنسکرت دا ترجمہ آپ منشی نوں لکھاندا ساں باقی ترجمے پہلاں دوجیاں زباناں دے پنڈت کردے سن' گورمکھی دے ترجمے وی پہلاں پنڈتاں نے کیتے۔ ایہناں ترجمیاں تے میں نظر ثانی کردا ساں۔ سنسکرت وچ سیموئیل دی دوجی کتاب تے سلاطین دی پہلی جلد سواہ ہوئی۔ اوڑیہ دا سارا ترجمہ بچ گیا۔ کشمیری' برہمی نسخے وی بہت سارے اگ توں بچ گئے۔ بنگالی ڈکشنری دا تریہی صفحے دا تلنگانہ گرامر ساری' پنجابی دے مسودے دے کئی جزو محفوظ رہ گئے تے چھیتی ترجمے چھاپن دا کم اگے ٹر پیا۔" 1812ء توں بعد پنجابی دیاں جیہڑیاں کتاباں سی رام پور وچ چھاپے چڑھیاں اوہناں دی فہرست کجھ انج اے۔

1815ء وچ پنجابی وچ بائیبل وچوں موسیٰ دیاں پنج کتاباں تے تواریخ دیاں دو کتاباں۔

1817ء وچ اناجیل متی' مرقس تے لوقا۔

1817ء وچ موسیٰ دیاں پنج کتاباں۔

1819ء وچ تواریخی کتاباں۔

1826ء وچ صحائف انبیاء۔

ایہہ سارے ترجمے جے کیری دے کیتے ہوئے نہیں تے اوہدے نظر ثانی کیتے ہوئے ضرور نیں۔ 22 جنوری 1818ء نوں کیری نے اپنے اک خط وچ ایہہ خبر دتی سی کہ گورمکھی زبان وچ یوحنا دی انجیل اخیر تیکر ترجمہ ہو چکی اے۔ 1830ء وچ فورٹ ولیم کالج وچ پڑھائی بند ہوگئی تے کیری نوں پینشن مل گئی۔ آمدنی گھٹی تے اخیر جیہناں دو بینکاں وچ مشنری دا پیسہ سی اوہ فیل ہو گئے تے سی رام پور دے مرکز نوں پیسے ولوں ڈاڈھی تھوڑ ہوگئی۔ مگروں کیری 9 جون 1834ء نوں فوت ہویا تے سی رام پور دی مشنری دے کم نوں دھکا لگا۔

ایس جائزے توں پتہ لگدا اے پئی عیسائیاں نے سبھ توں پہلاں مذہبی ضرورتاں لئی پنجابی زبان ول توجہ کیتی تے سبھ توں پہلا بائیبل دے ترجمے پنجابی گرامر تے ڈکشنری دا کم ہویا۔

شمالی ہندوستان ول عیسائیاں دی توجہ لدھیانہ مشن دے قائم ہون نال ہوئی۔ پادری جان لاری تے پادری ولیم ریڈ نوں ایہہ اختیار سی کہ اپنا تبلیغ دا میدان خود انتخاب کرن۔ اوہناں ایہہ تھاں چھنے: اول آسام' دوم اودھ تے روہیل کھنڈ' سوم گنگا تے جمنا دا درمیانی علاقہ یعنی دوآب' چہارم پنجاب' پنجم راجپوتانہ' ششم وسطی صوبے ایہناں وچوں پنجاب نوں مرکزی حیثیت حاصل سی۔ ایس لئی 1834ء وچ لدھیانے وچ پہلا مرکز بنایا گیا۔ لاری 1834ء وچ لدھیانے وچ ڈیرا لایا۔ جیمز ولسن دسمبر 1835ء وچ اپڑیا۔ لدھیانہ سبھ توں وڈا مرکز بنیا۔ ایہدے بعد سہارنپور (1836ء) سباتھو' جالندھر (1847ء) انبالہ (1849ء) پنجابی وچ سکھاں دی حکومت 1849ء وچ مکی تے انگریزاں دا قبضہ ہوگیا۔ ایس توں بعد پورے پنجاب وچ عیسائیاں دیاں مشنریاں قائم ہوندیاں گیاں۔ ڈیرہ' راولپنڈی' ہوشیارپور' فیروزپور کئی سنٹر کھلے پر جو اہمیت پنجابی ادب لئی لدھیانے نوں ملی کسے ہور تھاں نوں نہ مل سکی۔ پادریاں تبلیغ لئی کئی طریقے ورتے۔ لوکاں وچ پنڈ و پنڈ تقریراں تے مباحثے کرن دے علاوہ اپنا لٹریچر چھاپ چھاپ پہلاں مفت تے فیر تھوڑی جیہی قیمت رکھ کے ویچیا۔ ہسپتال تے مدرسے قائم کیتے جیہناں وچ لوکاں دی مذہبی برین واشنگ کیتی جاندی سی' نوکریاں دین دوان دا لارا وی دیندے سن' یتیماں دی مالی امداد تے' معذوراں دی

مدد نال وی عیسائی بنان وچ مدد ملدی سی۔ پر مذہبی لٹریچر پراپیگنڈے دا سبھ توں وڈا وسیلہ سی۔ 1836ء وچ لدھیانے وچ اک پریس لایا گیا۔ ایتھوں پہلی چیز جیہڑی چھپی اوہ اک فارسی کتابچہ سی "ساری دنیا لئی اک پیغام" ایس وچ پہاڑی وعظ دا ترجمہ سی تے نال نویں عہد نامے وچوں کجھ حصے سن۔ کیپٹن ویڈ (Wade) پولیٹیکل ایجنٹ دی مدد نال اک فارسی اخبار "لدھیانہ اخبار" وی جاری کیتا گیا۔ فارسی ول توجہ دا سبب ایہہ سی کہ ایس ویلے سکھاں دی سرکاری زبان وی فارسی سی' پر پادریاں دا واہ تے بہتا مقامی لوکاں نال سی۔ ایس کر کے مقامی زباناں ول بہتی چھیتی توجہ ہوگئی۔ اردو دیاں کتاباں اردو اکھراں وچ وی تے رومن اکھراں وچ وی چھاپیاں گیاں۔ پنجابی زبان دیاں کتاباں گورمکھی وچ وی ـتے اردو حرفاں وچ وی چھاپیاں۔ ہندی دیوناگری وچ تے کشمیری اردو رسم الخط وچ' سندھی گورمکھی رسم الخط وچ' بہاری دیوناگری وچ' چھاپیاں گیاں۔ چھاپے نے اٹھ سالاں وچ (1844ء تیکر) 18,000,000 صفحے دوجے دس سال وچ 39,000,000 تیجی دہائی وچ 55,000,000 چوتھی وچ 80,000,000' پنجویں وچ 75,000,000 تے ایس طرح کل 48 ورھیاں وچ 267,000,000 صفحے چھاپ چھڈے۔ (تفصیل لئی ویکھو P. Mission in India History of A. الہ آباد 1886ء) لدھیانہ مشن نے پنجابی زبان وچ جو کم کیتا اے اوہدا تجزیہ کریے تے پتہ لگدا اے پئی:

1- عیسائی پادریاں نوں پنجابی سکھان لئی۔

(الف) گراماں تے ڈکشنریاں دی تدوین۔

(ب) سرکاری انگریز ملازماں نوں زبان سکھان لئی سیکولر کتاباں تے درسی کتاباں۔

2- (الف) مقامی لوکاں نوں عیسائی بنان لئی بائیبل دے ترجمے تے تشریحاں۔

(ب) تبلیغی لٹریچر:

1 - اخلاقی قصے جیہناں وچ نیکی دی تلقین سی۔

2 - ہندوواں نوں عیسائی کرن لئی خاص خاص کتاباں۔

3 - دوجیاں مذہباں دے منن والیاں نوں اڈے لان لئی کتاباں۔

4 - مناظرے دیاں کتاباں۔

5 - کتاباں چھاپن دے سرکاری آرڈر

جے کر وڈی ونڈ کریے تے ایہناں کتاباں نوں دو حصیاں وچ ونڈیا جا سکدا اے:

(الف) علمی کتاباں۔

ڈکشنریاں، گراماں تے حوالے دیاں کتاباں۔

(ب) عام لوکاں لئی مذہبی رسالے تے کتاباں۔

ساڈے لئی (الف) حصہ زبان اہم اے۔ پنجابی زبان دیاں ڈکشنریاں دی ابتداء سٹارکی دی ڈکشنری توں ہوئی۔ ایہہ ڈکشنری عربی دیاں لُغاتاں وانگوں نہیں سی کہ لفظ دے اصل نوں ساہمنے رکھیا جائے تے پہلے تے اخیرلے حرف نوں بنیاد بنایا جائے۔ ایہہ فارسی دی طرز تے وی نہیں سی جیس وچ حرف تہجی دی سختی نال پابندی نہیں ہوندی۔ ایس وچ اوہ انگریزی سچا ورتیا گیا' جیہڑا اوس توں پہلاں فورٹ ولیم کالج وچ اردو لئی ورتیا گیا سی۔ ایہہ ڈکشنری پنجابی سکھن والے پادریاں دیاں ضرورتاں لئی سی۔ ایہدے بعد پنجابی زبان وچ ڈکشنریاں لکھن دی اک روایت چل پئی۔ پادریاں نوں پنجابی ادب نالوں زیادہ واہ پنجابی لوکاں نال پیندا سی۔ پنڈاں وچ پنجابی دے علاقے وار انگ سن۔ پہلاں لدھیانے دی بولی بارے ڈکشنریاں بنان دا چارا ہویا' فیر ویہویں صدی وچ لائلپور' حافظ آباد تے دوجیاں علاقیاں دیاں ڈکشنریاں دی عیسائی پادریاں تے دوجے انگریزاں نے چھاپیاں۔ شروع شروع وچ مقامی ذخیرہ الفاظ ول وی توجہ کیتی تے ایہدی ڈکشنری دی بنی۔ ایس طرح پادریاں اپنی اپنی ضرورت لئی کم کیتا۔ گرامر بارے زیادہ کم ہویا۔ سی رام پور توں ایہہ روایت لدھیانے مشن دے ہتھ لگی تے ایہدے بعد دوجے علاقیاں وچ پنجابی دیاں گراماں لکھیاں جان لگ پئیاں۔

جان نیوٹن نے لدھیانے وچ بہہ کے 1851ء وچ "گرامر آف دی پنجابی لینگوئج" لکھی۔ ایس توں پہلاں 1849ء وچ ایس سی۔ سٹارکی نے بساوا سنگھ نال رل کے اک کتاب چھاپی سی' جیہدے وچ ڈکشنری تے گرامر تے بول چال درج سی۔ پر جان نیوٹن ہوراں دی کتاب کئی لحاظ نال ڈاڈھی اچی اے۔ ایس وچ ولیم کیری دی گرامر توں وی فائدہ اٹھایا گیا اے۔ پر ایہدا مقصد صرف انگریزی جانن والیاں نوں

پنجابی سکھانا نہیں بلکہ اوہناں انگریزی جانن والیاں نوں پنجابی سکھانا اے' جیہڑے ایس توں پہلاں اردو چنگی طرح جاندے نیں تے اردو دی مدد نال پنجابی سکھنا چاہوندے نیں۔ کتاب دی ونڈ ایس طرح دی اے کہ انگریزی گراماراں دی ترتیب نوں ساہمنے رکھ کے زبان دے قاعدے بنائے گئے نیں۔ سبھ توں پہلاں اسم' اوہدے بعد ضمائر فیر فعل تے فیر صفت نوں درج کیتا گیا اے۔ ایس دے بعد علم نحو دے بارے وچ لکھیا گیا اے۔ جان نیوٹن دی کتاب ایہدے بعد پنجابی گرامر لکھن والیاں لئی نمونہ بن گئی۔ ایہناں دے پتر ای پی نیوٹن نے 1890ء وچ اپنے پیو دی گرامر نوں بنیاد بنا کے اک کتاب لکھی جیہدے وچ کئی وادھے کیتے تے ایہنوں پنجابی سکھن والیاں لئی بہت زیادہ مفید بنا دتا۔ خاص کر کے کتاب دے پندرھویں باب وچ اوہناں پنجابی زبان دے بعض بڑے باریک مسلیاں نوں بڑا کھول کے بیان کیتا اے۔ ایس کتاب وچ اردو جانن والیاں دیاں ضرورتاں نوں ساہمنے نہیں رکھیا گیا بلکہ انگریزاں نوں جیہڑیاں مشکلاں پنجابی سکھن وچ پیش آندیاں سن اوہناں نوں حل کرن دا چارا کیتا اے۔ کتاب دی عام ونڈ اوہو ای اے جیہڑی کہ جان نیوٹن ہوراں قائم کیتی سی۔ ویہویں صدی وچ ایس کم نوں ڈھیر اگے لے جان وچ ڈاکٹر گراہم بیلی ہوراں نے 1904ء وچ "اے بریف گرامر آف پنجابی ایز سپوکن ان وزیر آباد ڈسٹرکٹ" لکھی تے 1925ء وچ کومینگ ہوراں نال مل کے "میتوئل اینڈ گرامر" دے ناں نال وڈی کتاب لکھی۔ ایہناں کتاباں وچ صوتیات دے نویاں اصولاں نوں ساہمنے رکھیا گیا اے تے بول چال نوں بنیاد بنایا گیا اے۔ نیوٹن دی کتاب سکھی پنجابی دی گرامر سی تے بیلی دی کتاب مسلمانی پنجابی دی گرامر اے۔ بیلی پنجابی زبان دے وڈھیرے جانو سن اوہناں ایس زبان دے اتے چنگا چوکھا کم کیتا اے تے ای۔ پی نیوٹن نالوں نمبر لے گئے نیں۔ اپنی کتاب وچ ایہناں ونڈ وی بدل دتی اے۔ اسم دے بعد صفت' صفت دے بعد ضمائر نوں رکھیا اے۔ ایس ترتیب نال ایہہ کتاب انگریزاں نوں پنجابی سکھان لئی.دوجیاں کتاباں نالوں زیادہ کارآمد ہوگئی اے۔

حوالے دیاں کتاباں دی پنجابی وچ بہت تھوڑ رہی اے چنانچہ Weitbrecht 1886ء وچ اپنی کٹالاگ دے دیباچے وچ ایس دا بہت گلہ کردا اے۔ کمی دی وجہ شاید ایہہ اے کہ پنجاب دے شہراں وچ اردو دا چلن سی تے

پادری زیادہ اردو وچ اپنے علمی کم کردے رہے۔ جدوں پنڈاں وچ تبلیغ دی لوڑ پئی تے پنجابی وچ مذہبی رسالیاں دا زور ہویا' علمی کم فیر وی گھٹ ہویا۔ فیصل آباد (لائل پور) تے دوجیاں تھاواں وچ پنجابی اکھان تے رہتل بہتل نال تعلق رکھن والے لفظاں دے رسالے ضرور بنائے گئے پر بہت وڈا کم نہ ہو سکیا۔ لے دے کے کتالاگاں دا تھوڑا جیہا کم ہویا۔ سبھ توں پہلاں 1872ء وچ ڈاکٹر Murdoch نے Indian Christaian Literature چھاپی فیر پادری H. U. Weithrecht نے 1886ء وچ descriptive Catalogue of Urdu Christian Literature A دے ناں نال اپنی کتاب چھاپی۔ جیس دے وچ اک ضمیمہ وی شامل اے۔ جیس وچ پنجابی دیاں کتاباں دی فہرست اے۔ ایس توں مگروں لسانیات دے حوالے نال گریئرسن دیA Linguistic Survey of India اے جیس دی نویں جلد پنجابی ادب بارے اے تے لسانی لفظاں توں علاوہ ایس وچ پنجابی کتاباں دی فہرست وی شامل اے۔ ایس توں بعدBlomhardt نے پنجابی دیاں چھپیاں ہوئیاں کتاباں دی فہرست چھاپی۔

مذہبی رسالیاں وچ بائیبل دے چھ حصیاں دا پنجابی ترجمہ' قصے' کہانیاں دی شکل وچ مذہبی مبلغ لئی نکیاں نکیاں کتاباں تے مناظرے دے کجھ رسالے نیں تے بھجن تے گیتاں دیاں کتاباں نیں۔ ایہناں کتاباں دیاں مندرجہ ذیل خصوصیتاں نیں۔

1- ایہہ کتاباں بول چال دے لہجے وچ نیں۔ زیادہ زور ہندوواں نوں عیسائی بنان تے اے۔ ایس لئی ایہناں وچ ہندی تے سنسکرت دا رنگ کجھ زیادہ اے تے ماجھے دی بولی ول بہتی توجہ اے۔

2- زیادہ کتاباں گورمکھی حرفاں وچ نیں۔ مسلمانی پنجابی ول توجہ نہیں کیتی تے فارسی رسم الخط وچ ٹاویں ٹاویں کتاب ویہویں صدی دے اگے لبھنی شروع ہوندی اے۔

3- پادریاں سکھاں لئی جیہڑیاں کتاباں چھاپیاں اوہ رومن رسم الخط وچ سن۔ گورمکھی وچ وی عجیب حال اے کہ اردو تے ہندی دیاں بعضیاں کتاباں نوں اوسے طرح اُتھے کے چھاپ دتا اے۔ اوہناں دی زبان پنجابی نہیں صرف رسم الخط پنجابی اے۔ ایہدے علاوہ پنجابی زبان دیاں کتاباں دی شروع وچ ساریاں

گورمکھی رسم الخط وچ نیں۔

4- جدوں ہندوواں وچ انگریزی زبان دی چرچا ہوئی تے مذہبی تحریکاں سناتن دھرم تے دوجیاں تحریکاں اٹھیاں تے ایہناں دا مقابلہ کرن لئی اوہ موضوع لئے جیہڑے مقابلے لئی ضروری سن۔ سرسید دی تحریک ابھری تے ایہدا جواب دی مناظریاں نال دین لگ پے۔ ایتھوں مناظریاں دے رسالے بہت سارے لکھے تے چھاپے گئے جیہناں وچ زبان ڈاڈھی سخت اے۔

5- ایہناں کتاباں وچ ادب ول توجہ بالکل نہیں، صرف مذہبی ضرورتاں تے مذہبی عقیدے نوں ساہمنے رکھیا گیا اے۔

6- ایہناں کتاباں وچ پادری شہراں دی بجائے پنڈاں دے واسیاں نوں ساہمنے رکھن لگ پے سن۔ ایس نال زبان ادبی دی تھاں تے بول چال دی ہوئی تے علمی دینی دی تھاں تے ورتن دی بولی نوں بہتی اہمیت دتی جان لگ پئی۔ بائیبل دے ترجمے دی نظر ثانی کر کے آسان زبان وچ ڈھالے جان لگ پے۔

7- ویہویں صدی دے شروع وچ لوک ادب ول توجہ کیتی گئی بعضے انگریز حاکماں نوں پنڈاں دے، کلچر دا شوق ہویا۔ انگریز لکھاریاں نے پنجابی دے کئی قصیاں نوں پنجابی توں انگریزی وچ ترجمہ کر کے رسالیاں وچ چھاپیا تے کتاباں وی لکھیاں۔ Temple دی Tales from the Punjab ایس سلسلے دی کڑی اے۔ لوک ادب دے علاوہ پنجابی دے وڈے وڈے شاعراں دے کلام نوں وی ترجمہ کیتا گیا۔ پادریاں دی جھولی وچوں نکل کے پنجابی ادب زیادہ ترقی کرن لگ پیا تے ادب دیاں تاریخاں تے لسانیات بارے چوکھا کم ہون لگ پیا۔

پروفیسر سمیع اللہ قریشی

اقبال دے خطبیاں دا پچھواڑ تے پنجابی ترجمہ

(1)

مسلمان وسیب وچ ساڈے ایتھے برصغیر اندر اپنی سوچ فکر دے علمی ورثے اُپر تنقیدی نگاہ پاون دا اُلار سوجھواناں اندر لگ بھگ اُنھویں صدی وچ ویکھن وچ آوندا ہے۔ مغرب ولوں سائنس دھارا، فلسفے بھری سوچ تے رنت نویاں گلاں جدوں ساڈے پاسے آئیاں تاں ساڈے رتھے بدھے مذہبی عقیدے وی رولے وچ پے گئے۔ ہر مسئلے بارے شک شُبہا کھل گیا۔ گوہ کریئے تاں 1406ء توں لے کے جدوں ابن خلدون مویا، 1890ء تیک کوئی وڈا مسلمان سوجھوان اسلامی دنیا اندر وِرلا ای وکھالی دیندا ہے۔ علم دی ہر ٹہنی سُک گئی تے رُنڈ مُنڈ ہو کے رہ گئی جیویں ہیٹھاں علم دیاں جڑھاں دا پانی ای مُک گیا ہووے۔ نویاں نرویاں سوچاں پرانیاں ہو گئیاں۔ مغربی تہذیب نوں ودھا چُھلار وی ایہناں وچالیاں صدیاں وچ ای نصیب ہویا۔ پتہ پیا لگدا سی پئی ہُن مغربی تہذیب دی علمی چڑھ مچی ہی مچی ایں۔ ڈھیر چر اِں پچھوں کدھرے اُنھویں صدی وچ آ کے اسلامی علاقیاں اندر کتے سوجھوان اُبھر دے نظر آوندے نیں، جیہناں دی ایہہ ریجھ سی پئی پرانے اسلامی علمی ورثے نوں نویں طور تے رنگ وچ بنا جوڑ کے اک واری پھیر ساہمنے آندا جائے تاں جو نویاں مسلمان نسلاں اوہدے توں رنزیاں گُریاں وانجیاں ہو کے سدھیاں مغربی تہذیب دی جھولی وچ ای نہ بہن، انج جے پچھانہہ پرتن ہی مشکل تھی ونجے۔ سو ایسے اُلار ہیٹھ مڈھوں دوجی صدی ہجری دے معتزلہ تے عقل پرست "اخوان الصفا" دی سوچ فکر تے عقل عقیدے دا نویاں رنگاں وچ اک واری مُڑ چرچا شروع ہوگیا۔ اوہناں بزرگاں نے مذہبی عقیدیاں تے سوچاں دی عقل دی لو ہیٹھ شرح کیتی ہائی۔ اُنھویں صدی اندر سائنس دیاں نویاں ایجاداں تے سائنسی سوچاں نے مذہبی عقیدیاں نوں اُتھل پتھل

کرکے رکھ دتا سی۔ مسلمان عالماں وچوں بعضے بعضے نے جی رکھ کے سوچیا پئی ہُن پرانے مذہبی عقیدیاں ہیٹھ سائنس سوچ دیاں نینہاں رکھیاں بناں چارہ ای کوئی نہیں' تاں اسلام تے مسلمان دوہاں دی گھندی ہے تے انج نہ کریے تاں مذہب تے فلسفہ نالے سائنس دا آہمنے ساہمنے فرق تے جیہڑا دن سو دن ودھدا ویندا وے۔ پچھلیاں صدیاں اندر مغربی جاگ چنگیار تے تحریک احیائے علوم توں اکھیں ٹُوٹ کے مسلمان اگے ای ڈھیر گھاٹا کھائی بیٹھے سن۔ اُتوں مغرورے وی مسلمان ڈھیر گئے سن اکو ایہو گل سوچ کے پئی ساڈے وڈے بڑے عالم فاضل بندے سن۔ اسیں اج کسے نوں کیہ جاندے ہاں۔ ساڈا بھلا کون مقابلہ کر سکدا ہے۔ ایہہ نویں سوچ تے ایویں کوڑی سوچ ہے۔ پکی سوچ تاں صرف ساڈی سی' پر مسلماناں دا ایہہ رویہ اوہناں دا اپنے آپ نال اک وڈا دھوکا سی۔ اوہو گل اکھے "گلیں باتیں میں وڈی تے کرتوتیں وڈی رجھانی"' پر انج سوچیاں آکھیاں نویں سوچ دا مقابلہ تے نہیں سی کیتا جا سکدا۔ سو ایہہ اوہ حادثہ ہائی سگوں دھروہ' جیہڑا ایس زمانے وچ پچھلی صدی اندر مسلماناں نال ہو گیا تے اوہ علم تے فن دی ہر شئی دے سارے پھُل پتے ٹُکاگوا کے بہہ گئے۔ نویں کھوج پرکھ دا آلار ای مک گیا۔

مغروریا ہویا مسلمان علمی رویہ ہے تاں ایتھے ساڈے وی ڈھیر سی باقی اسلامی دنیا وانگوں' پر ایتھے اٹھارویں صدی وچ شاہ ولی اللہ جیہا نویں ترقی پسند مذہبی تے سماجی سوچ دا عالم وی جمیا۔ اپنی شاندار کتاب "حجتہ اللہ البالغہ" راہیں خاص طور اتے جو کجھ نویں فکر اوہناں کھلاری' اوس توں آون والے مسلمان گھبھوان اپنے آپ نوں وُراڈا رکھ ای نہیں سکے۔ صدیاں دی وِتھ مگروں شاہ ولی اللہ پہلے دینی عالم سن' جیہناں مسلمان روایتی عالماں دی پتھر سوچ دے وروودھ ڈٹ کے گلاں کیتیاں۔ اک ابن خلدون تے اوس توں پچھے پھیر شاہ ولی اللہ ای دسدے نیں' جیہناں مسلمان وسیب دی پتھر سوچ نوں ہلون کے رکھ دتا تے سماجی بنیاداں اُپّر نویاں تے ڈُھکدیاں گلاں کیتیاں۔ انج جے مسلمان وسیب اک واری پھیر اسلام نوں اک صحت مند تھڑتھلی پا دیون والا نظام تے عقیدہ لگن لگ پیا اجیہا کہ لوکائی اوہدے اتے فخر تے مان کر سکے۔ سر سید احمد خاں' مفتی محمد عبدہ' شیخ جوہری طنطاوی' رشید رضا' فرید وجدی آفندی تے سید جمال الدین افغانی اجیہے عالماں وچوں سن' جیہڑے سوچاں دیاں

نویاں لیہاں اتے ٹُرپئے۔ ایہناں بزرگاں نے ای اگے جا کے اسلام وچ عقل دی ریت روایت اتے سوچیا تے پرکھیا۔ علامہ اقبال دا آکھن ایں۔

"سید احمد خان دا اثر مجموعی طور تے ہندوستان تیکر ہی رہیا۔ ایہہ بھاویں تاں نویں زمانے دے پہلے مسلمان سن' جیہناں آون والے دناں دی جھاکی پہلاں ای ویکھ لئی سی۔ اوہناں دی حقی اُچیائی ایس واقعہ توں پتہ لگدی ہے جے اوہ پہلے ہندوستانی مسلمان نیں' جیہناں اسلام نوں نویں رنگ وچ پیش کرن دے جتن کیتے تے ایس کم دے پچھے لگ گئے۔"

ایسے طرح دی گل حالی نے وی کیتی اے۔ سرسید دی حیاتی بارے اپنی کتاب "حیات جاوید" اندر اوہ لکھدے نیں۔

"سرسید نوں کسے پکھوں وی و یکھیا جاوے اوہ اک بھارا پتھر جاپدا ہے' جیہڑا اسلامی ویہب دے ٹھہرے ہوئے بند پانی اندر دھڑم جا ڈگا تے اوس توں جیہڑیاں لہراں اُٹھیاں' اوہ اج تیک اگانہہ دیاں اگانہہ لگیاں ہیاں جاندیاں نیں۔ بھاویں اوہناں دا رخ اوہ اج نہ ہووے' جیہڑا سرسید دا اپنا سی۔"

سرسید اوہ پہلا دلیر عالم ہائی جیس وچ وجا کے لائی لگ ہوون نوں مسلماناں دے وقار دے وروودھ آکھیا۔ سو مکدی گل ایہہ وے پئی برصغیر اندر جیہناں بزرگاں نے اسلامی سوچ دی نویں ترتیب دے جتن کیتے اوہناں وچوں سرکڈھ سرسید' امیر علی' چراغ علی تے اقبال نیں۔ ایہہ سارے اوہ لوک نیں' جیہناں قرآن نوں اپنا آگو منیا تے علم حاصل کرن واسطے عقل تے دوجے ہر نویں طریقے نوں ازماون ول توجہ دتی۔ ایہناں بنیادی طور اتے اللہ دی وحی اُپرّ اپنی سوچ فکر دی نینہہ رکھی۔

(2)

اقبال ویہویں صدی دے سرکڈھ مسلمان متکلم تے فقیہہ آکھے جا سکدے نیں۔ اوہناں عقل اتے اپنیاں نویاں سوچاں دی لاٹ رکھی۔ نویں فلسفے دے جانُو تے پڑھیار ہون پاروں اوہناں نوں ایس گل دا پورا پورا احساس سی پئی کسے وی تہذیب دی فکری نینہہ فلسفے اُپرّ ای چکی جاندی ہے تے دنیا بھر دیاں قوماں اپنے اپنے اچیچ

فلسفے دے ہی سہارے ترقی دے پڑاواں اُپر پجدیاں نیں۔ سیاسی، تعلیمی، سماجی، ثقافتی سائنسی تے وسیبی لوڑاں تد ای کدھرے پوریاں کیتیاں جا سکدیاں نیں۔ اپنے جیون جاگن تے مل ورتن دے فلسفے توں وانجھیاں وکھیاں رہ کے تہذیباں تے وسیب پہلاں ڈھے جاندے نیں تے اخیر مُڑمک جاندے نیں۔ تہذیبی ڈھاہ دی بیماری اوددوں لگدی ہے جدوں اوہناں دیاں سوچاں تے اوہناں دے علم عمل ویلے دیاں لوڑاں اتے پورے نہیں اتر سکدے۔ کسے وی تہذیب وسیب اُپر بیتن والا ایہہ پل بہوں ڈراوا تے نازک ہوندا ہے۔ جیس سمے وچ اقبال اک شاعر، فلسفی، فقیہہ، متکلم تے اسلامی وسیب دی نبض دے جانو دی حیثیت نال اُبھرے، اوس گھڑی برصغیر دے مسلمان عوام ذہنی طور اتے ڈگے ڈھٹھے، نفسیاتی بیماریاں دے شکار تے حیاتی دی ہر پدھراتے محرومیاں دے پھٹے ہوئے سن۔ اوہ تے بس ہر ویلے اپنے ماضی وچ ہی لک چھپ کے رہ گئے سن۔ اوہ حالوں بے حال سن تے آوندی کل نال اوہناں دا واسطہ رنزا کسے آون والے مہدی دی اڈیک ورگی گل نال ای رہ چکیا سی۔ اسلام دا کوئی دوجا جاندار حوالہ اوہناں نوں یاد ای نہیں سی۔ اوہ تے ساریاں ڈھیریاں ڈھائی بیٹھے سن۔ ایس وچ تے کوئی شک والی گل ای نہیں پئی مسلمان قوم دا ماضی واقعی بڑا شان دار سی، پر رنزے ماضی نوں چٹ کے اگلے دناں دی سگوں آون والے باعزت دناں دی پکی پیڈی اُساری تاں نہیں ہو سکدی۔ جیس قوم دا اپنے دین دی انقلابی تعلیم اتوں ایمان ای ختم ہو گیا ہووے، اوہ نویں سمے دیاں لوڑاں، تقاضیاں تے اپنے مستقبل توں وی تریہن لگ پیندی اے۔ مُڑ ایتّا ایس گل دا ایہہ نکلدا اے جو اوہدا اپنے اتے بھروسے تے عمل دی قوت دوویں چیزاں ختم ہو کے رہ جاندیاں نیں۔ کجھ ایہو گل سوچ کے اقبال ہوراں وی اپنے اک خط وچ لکھیا سی۔

"ہندوستان دے مسلمان کیاں صدیاں توں ایرانی اثر ہیٹھ نیں۔ اوہناں نوں عربی اسلام، اوہدے مقصد تے غرض دا کجھ وی پتہ تھوہ نہیں۔"

"روزگار فقیر" دے حوالے نال ایہہ گل وی اقبال نے آکھی سی۔

"ہندوستانی مسلمان عربی اسلام نوں ڈھبر سارا بھُل بھُلا چکے نیں۔ اوہناں عجمی اسلام نوں ای سبھو کجھ سمجھ لیا ہے۔"

اقبال آکھیا۔

"ایس گھڑی اسلام زمانے دی کسوٹی اتے کسیا کھڑا ہے۔ لگدا اِنج ہے جیویں اجیہا ویلا تاں اسلام اتے کدے وی نہیں آیا۔"

اقبال سمجھدے سن پئی مسلماناں دی مادی تے ذہنی غریبی دے پچھواڑ وچ دی کجھ گلاں ضرور ہن۔ ایسے کر کے اوہناں قوم دی نویں فکری تے ثقافتی اُساری ول دی توجہ دِتی۔ 1926ء وچ اوہناں سید سلیمان ندوی ہوراں نوں اک چٹھی وچ لکھیا سی:

"اج مسلماناں اتے روحانی لحاظ نال کجھ اوہو جیہا وقت ویلا لگدا ہے' جیہدا مُڈھ یورپ وچ لوتھر دے زمانے وچ بجھا سی۔ پر ایس ویلے کیوں جے کوئی خاص وڈا آدمی مسلماناں دی اگوائی تاں کردا نہیں پیا۔ ایس کر کے ایس تحریک دا آون والا زمانہ میرے بھانے کجھ خطریاں توں خالی نہیں۔ نالے مسلماناں نوں تاں ایہہ وی پتہ نہیں عیسائیت واسطے جیہڑی اصلاحی تحریک لوتھر نے چلائی سی' اوہدا سٹا کیہ سی نکلیا۔"

1905ء وچ ایہو کجھ سوچ کے پئی اج دے زمانے اندر جو کوئی وی قرآن دے حوالے نال اجے وی فقہ دی نویں پرکھ کر کے قرآن دے حکم احکام دی سچائی ثابت کرے گا' اوہو ای اسلام اندر اج دا مجدد ہوسی۔ تے اوہو ای لوکائی دا ساریاں توں وڈا خدمت گار وی۔ صوفی غلام مصطفیٰ تبسم ہوراں نوں اقبال نے اک خط وچ لکھیا۔

"مینوں دکھ ہے پئی اج دے مسلمان فقہا نوں یاں تے سمے دے اُلار دا کوئی تھوہ پتہ ای نہیں یاں پھیر اوہ اجے وی پرانیاں گلاں کیتی جاندے نیں۔ اوہناں نوں اندازہ ای نہیں پئی مذہب اسلام اج سمے کسوٹی اتے کسیا کھڑا ہے۔"

ایہہ سی اوہ حال احوال تے کجھ ایہا کجھ سوچ کے اقبال نے اسلامی فکر دی نویں ترتیب دا سوچیا۔ سو اوہناں مسلمان دانے پردھانیاں' سوجھواناں تے عالماں واسطے کجھ اجیہیاں راہواں سوچیاں' جیہڑیاں چانن ول جاندیاں سن تے اک جاندار' زور اور مستقبل دی دس پاندیاں سن۔ اوہ آپ مشرقی علاقیاں دے فرد سن۔ ایس کر کے مشرق دیاں ریتاں روایتاں نوں توڑنا یاں اوہناں دی مخالفت کرنا اوہناں نوں نہ ڈُھکدا سی تے نہ ہی اوہناں دے وس دی گل ہائی۔ اوہناں نوں تے سگوں اپنیاں

روایتاں تے بڑا مان سی۔ دوجے پاسے مغرب دی سوچ نوں وی بے سوچے سمجھے ایویں رد کر دیون دی اقبال دے بھانے کوئی عقل دی گل نہیں سی۔ نہ ای اک عالم دی دیانت داری سی۔ سو اپنے خطبیاں وچ اقبال نے پوری کوشش کیتی پئی سوچ فکر' عقل مت تے علم فن دے ہرمیدان وچ جو کجھ مسلمان کر چکے ہن اج پھیر اک واری اوس دی کھول کھلار کے دس پائی جاوے۔ اقبال نے مغرب تے مشرق دی سوچ فکر نوں بڑے چج تے ڈھب نال رلا کے قرآن دے تول اتے پرکھ پڑچول کر کے اوہناں نوں نویں اسلامی سوچ دا سرناتواں بنایا' پر ایہہ علمی رویہ اختیار کر کے اوہناں مغرب دی فکر نال بس اینا کجھ واسطہ ای رکھیا جنا کجھ اک متکلم نوں سائنسی رویے تے سوچ فکر نال ڈھکدا ہے' حدوں باہر نہیں۔ اقبال اپنے ایس علمی رویے نوں وی اسلامی ورثے دی ہی اک شکل آکھدے نیں۔ اقبال نے انج کدھرے وی تے کدی وی تہذیب تے ثقافت دیاں اوہناں قدراں نیہاں نوں قبول نہیں کیتا' جیہڑیاں مُڈھلیاں دینی قدراں دے ورودھ نیں۔ اوہ کہندے نیں پئی مشرق دی دینی روایت ایسے کر کے بھیڑی پے گئی جو آخرت دے عقیدے بارے خاص طور اتے مسلماناں نے بڑے ڈھیریاں ڈھاہ دیون والے ڈھب وچ غور فکر کیتا۔ سو ایہے حالات وچ ایس گل دی بڑی لوڑ ہائی جے اسلامی سوچاں نوں نویاں ساہمنے دسن والیاں سچائیاں دی نینہہ اتے اُساریا جائے۔

اقبال ایہہ سِٹا کڈھ چکے سن پئی مسلمان اپنی نااہلی تے روحانی غریبی سیوں ملت دے اتحاد نوں وطن پرستی تے قوم پرستی جیہے وچاراں نال گڈمڈ کر چکے سن۔ انج اوہ اک طرح نال مایوس ہو چکے سن پئی ہُن ساڈی روحانی حالت دی اک واری پھیر سنور سکدی ہے۔ ایہا کجھ سوچ کے اوہ تصوف دی راہے پے گئے جتھے سل سوکھ بہوں لبھدی سی' پر اقبال نوں ایہہ پک ہائی جو اسلام اجے وی اک جیوندی جاگدی قوت ہے' جیہڑی انسان نوں نسل' وطن دی قید توں آزاد کر سکدی ہے تے ایس گل دا امکان اجن مکا نہیں۔ 1921ء وچ مسلم کانفرنس دا صدارتی خطبہ دیندیاں اوہناں آکھیا۔

"تہاڈے مذہب دی اُچ خیال دے تھوہ مولویاں دیاں پرانیاں دقیانوسی دے کلاوے وچوں نکلنا چاہوندے نیں۔ روحانی طور اپر اسیں ایہے خیالاں تے جذبیاں

دے بندی خانے وچ حیاتی پے گزاردے ہاں' جیہناں نوں اسیں صدیاں توں اپنے ہتھیں اپنے آلے دوالے ٹبنیا ہویا ہے۔ اج ایس گل دے آکھن دی لوڑ اے بھاویں پرانی چبڈھی نسل واسطے ایہہ گل شرم دیوان والی ہی کیوں نہ ہووے پئی اسیں اپنی نویں پوچ نوں نویں دور دیاں معاشی' مذہبی تے سیاسی اوکھتاں نال رنبڑن واسطے اسلحہ نہیں دے سکے۔"

اقبال سمجھدے سن پئی اسلام چھڑے عقیدیاں دے کسے پراگے یاں پنڈ دا ناں نہیں۔ ایس نوں بعضے مذہبی ٹھیکیداراں دی ملکیت وی نہیں آکھیا جا سکدا سگوں ایہہ تاں رزا اچرا حرکت برکت دا دین ہے۔ اسلام چاہندا ہے جے انسانی حیاتی تے سنسار دی گن نوں سمجھے۔ اسلام ایس سمجھ مطابق زندگی دے اُلار نوں اختیار کرن دا ناں ہے۔ اسلام دا مقصد زندگی رزی کسے اکو ڈھب شکل وچ پتھراون دا ناں نہیں۔ اسلام نوں تاں اصل وچ اک ہمیش جاری ساری رہن والے انقلاب تے چڑھا نوں راہ دیونی ہائی' جیہڑی نہیں دتی گئی۔ اقبال آکھیا۔

"دینی علماں دی سربراہی تاں کسے اجیہے پروفیسر کول ہوونی چاہیدی ہے جیس اسلامی دینیات تے نویں یورپی فکر تصور نوں ڈھیر تے سوچ وچار کے پڑھیا ہووے تاں جے اوہ مسلم دینیات نوں نویں فکر نال ساواں بنا کے پیش کر سکے' پرانی دینیات دا پورا تانا پیٹا ای رہنج پکیا ہے' جیس دا مڈھ اصل وچ یونانی حکمت اُتے سی۔ ہُن ویلا آن لگا ہے جو ایس دے نویں ٹوُلے بدھے جاون۔"

(3)

دسمبر 1928ء دے اخیری دیہاڑیاں وچ اقبال ہوراں نوں سدا ملیا جے اوہ مدراس دی مسلم ایسوسی ایشن واسطے اپنے خطبے پیش کرن۔ سو اقبال نے اوتھے جا کے تن دن اپنے خطبے دتے۔ دکھنی ہندوستان دے ایس سفر وچ اقبال بنگلور تے سرنگا پٹم وی گئے۔ اک خطبہ میسور یونیورسٹی وچ وی دتا۔ جنوری 1929ء نوں اقبال حیدر آباد دکن اپڑے۔ ایتھے عثمانیہ یونیورسٹی وچ خطبے پڑھن دا دوجا دور شروع ہویا۔ ایتھوں اوہ علی گڑھ آ گئے تے مسلم یونیورسٹی دے شعبہ فلسفہ نے خطبیاں دے تیجے

دور دا پربندھ کیتا۔ ایس اکٹھ وچ صدر شعبہ فلسفہ ڈاکٹر سید ظفر الحق ہوراں اقبال نوں ڈھیر خراج نذر کیتا۔ اوہناں اقبال دے خطبیاں نوں اک ذہنی دعوت دا ناں دتا۔ اوہناں اپنی تقریر وچ آکھیا۔

"اسلام دے اصولاں تے نویں سائنس تے فلسفے بارے اقبال بڑی ڈونگھی جھات رکھدے نیں۔ ایہناں مسئلیاں بارے اوہناں نوں بڑیاں بھرویاں تے نروئیاں معلومات دا تھوہ ہے۔ سوچ فکر دے اک پویوں (اُکّا) نویں نظام دی اُساری کرن واسطے اقبال بڑی سُجھ بُدھ دے مالک نیں۔ اسلام تے فلسفے نوں اک دوجے دے نیڑے لیاون بارے جو قدرت اوہناں کول ہے اوس وچ اوہ اپنی مثال آپ ای نیں۔ ایسے گل نے اوہناں نوں ایس پاسے آندا پئی اوہ ایس روایت نوں مُڑ تازہ کرن' جیس دا مُڈھ صدیاں پہلوں نظام تے اشعری عالماں نے اودوں بدھا ہائی' جدوں یونانی علم حکمت اوہناں دے پیش پے گئے سن۔ اپنے خطبے جیہڑے اوہناں اج سنا کے بڑا کرم کیتا سو ایہناں نال اصل وچ اقبال نے اک نویں کلامی علم دی نینہ رکھی ہے۔ نالے حقی گل تے ایہہ وے پئی ایہو جیہا کم اوہ آپ ای کر سکدے سن۔"

ڈاکٹر ظفر الحسن نے ایہناں خطبیاں نوں نالے تاں اسلام دے اچے اصولاں دی اک شاندار تشریح آکھیا تے نالے ایہناں نوں اج دے عالماں واسطے بڑے معنیاں والی ڈاہڈی تحریک وی دسیا۔ ایہناں خطبیاں نوں اوہناں دا PREGNENT SUGGESTIONS خوبصورت ناں دتا۔

1930ء وچ جدوں ایہناں خطبیاں دا پہلا ایڈیشن لندنوں چھپیا تے ایہہ خطبے چھ سن۔ 1934ء وچ ARISTOTALEAN SOCIETY LONDON دے سدے تے اقبال نے اپنا ستواں خطبہ اُلیکیا تے پھر نکی موٹی تبدیلی نال اپنی مکمل شکل وچ ایہہ سارے خطبے

THE RECONSTRUCTION OF RELIGIOUS THOUGHT IN ISLAM

دے سرناویں ہیٹھ چھاپے چڑھے۔ ایہہ خطبے پڑھ کے اقبال دے ہمکالی تے اپنے زمانے دے بہوں وڈے عالم سر ڈینس راس نوں وی آکھنا پیا۔

"خطبیاں راہیں اقبال نے اسلام نوں مُڈھ بنا کے اک بہتر عالمی نظام کھڑا

کرن واسطے اپنے نظریے تے مقصد پیش کیتے نیں۔ شاید بھاویں تاں اوہ ایہناں خطبیاں دے حوالے نال ای آون والے وقتاں وچ ہور بہتر طریقے نال یاد رکھے جاسن۔"

(4)

اسلامی الٰہیات یاں اسلامی فکر دے سرناویں ہیٹھ ترتیب دتے گئے ایہناں خطبیاں دا مڈھلا فقرہ ہی اصل وچ ایہناں ساریاں خطبیاں دی روح اے۔ فقرہ ایہہ وے۔

"قرآن اک اجیہی کتاب اے، جیہڑی فکر دے مقابلے تے عمل اتے ڈھیر زور دیندی ہے۔"

ایہناں خطبیاں دا دیباچہ اک نویں مجھ بدھ لاوندا ہے، جیس وچ اقبال نے وج وجا کے آکھیا۔

"تصوف دے درست سلسلیاں نے تاں شاید اساں مسلماناں دے حال احوال تے واپری دی تربیت اگوائی واسطے ڈھیر خدمت کیتی ہوسی، پر اگانہہ جا کے ایہناں سلسلیاں دی اگوائی جیہناں حضرتاں دے ہتھ آئی اوہ اج سے دے ذہن پڑھ ہی نہ سکے تے نہ ایس توں اوہناں کوئی لابھ چکیا۔ اوہناں دے طور طریقے اج دی اوہا نیں، جیہڑے اصل وچ اوہناں لوکاں واسطے وضع کیتے گئے نیں، جیہناں دے تہذیبی حوالے دا نکتہ اوہ ہے ای نہیں جو اسانوں اج درپیش ہے۔ میں اسلام دی ریت روایت تے سوچ فکر جیہیاں ہور چیزاں دا لحاظ رکھ کے تے نال ای اوہناں ترقیاں نوں ساہمنے رکھ کے جیہڑیاں اج علم دیاں وکھو وکھ شاخاں وچ ہویاں نیں۔ اسلامی الٰہیات نوں اک نویں شکل دے کے ایہہ پاڑے میلن دی کوشش کیتی ہے۔ ایہہ کوئی غلط مطالبہ تاں نہیں پئی جیس قسم دا علم سانوں مذہب دے حوالے نال نصیب ہوندا ہے، اوس نوں سائنس دی زبان وچ سمجھن دے جتن کیتے جاون۔ ایس قسم دے کم واسطے اجو کے سمے توں چنگا تے ڈھکدا ہور کیہڑا سما ہوسی۔ اوہ دن وی پیا آوندا ہے جدوں مذہب تے سائنس دیاں اجیہیاں سانجھاں دا تھوہ لگسی، جیہڑیاں

اجن ساڈی اکھوں اوہلے نیں۔ یاد رکھن والی گل ایہہ ہے پئی فلسفے دی مجھ بُدھ والی اوہ شے جہنوں ہمیشگی حاصل ہووے' اوہ کوئی نہیں ہوندی۔ جیویں جیویں ایس جہان اندر ساڈا قدام اگانہہ پیندا ہے تے سوچ فکر دیاں نت نویاں راہواں لبھدیاں نیں۔ ہو سکدا ہے جو اوہ نظریے جہڑے اج ایہناں خطبیاں راہیں پیش کیتے گئے نیں' اوہناں توں ودھیر بہت نظریے ساڈے ساہمنے آوندے رہن۔ تُڑ وی ساڈا فرض ہر حال اندر ایہا ہے جو اسیں انسانی فکر سوچ دے ودھا' پُھلار تے چنگیار توں اپنی نظر وانجھی نہ کریئے تے ایس معاملے وچ پوری کھُل تے احتیاط نال پرکھ پڑچول تے تنقید والی اکھ کھُلی رکھیے۔"

ایہہ خطبے ایڈی اہمیت رکھدے سن پئی اقبال چاہوندے سن جو ایہناں نوں دوجیاں زباناں وچ ترجمایا جاوے۔ سو ایہو سوچ کے اقبال نے میر غلام بھیک نیرنگ نوں اک واری لکھیا۔

"ایہہ خطبے میں اوہناں مسلماناں نوں موہنہ رکھ کے لکھے نیں' جہڑے مغربی فلسفے دے اثر ہیٹھ آ چکے نیں تے ایہہ وی چاہوندے نیں پئی اسلامی فلسفے نوں نویں فلسفے دی زبان وچ بیان کیتا جاوے۔ تے جے کر ساڈیاں پرانیاں سوچاں اندر کجھ خامیاں وی نیں تاں اوہناں دا اُپا کیتا ونجے۔ میں تاں اُسار چاہنا تے جے کر ایس اُساری وچ میں اسلامی فلسفے دیاں چنگیاں روایتاں نوں وچ سمیٹ لیا ہے پر میرا خیال جو شاید اوہ خواں دنیا نوں ایس توں کوئی ڈھیر فائدہ نہ پہنچ سکے گا' کیوں جے ڈھیر گلاں دے بارے میں فرض کر لیا اے پئی اوہ ایہہ خطبے پڑھن سُنن والے نوں پہلاں ای پتہ ہوسن۔ میرے لئی ایس توں بناں کوئی چارہ ای نہیں سی۔"

(5)

وکھو وکھ سرناویاں ہیٹھ ترتیب دتے گئے ایہناں ستاں خطبیاں دی بحث ویکھن نوں وکھری وکھری ہے' پر ایہناں دے اندرو اندر اک اجیہا سلسلہ وار رشتہ ہے تے نالے اک منطقی تعلق وی جیس پاروں ایہہ ست خطبے دراصل اک مکمل کتاب وی ہن۔ خطبیاں دے سرناویں ایہہ نیں۔

1- علم اتے مذہبی درشن 2- مذہبی یاں روحانی درشناں دا معیار 3- خدا کیہ ہے تے دعا کیہ ہے 4- خودی، جبر، قدر تے مرن توں پچھے دی حیاتی 5- اسلامی ثقافت دی روح 6- اسلام وچ اجتہاد 7- کیہ مذہب دا کوئی مستقبل ہے۔

اقبال دا موضوع ایناں کل خطبیاں وچ مذہبی سوچ فکر ہے۔ ایسے چیز نوں اسلام دے حوالے نال اسلامی الٰہیات آکھیا جاندا ہے۔ پہلے دو خطبیاں وچ خالص علم تے علم دی جڑھ بنیاد بارے بحث ہے۔ سوچ تے عرفان دے راہیں اللہ سائیں دی ذات دا منیوا کیتا گیا ہے کیوں جے عقل تے وجدان علم دے دو بڑے معتبر ذریعے نیں۔ عقل خیالاں تے وجدان محسوسات دے ذمہ دار نیں، پر ڈونگھا تھوہ کریے تاں وجدان وی اصلوں عقل دی ہی اک اچی پدھر ہے تے اسلامی تہذیب دی چنگیار چھلار وچ دوہاں دا اکو جیہا ہتھ ہے۔ علم دیاں جُوہاں دی تشریح کردیاں اقبال آکھدے نیں جے سنن منکھ دی تواریخ دا پڑھن ہے تے ویکھن توں مراد فطرت دا پڑھن ہے۔ رہیا دل دماغ سو ایناں اندر انسان دیاں ذہنی تے روحانی خوبیاں شامل نیں۔ جیویں جیویں انسان علم دیاں ایہناں ساریاں جُوہاں دے استعمال تے قادر ہوندا ویسی ربی آیتاں دے عیان یاں بندے دے اندر تے اوہدے باہر رب سائیں دے قانون دے اثر توں پر دے کھلدے جاسن۔ اقبال وجدان دی طاقت نوں بندے دے تحت الشعور دا حصہ آکھدے نیں۔ ایسے کرکے اوہ ایس چیز نوں محسوس دا ناں وی دیندے نیں۔ ایس دے باوجود اقبال وجدان دے اپنے الگ وجود توں منکر نہیں کیوں جے وجدان دا انکار تاں روح دا انکار ہے۔ اللہ دے رسولؐ نے تاں وقت نوں وی اللہ آکھیا ہے۔ اج زمانے دے فلسفی تے سائنس دان وی ویلے یاں TIME نوں ازلی تے ابدی من دے ہن۔ ایس ڈھب دا احساس گویا اللہ دے وجود نوں سمجھن دا اک نواں ڈھب ہے۔ مطلب ایہہ دے جے اللہ نوں محسوس تاں نہیں کیتا جا سکدا پر آپوں محسوس دا وجود اللہ دے اثبات دی شکل تاں ہے۔ اقبال ایسے نکتے نوں وجدانی واپری یاں تجربے واسطے اک اہم چیز یا لوڑ یاں ضرورت آکھدے نیں۔ یونانی فلسفے دے اثر ہیٹھ مسلمان وجدان تے عقل وچ فرق من کے علم فن وچ مغرب توں کدھرے پچھانہہ رہ گئے۔ اقبال نے محسوس کیتا پئی اضافیت تے زمان مکان دے نظریے نے عقل تے وجدان دے بت نوں ہور کھلا کر دتا ہے۔

ہُن مسلماناں نوں اسلام دی تہذیبی ترقی واسطے نویں راہ لبھنے پوَن۔ تیجے تے چوتھے خطبے اندر اللہ دی ذات دا تصور، اوہدیاں صفتاں، بندہ، ایہہ سنسار، موت توں پچھے دی حیاتی، دعا، خیر، شر تے جبر قدر دے مسلیاں بارے بحث کیتی گئی ہے۔ گویا ایس گل نوں موضوع بنایا گیا ہے پئی زمان تے مکان وچ بندے دا اپنی زندگی گزارن دا طور اطوار تے ڈھنگ کیہ ہونا چاہیدا ہے۔ خدا نہ ہوندا تاں اوہدا تصور وی نہ ہوندا کیوں جو معروض دے بناں تصور دی کوئی قدر و قیمت نہیں۔ اقبال ایسے نوں اوہ روحانی تجربہ یاں واپری آکھدے نیں، جیس پاروں اک روحانی سرور نصیب ہوندا ہے۔ اوہ کہندے نیں ایہہ قوت مادی، حیاتی تے شعوری تن پڑاواں توں لنگھ کے نصیب ہوندی ہے۔ زندگی اک اجیہا جوہر ہے، جیہڑا انسانی حیاتی دے اندر باہر دیاں ساریاں سمتاں نوں اک دوجے دے نیڑے کر دیندا ہے۔ موجودات دے ایس جہان اندر ہر چیز حرکت وچ ہے تے یقین دی پکیائی توں بناں کسے مثبت عمل دی توقع تاں کیتی ہی نہیں جا سکدی۔ ایتھے اقبال نے خودی دے قدر بخش تے اثر پاون والے پکھاں بارے بحث کیتی ہے تے کامل انسان دی خودی نوں قدر بخش رتھیا ہے۔ اقبال دے بھانے کامل انسان دی خودی نوں دائمی بقا مل جاندی ہے۔ مادے نوں اقبال اک اجیہی روح دسیا ہے جو زمان مکان دے اندر گھری ہوئی ہے۔ اصل وچ ایہا روح انسانی ایکتا ہے، جیہڑی اپنے پڑاء دی کھوج وچ ہر ویلے چالو رہندی ہے تے ایسے پڑاء دے حصول دی خواہش جدوں زمان مکان دے اندر کوئی روپ وٹاندی ہے تاں یاں رُوپ دھارن دی سدھر بندی ہے تاں مملکت دا قائم ہوون سوکھا ہو ویندا ہے۔ سو جو کُجھ وی کِسے نوں مادی یاں دنیاوی ہے اوس دی اصل روحانی ہے۔ مادی شئیں دی اُکّا کائی حقیقت ای نہیں ہوندی جدوں تائیں اوہناں دی بنیاد روحانی نہ ہووے۔ ایس کر کے مملکت دا وجود اسلام دی بحالی وچ دراصل انسانی اداریاں دے روحانی پکھ نوں ہی اپنی سِکھر اُتے اُتارن ہی دا اک رُوپ ہے۔ اسلامی فکر فلسفے دی وچلی گل ہی ایہہ ہے پئی مسلمان روح، مادہ، حیاتی، موت تے موت توں پچھے دی حیاتی ہر گل اتے پیدا یقین رکھے۔ جے کر انج ہو ونجے تے ایس جگ اندر انسان دے ڈُھلے مسئلے یعنی خدا، تخلیق، دعا، جبر قدر، خیر و شر تے موت توں پچھے دی حیاتی ساریاں گلاں دے معنی سوکھے ہو ونجن تے جدوں ایہہ پڑاء لنگھ آیے تاں اسلامی ثقافت دی نینہ

ایتھے ای بچ کے رکھی جاندی ہے۔

اسلامی ثقافت، شہری نظام، ریاست تے قانون دی بحث پنجویں تے چھیویں خطبیاں اندر چھوہی گئی ہے۔ اقبال اسلام دی وسیبی تواریخ نوں ظاہر تے باطن دو حصیاں وچ ونڈ دے نیں۔ اسلام دی اوپری تاریخ بادشاہواں دی زوراوری تے وڈ ہت نوں آکھدے نیں تے باطنی تاریخ اوہ ہے جیس اُتّے اسلام دی دینی سوچ فکر دی نویں ترتیب دی بنیاد ہے۔اسلام نے ایس جگ دی تاریخ وچ کئی پکھوں انقلاب آندا۔ علم دی دنیا وچ اسلام دا آون اک طرح نال استقرائی عقل دا ظہور ہے۔ الہامی کتاباں وچوں صرف قرآن نے تھوہ لاون، سوچ فکر کرن اپنے اندر باہر گوہ نال جھاتی مارن دا سدا عام دتا ہے۔ قرآن دے بھانے انسان دی تاریخ علم حاصل کرن دا اک تریجا ذریعہ اے۔ قوماں دے لہا چڑھا بارے قرآن دا نظریہ ایہہ ہے پئی قوماں دی جانچ پرکھ اوہناں اک سمجھ کے کیتی جاندی ہے۔ قوماں نوں اپنے بھیڑیاں عملاں دے سٹے ایسے دنیا اندروی بھوگنے پوندے نیں۔ ایہہ انسانی وسیب اصل وچ سائنسی تقاضا ہے۔ سائنسی ڈھنگ نال تاریخ لکھن دی صورت اوودوں اگھڑدی ہے جدوں عقل دی یکیائی، ڈھیر تجربہ تے حیاتی تے وقت دے بارے بعضے مڈھلے تصور چنگی طرح نال عقل وچ آ جاون۔ اسلامی ثقافت دے معنی ایس توں اڈ ہور کجھ وی نہیں پئی چیزاں نوں ویکھن چاکھن دے ڈھنگ دی تبدیلی آوندیاں ای تصور نوں نویں معنی لبھ جاون کیوں جے اسلام اپنے آپ وچ اک ایہی تحریک ہے، جیہڑی ہر دور دیاں تبدیلیاں نوں اپنے اندر جیر کے تجربے تے روایت نوں نویں سرے توں ترتیب دیندی ہے۔ ایہو تاں وجہ ہے جو قرآن نرے پرے عقیدے دی تھاں عمل یاں تجربے دے اختیار کرن اتے ڈھیر زور دیندا ہے۔ جدوں تائیں اسلام اک تہذیبی قوت سی مسلمان ساری دنیا اتے چڑھ کے رہے تے جدوں اسلام صرف عقیدیاں تے ریتاں رسماں دا اک ڈھیر بن کے رہ گیا تے اسلام دا کھلار تے اوہدا تہذیبی وقار دوہاں دا پھلار رُک گیا۔ انسان دا درجہ وار ترقی دا ذکر اقبال نے اپنیاں خطبیاں وچ اسلامی وچ فکر دے چانن وچ کیتا ہے۔ ارتقاء دے نظریے بارے اوہناں بڑا ضروری نکتہ ایہہ ہائی پئی ایہدا تصور نہ صرف اسلامی فلسفے وچ سگوں قرآن اندروی کھول کھلار کے لبھ جاندا ہے۔

اجتہاد نوں اقبال نے مذہب دی کن یاں جوہر دسیا ہے۔ آخری خطبے وچ اقبال ہوراں اج دے زمانے واسطے فلسفے تے مذہب دی لوڑ امکان تے انسانی تہذیب تے تمدن دے مستقبل بارے گوہ کیتا ہے تے ایہہ گل منی ہے پئی انسان دی تقدیر بہر حال کسے ایسی اعلیٰ اچی ہستی نال نتھی ہے جو ایس کل سنسار دے ذرے ذرے اتے حاکم ہے۔ ایسے پاروں مذہب اک اجیہی سچائی ہے' جیس دا انکار کیتا ہی نہیں جا سکدا۔

(6)

خطبات راہیں اصل وچ اقبال نویں نسل نوں ایہہ دسنا چاہوندے سن پئی جے اوہ مغرب دی ترقی پسند قوت نوں اپنے اندر اتار سکے' جیہڑی پچھلیاں پنجاں صدیاں وچ فلسفے تے سائنس دے میدان وچ اگھڑ کے ساہمنے آئی ہے تاں اسلام اپنے منن والیاں دے اندر آپ اک نویں روح دا پھوکا مار دیسی۔ اقبال نے اپنی نظم "خطاب بہ نژادِ نو" اندر وی ایہو جیہی گل کتھ کیتی ہے اوتھے وی اقبال نے مغربی تہذیب تے سوچ بارے مسلماناں دے شک شبے دی گل ٹوری ہے' پر نال ای اسلامی سوچاں دی نویں پرکھ پرچول کرن بارے زور دتا ہے۔ ایہہ گل اقبال واسطے وانگ عقیدے دے ہائی پئی مغربی سوچ فکر دی دھار توں بچن دی صرف اکو صورت ہے جو اسلامی فکر' ثقافت تے وسیب دے الار مغربی فکر توں ضرور اثر لین۔ اوہناں نوں ایس گل دا احساس ہائی پئی مغرب دا اجوکا فلسفہ' مذہب تے الہام دی لوتوں وانجیاں رہ کے اک پاسے گمراہ ہو گیا ہے تے دوجے پاسے سائنسی تجربہ گاہ جیہی کوئی شے بن کے رہ گیا ہے۔ اوہناں نوں پک ہائی پئی اسلامی فکر دی نویں فلسفیانہ ترتیب دا مغربی تمدن نال رلا ملا صحت مند فکری تے وسیبی سٹے کڈھسی۔ خیر ایہدا ایہہ مطلب وی نہیں پئی اقبال مغربی تہذیب دی ہر شے نوں اخیری اکھر جان دے ہن یاں پھیر بناں سوچیاں سمجھیاں اوہنوں اختیار کر لین دے قائل سن۔ اوہناں نویں مغربی تہذیب دے بے شمار اخلاقی تصور تے قدراں دی ڈٹ کے نکھیدی وی کیتی ہے' پر حقی گل ایہہ دے نالو نال اوہ ایہہ وی چاہوندے سن جو نویں سیاسی تے معاشی نظام نوں

اجیہیاں انسانی قدراں دے مطابق ڈھالیا جاوے، جیہناں دیاں جڑھاں اسلامی آفاقی تعلیم دے اندر ڈونگھ وچ ہوون۔

(7)

اقبال اسلام دے ماضی نوں اک واری پھیر ساہمنے لے کے آون نوں ایس کرکے وی ضروری سمجھدے نیں تاں جے اسلام واسطے اجوکے زمانے دیاں اصلاحواں دی کوئی منطقی بنیاد مہیا کیتی جا سکے بھاویں تاں ایہو سوچ کے اوہناں دے واسطے PRAGMATIC TEST دی اصطلاح ورتی۔ انج ایہہ گل وی سچ ہے پئی اپنے نظریاں دے ثبوت واسطے اقبال نے جیہڑیاں دلیلاں دیتاں نیں اوہ پہلاں توں قائل لوکاں دے یقین نوں تاں ضرور ہور پکا کر دیندیاں نیں، پر اجیہیاں وی نہیں، جیہڑیاں انکاری لوکاں نوں کجھ نہ کجھ قائل نہ کر سکن۔ اپنے علم کلام دے ذریعے اقبال نے علی گڑھ تحریک نوں اک طرح نال ذرا ودھیر ڈھکدے لفظاں وچ بیان کردا ہے سگوں انج وی آکھیا جا سکدا ہے پئی ایہناں خطبیاں اندر علی گڑھ تحریک بالغ ہوندی نظر آوندی ہے۔ اقبال دے ایہناں فکری اُلاراں نوں حیاتی دیاں کئی ہور پدھراں اتے وی شناخت کیتا جا سکدا ہے۔ اک تاں ایہو گل پئی قرآن نے جیہڑا ایہہ دعویٰ کیتا ہے پئی اوہ اک سلسلہ وار، جامع تے حرکت پیدا کر دیون والی کتاب ہے، اقبال نے ایہدا ثبوت مہیا کرن دی ذمہ داری خطبات راہیں اپنے سر لے لئی ہے۔ دوجی ایہہ گل پئی عقل پرستی تے ایمان دے وچالے قرآن اصلوں کسے جھیڑ دا قائل ای نہیں۔ جتھوں تیک قرآنی مقصداں دا تعلق ہے مذہب تے سائنس دوہاں نوں اک دوجے توں وکھرا نہیں جان دا۔ تریجی گل ایہہ پئی اقبال نے اسلام دے ثقافتی تے فلسفے دے ورثے نوں اک واری پھیر اُسارن دا بڑا جتن کیتا ہے تے ایس کوشش وچ اوہ ڈھیر سارا سپھل وی رہے ہن، پر مسئلہ ایہہ وے پئی دین دی موجودگی وچ فلسفے دا وجود باقی رہندا ہے تے اک فلسفی دینی اصولاں دی پابندی کر دیاں ہویاں وی دینی سوچاں دی نویں ترتیب دیون دے عمل وچ حصہ لے کے دین دی شوکت شان وچ وادھے دا باعث بن سکدا ہے، پر ایہدے جواب وچ اقبال آپ

ایس دی اک سُلکھنی مثال نیں۔ چوتھی گل ایہہ وے پئی وحی تے الہام دا آسرا لے کے بندہ سوچ دے جنگل وچ گمراہ ہوئے بغیر پندھ کر سکدا ہے۔ ایہہ سفر موجودات نوں نویاں رشتیاں وچ ڈھال کے اک طرح دی تخلیقی نس بھج یاں ہلہ گلا وکھا سکدا ہے۔ جے کر وحی دے چانن توں بغیر صرف کجھ فرضی گلاں اُپر ہی اک اجیہی عمارت دی اُسار ہو سکدی اے جیس اپر کوئی منطقی اعتراض وی نہ کیتا جا سکے تے لازمی گل پئی اوہ عمارت جیہڑی خالص وحی دی بنیاد اتے تعمیر ہو سی' اوہ تاں لازماً" اک صحیح تے پختہ ہو سی۔ ایتھے ہُن جے کر بندہ اپنیاں تخلیقی صلاحیتاں وی نال رلا لے تاں سوچ فکر دیاں ایہہ بنیاداں ودھیر مضبوط ثابت ہون۔ پنجویں تے سبھ توں اہم گل ایہہ ہے جو اقبال ہوراں خطبیاں راہیں پوری کوشش کیتی اے جو فکر' فن' علم' دانش دے حوالے نال مسلماناں نے جو کجھ کیتا ہے اوس نوں ساہمنے لیاندا جاوے۔ پر ہُن ایس گل دا تے دارُو ای کوئی نہیں پئی مسلماناں تے فلسفے نوں کدی ایس قابل ای نہیں جاتا پئی ایس دے وسیلے نال کون مکان تے بندے دی حیاتی دے معنی بڑی آسانی نال سمجھے جا سکدے نیں تے نالے ایہہ وی پئی دینی اصولاں دی تشریح فلسفے دے تعاون نال وی کر لئی جاوے تاں حرج کائی نہیں۔

اج اقبال دے خطبیاں دے حوالے نال اسلام دی سوچ فکر نوں ہور اگانہہ ودھاون دی بہوں لوڑ ہے۔ جے سر سید تے اقبال دے فکر دے سومے سُک گئے تے جے مسلماناں نے اپنے کول وگن والیاں ایہناں نہراں دے تازہ پانیاں نوں اپنے علم فن تے فکر عقل دے چپ چپتے پتخنب وچ آون توں ڈکی رکھیا تے مڑ اسلام دی کے نشاۃ ثانیہ دی امید بھی نہیں رکھنی چاہیدی۔

(8)

اقبال جیوندے جی اپنے ایہناں شاندار خطبیاں بارے منوں چاہوندے سن پئی کوئی ایہناں دا مسلماناں دیاں مشرقی زباناں وچ اُلتھن کرے۔ سید نذیر نیازی ہوراں کجھ خطبیاں دا ترجمہ کرکے اقبال نوں وکھایا وی سی' جیس نوں پڑھ کے اوہ خوش وی ہوئے سن۔ اصل وچ گل ایہہ وے پئی ایہناں نوں ترجمہ کرنا ہاری ساری

دے وس دی گل ای نہیں۔ انج تاں ایہناں خطبیاں دا عربی تے فارسی وچ وی اُلتھا ہو چکیا ہے' پر نذیر نیازی دا اردو ترجمہ بڑا جان مار کے کیتا گیا ہے۔ اردو زبان دا اسلوبی وقار ہُن اک ایسی پدھر اتے اپڑ چکیا ہے جو ایہہ زبان کسے فلسفیانہ تے سائنسی تحریر دے اصل وقار نوں قائم رکھ سکدی ہے' پر جتھوں تیک پنجابی زبان دا تعلق ہے اول تے ایس اندر نثر ای بہوں گھٹ لکھی گئی ہے تے جو کجھ ہے وی اوس وچ عالمانہ تحریراں دے ترجمے آٹے وچ لُون دے برابر لبھدے نیں۔ دھن شریف کنجاہی نیں جنہاں ایہہ بھارا پتھر اپنے موڈھیاں اتے چایا تے انج چایا جے توڑ منزل تیکر اپڑا کے ساہ لیا۔ حقیقت انج ہے جے پنجابی شاعری تے تنقید اندر اوہناں دا بڑا ناں ہے' جیویں اقبال دا شاعری دے کھیتر وچ۔ پر جیویں اقبال دا علمی کارنامہ اوہدے خطبے ہن ایویں شریف کنجاہی دا کارنامہ ایہناں خطبیاں دا پنجابی ترجمہ ہے۔ جیویں اقبال دے خطبیاں نوں انگریزی تاں کیہ اردو وچ وی پڑھے لکھے لوکاں نے بہت گھٹ پڑھن دی کوشش تے خواہش کیتی ہے۔ انجے پنجابی پڑھن لکھن والیاں نے وی ہاری ساری شریف کنجاہی دے ترجمے نوں ہتھ نہیں پایا۔ ایہہ اساڈے وسیب دا علمی المیہ ہے۔ جے رویہ ایہو ہے تے ساڈے سارے دعوے ای غلط ہو کے رہ جاندے نیں۔

شریف کنجاہی آکھدے نیں۔

"الہامی کتاباں توں سوا کوئی کتاب سب دے پڑھن واسطے نہیں ہوندی۔ لوک اپنی اپنی پسند تے اپنے اپنے علم مطابق اپنے پڑھن لئی کتاباں دی چون کردے نیں تے بہت گھٹ نیں جنہاں نوں فلسفے دیاں کتاباں نال دلچسپی ہوندی اے۔ بھاویں علامہ دے اپنے کہن مطابق فلسفے دا وکھر شعری تے مذہبی وکھر نالوں وکھرا نہیں تے اوہ زندگی تے کائنات بارے سانجھے سوالاں دے حل ڈھونڈ کے پیش کردے نیں' پر اک خاص حد توں اگے جا کے فلسفہ ہر کسے دے وس دی شے نہیں رہندا۔ ایس دے گھمن گھیر آدمی نوں ہفا دیندے نیں تے ایسے کرکے پڑھے لکھے لوکاں وچوں بہت تھوڑے نیں' جنہاں دا علامہ اقبال دے انگریزی لیکچراں نال اوہوا گُوڑھ اے' جیہڑا اوہناں دیاں دوجیاں کتاباں نال اے۔"

شریف کنجاہی ہوراں ایس اوکھے کم نوں کیوں ہتھ پایا۔

"ترجمہ کرن دا اک کارن تاں ایہہ سی جے فلسفے دا بہت تھوڑا علم رکھن دے باوجود مینوں ایہناں سوچاں وچ سواد آوندا اے تے دوجا پنجابی زبان نال میرا پیار، جیس دا مینوں مان وی اے۔ پنجابی نثر وچ پاکستان بنن توں لے کے اج تک علمی کتاباں بہت گھٹ لکھیاں گیاں نیں تے ترجمہ تے شاید کسے دی قابل ذکر کتاب دا نہیں کیتا گیا۔ پھیر ایہناں لیکچراں وچ کیتیاں گیاں گلاں ول دھیان دی لوڑ اج علامہ صاحب دے ویلے نالوں وی زیادہ جاپدی اے۔"

شریف کنجاہی کہندے نیں پئی کوشش کیتی ہے کہ ترجمہ کردیاں اصل دساں وچ کوئی مغالطہ نہ پوے۔ ایہو ایس ترجمے اندر شریف کنجاہی ہوراں دا کمال ہے۔ انج جاپدا ہے جے ایہناں خطبیاں دا ترجمہ پنجابی وچ کرن لگیاں انجے سوچنا دی نالو نال پیا ہے جیویں اقبال نے ڈونگھی سوچ سوچ کے ایہہ خطبے لکھے سن۔ ایسے کر کے کدھرے کدھرے تے انج جاپدا ہے جے عبارت ترجمہ نہیں سگوں لکھی ای پنجابی وچ گئی ہے۔ ایہہ اپنے ایس ڈھیر اوکھے علمی کم نال شریف کنجاہی ہوراں دے خلوص دے چنگے ہون دا ثبوت ہے۔

ترجمہ کردیاں اک وڈا کم اوہناں فلسفے تے سائنس دیاں اصطلاحواں دا ترجمہ سی، جیہڑیاں اقبال نے آسانی نال ورتیاں نیں، پر پنجابی وچ تے ایہہ گل کسے ڈونگھے ویہن اندر چُبھی مار کے موتی لبھ لیاون دے برابر گل ہائی۔ شریف کنجاہی ہی ایس وچ وی بہوں سارے کامیاب تے سپھل رہے ہن۔ ایہہ نویاں ترجمائیاں گیاں علمی اصطلاحواں پنجابی علمی مضموناں تے تنقیدی مضموناں دے جے کر کدے حصہ بن سکدیاں تے ایہناں دی درست ورتوں تے اگانہہ ڈُھکدے ہوون دا نتارا وی ہوندا رہندا، ایہہ تاں تد ہوندا جے ایہناں پنجابی وچ اتھے ہوئے خطبیاں نوں کوئی پڑھیا لکھیا سوجھوان پڑھدا وی۔ سو ایہہ گل اک حادثے توں گھٹ نہیں پئی ایہہ اصطلاحواں اجے توڑی وی پنجابی تنقید دا کجھ زیادہ حصہ نہیں بن سکیاں۔

شریف کنجاہی کہندے نیں۔

"لیکچراں وچ ورتیاں گیاں اصطلاحواں دا ترجمہ بڑا تریڈا کم سی۔ ایس سلسلے وچ میں پنجابی دے لفظ وی گھڑے ورتے نیں، گوانڈھی زباناں کولوں وی منگے نیں تے اردو وچ چالو اصطلاحواں کولوں وی کم لیا اے۔ بعض اصطلاحواں دا ترجمہ دکھ

وکھ تھانویں وکھ وکھ کیتا گیا اے' تاں جے پڑھن والے اگوں توں جیس جیس نوں مناسب سمجھن دے' رواج دے لین دے۔"

کسے اک اصطلاح واسطے دو ترے برابر دے ترجمہ مہیا کر دیون اک بڑی وڈی علمی کوشش ہے' پر ہرکھ ایہہ وے جے ایس توں لکھن والیاں بہوں گھٹ لابھ چکن دی مثال ساہمنے آوندی ہے۔ ایسے کرکے ایہہ شاندار ترجمہ اپنی مثال آپ ہوون دے باوجود اگانہہ علمی پنجابی نثر لکھن والیاں واسطے کوئی عملی مثال نہ بن سکیا۔ ایس وڈی گھاٹ دی ذمہ داری پنجابی لکھاریاں اتے آوندی ہے' ترجمہ کار اتے نہیں۔ بعضیاں انگریزی اصطلاحواں دے ترجمے کمال دے نیں جیویں:

پرتا	RESPONSE	منوتی	DOGMA
اندرتا	SPIRIT	پھراکلاں	PLANETS
ٹھوس سوچ	CONCRETE THOUGHT	نکواڑ	OUT LOOK
اکسان	IMPLUSE	حس کیڑ	SENSE PERCEPTION
چیتر	CONCEPT	موجل	EMOTIONAL
چلار	PROCESS	انگ روپی	ORGANIC WHOLE
مستار	MYSTICAL	دسل	VISIBLE

کمال دی گل ایہہ وے پئی جدوں خطبے انگریزی زبان وچ لکھے گئے سن تاں اوہ زبان اپنی ترقی شدہ اسلوبی حیثیت وچ موجود سی' پر پنجابی زبان دی نثری صورت اجن انج نہیں۔ مگر کامیاب ترجمہ کرلیون کسے معجزے یاں جادوگری توں گھٹ نہیں۔ ویہویں صدی فلسفے تے سائنسی علماں دے رعب دابے دی صدی ہے' جیہڑی ہُن مکن والی ہے۔ پنجابی زبان دے ادب اندر ہر شے لبھ ویسی پر ایہو گلاں کدھرے نہ لبھسن۔ سو شریف کنجاہی ہوراں ایس صدی وچ ایہا اوکھی گھاٹی عبور کر وکھائی ہے۔ انج ایسے صدی دے تیجے دہاکے وچ رسالہ "سارنگ" نوں انٹرویو دیندیاں اقبال ٹھیک آکھیا ہائی پئی۔ "پنجابی بولی ایس ویلے کوئی علمی زبان نہیں۔" شریف کنجاہی نے اقبال دے خطبیاں دا ای ترجمہ کرکے جیہناں نوں اوس آپ "حرف پیچا پیچ" آکھیا ہے۔ پنجابی بولی علمی زبان بناون دی کامیاب کوشش کر وکھائی ہے۔ اقبال نے ایسے انٹرویو وچ گل کردیاں اگانہہ جا کے آکھیا سی۔

پروفیسر محمد جواد

خطباتِ اقبال دا پنجابی رُوپ

علامہ اقبال دے خطیاں نوں کسے وی دوجی زبان وچ ترجماونا کئی حوالیاں نال اک اوکھا تے وڈی ذمہ داری دا کم ہے۔ ایہہ خطبے روایتی حوالے نال ویکھیے تے کوئی خالص فلسفیانہ انداز نال نہیں لکھے گئے۔ ایسے لئی ایہناں دے بارے اک تھانویں علی عباس جلالپوری آکھیا ہے کہ ایہناں خطیاں وچ اقبال فلفی توں ودھ اک متکلم نظریں آوندے ہن۔ اقبال اصل وچ اک بھرویں تے بہوں پکھی شخصیت دے مالک ہان۔ اوہناں نوں شاعری، مذہب، فلسفہ، تاریخ، علم الکلام، تصوف، سائنس تے نفسیات نال ڈاڈھی دلچسپی سی تے اوہناں دے خطیاں وچ وی ایہہ علمی پچھوکڑ جھلکارے پیا ماردا ہے۔ ایتھے گوہ گوچری گل ایہہ ہے کہ ایہناں علماں دے راہیں علامہ اقبال ہوریں کہنا کیہ چاہوندے ہن؟ اتے اساڈے ترجمہ کار تائیں ایہہ گل کس حد تیکر اپڑی ہے؟ شریف کنجاہی ہوراں نے وی ایہناں سوالاں تے گوہ کیتا تے اقبال دے خطیاں نوں بڑی محنت تے ذمہ داری نال ترجمایا۔ کسے وی لکھت دا ترجمہ اودے چر تائیں کامیاب قرار نہیں دتا جا سکدا جنے چر تائیں ترجمہ کار اوس گل توں چنگی طرح جانُو نہ ہو جاوے، جو لکھاری کہنا چاہوندا ہے۔

اقبال دے خطیاں نوں پڑھ کے تے پھیر پڑھا کے (جیہڑا اصل وچ شیواں نوں سمجھن دا ہی اک عمل ہوندا ہے) ایس ٹے تے اپڑیا ہاں کہ اوہناں نے ایہناں دے وچ کجھ وُچھیڑاں (Distinctions) نوں میلن دی کوشش کیتی ہے جیویں دین تے دنیا، فکر تے وجدان، تصوف تے سائنس، نفسیاتی تے مذہبی تجربے دی تحقیق، ذہن تے مادے وچ جیہڑی دوئی سائنس، مذہب، تصوف، فلسفے تے سائنس نے قائم کیتی ہوئی ہے (خاص طور تے جدوں علامہ اقبال ہوریں ایہہ خطبے لکھ رہے سن۔) ایس دُوئی دے خلاف ایہہ خطبے اقبال دا اک فکری تے علمی کارنامہ ہن۔ نذیر نیازی

ہوراں، جیہناں نے ایہناں خطبیاں دا اردو ترجمہ وی کیتا ہے، دا ایہہ کہنا سچ ہے کہ ایہناں دے وچ انسانی زندگی دے کجھ بنیادی مسلیاں تے غور کیتا گیا ہے تے حقیقت تیک اپڑن لئی کئی علماں تے فناں کولوں مدد وی لتی گئی ہے۔ ایس زاویے توں ویکھیے تاں ایس کتاب نوں "غیر فلسفیانہ" آکھنا وی اوکھا تھی جاندا ہے۔

جدوں اقبال دین تے دنیا دی تفریق دی رَندیا کردے ہن تاں اودوں اوہ اسلام دا موازنہ دوجے مذہباں نال کر کے اپنی گل سمجھاون دی کوشش کردے ہن، جیہنوں اسیں Comparative Religious Studies آکھ سکدے ہاں۔ فکر تے وجدان وچ دُوئی دا انکار اقبال نے مذہبی تے فلسفیانہ دوواں سطحاں تے کیتا ہے۔ برگساں دا حوالہ دیندیاں اوہ آکھدے ہن کہ وجدان، فکر دی ہی اک ترقی یافتہ شکل ہے۔ اقبال ہوریں امام غزالی نال وی اختلاف کردے ہن۔ اوہناں دے آکھن موجب امام غزالی نے وی فکر تے وجدان وچ جیہڑا رشتہ قائم کیتا ہے اوہنوں سیہانیا نہیں۔ امام غزالی تے دوجا اعتراض اوہناں نوں ایہہ ہے کہ امام صاحب نے اپنی علمی تجسس دی بنیاد شک تے رکھی، جیہڑی قرآنی تعلیمات دے مطابق نہیں۔ ایس مقام تے اقبال واقعی اک متکلم دا رُوپ وٹا جاندے ہن۔ فکر تے وجدان دوواں نوں اصلوں (فی نفسہٖ) اک من کے اوہ امام غزالی تے کانٹ دوواں نال اختلاف کردے ہن اتے اپنے ایس اختلاف دی وضاحت لئی فکری تے منطقی دلیلاں وی دیندے ہن، پر روایتی فیلسوفاں ہار اپنے علم دی بنیاد شک تے نہیں رکھدے۔ اقبال دے ایس طریقہ کار یاں رویے توں اک دلچسپ صورت حال پیدا ہوندی ہے۔ اقبال دا پڑھنہار کتے نہ کتے ڑکدا وی ہے تے پریشان وی ہوندا ہے۔ اوہ اپنے پہلاں توں متھے، اگدوں چِت دھرے خیالاں توں ہٹدیاں کجھ گھبراوندا وی ہے اتے کتے کتے بہوں دلچسپی وی محسوس کردا ہے۔ خالص فلسفی، خالص فنکار اتے خالص صوفی منش انسان یاں کسے مذہبی مفکر دا ایس کتاب نال نباہ کوئی آسان گل وی نہیں۔

جیس ویلے اقبال تصوف تے سائنس وچ دوئی نوں منن توں انکار کردے ہن، اوتھے وی اوہ اپنے آپ نوں اک مشکل تھاں تے کھلاردے جاپدے ہن۔ مذہبی تجربے نوں وی اوہ اک "حضوری تجربہ" قرار دیندے ہن یعنی اک ایہا تجربہ جیہڑا اسیں اپنے حواس دے راہیں اک معروضی شے دا بظاہر ناظر تے منظور دی دوئی نال

مشاہدہ کردے ہاں۔ اقبال مادے دے قدیم تصور نوں غلط قرار دے کے اتے مادے دی حیثیت دا اصلوں انکار کر کے ایس نتیجے تے اپڑدے ہن کہ فکر تے مادہ اپنی اصل وچ اک ہن۔ اوہ برکلے دا حوالہ ایس سلسلے وچ دیندے ہن اتے جدید فزکس دا حوالہ دے کے وی اوہ فزکس دے قدیم اصول دی زندیا کردے ہن کہ مادہ اپنے آپ وچ کوئی مستقل شے ہے۔

اقبال ذہن تے مادے دی تفریق توں انکار کردیاں زماں تے مکاں دے نظریاں تیک اپڑدے ہن۔ جے ذہنی تے روحانی جوہر نوں کائنات دا اصل منیے تاں پھیر زماں یاں وقت دا نظریہ بہوں اہم ہو جاندا ہے۔ جے دوجے پاسے مکاں نوں اصل من لیے تاں مذہب تے روحانیت دی گنجائش مک جاندی ہے۔ آئن سٹائن ایسے لئی قبال نوں بہوں پسند ہے کہ اوس دی تحقیق نے نیوٹن دی مکینیکل فزکس وچ انقلاب برپا کر دتا تے مذہب تے روحانیت لئی گنجائش پیدا کر دتی۔ اوہناں اپنے خطبیاں وچ ایس گل دی کافی وضاحت کیتی ہے کہ زماں تے مکاں دا مسئلہ مسلمان فیلسوفاں تے علم الکلام دے ماہراں لئی زندگی تے موت دا مسئلہ کیوں بن گیا سی؟ اوہناں نے آپوں وی ایس مسئلے تے شاندار بحث کیتی ہے تے جدید نفسیات توں لے کے جدید سائنسی تحقیق تیکر سبھ کولوں مددلین دی وی کوشش کیتی ہے۔

اسیں ہن تیکر اوہ مسئلے تہاڈے ساہمنے رکھے ہن' جیہڑے اقبال دے خطبیاں دا موضوع ہن۔ ایہناں مسئلیاں دی وضاحت توں وی ایہہ گل نتردی ہے کہ اوہناں نے کوئی روایتی تے تکنیکی (Technical Philosophical) طریقہ نہیں ورتیا۔ ایسے پاروں ایہہ مسئلے تے اوہناں دے جواب لکھاری تے قاری دوواں نوں کئی وادیاں دی سیر کراوندے ہن' پر جتھوں تائیں شریف کنجاہی ہوراں دا تعلق ہے اوہناں اک اجیہی وادی دی سیر دی کیتی ہے جو کہ رنگی ترجمہ کرن والا ہی کر سکدا ہے۔ ایہہ اکھراں' شبداں' زبان دیاں رمزاں تے گنجھلاں دی وادی ہے۔ ایہہ تاں واضح ہے کہ شریف کنجاہی ہوراں نے ایس گل نوں چنگی طرح سمجھ کے ترجمے دے کم نوں ہتھ پایا کہ ایہدے وچ کیہ کہیا گیا ہے۔ جے شریف کنجاہی ایہہ نہ سمجھدے تے کدی اینا کامیاب ترجمہ نہ کر سکدے۔ اوہناں دا اپنا تعلق شاعری' فکر تے مذہب نال اینا گوڑھا ہے کہ اوہناں نوں ایہناں خطبیاں دی سیہان وچ کوئی

اوکڑ نہیں ہوئی' پر دوجا مسئلہ پہلے توں وی اوکھا سی کہ ایسنوں لوکاں تیک کنج اپڑایا جائے۔ اساڈے خیال موجب شریف کنجاہی ہوراں ایس کم لئی کئی وڈے فیصلے کیتے۔

سبھ توں پہلی گل ایہہ وے کہ اوہناں نے عربی' فارسی تے انگریزی دیاں اصطلاحواں نوں ورتن دی تھاویں جتیاں اصطلاحواں پنجابی وچ بنائیاں ہن۔ ایہہ اک بہت وڈا قدم ہے' جیہڑا ذمہ داری دے نال نال سمجھ بوجھ تے ڈونگھا گیان وی منگدا ہے۔ دوجی گل ایہہ کہ ایہناں اصطلاحواں نوں عام زبان دے قریب کرن دی کوشش کیتی ہے۔ جیویں۔

اوپرا	Alien	بے انت	Infinite
اکلتا	Individuality	دھراں	Ca.egories
پرتا	Response	حیاتی	Organic
چلار	Process	ہتھلاں	Stimuli
جگتائی	Cosmological	منشائی	Teleological
ٹوکویں	Sectional	چھاپاں	Impressions
روحی	Spiritual	پورنی	Whole
ان رتھیا	Undetermined	چیتا	Memory
کلپنا	Imagination	کرن ہار	Efficient
رمنے متھے	Mathemetical	دسنیک	Visible
آس وادی	Optimist	تکراڑ	Out look
جاتی	Species	ودھن ہاری	Dynamic
تیاگی	Monastic	پیچا پیچی	Complexity
آپ مہارا	Spontaneity	شکلی	Configuration
چوکھیر	Immensity	ایکتا	Plurility
ہون	Becoming	وروودھی	Competing

ایتھے ایہہ گل کرنی کتھاویں نہ ہوسی کہ اساڈے ترجمہ کاروں سامھنے پنجابی دی کوئی بھرویں علمی تے نثری روایت دا نمونہ نہیں سی۔ 1947ء مگروں پنجابی وچ جیہڑا علمی کم چڑھدے پنجاب وچ ہویا تے خاص طور تے علمی اصطلاحاں گھڑیاں

گیاں، اوہ پنجابی دیاں گھٹ تے سنسکرت دیاں بھتیاں نیں۔ اوہناں نوں اتھے چالو کرنا تاں دور دی گل ہے، سمجھنا وی اوکھا ہے۔ جتھوں تیکر اردو دا تعلق ہے تے ایہدے وچ وی اصطلاح سازی دا کم تاں سرکاری اداریاں ولوں ہویا ہے، پر ایہہ اصطلاحاں گھڑن والیاں دے اپنے پلے وی نہیں پیندیاں تے جے کتے علمی نثر وچ ورتی اصطلاح نوں پچھاننا پوے تاں اصل زبان دے سہارے بناں کم نہیں چلدا، جیس زبان توں اوہدا ترجمہ کیتا گیا سی۔ اردو زبان بارے عام تاثر ایہہ وے کہ ایہدے وچ گل لمی ہو جاندی ہے، پر ایہدے مقابلے تے پنجابی دا معاملہ اُکا ای وکھرا ہے۔ اک زبان توں دوجی وچ ترجمہ کرنا نرا لفظی وٹاندرا ای نہیں ہوندا سگوں ہر لفظ دا اک خاص ثقافتی پچھوکڑ ہوندا ہے تے اوہدا وگواں (متبادل) وی کسے زندہ ثقافت تے زبان وچوں بھالیا جا سکدا ہے۔ پنجابی دے بابے پروفیسر شریف کنجاہی ہوراں لئی ایہہ اوکڑ ضرور سی کہ اوہناں دے ساہمنے کوئی اجیہی علمی روایت نہیں سی، جیس توں لابھ چک سکدے، پر دوجے بنے ایہہ گل وی مان یوگ ہے کہ پنجابی زبان وچ اینی وسعت تے گہرائی ہے کہ ہر گل نوں چنگے سبھا نال بیانن دی قدرت رکھدی ہے۔ اجیہی صورت حال وچ اقبال دے خطبیاں نوں کامیابی نال پنجابی روپ تدوں ای دتا جا سکدا ہے کہ ترجمہ کار کتابی علماں دے نال نال گڑھیا وی ہووے۔ گڑھے ہوون پاروں ای تاں فلسفے دیاں اصطلاحاں عام بول چال دے لفظاں وچ وٹا سکے ہن۔ ایہہ دوویں گُن ترجمہ کار دی شخصیت دا وصف ہن، تدوں ای تاں اوہ اینا وڈا کارنامہ سرانجام دے سکے ہن۔ ایس ترجمے نے اساڈے اندر آپ وساہی پیدا کیتی ہے کہ جے پنجابی نوں چنگے ڈھنگ نال ورتیا جاوے تاں ہر گل ﷺ نال کیتی جا سکدی ہے۔

اسیں شریف کنجاہی ہوراں نوں بعضیاں گلاں تے مبارک باد پیش کردے ہاں۔ سبھ توں پہلاں تاں اوہ ایس گل لئی ودھائی دے مستحق ہن کہ اوہناں اقبال دے نال نال اوہناں واد یاں دی سیر وی کیتی جیہڑیاں تصوف، مذہب، سائنس تے نفسیات دی جُون وٹا لیندیاں ہن۔ اقبال دے پیغام دی اصل رُوح نوں سمجھ کے ای اوہ ایس قابل ہوئے کہ ایہنوں پنجابی وچ ترجماون دا کامیاب تجربہ کر سکے۔ دوجی گل ایہہ وے کہ اوہناں دی ذہانت نوں داد دینی پیندی ہے کہ گھٹو گھٹ ڈیڑھ سو اصطلاحاں دا اوہناں نے پنجابی ترجمہ کیتا ہے تے ایہراں نویاں اصطلاحاں دی وجود

وچ آ گئیاں ہن تے ایہناں دا ست وی عام زبان توں ہی مُکھڑا جاپدا ہے۔ ایہہ اصطلاحاں پنجابی زبان وچ کس حد تک پرچلت ہو سکدیاں ہن' ایہدا جواب تے سما ہی دیوے گا' پر ایہہ گل بڑی سوادلی ہے کہ اقبال وانگوں شریف کنجاہی ہوراں کتے خالص فلسفی' خالص شاعر تے خالص دانشور بن دی کوشش نہیں کیتی۔ حقی گل ہے کہ ایہہ "خالصیت" اگدوں چت دِھراں خیالاں نوں ہور پکیرا کردی ہے تے نویاں تے نرول سوچاں دا رستہ ڈکدی ہے۔

سجاد حیدر

پنجابی ناول

عالمی ادب وچ ناول دی ابتداء

ناول کہانی کاری دے نثری ادب وچ اجیہی کاڑھ اے' جیہڑی عام کہانی توں ودھ لمی تے گنجھل دار ہون دے نال نال نویں سوچ تے انسانی تجربے اتے اپنی لکھت دی نینہ رکھدی اے' تے ایس مقصد واسطے اک کھلا ڈھلا پڑ بنھ کے لوکائی دی سنگت اتے واپرے ہوئے واقعات دے سلسلے دی وارتا بیان کردی اے۔ ناول دا لفظ اطالوی زبان دے Novella توں نکلیا اے' جیہدے معنے نیں اجیہی ٹھوس نثری داستان جیہڑی نکی کہانی توں ودھ لمی ہووے' پر جیوں جیوں اپنے زمانے دے تقاضے ناول دا دامن کھچدے گئے ایہدا قد بت ودھدا تے مُہاندرا اگھڑدا گیا۔ اج ایہدے انیکاں روپ نیں' پر اسلوب تے موضوع دے اعتبار نال ناول دیاں وڈیاں قسماں ایہہ نیں۔

1-رومانی ناول 2- تاریخی ناول 3- سوانحی ناول 4- نظریاتی ناول 5- سیاحتی یاں مہماتی ناول 6- نفسیاتی ناول 7- خطاں یاں ڈائری دے ڈھنگ نال لکھے ہوئے ناول۔

یورپ وچ ناول دا مُڈھ ہسپانوی شاعر تے ڈراما نویس de Cervantes Miguel (1547ء - 1616ء) دی تصنیف "Don Quixote" توں بجھا۔ ایہہ موہرلا ناول جیہدے وچ غیر ممکن وہم خیالاں نوں اک محورے تے اوہدے نفر دیاں کرتاں راہیں زویں دی وسوں وچ گوگنہ کے پیش کیتا گیا اے' 1605ء وچ لکھی گئی تے ایسے کتاب توں اگوں آون والے یورپین ناول دا مُہاندرا نکھریا۔

بھاویں سترھویں صدی عیسوی وچ فرانس دے کہانی کاراں ایس صنف ول

دی دھیان کیتا' پر ناول نے جیس دھرتی وچ جڑھ پکڑی اوہ انگلستان دی دھرتی سی۔ انگریزی ادب دا سبھ توں پہلا ناول نگار "Daniel Defoe" (1660ء - 1731ء) سی۔ اوہدا ناول "Robinson Crusoe" (1719ء) ہُن تیکر مہماتی ناولاں واسطے اک مثال سمجھیا جاندا اے۔(1) فیر Jonathan Swift (1667ء - 1745ء) نے اپنا مشہور سیاحتی ناول "Gulliver's Travels" 1726ء وچ لکھیا تے ایس انگ دی ناول نویسی دا مُوتا لایا۔ اودوں پچھے اک ہور وڈے ناول نگار Richardson Samual (1689ء - 1761ء) نے اپنا طول طویل ناول "Clarissa Harlowe" 1745ء وچ لکھیا۔ ایہہ ناول خط و کتابت دے سبھ سبھا بیانیہ انداز دی موہرلی مثال اے پر ایہہ جذباتی تحریر جیہڑی جنیت دوالے گھمدی اے' اپنی دکھ وچ رُجھی ہوئی اے پئی ایہنوں پڑھ کے فرانسیسی مفکر روسو تے جرمن شاعر گوئٹے دی اکھاں اتے رُمال رکھ لئے۔(2) انگریزی ادب دے کلاسیکی دور دا چوتھا موڈھی ناول نگار Henry Fielding (1707ء - 1756ء) اے۔ اوہدا ناول "Tom Jones" (1749ء) اٹھارھویں صدی عیسوی دی مجلسی زندگی دا اک وسیع منظر نامہ اے۔ فیلڈنگ دیاں تحریراں دا اثر اوہدے مگروں آون والے ناول نگاراں ڈکنز' تھیکرے' گالزوردی تے کپلنگ دیاں تخلیقاں وچ صاف جھلکدا اے۔(3)

ناول دی مقبولیت دی اک وڈی وجہ ایہہ سی پئی نثری ادب دی ایہہ صنف لکھاری نوں انسانی زندگی دے اوہناں تجربیاں دی کھوج لان دیاں راہواں دسدی سی' جیہناں نوں ہُن تیکر ادب دی حدوں باہر سمجھیا جاندا سی۔ ایہدے راہیں پہلی واری روز مرہ زندگی دی چھوٹی توں چھوٹی تفصیل لکھاری دی تحریر دا موضوع بنی۔ انج ناول صحیح طور تے حیاتی دے اینکاں روپ وکھان والے شیشے دی حیثیت نال ساہمنے آیا' جیہدے وچوں لوکائی اتے ورت جان والیاں حقیقتاں دا اصل مُہاندرا وسدا سی۔

ناول دا ایہہ حقیقت پسندانہ روپ اُنھویں صدی عیسوی دے نصف آخر وچ اپنے عروج تے سی۔ اودوں لوکاں وچ تعلیم دی شرح ودھ جان نال پڑھاکاں دی تعداد وچ وادھا ہو چکیا سی تے اجے نویں ذرائع ابلاغ دی یلغار شروع نہیں سی ہوئی۔ اوس زمانے وچ ناول نگاری دے میدان وچ بڑے بڑے ناں اُبھرے۔

انگلستان وچ ڈکنز، تھیکرے تے جارج ایلیٹ، فرانس وچ بلزاک، فلوبرٹ تے زولا، اتے روس وچ ترگنیف، دوستووسکی تے "War & Peace" جیہے شاہکار ناول دا عظیم تخلیق کار ٹالسٹائی۔

ویہویں صدی وچ ناول توں حقیت پسندی دا روپ کھوہ لیا گیا۔ جیمز جوائیس جیہے ناول نگار ایہو جیہے کرتب ازمان لگے پئے، جیہناں نال ادب وچوں حقیقت نگاری دا رنگ گھٹایا جا سکے۔ انج ناول دی شکل ایوں بدل گئی پئی اوہ عام پڑھاکاں دی آس پوری نہ کر سکیا تے اوہناں دی سمجھ توں اُچا ہوگیا۔ ایس تجربے نے وی بڑے وڈے ناول دتے نیں، پر نالو نال لوکاں دے دل پسند ناول تے خالص ادبی ناول دا آپس وچ فاصلہ وی ودھ گیا اے۔ ایس زمانے وچ وی گراہم گرین جہے کجھ ناول نگار حقیقت پسند ناول لکھ تے رہے نیں، پر ایہہ تھوڑے جہے ناول اوس عالمگیر ادبی تحریک دا موہنہ نہیں موڑ سکدے، جیہدا مقصد خالص ادبی سطح اتے ناول لکھنا اے۔

پنجابی وچ ناول دا مڈھ

بھائی ویر سنگھ (1872ء - 1957ء) نوں پنجابی وچ ناول نگاری دا موڈھی سمجھیا جاندا اے۔ بھاویں اوہدے ہم عصر لکھاریاں موہن سنگھ وید تے چرن سنگھ شہید نے وی ناول لکھے نیں، پر جیس ناول کار نے عام پڑھاکاں اتے ناول راہیں سب توں ڈونگھا اثر پایا اوہ بھائی ویر سنگھ ای سی۔ اوہدے پہلے تن ناول "سُندری" "بجے سنگھ" تے "ستونت کور" تاریخی تے مذہبی رنگ دے سن تے ایہناں وچ اوس ویلے دی جھلک ملدی اے، جدوں مغل سرکار اپنے آخری دماں تے سی تے سکھ اوہدے نال تھائیں تھائیں ٹکر پے لیندے سن۔ ایہناں ناولاں وچ موضوع دی منگ موجب کھڑکا دھڑکا، بھیڑ مقابلہ، بھیداں بھرے تہہ خانے تے معجزاتی رہائیاں وانگر دے واقعات بیانے گئے نیں۔ کردار اصولاں دی اُچّی پدھر تے نیں تے سکھ سماج نوں اگانہہ ودھن تے اپنا حق حاصل کرن دی راہ وکھائی گئی اے۔ "سُندری" وچ اک بہادر عورت دا مثالی کردار وکھا کے اوہدے توں حوصلہ تے ہدایت حاصل کرن دا سبق دتا گیا اے۔ ناول دی ایہہ ڈھلی شکل وچ کردار کٹھ پتلیاں جاپدے نیں۔ جیہڑے چنگے نیں اوہناں

وچ کوئی وِنگ نہیں تے جیہڑے بھیڑے نیں اوہناں وچ اُکّا کوئی چنگ نہیں۔ بس اک سانچے وچ ڈھلے ہوئے معلوم ہوندے نیں۔ بھائی وِیر سنگھ دا چوتھا ناول "بابا نودھ سنگھ" سماج سُدھار دے مقصد نوں ساہمنے رکھ کے لکھیا گیا اے۔ ایس کرکے اسیں ایہنوں اک نظریاتی ناول آکھ سکنے آں۔

چرن سنگھ شہید (1893ء - 1920ء) دے پہلے دو ناول "رنجیت کور" تے "دلیر کور" نیم تاریخی قسم دے نیں تے ایہناں وچ وی مجلسی سُدھار ول اُلار ہون کرکے کردار گھڑے گھڑائے تے بے جان جاپدے نیں۔ انج ایس ناول نگار نے ناول دی ایس لوڑ نوں ضرور پورا کیتا پئی اپنے آلے دوالے وچوں کردار چُننے تے اوہناں اتے ای اپنے ناول دی نینہ رکھی۔

موہن سنگھ وید اک مصلح دی حیثیت وچ ساہمنے آیا تے اوہنے سکھ سماج دی سُدھار تے اپنی سوسائٹی نوں یورپی تہذیب دیاں برائیاں توں جانُو کروانا اپنا فرض سمجھیا۔ اوہدے ناولاں وچ کردار اوہدے اپنے معاشرے توں لے گئے نیں۔ اوہدا نمائندہ ناول "اک سکھ گھرانا" اے، جیہدے وچ اوہنے سکھاں دے مخصوص ماحول توں اپنے ناول دا آلا دوالا بدھا اے۔ اوہدے دوجے ناول "سریشٹ کلاں دی چال" تے "سکھ پروار" نیں۔

پنجابی ناول دے رکھی دور دا پہلا موڑ اودوں آیا، جدوں نانک سنگھ دے لکھے ہوئے ناول ساہمنے آئے۔ نانک سنگھ نے، جیہڑا نانک سنگھ ناولسٹ اکھواندا سی، 35 ناول لکھے۔ جیہناں وچوں "چِٹّا لہو"، "ادھ کھڑیا پھُل"، "مُٹّی وینا"، "اگ دی کھیڈ" تے "آدم خور" مشہور نیں۔ ایس ناول نگار نے رکھی سماج تے رکھی پرچار دی مُجوہ وچوں نکل کے سارے سماج دا احوال بیان کیتا۔ عام لوکائی دے دکھاں درداں نوں چھوہیا تے مذہب دی آڑ وچ ول فریب کرن والیاں پاکھنڈیاں دا بھانڈا بھنیا۔ اوہنے انگریز دی "پھُٹ پاؤ تے راج کرو" والی پالیسی ول دھیان دواندیاں ہویاں ہندوستان وچ وسن والیاں قوماں وچ اتحاد قائم کرن دا جتن کیتا۔ ایہدے نال نال اخلاقی ناولاں دی وی نینہ رکھی۔ اوہدے ناولاں وچ بھاویں پاتر اُساری کمزور اے، پر گوند دے پکھوں ناول نوں اوہنے اُچّا مقام دتا۔ اوہ کہانی گُندن تے دلچسپی قائم رکھن وچ کمال رکھدا سی، البتہ اوہدے کول نویں موضوعاں دا گھاٹا سی۔

نانک سنگھ ناول دے پڑ وچ 1927ء نوں داخل ہویا تے 1928ء تیکر اوہ چار ناول لکھ وی چکیا سی۔ 1929ء وچ اوہنے "چٹا لہو" لکھ کے لوکاں نوں اپنے ول متوجہ کیتا تے اودوں پچھے اوہ ہر سال اک یاں دو ناول لکھ چھڈدا سی۔

ایشور چندر نندا دراصل ڈراما نگار سی۔ اوہنے وی دو ناول لکھے۔ "مراد" تے "تیج کور"۔ ڈراما نگار ہون پاروں اوہدے کرداراں دی اُٹھان تے اوہناں وچ جند جان بھرویں اے، پر فیر وی اوہ اپنے ناولاں دی کہانی وچ رس پیدا نہیں کر سکیا۔

ہربنس سنگھ نے پنجابی دا وڈا ناول لکھیا اے۔ "تکتسلا" دی گوند بھاویں کھلرویں اے، پر ایس ناول دی اہمیت ایس گل وچ اے پئی ایہدے اندر اوس دور دے سیاسی رجحان تے تحریک آزادی دا پورا مہاندرا دسدا اے۔ ایس موکلے پڑ وچ ہندو، مسلمان تے سکھ سارے ای کردار لبھدے نیں، جیہڑے اپنے ملک نوں آزاد کران دی جد و جہد وچ اپنیاں جاناں قربان کرن نوں تیار نیں۔

میراں بخش منہاس دا لکھیا ہویا ناول "جٹ دی کرتوت" پہلا اچھا ناول اے، جیہڑا کسے مسلمان لکھاری نے پاکستان دے علاقے وچ رہ کے لکھیا اے۔ "جٹ دی کرتوت" اک ایہے بے سمجھ تے بے مُہارے جٹ دی کہانی اے، جیہنے نک نمود دی دی خاطر اپنی دھی دے ویاہ اتے ہتوں باہر خرچ کر کے اپنی ساری حیاتی دو گھڑی دی جھوٹھی واہ واہ سُنن مگروں دکھاں دے بھامبڑ وچ سٹ کے سواہ کر دتی۔ نواب خاں وڑائچ نے برکت بی بی دا ڈولا ٹورن واسطے ساہوکار توں رج کے قرضہ چکیا، پر اوہ اینا بھار مُچکن جوگا نہیں سی۔ ایس کر کے ساہوکار دا قرض لاہن توں پہلوں اوہنوں بڑے بکھیڑے پئے۔ پہلے اوہنوں عدالت وچ لے گئے تے اوہدے کولوں اوہ رقم دھرا لئی، جیہڑی اوہ اک شریکے برداری دے جٹ اگے اپنی زمین گہنے پا کے اوسے دن وصول کر چکیا سی تے نالے اوہدی قُرقی دے وارنٹ وی جاری کر دتے گئے۔ نتیجہ ایہہ ہویا پئی چودھری نواب خاں جیہنے اپنی زمین پہلوں ای گہنے پا چھڈی سی، اپنے جدی پُشتی مکان توں وی بے دخل ہوگیا تے رات دے ہنیرے وچ چوراں وانگر اپنے ٹبر نوں گڈے اُتے لد کے اپنے وڈکیاں دے پنڈوں نکلیا تے اک ہور پنڈ اپنے جگری یار پھولا سنگھ دی حویلی وچ پناہ گیر ہو کے جا بیٹھا۔ ایس بے نصیب ٹبر وچ نواب خاں دی دھی برکت بی بی وی شامل سی، جیہدے ویاہ اتے انھا پیسہ

روڑھن پچوں ایہہ سارا جھگا ایس حال نوں اپڑیا سی۔ برکت بی بی نوں اوہدے سوہریاں کجی دا میہنہ مار کے مہینوں اندر اندر پچھانہہ ٹور دتا سی۔

کجھ چر مگروں نواب خاں پھولا سنگھ دے بھرا کول لائل پور (فیصل آباد) دے اک چک وچ کھیت مزدوری دی آس تے ٹُریا' پر ہونی اوہدے پیراں تے پیر دھری آوندی سی۔ جیس ویلے ایہہ ٹُلیا ٹپیا قافلہ رسول نگر والے پتن توں چنھاں لنگھ کے حافظ آباد لاگے اپڑیا تے اوتھے جھونا اگیترا پک پیا سی تے واڈھی لگی ہوئی سی۔ نواب خان تے اوہدا پُھورا پُتر لائیاں کرن لگ پئے۔ ایتھے تاپ نے سارے ٹبر نوں گھیر لیا تے جدوں نواب خاں اگانہہ ٹُریا تے اوہدے دو بال' اک پُتر تے اک دھی اوتھوں دی مٹی تھلے ای دبے پے رہے۔

نویں پنڈ جا کے نواب خاں دے دن پھر گئے۔ کجھ اوہ آپ حالات دے ٹُھڈے کھا کے سیانا ہوگیا سی۔ اوہنے اپنے پتر نال رل کے محنت کیتی تے رب اوہناں دی محنت دی کمائی وچ برکت پائی۔ کُجھ مدت توں بعد جدوں اوہدے کول پیسے ہو گئے تے نواب خاں آپ چل کے ساہوکار کول گیا تے ساری بقایا رقم بھر کے لیکھا مُکا آیا' نالے اپنے پچھلے پنڈ دا مکان دی رلب پوچ کے درست کر آیا۔ فیر اوہنے اپنے اک واہک نوں اپنے گھر وستی واڑیا تے اپنی زمین دا کم اوہدے حوالے کیتا۔ زمین دس سال واسطے رہن سی۔ جدوں ایہہ مدت گزری تے ایہہ رہن وی مُک گیا تے ہور بہت ساری زمین نواب خاں اپنے پنڈ وچ خرید لئی۔ اودھر برکت بی بی دے سوہریاں نوں وی جدوں پتہ لگا پئی نواب خاں دے دن پھر گئے نیں تے اوہ وی میلا لے کے نواب خاں نال صلح دا بچ پان آگئے۔ نواب خاں نے اپنیاں شرطاں تے دھی نوں سوہرے موڑ گھلیا۔ برکت بی بی وی ہُن کلی گھر سانبھ سکر کے سیانی ہوگئی سی' ایس کرکے جدوں اوہ اپنے وکھرے گھر گئی تے اوہنے واہ واہ سلیقے نال گھر چلایا۔ فیر رب دی مہر ہوئی تے اوہدے گھر لالاں جیہے پنج پتر ہوئے۔

"جٹ دی کرتوت" پرانے انداز دا اک نظریاتی ناول اے' جیہڑا اک خاص مقصد نوں ساہمنے رکھ کے لکھیا گیا اے۔ ایہہ مقصد اساڈی دیہاتی آبادی' خاص طور تے جٹاں وچ فضول خرچی دی عادت دی ننددیا کرنا تے ایہدیاں خرابیاں ول دھیان دوا کے اپنے دیہاتی معاشرے وچ فضول رسماں رواجاں اتے بے جا تے بے انتہا

نانک سنگھ ناول دے پڑ وچ 1927ء نوں داخل ہویا تے 1928ء تیکر اوہ چار ناول لکھ وی چکیا سی۔ 1929ء وچ اوہنے "چٹّا لہو" لکھ کے لوکاں نوں اپنے ول متوجہ کیتا تے اودوں پچھے اوہ ہر سال اک یاں دو ناول لکھ چھڈدا سی۔

ایشور چندر نندا دراصل ڈراما نگار سی۔ اوہنے وی دو ناول لکھے۔ "مراد" تے "تیج کور"۔ ڈراما نگار ہون پاروں اوہدے کرداراں دی اُٹھان تے اوہناں وچ جند جان بھروین اے، پر فیر وی اوہ اپنے ناولاں دی کہانی وچ رس پیدا نہیں کر سکیا۔

ہربنس سنگھ نے پنجابی دا وڈا ناول لکھیا اے۔ "تکتلا" دی گوند بھاویں کھلرویں اے، پر ایس ناول دی اہمیت ایس گل وچ اے پئی ایہدے اندر اوس دور دے سیاسی رجحان تے تحریک آزادی دا پورا مہاندرا دسدا اے۔ ایس موکلے پڑ وچ ہندو، مسلمان تے سکھ سارے ای کردار لبھدے نیں، جیہڑے اپنے ملک نوں آزاد کران دی جد و جہد وچ اپنیاں جاناں قربان کرن نوں تیار نیں۔

میراں بخش منہاس دا لکھیا ہویا ناول "جٹ دی کرتوت" پہلا اجیہا ناول اے، جیہڑا کسے مسلمان لکھاری نے پاکستان دے علاقے وچ رہ کے لکھیا اے۔ "جٹ دی کرتوت" اک اجیہے بے سمجھ تے بے مُہارے جٹ دی کہانی اے، جیہنے نک نمود دی دی خاطر اپنی دھی دے ویاہ اتے ودھوں باہر خرچ کر کے اپنی ساری حیاتی دو گھڑی دی جھوٹھی واہ واہ سُنن مگروں دکھاں دے بھامبڑ وچ سٹ کے سواہ کر دتی۔ نواب خاں وڑائچ نے برکت بی بی دا ڈولا ٹورن واسطے ساہوکار توں رج کے قرضہ چکیا، پر اوہ اینا بھار چُکن جوگا نہیں سی۔ ایس کر کے ساہوکار دا قرض لاہن توں پہلوں اوہنوں بڑے بکھیڑے پئے۔ پہلے اوہنوں عدالت وچ لے گئے تے اوہدے کولوں اوہ رقم دھرا لئی، جیہڑی اوہ اک شریکے برادری دے جٹ اگے اپنی زمین گہنے پا کے اوسے دن وصول کر چکیا سی تے نالے اوہدی قُرقی دے وارنٹ وی جاری کر دتے گئے۔ نتیجہ ایہہ ہویا پئی چودھری نواب خاں جیہنے اپنی زمین پہلوں ای گہنے پا چھڈی سی، اپنے جدی پُشتی مکان توں وی بے دخل ہو گیا تے رات دے ہنیرے وچ چوراں وانگر اپنے ٹبرنوں گڈے اُتے لد کے اپنے وڈکھاں دے پنڈوں نکلیا تے اک ہور پنڈ اپنے جگری یار پھولا سنگھ دی حویلی وچ پناہ گیر ہو کے جا بیٹھا۔ ایس بے نصیب ٹبر وچ نواب خاں دی دھی برکت بی بی وی شامل سی، جیہدے ویاہ اتے انھا پیسہ

روڑھن پچوں ایہہ سارا جھگا ایس حال نوں اپڑیا سی۔ برکت بی بی نوں اوہدے سوہریاں کجھ دا مینہ مار کے مہینوں اندر اندر بچھانہہ ٹور دتا سی۔

کجھ چر مگروں نواب خاں پھولا سنگھ دے بھرا کول لائل پور (فیصل آباد) دے اک چک وچ کھیت مزدوری دی آس تے ثریا' پر ہونی اوہدے پیراں تے پیر دھری آوندی سی۔ جیس ویلے ایہہ گلیاں پٹیا قافلہ رسول نگر والے پتن توں چنہاں لنگھ کے حافظ آباد لاگے اپڑیا تے اوتھے جھونا اگیترا اپک پیا سی تے واڈھی لگی ہوئی سی۔ نواب خان تے اوہدا پھوراپٹر لائیاں کرن لگ پے۔ ایتھے تاپ نے سارے ٹبر نوں گھیر لیا تے جدوں نواب خاں اگانہہ ثریا تے اوہدے دو بال' اک پتر تے اک دھی اوتھوں دی مٹی تھلے ای دبے پے رہے۔

نویں پنڈ جا کے نواب خاں دے دن پھر گئے۔ کجھ اوہ آپ حالات دے جھٹکے کھا کے سیانا ہوگیا سی۔ اوہنے اپنے پتر نال رل کے محنت کیتی تے رب اوہناں دی محنت دی کمائی وچ برکت پائی۔ کجھ مدت توں بعد جدوں اوہدے کول پیسے ہو گئے تے نواب خاں آپ چل کے ساہوکار کول گیا تے ساری بقایا رقم بھر کے لیکھا مکا آیا' نالے اپنے پچھلے پنڈ دا مکان وی رلب پوچ کے درست کر آیا۔ فیر اوہنے اپنے اک واہک نوں اپنے گھر وتی واڑیا تے اپنی زمین دا کم اوہدے حوالے کیتا۔ زمین دس سال واسطے رہن سی۔ جدوں ایہہ مدت گزری تے ایہہ رہن وی مک گیا تے ہور بہت ساری زمین نواب خاں اپنے پنڈ وچ خرید لئی۔ اودھر برکت بی بی دے سوہریاں نوں وی جدوں پتہ لگا پئی نواب خاں دے دن پھر گئے نیں تے اوہ وی میلا لے کے نواب خاں نال صلح دا بچ پان آگئے۔ نواب خاں نے اپنیاں شرطاں تے دھی نوں سوہرے موڑ گھلیا۔ برکت بی بی وی ہن کلی گھر سانبھ سکر کے سیانی ہوگئی سی' ایس کر کے جدوں اوہ اپنے وکھرے گھر گئی تے اوہنے واہ واہ سلیقے نال گھر چلایا۔ فیر رب دی مہر ہوئی تے اوہدے گھر لالاں جیہے پنج پتر ہوئے۔

"جٹ دی کرتوت" پرانے انداز دا اک نظریاتی ناول اے' جیہڑا اک خاص مقصد نوں ساہمنے رکھ کے لکھیا گیا اے۔ ایہہ مقصد اساڈی دیہاتی آبادی' خاص طور تے جٹاں وچ فضول خرچی دی عادت دی زندیا کرنا تے ایہدیاں خرابیاں ول دھیان دوا کے اپنے دیہاتی معاشرے وچ فضول رسماں رواجاں اتے بے جا تے بے انتہا

خرچ توں باز رکھنا۔ کہانی دا حیاتی نال سمبندھ عام پڑھن والے نوں متاثر کردا اے۔ کرداراں دی اُساری وی سلاہن جوگ اے۔ ایس ناول وچ سانوں اک خاص عہد دے پینڈو جیون دا مُہاندرا وسدا اے۔

مُنڈے دا مُل

جوشوا فضل الدین ہوراں نے پنجابی وچ چار ناول لکھے۔ "مُنڈے دا مُل" 33 ورقیاں دا نکا جیہا ناول جیہنوں طویل مختصر افسانہ وی کیہا جا سکدا اے، جہیز دے سماجی روگ دی کتھا اے۔ ایہہ 1928ء وچ چھپیا سی۔ کہانی انج اے پئی برج لعل لہور کالج پڑھن آیا تے جیس محلے وچ اوہ کجھ ہور ساتھیاں نال رل کے رہندا سی اوتھے بابو جے رام داس دا وی گھر سی۔ بابو کسے دفتر وچ کلرک سی تے آمدنی تھوڑی ہون کر کے تبیلداری دی چکی وچ پس رہیا سی۔ اوہدی وڈی دھی شانتی بوہے نگھے بہا دی سی۔ برج دا بابو ہوراں دے گھر آونا جانا ہوگیا تے چھیتی ای شانتی تے برج اک دوجے نوں پسند کرن لگ پئے۔ برج جدوں پڑھائی مُکا کے پچھانہہ اپنے گھر پرتیا تے اوہنے ماں نال دل دی گل کیتی۔ اوہدا پیو لالہ گوکل چند ٹھیکیدار سی تے اوہدی طبیعت وچ بڑا لالچ سی۔ اوہنے اپنے پتر دا دل رکھن واسطے اوہدی پسند والی تھاں کُڑمائی تے کر دتی پر مگروں اوہدے دل نوں ایہہ کُھندک لگ گئی پئی پتہ لایا جاوے نونہہ جہیز وچ کیہ لیاوے گی۔ اپنے ایس منصوبے نوں توڑ چاڑھن واسطے اوہنے ایہہ ترکیب کیتی پئی آپے اپنے ناں اک تار دے دتا، جیہدے وچ لکھیا ی جے لالے ہوراں نوں بیوپار وچ 30 ہزار روپے دا گھاٹا پے گیا اے۔ فیر ایہہ تار اپنے پتر نوں وکھا کے اوہنوں ایس گل تے مجبور کیتا پئی اوہ جے رام داس نوں خط لکھ کے دسے کے اوہ اودوں تیکر ویاہ کرن نوں راضی نہیں ہو سکدا جد تیکر اوہدے ناں دس ہزار روپیہ جمع نہ کرایا جائے تے نالے شانتی نوں رجواں داج نہ دتا جاوے۔ جے رام داس جیہا غریب اینی رقم کتھوں لیاوندا۔ اوہنے جواب وچ بڑا درد بھریا خط لکھ کے رحم دی اپیل کیتی، پر گوکل چند نے تُرت لکھ گھلیا پئی جے ایہہ شرطاں منظور نہیں تے اپنی بیٹی اپنے گھر ای رکھو، سانوں سکھ مُسکھنی کُڑی نہیں پُجدی۔ ایہناں حالات دا برج لعل دے ذہن اتے اینا گہرا اثر پیا پئی اوہدا دماغی توازن ای وگڑ گیا۔ اخیر اک

دن برج لعل نوں شانتی دا اک خط ملیا، جیہدے وچ لکھیا سی جے ایس توں پہلاں کہ ایہہ خط تہانوں ملے، میں ایہہ جہان چھڈ چکی ہوواں گی۔ تھوڑے ای چر نوں جے رام داس دا خط وی آگیا، جیہدے وچ لکھیا سی جے شانتی نے اپنے کپڑیاں تے تیل پا کے جان گنوا لئی اے۔ اوسے ویلے گوکل چند دے بوہے اتے کجھ سپاہی اک منجی تے لاش چکے کے لیائے۔ لاش برج لعل دی سی تے اوہنے گڈی تھلے سر دے کے خود کشی کر لئی سی۔ سپاہیاں کول کجھ خط وی سن، جیہڑے برج لعل نے خود کشی توں پہلے لکھے سن۔ اک اپنے پیو ول، دوجا پولیس ول، جیہدے وچ خود کشی دے جرم دا اقبال کیتا سی، تیجا جے رام داس ول، جیہدے وچ اوہنے معافی منگی سی، تے چوتھا شانتی (یا اوہدی روح) ول۔

"پربھا" 115 صفحیاں اتے چھپیا ہویا ناول پہلوں 1945ء نوں گور مکھی رسم الخط وچ چھپیا تے بعد وچ فارسی رسم الخط وچ چھاپیا گیا بعد وچ پاکستان بنن مگروں پنجابی ادبی بورڈ لہور نے ایہنوں 1962ء وچ دوجی واری فارسی رسم الخط وچ چھاپیا۔ ایہدے وچ شہری ماحول دے اندر مشرقی تے مغربی تہذیب دے ٹکرا نال پیدا ہون والیاں سماجی مسلیاں نوں موضوع بنایا گیا اے۔ ایہدی کہانی ایس طرح اے۔

رامیش اک نوجوان ایس ڈی او اے، جیہڑا اپنے علاقے وچ دورے تے آیا ہویا اے۔ جدوں اوس علاقے دا اک رئیس رائے صاحب لالہ دوار کا ناتھ ملن واسطے آوندا اے تے اوہ اوس معزز آدمی نوں بڑی رعونت نال اپنا ایہہ خیال دسدا اے پئی ایس علاقے دے لوکاں دا چال چلن بڑا بھیڑا اے، کیوں جو روز اوہدے ساہمنے نت نویں اُدھالے تے قتل مقابلے دے کیس پیش ہوندے رہندے نیں۔ نال ای اوہ ایہہ وی آکھدا اے جے اخلاق دی جو مٹی بلدی اوہنے ایتھے ویکھی اے اوہ ہور کدھرے نہیں ویکھی۔ رائے صاحب نوں اپنے لوکاں بارے ایہو جیہیاں گلاں سُن کے غصہ تے بڑا چڑھدا اے پر اوہ چُپ کرکے ٹر جاندے نیں۔ رامیش دی حکومت دے نشے وچ اوہناں دی آزردگی ول دھیان نہیں دیندا۔

دوجے دن اوسے ڈاک بنگلے دے اک کمرے وچ اک بانکی مٹیار آن ٹھہر دی اے۔ اوہ زنانہ سکولاں دی انسپکٹریس مس راج کماری اے۔ رامیش ہجے

اوہدے نال میل ملاقات دا سلسلہ بنا لیندا اے تے اخیر جیس دن اوہ جان لگدی اے' اوہنوں اپنی موٹر وچ بٹھا کے چھڈن جاندا اے۔ پر جدوں اوہ اپنے پنڈ کول اُترن لگدی اے تے رامیش نوں پتہ لگدا اے جے راج وی اوسے بدنام علاقے دی رہن والی اے - اوہ بڑی حقارت نال اوس ساوؑ بی بی نوں موٹر توں لاہ دیندا اے تے باہروں ای پرت آوندا اے۔

جدوں راج کماری اوہدے دلوں لہہ گئی تے رامیش نے اک ماڈرن کڑی للتا کُماری نال ویاہ کر لیا۔ ایہہ کڑی نویں تہذیب دے رنگ وچ انج ڈبی ہوئی سی جے اوہ ہر ویلے شمع محفل بنی رہنا چاہوندی سی۔ نتیجہ ایہہ ہویا پئی جے اوہ گھر ہوندی تے ناچ تماشے دی سبھا جمی رہندی تے جیکر اوہ کسے تقریب وچ جاندی تاں رنگین مزاج مرد اوہدے دوالے بھنوریاں وانگر منڈلاندے رہندے۔ رامیش اپنیاں اکھاں ساہمنے "میم صاحب" دیاں کرتوتاں دیکھدا پر بول نہ سکدا تے وچو وچ جھردا تے سڑدا رہندا۔

اودھر راج کماری دے باپ رائے صاحب دے دل وچ رامیش دی آکھی دل وچ تیر وانگر کُھب گئی سی تے اوہ اوہنوں اپنے علاقے دل لوکاں بارے ایڈے ہیچ خیال رکھن واسطے سبق سکھانا چاہوندے سن' پر گھر والی دی مخالفت تے راج دی گُجھی سیاست دے کارن اوہ بس ایتھوں تیکر ای کر سکے جے لوکاں کولوں شکایتاں تے سفارشاں کرا کے اوہدی تبدیلی کرا دتی' پر راج کماری دے دلوں رامیش دا خیال تے اوہدے عجیب سلوک دا صدمہ نہیں سی جاندا۔ ایہہ ذہنی تے جذباتی کشمکش نال اوہدی صحت اُتے برا اثر پیا تے اخیر اوہنوں تپ دق دا مرض جھبڑ گیا۔ علاج واسطے اوہنوں ایبٹ آباد بھیج دتا گیا۔ اوتھوں راج نے رامیش نوں خط لکھیا' جیہدے وچ اوہنوں محبت وچ وفا نہ کرن تے بے اعتبارے ہون دے میہنے دتے تے اپنی ساری دکھ بھری کہانی دسی۔ خط پڑھ کے رامیش دے دل اتے بڑا گہرا اثر ہویا تے اوہنوں انج لگا جیویں اوہنے اک کول کلی نوں توڑ موڑ کے پیراں وچ رول دتا ہووے۔ اوہ "پاپی پاپی' میں پاپی" پکاردا اٹھ بیٹھا۔ اوسے ویلے تقدیر نے اوہدے اتے اک ہور وار کیتا۔ نوکر نے اوہنوں اوہدی "میم صاحب" دا رقعہ لیا کے دتا۔ اوہ رقعہ ننگے حرفاں وچ دس رہیا سی کہ میم صاحب اپنے سوہنے جوان آرٹسٹ پارٹنر نال ادھل گئی

اے تے رامیش جیہے خشکی تے سُدائی نال رہنا پسند نہیں کردی۔

رامیش صدمے تے پچھتاوے نال پاگل ہوگیا تے پاگل خانے داخل کرا دتا گیا۔ ایس دوران رامیش دی میم صاحب جیہدے نال اُدھل گئی سی اوہنوں چھڈ کے اگے کسے نال نکل گئی تے پہلے یار نے اوہنوں لبھ کے ٹوٹے ٹوٹے کر چھڈیا۔ سال بھر وچ وی جدوں کوئی فرق نہ پیا تے ماں باپ رامیش نوں گھر لے آئے۔ پر اک دن اوہ گھروں غائب ہوگیا۔

اودھر راج کماری وی اپنی لمی بماری توں مایوس ہو کے اچن چیت ہسپتال وچوں گم ہوگئی۔ اوہ سانجھ دی ٹُردی ٹُردی اک پہاڑی دی ٹیسی اتے فقیراں دے ڈیرے جا پہنچی تے اوتھے فقیر سائیں اوہنوں اپنی بیٹی بنا کے ڈیرے وچ رہن دی اجازت دے دتی۔ کُجھ چر مگروں فقیر سائیں اوہنوں حیاتی دے حقے سچے گُر سمجھا کے اپنے گھر ٹور دتا۔

راج کماری جہلم آ کے اپنے کم تے کھلو گئی۔ اک دن اوہ اپنے دفتر پئی جاندی سی جے راہ وچ اک مجذوب جیہے نوں ویکھ کے کھلو گئی۔ ایہہ اپنے آپ توں بیگانہ بندہ رامیش سی' جیہنوں راج کماری اپنے گھر لے آندا تے رات دن اوہدی خدمت تے علاج نال حالت درست کرن دا چارا کردی رہی۔ جدوں رامیش نوں اوہ محبت ملی جیہنوں اوہ ساری عمر سکدا رہیا سی تے اوہ ول ہون لگ پیا۔ اخیر اک دن اوہنے راج نوں پچھان لیا تے اوہنوں اوہدا ناں لے کے بلایا۔ فیر اوہنے اوہدے کولوں رو رو کے اپنی بُھل دی معافی منگی۔ اودوں پچھے دوواں اک واری فیر ملاپ ہو جان تے رب دا شکر ادا کیتا۔

"برکتے" دی کہانی انج اے۔ سردارپورے دے نمبردار نواب دی سکوں اکو اک دھی برکتے جدوں جوانی چڑھی تے بہادر ذیلدار دا پُتر دلاور اوہدے من وچ وس گیا۔ دوواں حیاتی دے ہندھ اتے جُنڈی پا کے ٹُرن تے کٹھیاں اپنی منزل تے اپڑن دی پکی سونہہ کھاہدی۔ پر برکتے دی کُڑمائی نکیاں ہوندیاں توں ای دارے نال ہو چکی سی' ایس کر کے جدوں برکتے دی ماں اپنی دھی دے ہتھوں مجبور ہو کے اپنے گھر والے نوں نمبرداراں دے گھر رشتے دی گل ٹورن واسطے آکھیا تے اوہنے بڑے

غصے نال انکار کردا تے بچپن دی منگنی توڑ کے دھی نوں کدھرے ہور ویاہنا بے غیرتی تے نموشی دی گل سمجھدیاں ہویاں برکتے دا بھتیجی ویاہ کر دین دا فیصلہ کر لیا۔ جدوں ساریاں آساں ٹُٹ گیاں تے ویاہ توں اک شام پہلوں برکتے اپنی اک ہمراز سہیلی نال پنڈوں باہر دلاور نوں ملن گئی۔ جدوں اوہ دلاور نوں مل کے پرتی تے انج جاپدا سی جیویں کوئی سُفنے وچ چل رہیا ہووے یاں کوئی رُوح اداس ہو کے بُت پچھے چھڈ آئی ہووے تے اگے [illegible] رشاں دل چلی جا رہی ہووے۔ دلاور اوہنوں بُلاندا رہیا "بکو بکو" پر برکتے ٹُردی گئی۔ اوہ ہولی ہولی دل دے ستویں در پچھوں کہہ رہی سی "میں ہاری' میں ہاری" تے کالی بولی رات وچ برکتے دیاں اکھاں وچوں ہنجوواں دے بدل وس رہے سن۔

برکتے دا دارے نال ویاہ ہوگیا۔ اوہ بڑا اتھرا تے جی دار جوان سی۔ لڑائی بھڑائی تے زور ازمائی اوہدے مرداں والے کھیڈ سن۔ جدوں اوہ مکلاوا لئی جاندا سی تے اقبال پورے دے سٹیشن تیکر اپڑدیاں شاماں پے گیاں۔ اگوں اجے پنڈ چھ ست میل دی واٹ تے سی۔ جدوں کوئی تانگا وی نہ لبھا تے برکتے منت کیتی پئی رات سٹیشن اتے ای کٹ لینے آں' کیوں جے انھیرے وچ جنگل بربر وچوں لنگھنا ٹھیک نہیں۔ پر دارا اپنی ہوڑمت والا سی' نالے اوہنوں اپنی شہزوری اتے وی بڑا مان سی۔ برکتے نوں نال لے کے پیدل ای ٹُر پیا۔ کُجھ واٹ تے چھ ویری اوہدی اڈیک وچ لکے بیٹھے سن۔ جدوں ایہہ نیڑے ڈُھکے تے اوہناں ڈانگاں چک لیاں تے راہ ڈک کھلوتے۔ دارا بڑی بے جگری نال لڑیا تے اوہنے دو بندے وچھاوی دتے' پر فیر اوہنوں ہنیرے وچ ٹھیڈا لگا تے اوہ ڈِگ پیا۔ اتوں ویریاں ڈانگاں نال بھنڈ چھڈیا تے اوہ تھیہ تے ای پورا ہوگیا۔ برکتے اک جھاڑی مگر چھُپ گئی تے انج اوہدی جان بچ گئی۔ وس انھی رات اوہ جنگل بربر وچ کلی بیٹھی دلیلاں کردی رہی۔ کدی اوہنوں اپنی سس ساہمنے وسدی' جیہڑی اوہنوں ڈین تے بندے کھانی آکھدی' کدی اپنی دُکھاں بھری ماں ہلکورے بھر بھر روندی نظریں آوندی' اپنا پیکا یاد آوندا' سکھ چین دے دن یاد آوندے تے فیر دلاور یاد آوندا' جیہڑا ایس اُجاڑ وچ بکو بکو پیا پکاردا سی۔ اوہ جھلیاں وانگر ایس آواز دے مگر نسدی تے کوکدی۔ میں آئی' میں آئی۔

جوشوا فضل دین ہوراں دا اک ہور ناول "پتی ورتا کملا" وی اے' جیہڑا ملک دی آزاد دی نیڑے تیڑے چھپیا' پر ہن نایاب اے۔ جوشوا صاحب آپ مقالہ نگار شہباز حسین سید' ہوراں نوں اک ملاقات وچ دسیا سی پئی ملک دی آزادی ویلے اوہناں دے مکان دے اک حصے وچ کوئی ہندو گھرانہ آباد سی۔ جدوں ایہہ خاندان بھارت چلا گیا تے اوہناں دے سامان وچ کجھ چیزاں جوشوا صاحب دیاں وی لُٹیاں گئیاں' جیہناں وچ ایس ناول دیاں ساریاں جلداں وی شامل سن۔

جوشوا صاحب دے ناول اوس دور وچ لکھے گئے جدوں اجے پنجابی ناول دی کوئی روایت ساہمنے نہیں سی آئی' ایس کر کے کجھ ناولاں دے کردار' حالات تے واقعات ان پکے لگدے نیں۔ بُنتر وی ڈھلی لگدی اے تے اج دا پڑھاک پورا اثر نہیں لیندا۔ پر ایہہ نہیں بھُلنا چاہیدا پئی اگوں جا کے ایہناں کچیاں پلیاں اِٹاں اتے ای ساڈے جدید پنجابی ناول دی حویلی اُساری گئی۔

عبدالمجید بھٹی دا لکھیا ہویا ناول "ٹھیڈا" پاکستان بنن توں بعد پہلا پنجابی ناول اے جیہڑا 1960ء وچ چھپیا۔ "ٹھیڈا" وچ بھٹی ہوراں بڑی ٹھیٹھ زبان ورتی اے۔ جتھے سوچاں نوں حقیقتاں توں دھوئیں وانگر اُٹھدیاں وکھایا اے' اوتھے اوہ شاعرانہ تے کجھ حد تیکر فلسفیانہ فضا قائم کرن وچ وی کامیاب ہوئے نیں' پر کہانی دا ڈھانچہ تکنیکی اعتبار نال اینا کمزور اتے کردار انج سانچیاں وچ ڈھال کے گھڑے گئے نیں پئی ناول دا سارا ماحول کسے سستی پنجابی فلم دا منظر نامہ لگدا اے' جیہدے وچ ایہہ جکڑ بند کردار بدھی چال پئے چلدے تے رٹتھے مکالمے پئے بولدے نیں۔ ایہہ زندگی دا وِیہار نہیں نہ ایہہ انساناں دے چالے نیں۔ ناول اک طول طویل خط دی شکل وچ اے' جیہدا مکتوب الیہ اخیرلے صفحے تیکر ساہمنے نہیں آوندا۔ کہانی دی ہیروئن مرداں دے ہوس ناک معاشرے دی ستائی ہوئی عورت اے۔ ایسے پکھوں ناول نگار مرد دی راکواسی برتری دی ننددیا کرنا چاہوندا اے۔ پر ایہہ اصلاحی پہلو ناول وچ اوسے انداز نال پیش کیتا گیا اے جیویں ساڈیاں فلماں وچ وکھایا جاندا اے۔ ناول دا سارا ماحول جنسی لذت نال آلودہ اے تے کدھرے وی شاہدہ دی بے راہ روی دا کوئی پکا پیڈا دفاع نہیں کیتا گیا۔ ناول غیر منطقی تے غیر متعلق واقعات نال بھریا پیا اے۔

ایس دور دا سبھ توں اہم تے نامور ناول نگار افضل احسن رندھاوا اے۔ رندھاوا ہوراں اپنیاں کہانیاں تے ناولاں وچ پنجاب دے دلیر تے انکھی مرداں دے اُچے حوصلے تے وڈے جگرے نوں موضوع بنایا اے تے اوہناں دے پاتراں وچ ایس دھرتی دیاں بیبیاں وی اوہ کارنامے کر وکھاندیاں نیں پئی اوہناں دا مرد وی مقابلہ نہیں کر سکدے۔ افضل احسن لکھت دا سورما اے تے قلم تلوار وانگر چلاندا اے۔

"دیوا تے دریا" دی کہانی سکھ جٹاں دے دودھڑیاں وچ ویرتوں ڈولی گئی اے۔ سردار اجاگر سنگھ رندھاوے دے دو پتر نیں۔ شمشیر سنگھ تے ہربجن سنگھ' جدکہ اوہدے مقابل سردار کرتار سنگھ سندھو دے چھ جوان پتر نیں۔ ناول دا ہیرو شمشیر اک اکھڑ تے دلیر جوان اے۔ اوہ اپنے ویریاں دی دھی روپو نال پیار کردا اے۔ روپو دی اوہنوں چاہندی اے' پر شمشیر دی منگنی اوہدے اپنے ٹبر دی اک کڑی جندو نال کر دتی جاندی اے۔ شمشیر سنگھ روپو نوں حاصل کرن دی تانگھ وچ اپنی منگ جندو نوں مار دیندا اے تے ایس گلوں اوہدا بھرا اوہدے نال وگڑ جاندا اے۔ شمشیر اپنی ہٹھ دا پکا اے۔ اوہ تے روپو چھپ چھپ کے ملدے رہندے نیں۔ جدوں روپو نوں کدھرے ہور ویاہیا جا رہیا ہوندا اے تے اوہ دوویں نس جان دا متا پکاندے نیں' پر ہرجن موقعے اتے آ کے بھرا نوں خاندان دی' پنڈ دی، تے ساریاں دی سانجھی عزت دا واسطہ دیندا اے۔ شمشیر جذبیاں دے ہڑھ اگے تیلے ہار رُڑھن لگ پیندا اے تے اوڑک جیس روپو دی خاطر اوہنے ایہہ سارے پواڑے پائے سن' اوہدا ای گاٹا لاہ دیندا اے تے بھرا دے گل لگ کے رون لگ پیندا اے۔

"دوآبہ" وی "دیوا تے دریا" وانگر پنجاب دی پینڈو وسوں دے سکھ سماج دی کہانی اے۔ لکھی ایس ناول دا ہیرو اے' جیہڑا چار سالاں دا سی' جدوں سوداگر سنگھ تے اوہدے ساتھیاں نے اوہدے پیو وریام سنگھ نوں وڈھ کے روڑھ دتا تے قنون دی پھاہی توں بچ گئے۔ فوجا سنگھ وریام دا پگ وٹ بھرا سی۔ اوہنے ایس بے آسرا ٹبر دے سر تے ہتھ رکھیا تے لکھی دے جوان ہون تیکر اوہدی پالنا کیتی۔ جدوں لکھی تے فوجا سنگھ دی دھی دیپو کٹھے پل کے جوان ہوئے تے اوہ اک دوجے نوں کرن لگ پئے۔ پر لکھی سارے کماں توں پہلے اپنے پیو دے قتل دا بدلہ لینا چاہندا

سی۔ اوس دیپو نال رل کے سوداگر سنگھ نوں وڈھ دتا تے نس کے ڈاکو شیر سنگھ کول اپڑ گیا۔ اوتھے شیر سنگھ دی بھین اوہنوں پیار کرن لگ پئی، پر لکھی اوہنوں اپنی بھین ای سمجھدا رہیا۔ ایسے دکھوں اوس کڑی زہر کھا کے اپنی جان گنوا لئی۔ جدوں فوجا سنگھ دا پتر مریا تے لکھی گھر آگیا۔ اوہنے سوداگر سنگھ دے پتر نوں وی مار دتا تے اوہنوں عمر قید دی سزا ہوگئی۔ جدوں قید کٹ کے آیا تے دیپو دا ویاہ ہو چکیا سی۔ دیپو دا گھروالا اک تے کوجھا سی، اتوں اوہنوں ماردا وی سی۔ لکھی ایہہ حال ویکھ کے بڑا دکھی ہوندا سی۔ اک دن اوہ بےصبرا ہوگیا تے چاہندا سی پئی ظلم کرن والے ایہہ ہتھ توڑ دے، پر دیپو نے اوہنوں جھاڑ دتا۔ لکھی دا دل ٹٹ گیا تے اوہ پنڈ ای چھڈ کے ٹر گیا۔ انج لکھی اپنے پیو دے قتل دا بدلہ لین لئی اپنی جند رول چھڈی تے اپنا پیار وی داتے لادتا۔ اوڑک اوہ اپنا پیار کھوہا بیٹھا۔

رندھاوا ہوراں دے تیجے ناول "سورج گرہن" وچ خط وکتابت دی تکنیک ورتی گئی اے۔ ایہہ ہڈ ورتی بیان کرن دا اک نویکلا انداز اے۔ ایہدے وچ "ہارس مین تے مرزا" دوویں مرداویں کردار وکھو وکھ وی نیں تے اک ذات دے روپ وی۔ انج "ایوا" تے "صاحباں" دو زنانہ کردار وکھ وکھ ہون دے نال اک ذات دے دو روپ نیں۔ ایہہ چارے ناں علامتاں وی نیں، جیہناں دا اپنا اپنا پچھوکڑ تے اپنے اپنے معنے نیں۔ ایہناں توں مشرق تے مغرب دی سوچ دا فرق واضح کرن داکم وی لیا گیا اے۔ انگریزی وچ ایہہ انداز جیہدے وچ چٹھیاں راہیں کہانی دے پرت کھلدے نیں، رائج اے، پر پنجابی ادب وچ ایہہ نویکلی تحریر اے۔

کہانی وچ مرد تے عورت وچکارلے سماجی تے جذباتی تعلقات دے وکھو وکھ روپ وکھائے گئے نیں۔ ناول دے پہلے حصے "سویٹزرلینڈ توں پاکستان" وچ کوئی 57 خط نیں، جیہڑے سارے ایوا نے اپنے "ہارس مین" نوں لکھے نیں۔ ایہناں خطاں دا پچھوکڑ دسدیاں ہویاں افضل احسن رندھاوا ایس ناول دے ابتدائیہ وچ لکھدے نیں۔ "ایوا تے صاحباں دے خطاں وچ لفظاں دے لکھو کھا جگنو ٹُٹے پئے نیں، پر ہُن میں ایہہ پیار دے جگنو آزاد کردے نیں۔ میرا یار، میرا لنگوٹیا، ایوا دا ہارس مین تے صاحباں دا مرزا، مینوں ایوا تے صاحباں دے سارے خط دے کے کہن لگا۔ ایہہ سارے لفظ آزاد کر دے۔ تے آپ اوہ خورے کدھر گواچ گیا۔"

ناول نگار دے ایس سوال دا جواب پئی ایوا تے صاحباں نال اوہدی پہلی ملاقات کیہنج تے کتھے ہوئی؟ ناول دے ہیرو نے ایہہ دتا۔

"ایوا نال میری ملاقات ستمبر 1975ء وچ ہوئی۔ ساڈی ٹیم لندن توں اک بین الاقوامی میچ کھیڈ کے کامیاب پرتی۔ ادھی لندن وچ رک گئی تے ادھی جیہدے وچ میں وی شامل ساں، یورپ دیاں کجھ ٹیماں دی دعوت تے اوہناں ملکاں دا دوستانہ دورہ کرن گئی۔ فرانس توں ہو کے اسیں سوئٹزرلینڈ گئے۔ سوئٹزرلینڈ دی ٹیم دے پنج کھلاڑی سانوں جی آیاں نوں آکھن ایئرپورٹ تے موجود سن۔ اک نوجوان بانکی نار، چھیل چھبیلی، بداں اکھاں تے پورے قدبت والی مہماناں تے میزباناں وچ ترجمانی دے فرائض سرانجام دے رہی سی۔ ٹیماں دے لیڈر لمیاں لمیاں تقریراں کر رہے سن تے مہمان تقریراں سُنن توں زیادہ سوئٹزرلینڈ ورگی خوبصورت Interpretor نوں ویکھی جا رہے سن (تے نال اوہدی جنسی کجھ اتے اک دوجے نال تبصرہ وی کیتی جا رہے سن)۔ میں دور بیٹھا اوہناں دے لیڈر دی خوبصورت تقریر سُن رہیا ساں۔

خوش آمدید کہن دی کاروائی مکی تے کاراں ول جاندیاں اوہ میرے نال رل پئی۔ پہلوں تے اوس میرا سلوار کرتا، جیکٹ تے اُچے تلے دا کھُسہ دھیان نال ویکھیا۔ فیر جادوگرنیاں وانگ میریاں اکھاں وچ اکھاں پا کے پچھیا، توں کاہدا طالب علم ایں؟

انسان دا، قانون دا، میں اوہنوں دسیا پر میں اک نکھد آدمی آں، جیہنوں کسے وچ شے دا کجھ نہیں آوندا۔

"تیرا فیلڈ؟" مروت وچ میرا جوابی سوال پچھنا بن دا سی۔

"کیمسٹری"۔

"میں کیمسٹری دے بارے کجھ نہیں جاندا۔"

اوہ چڑھدے سورج وانگ مسکرائی۔ کہن لگی توں کیمسٹری بارے کجھ وی نہ جاندا ہوویں، پر ایہہ تے جاندا ایں کہ خوبصورت کڑی ویکھ کے اوہدے ساہمنے اوہدے اتے بازاری فقرے نہیں کسی دے۔ تے اوس بڑی صاف ستھری اردو وچ میرے ساتھیاں دے اوہ سارے فقرے دُہرائے جیہڑے اوہناں اوہدے بارے کہے

سن۔"

ایہہ ایوا سی۔

"صاحباں نال میری ملاقات ستمبر 1980ء لہور وچ ہوئی۔ اوہ یونیورسٹی وچوں ایم اے اکنامکس وچ گولڈ میڈل لین والی کڑی، اک وڈے آدمی دی سفارش نال لہور دے اک وڈے ادارے وچ نوکری کر رہی سی۔ ایہہ اوہدی مرداں دے ادارے وچ پہلی نوکری سی، ایس لئی اوہدے توں رُنھ نہ سکی۔ اک دوست دے گھر اک دعوت وچ اوہ مینوں ملی، تے جدوں اوہ مینوں ملی اوہ غصے وچ بھتی سی یاں پریشان بھتی، ایہہ دسنا کافی مشکل اے۔ اک یتیم کُڑی جیس چوتھی جماعت توں لے کے اُتانہہ تک وظیفے لے لے کے پڑھائی مکمل کیتی۔ اوہدی اوہ نوکری وی چنگی سی، پر بقول اوہدے مرد دی کمینگی تے ہوس نے اوہنوں اوہ نوکری چھڈن تے مجبور کر دتا۔ میرا اپنا گڈا پاس پیا ہویا سی پر اوہدی الٹی ہوئی گڈ نوں موڈھا دے کے سدھا کرن دی تانگھ نے ای میری حیاتی نوں اوہدے دُکھ دا بھائیوال بنا دتا۔ اوہنوں ٹون دی ٹی بی وی سی۔"

ابتدائیہ وچ ناول نگار نے ایہہ وی لکھیا اے پئی ایوا دے سارے خط انگریزی وچ تے صاحباں دے خط اردو تے انگریزی وچ سن تے اوہنے خطاں دا ترجمہ کردیاں اوہناں دے لفظاں دے زیادہ توں زیادہ نیڑے رہن دی کوشش کیتی اے تے زبان اوہو ورتی اے، جیہڑی اوہ پڑھیاں لکھیاں شہری کڑیاں ورتدیاں جے اوہ پنجابی لکھنا جاندیاں ہوندیاں تے۔

ایوا دے خطاں توں جیہڑی کہانی دے انگ اگھڑدے نیں، اوہ انج اے۔ "ایوا" تے "ہارس مین" دے دل مل جاندے نیں تے جدوں ہارس مین پردیسوں پرت کے آوندا اے تے اوہنوں ایوا دے خط بڑی باقاعدگی نال آوندے رہندے نیں۔ (اوہ وی خطاں دا جواب لکھدا اے پر اوہدے جواب ناول وچ چھاپے نہیں گئے)۔

کُجھ چر مگروں ایوا دا اپنے ملکوں باہر جان دا سبب بندا اے، پر اوہ ہارس مین نال ویلے سر رابطہ قائم نہ ہو سکن پاروں راہ وچ کراچی دو راتاں رہ کے اپنے دوست نوں ملیاں بغیر واپس آ جاندی اے۔ ایس گل دا اوہنوں بڑا افسوس ہوندا اے۔ مُڑ کے گھر آ جان پچھوں اوہ فیر انجے یاداں نال بھرے پیار دے گُنھیاں دے قاصد خط

لکھن لگ پیندی اے۔ ایہناں خطاں وچ زندگی دے گزرے لمیاں دیاں نکیاں نکیاں ذاتی خبراں دے نال نال کدی دو چُھل تے کدی اک تصویر وی گھل دتی جاندی اے۔ ایوا دے اپنے ٹبر تے کماں کاجاں دی تفصیل توں اڈ ہارس مین نال ہوئی ورتی دی تھوڑی بہت گھگھ دی ایس خط کتابت توں ملدی اے' جیویں ایہہ خبر پئی ہارس مین دی موٹر دا حادثہ ہوندیاں ہوندیاں رہ گیا' تے ایوا دے موٹر سائیکل دی ٹکر ہو گئی پر اوہ آپ معمولی زخمی ہوئی۔ پاکستان دے بارے وچ فکر والیاں گلاں' ہارس مین دے فیر آون دی اڈیک تے نہ آ سکن تے مایوسی۔ ایوا دی پاکستان آون دا فیصلہ نہ کر سکن دی مشکل۔ ایوا دی نوکری دی تبدیلی تے دوجے شہراں وچ رہائش۔ اخیر ایوا چھ مہینے واسطے دنیا دے چکر تے نکلدی اے پر فیر وی پاکستان دے حالات پاروں ایس ملک نہیں آوندی۔ آخری خط وچ اوہ امید ظاہر کر دی اے پئی ہارس مین اوہنوں دلی دے پتے تے جواب لکھے گا۔ اوہدا آخری فقرہ اے' "ایہہ اوکھا کم اے کہ بندہ جواب آون دے بغیر خط لکھی جاوے۔ مینوں تے ایہہ ڈر وی اے کہ شاید میری خط ہی تیرے تک نہ اپڑ دے ہون۔"

"سورج گرہن" دے دوجے حصے "پاکستان توں پاکستان" وچ صاحباں ولوں مرزے نوں کوئی 60 خط لکھے گئے نیں۔ جیہناں وچ صاحباں دی حیاتی دی وارتا تے اوہدے مرزے واسطے جذبے دی رنگارنگی ساہمنے آوندی اے۔ صاحباں ایہناں خطاں دے شروع وچ ای اپنی ملازمت دے بُرے ماحول تے نوکری چھڈ دین دا ذکر کرن توں بعد مرزے نال رانجھ کُھل کے اظہار کر دی اے۔ "میں قسم کھا کے کہنی آں کہ میں صرف تیرے لئی پیدا ہوئی آں تے صرف تیرے لئی مراں گی۔ تیرے بغیر میں کجھ وی نہیں۔ میں ساری زندگی تیرا انتظار کردی رہواں گی۔" پر نال ای احتیاط دی انج کر دی اے پئی مرزے نوں گھر دے پتے تے خط لکھنوں موڑدی اے۔ دنیا دے بکھیڑے آپ نبیڑن دی مشکل وچ پھسی ہون کرکے صاحباں دے خط ذکریاں لبھن تے روزگار دی امید دے ذکر نال بھرے نیں۔ کدی کدھرے اپڑن دا وعدہ کرکے اوہ اپڑ نہیں سکدی تے خط راہیں اپنی خطا معاف کراندی اے۔ کدی مرزے نوں مل کے آوندی اے تے اوہدے نال تلخی وچ آ کے کیتیاں ہویاں گلاں دی معافی منگدی اے۔ کدھرے کدھرے اپنے آپ نال گلاں وی نیں' جیویں' "اے ظالم

آدمی! توں مینوں تباہ کر دتا اے۔ میں ایہہ کدی سوچ وی نہیں سان سکدی کہ میرے ورگی ٹھنڈی، بے مہر، ظالم کے بندے لئی انج تڑفے گی۔ فیر اپنے پیار دے انت توں ڈر کے لکھدی اے، مرزا! لوک بڑے ظالم تے سنگ دل نیں۔ مینوں لوکاں توں لکا کے، بچا کے رکھ لے کدھرے اپنے بوجھے وچ۔ اج کل میں بہت ڈرنی آں کیہدے کولوں؟ مینوں نہیں پتہ۔ پر مینوں لگدا اے کہ بہت جلدی، کسے پاسیوں کوئی تیر چلن والا اے، خطاں وچ پھُلاں دیاں پتیاں پا کے بھیجن دا سلسلہ ایس خط کتابت وچ وی جاری رہیا۔ ملتان کالج وچ لیکچرر دی اسامی ملن دی خبر۔ کجھ اپنی طبیعت خراب رہن دی پریشانی۔ ٹیلیفون اتے گل بات کرن دا وعدہ۔ چھٹیاں وچ مرزے نال ملاقاتاں مگروں تبعیت دی اداسی۔ مرزے ولوں ملے ہوئے تحفیاں دا ذکر۔ وچ وچ مرزے دی بیوی نال ہمدردی دے جذبے دا اظہار۔ چھ ہزار روپے گھلن دا مطالبہ۔ نالونال اوہو ہاڑے، رب دے واسطے مینوں کدے اک منٹ لئی کلی نہ چھڈیں۔ ایہہ دینا بڑی ظالم، بے رحم، بے ایمان تے جھوٹھی اے، رب دے واسطے مرزیا! مینوں ایس دنیا توں بچا لے۔ مینوں لُکا لے کدھرے۔ ملتان وچ ملاقات جیہدے ممکن اتے لکھیا اے، ملتانوں جدوں توں ٹریا سیں تے میرا کیڈا جی کردا سی کہ کوئی کتاب بن کے تیرے بیگ وچ بہہ جاواں یاں جگنو بن کے تیرے بوجھے وچ سوں رہاں۔ اپنی حیاتی دے دکھاں دا علاج اوہ مرزے دی ذات نوں سمجھدی اے، جیویں اوہنے لکھیا اے، مرزیا! میں کدے تینوں اپنے لے چوڑے دکھ نہیں دسے نہ گھر دے تے نہ نوکری دے، پر توں تے تیرا پیار مینوں بڑا آسرا تے سہارا دتا اے۔ فیر ملتان کالج دے ہوسٹل وچ صاحباں دے خلاف سازش، جیہدے وچ مرزے نال اوہدی خط کتابت دا الزام وی شامل اے۔ خوفناک خواب تے پریشانی دی حالت کجھ اک اک شعر، اک اک مصرعے والے خط۔ نوکری چھڈ کے مرزے کولوں چھ مہینیاں لئی پنج سو روپے ماہوار دی منگ۔ نوکری دی تبدیلی۔ اسلام آباد دی رہائش۔ مرزے نوں ہور رقم نہ گھلن اگوں کدے خط نہ لکھن دی تاکید تے اسلام آباد توں کوچ۔ بیماری دی حالت وچ لہور توں خط، جیہدے وچ آخری واری خدا حافظ آکھیا گیا اے۔ مرزے دی واپسی دا انتظار تے مایوسی۔ مرزے نال آخری ملاقات تے اوہدے نال صاحباں دا لہور جان توں انکار، جیہدے اتے اوہنوں بڑا پچھتاوا ہویا۔ خالد نال شادی کرن دا

فیصلہ۔ مرزے کولوں پنجاہ ہزار روپے دی رقم دا مطالبہ۔ اک ہور نویں نوکری' جیہڑی صاحباں نے غیر شادی شدہ دس کے حاصل کیتی۔

اخیر وچ اختتامیہ راہیں دو خطاں دیاں کجھ سطراں نقل کیتیاں گیاں نیں۔ اک ایوا دس ہارس مین دے دوست محمد سخی ول' جیہڑا اوہنوں 25 فروری 1980ء نوں لکھیا گیا' پر اوہ اگوں اپنے دوست نوں ایہہ خط مئی 1983ء وچ گھلدا اے۔ ایہدے وچ ایوا نے لکھیا پئی اوہ ہارس مین اتے کے ٹریبونل دے ماتحت مقدمہ چلن بارے تے اوہدے ولوں کوئی خط پتر نہ ملن دی وجہ نال پریشان اے تے ہارس مین دا کوئی پتہ تھہ نہ ہون کر کے ہندوستان توں پاکستان جان دی تھانویں پچھانہہ جا رہی اے۔

دوجا خط صاحباں دا مرزے ول اے' جیہدے وچ اوہ اپنی ماں دی شدید بیمارن تے مالی پریشانی ہتھوں مجبور ہو کے اوہنوں لکھدی اے جے اوہ جنے پیسے وی ہوسکن لے کے فوراً" اوہدے کول آ جاوے۔

"ڈگ بھج" پاکستان وچ باہر دی کسے زبان توں پنجابی وچ ترجمایا جان والا پہلا ناول اے۔ ایہہ انگریزی وچ نائیجیریا دے اک سرکڈھویں جدید ناول نگار شنوا اشی نے "Things fall aprat" دے عنوان ہیٹھاں لکھ کے پہلی وار 1958ء وچ چھپوایا۔ ایہہ ناول نگار کہانیاں وی لکھدا اے تے شعر وی کہندا اے۔ ایس ناول توں پچھے اوہدے چار ہور ناول چھپ چکے نیں تے اوہنوں "جیک کیپل ایوارڈ" مل چکیا اے۔ اوہدیاں کہانیاں دا مجموعہ "Girls at War" دے ناں نال افریکی ادیباں دی سیریز وچ چھپیا اے تے اوہدیاں نظماں دی کتاب "Soul Bro Thier Beware" دے ناں ہیٹھ چھپی اے۔ شنوا دے پہلے دو ناول جرمن' اطالوی' سلوینی' روسی' لاطینی' فرانسیسی' چیک تے ہنگرین زباناں وچ ترجمائے گئے نیں۔ ایس ناول دے ہن تیکر انیکاں ایڈیشن چھپ چکے نیں تے ایہدیاں لکھاں جلداں وک چکیاں نیں۔

انگلستان دے اخبار Observer نے ایس ناول اتے تبصرہ کردیاں ہویاں لکھیا اے۔

"ایہہ اوناکو دے دکھانت دی کہانی اے۔ اوہ اوبی قبیلے دا اوہناں وقتاں وچ سردار ہوندا سی جدوں گورا اجے نواں نواں اوس علاقے وچ داخل ہویا سی۔ اےشی دا ایہہ سدھ پدھرا پر سلاہن جوگ ناول اوہ سارے واقعات بیان کردا اے جیہناں دے اثر ہیٹھ اوناکو اپنے ہنکار تے اپنے اندر دے خوف دا شکار ہو کے اپنے قبیلے نوں چھڈ جاندا اے۔ فیر جدوں اوہ مڑ کے آوندا اے تے اپنے ہتھوں اپنی جان گنوان دی نموشی اوہدا مقدر بن گئی ہوندی اے، کیوں جے گورے دے خلاف اٹھری انکھ وکھان دا بدلہ پان توں انجے چھٹکارا مل سکدا سی۔"

افضل احسن رندھاوا نے اےشی دے ایس ناول دا پنجابی وچ ترجمہ کرن دا فیصلہ ایس کر کے کیتا جے ایس ناول دا آلا دوالا پنجاب دی رہتل دے بہت نیڑے اے۔ ایہہ ناول افریکا دے اوبی قبیلے دے اک سورے دی اوس ویلے دی وارتا اے جدوں گورا اپنا گرجا، سکول تے عدالت لے کے اوتھوں دے آزاد بندیاں نوں غلام بنان گیا۔ انگریزاں دے پنجاب آون دی وی ایہو صورت حال سی۔ افریکا دے اوبی قبیلے دی وسوں تے پنجاب دے پنڈاں دی وسوں دا مہاندرا اکو جیہا اے۔ ڈھول ڈھمکا، میلے ٹھیلے، پلہتاں، گاون، منڈیاں کڑیاں دیاں کھیڈاں، مل ورتن، سورمتائی، اکٹھ تے غمی خوشی، کڑما چاری، سانجھ برادری دیاں رہتاں اکو جیہیاں لگدیاں نیں۔ بقول احسن ایہہ ناول اک پوری وسوں دے پورے سچ دی کہانی اے، جیہنوں کمال ہنرمندی تے بے بہا سادگی نال لکھیا گیا اے۔

سلیم خاں گمی دا ناول "سانجھ" 1969ء وچ چھپیا۔ ایہہ ناول وی اوسے پنجاب دی کہانی اے جیہنوں افضل احسن رندھاوا ہوراں "دیوا تے دریا" وچ بیانیا اے۔ "سانجھ" ناول دا ہیرو البتہ مسلمان اے تے ایہدے وچ سکھ کرداراں توں علاوہ ہندو تے سانسی پاتر وی نیں۔ موضوع ہندوستان پاکستان دے کھیڑے ویلے فساد نیں تے ناول نگار نے ایہہ تاثر قائم کیتا اے پئی مسلماناں نے سانجھ دی پرانی روایت دا لحاظ رکھدیاں ہویاں ہندوواں سکھاں نوں وقتی جوش وچ آئے ہوئے ناسمجھ دھاڑے ماراں کولوں بچایا۔ ایسی دلیری تے رواداری دی روایت واسطے ناول دا ہیرو قادر خاں اپنی جان وی قربان کر دیندا اے۔

1969ء وچ پہلی واری غلام حسن حیدرانی دے ناول "گلو" بارے ہفتہ وار سرائیکی رسالے "اختر" ملتان وچ ایہہ دعویٰ کیتا گیا پئی ایہہ سرائیکی دا پہلا ناول اے۔ بعد وچ ایہہ ناول 1973 ء توں ماہوار رسالے "سرائیکی ادب" وچ قسط وار چھپدا رہیا۔ ایہہ اک جاسوسی ناول سی، جیہدے تن بنیادی کردار سن۔ گلو (ہیروئن) اسلم (ہیرو) تے جمعہ (ولن)۔ ایس توں علاوہ ایہدے اضافی کردار اسلم دی ماں مائی بخت اوہدا دوست صفدر، قمر دین تھانیدار تے گلو دی بوا سگونیں۔ ایس ناول وچ جاسوسی کہانی دے سارے اجزاء تجسس، تفریح، تنقید تے معاشرے دی عکاسی بڑے دلچسپ انداز وچ کیتی گئی اے۔ ناول دی تکنیک دی اعتبار نال حیدرانی دا فن پختہ نہیں، پر اوہناں مشرقی تہذیب تے طرز فکر دی نمائندگی کیتی اے تے بقول اسلم گورداسپوری "اوہناں دے کردار زندگی دے کہیں لمحے وچ وی اپنی دھرتی نال بے وفائی نہیں کریندے تے نہ اپنی تہذیب دے زریں اصولاں دی خلاف ورزی کریندن۔"

ظفر لشاری دے "نازو" دی ہیروئن اک اجہی کڑی اے، جیہدے ماں پیو تے بھین بھرا ونڈ ویلے فساداں وچ مارے گئے۔ گامن دے گھر کوئی اولاد نہیں ہوندی۔ اوہ نازو نوں پال لیندا اے۔ اک واری فیر حادثے دا سہارا لیا جاندا اے تے پنڈی جاندیاں ہویاں نازو دے نویں گھرانے دے سارے بندے مرجاندے نیں۔ کجھ اتفاقات دے نتیجے وچ نازو نوں اوہدے معالج ڈاکٹر دی مونہہ بولی دھی روزینہ بنا دتا جاندا اے۔ اختر اوہدے نال پیار کرن لگ پیندا اے، پر ڈاکٹر دی سکی دھی تے اختر دے دفتر وچ کم کرن والی نجمہ، دوویں اوہدے راہ دیاں رکاوٹاں بن جاندیاں نیں۔ اختر اپنے پیار نوں اوہناں کولوں بچا لیندا اے پر کار دے حادثے وچ نازو دی یاداشت واپس آ جاندی اے تے اوہ فیر اوہو نکی جہی ہندو کڑی بن جاندی اے۔ جیہدے گھر والے فساداں وچ مارے گئے سن۔ ناول وچ ایسے طرح حالات دے الٹ پھیر تے حادثات اتے بھروسہ کیتا گیا اے۔ سماجی مسئلے وی اُتلی اُتلی سطح تے نمٹائے گئے نیں۔ البتہ جذبات نگاری تے زبان دی ورتوں سلاہن جوگ اے۔

ظفر لشاری ہوراں دا دوجا ناول "پہاج" 1983ء وچ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ نے چھاپیا۔ ایہہ وی اک کرداری ناول اے، جیہڑا رحیماں دے آلے دوالے گھمدا اے۔ رحیماں دی سوکن زرینہ اے، جیہنوں رحیماں دا خاوند کوار پنے توں ای پیار کردا سی۔ اوہ رحیماں دے دیور نال ویاہ کرا کے ایس گھر آئی تے اوہدن مرن مگروں رحیماں دی سوکن بن بیٹھی۔ رحیماں نوں اوہنے گھروں کڈھا دتا تے اوہ اک پتر چھڈ کے پیکے جا بیٹھی۔ فیر اوہ شہر جا کے گھریلو ملازمت کرن لگ پئی۔ اوہدی مالکن دی دھی جدوں جوان ہو کے کالج جان لگدی اے تے اوتھے اوہدی جان پچھان رحیماں دے پتر نال ہو جاندی اے، جیہڑا اوسے کالج وچ پڑھدا اے۔ دوہاں دا پیار ہو جاندا اے۔ فیر جدوں اک دن رحیماں اپنی مالکن نال ہسپتال جاندی اے تے اوہنوں اپنا پتر ملدا اے۔ اوڑک اوہدی شادی رحیماں دی مالکن دی دھی نال طے ہو جاندی اے، پر ویاہ والے دن رحیماں دی سوکن کرودھ وچ آ کے لاڑھے نوں زہر دین دا جتن کر دی اے، پر الٹا اوہدا اپنا پتر موت دے کنڈھے اپڑ جاندا اے۔ ایہہ ویکھ کے خاوند اوہنوں گھروں کڈھ دیندا اے تے انج اوہنوں اپنی برائی دا بدلہ مل جاندا اے۔ ایہہ ناول 367 صفحیاں دا اے۔ "تازو" دی نسبت ایس ناول وچ خیال دے بیان دی ودھیری پختگی نظر آوندی اے۔

"آپنی رت جو پانی تھئی" ڈاکٹر منیر علوی دا ناول اے، جیہڑا جولائی 1972ء وچ چھپیا۔ ایس ناول دی کہانی انج اے پئی خدا بخش تے غلام نبی اک غریب مزارعے دے دو پتر سن، جیہناں دا پیو مر گیا تے وڈے بھرا خدا بخش نے نکے بھرا غلام نبی نوں پتراں ہار پالن دا آہر کیتا۔ اوہ آپ رکھی مسکی کھا کے پنڈ وچ واہی جوتی کردا رہیا تے اپنے بھرا نوں پڑھا لکھا کے وڈا آدمی بنان دے سُفنے ویکھدا رہیا۔ اوہنے بڑیاں مشکلاں نال اپنے بھرا نوں شہر پڑھن گھلیا تے اوہدا خرچ پورا کرن واسطے اپنا آپ وی گہنے پا دتا۔ پر جدوں غلام نبی کالج دی بروہنہ ٹپدا اے تے نویں روشنی اوہدیاں اکھاں دا پانی مار دتا۔ اوہدی رت پانی ہو گئی تے اوہ غلام نبی توں گلزار نسیم بن بیٹھا۔ ہُن اوہنوں اپنے نیک دل وڈے بھرا نال اوہدے کولوں اگراہی کرن توں بناں ہور کوئی کم نہیں سی۔ اپنی بڈھی ماں دی بیماری دا سُن کے وی اوہ پنڈا جان

واسطے تیار نہ ہویا۔ فیر اوہنے اپنے ٹبروں اکا ای وکھریاں ہو جان واسطے اک وڈے سمگلر دی دھی نال عشق دی کھیڈ رچائی' پہلوں اوہناں دے گھر رہن لگ پیا تے مگروں اپنے آپ نوں کسے وڈے زمیندار دا پتر ظاہر کر کے اوس کڑی نال ویاہ کرا لیا۔ پر ایس جھوٹھے سودے وچ اوہنوں سمگلنگ داگندا کاروبار کرنا پیا' اپنی ماں تے بھرا نوں چھڈنا پیا تے اپنی منگیتر دی بے آبروئی ویکھ کے وی اوہدی غیرت نہ جاگی۔ غلام نبی دی ماں اپنے نکے پتر دی شکل نوں ترسدی مرگئی۔ اخیر غلام نبی اپنے بھرا دا بوہل لٹ کے کنک سرحد پار سمگل کرن آ جاندا اے۔ پر جٹ اپنی فصل دا راکھا ہوندا اے۔ خدا بخش مقابلہ کردا اے تے غلام نبی دے اک ساتھی دے ہتھوں ماریا جاندا اے۔ اوہ وی اپنی ماں وانگر غلام نبی دے ظلم دی تلوار دا گھٹا مناں مٹی تھلے جا سوندا اے۔

سرائیکی وچ دو انگریزی ناولاں دے ترجمے سجاد حیدر پرویز ہوراں کیتے نیں۔ ایہہ ناول Miss Joan Conquest دا "An Eastern Lover" تے مشہور فلمی ناول "Love Story" نیں۔ پہلا ناول 1980ء وچ روزنامہ "آفتاب" ملتان دی ہفتہ وار ادبی سرائیکی اشاعت وچ چھپدا رہیا۔ ایس ترجمے دی خوبی ایہہ اے کہ ایہہ ترجمہ معلوم ای نہیں ہوندا تے ایہنوں سرائیکی وسیب دا چولا پوا کے بڑی مہارت نال پیش کیتا گیا اے۔ جاپان دے منظراں نوں وی سرائیکی ماحول وچ انج ڈھالیا گیا اے جے اوہ اوپرے نہیں لگدے۔ ناول دا عنوان اے "عشق دے ونج انوکھڑے"۔ ایہہ ناول 1985ء وچ چھپیا۔

دوجے مشہور تے مقبول ناول نوں "پیار دی کہانی" دے ناں نال ترجمایا گیا اے۔ ایس ترجمے وچ وی وسیب ماحول تے آلادوالا سبھ کجھ سرائیکی رنگ وچ رنگیا گیا اے۔ ایہہ ناول وی روزنامہ "آفتاب" ملتان وچ قسط وار چھپدا رہیا۔

ایس توں علاوہ اردو دے کلاسیکی ناولاں دے ترجمے سرائیکی وچ کیتے جا چکے نیں۔ ایس سلسلے دا پہلا ناول ڈپٹی نذیر احمد دا "توبتہ النصوح" اے' جیہڑا "توبہ زاری" دے ناں نال دلشاد کلانچوی ہوراں 1977ء وچ ترجمایا۔ ایہدی ضخامت 304 صفحے اے تے ایہنوں سرائیکی ادبی مجلس بہاولپور چھاپیا اے۔

دوجا ناول میر امن دا قصہ "چہار درویش عرف باغ و بہار" اے۔ ایہہ وی دلشاد کلانچوی ہوراں ترجمایا تے 1978ء وچ مجلس سرائیکی ایہنوں 276 صفحیاں اتے چھاپیا اے۔ تریجا ناول عبدالحلیم شرر دا "فردوس بریں" اے' جیہنوں "فردوس ٹھگاں" دے ناں نال بریگیڈیئر سید نذیر علی شاہ نے 1979ء وچ ترجمہ کیتا۔ ایہدے 242 صفحے نیں تے ایہدا تعارف احمد غزالی ہوراں لکھیا اے۔

•

ڈاکٹر باقر دا ناول "ہٹھ" 1972ء وچ چھپیا۔ ایہدی کہانی ایہدے مرکزی کردار باؤ احمے دے گرد گھمدی اے تے ایہدے وچ ایسے کردار دی آپ بیتی بیان کیتی گئی۔ ایس ناول وچ تاریخی پس منظر وی ملدا اے تے پاکستان بنن توں پہلے زمانے دے سماجی تے سیاسی حالات دا ویروا کیتا گیا اے۔ باؤ احما انگریزی حکومت دے دور دے پنجابی پنڈاں وچ وسن والے سفید پوش طبقے دا اک فرد اے۔ اُچّے طبقے تے اوس ویلے دی افسرشاہی دے ساہمنے ایس طبقے دی کوئی حیثیت نہیں ہوندی۔ باؤ احما اپنے پیراں تے کھلون دی کوشش کردا اے پر حالات اوہدے کولوں بہتے زور آور نیں۔ پہلی واری جدوں اوہ اپنی ماں دی حمایت وچ اپنے وڈیاں دے ساہمنے کھلونا چاہندا اے تے اوہ نٹھ بھج کے قبرستان وچ جا پناہ لیندا اے' جتھے اوہ رو رو کے اپنے دل دی بھڑاس کڈھدا اے تے اپنے یار جلیے دے حقے دا سوٹا لا کے اپنا غم مٹان دی کوشش کردا اے۔ اوہنوں دل لان دے بہانے بالی تے اچھی جیہیاں موہنیاں مٹیاراں وی ملدیاں نیں' پر اوہنوں حیاتی دیاں چھلاں شہر دے ٹھاٹھاں مار دے دریا وچ لیا سُٹدیاں نیں۔ شہر وچ اوہنوں ون سونے جذباتی تجربے ہوندے نیں۔ مارشل لاء دے زمانے وچ اوہ انگریز سرکار تے اوس سرکار دے ہندوستانی ایجنٹاں دیاں کارستانیاں ویکھدا اے تے اوہدا دل ایس ظلم تے ناانصافی دے آل دوالے توں گھابرن لگدا اے۔ فیر اوہنوں ولایت جان دا موقعہ ملدا اے پر اوتھے وی انگریز قوم دے دوغلے ورتارے توں اوہدا دل برا ہوندا اے' کیوں جے انگریز اپنی قوم نال پورا پورا انصاف تے ہندوستانیاں نال امتیازی سلوک کردا اے۔ احمد نوں اپنا ڈاکٹریٹ دا مقالہ بدلنا پیندا اے' کیوں جے اوہدا انگریز استاد اوہنوں مجبور کردا اے پئی اوہ اجیہیاں گلاں مقالے وچوں کڈھ دیوے جیہناں توں انگریز دیاں ہندوستان

دے لوکاں نال ناانصافیاں دا پتہ چلدا اے۔ ہندوستان پچھانہہ پرت کے اوہنوں بڑی بھج دوڑ بعد اک نکی جیہی نوکری ملدی اے تے اجے اوہ ترقی دی اگلی منزل ول ودھ ای رہیا اے جے ملک تقسیم ہو جاندا اے۔ فساد شروع ہو جاندے نیں تے دلی وچ اوہدے گھر اتے حملہ کر کے فسادی اوہدی بیوی تے دوواں معصوم بچیاں نوں مار دیندے نیں۔ اوہ ایس حالت وچ پاکستان آوندا اے تے اوہدا اک یار اوہدے ناں تے مکان الاٹ کرا کے اگوں کسے ہور نوں اوہدے وچ واڑ دیندا اے تے باؤ احما (احمد) چپ کر کے اوس گھروں خالی ہتھ نکل جاندا اے۔ اوہ اپنے آپ نال ہون والی سماجی برائی چپ چاپ قبول کر لیندا اے۔ اوہ اپنے دوالے دے گھالے مالے تے بے انصافیاں ویکھ کے کُڑھدا ضرور اے پر اوہدے وچ سینہ ڈاہ کے ساہمنے کھلو جان دی ہمت نہیں۔ پاکستان اوہدے خواباں دی تعبیر اے' پر ایتھے آ کے اوہ لوکاں وچ جیہڑی بے حسی ویکھدا اے' اوہ اوہنوں پتھر دا کر دیندی اے۔ ایس ناول وچ پیری فقیری دے ناں تے دھوکے بازی' انگریزی دور دے ظلم تے ہندو سماج دے کھوٹ نوں بے نقاب کیتا گیا اے۔ ناول وچ واقعات دی ساری لڑی اک پاتر (باو احمے) راہیں پروئی ہوئی اے۔ ناول دا مرکزی خیال' جیہڑا بار بار دہرایا جاندا اے' ایہو اے۔

"حیاتی گزارن لئی وڈا جگرا چاہیدا اے۔ سبھا وچ حوصلہ تے صبر نہ ہووے تاں گل نہیں بندی۔"

"کھیڈ مقدراں دی" اک رومانی ناول اے' جیہڑا ایہدے مکھ پاتر بہادر علی دی وارتا بیان کردا اے۔ بہادر علی لیکھاں ہاریا بندہ اے تے اوہدا بھیڑا مقدر ای اوہدا وڈا المیہ اے۔ ایہہ ناول اک بڑے فلمی قسم دے ڈرامائی منظر توں شروع ہوندا اے۔ قادر پور دے چودھری محمد خان دے پتر ماجھے دی جنج جدوں ووہٹی دے گھر کول ڈھکدی اے تے اگوں ایہہ بری خبر ملدی اے جے ووہٹی نے زہر کھا لیا اے۔ ویاہ والی کڑی شازی بارے ایہہ گل نکلی پئی اوہدا اپنے پنڈ دے گبھرو بہادر علی نال پیار سی تے اوہدی محبت وچ ناکامی اوہدی موت دا سبب بن گئی۔ ماجھے نے بہادر علی کولوں بدلہ لین دا متا پکایا تے ایہدے وچ اوہدا اک بیلی گامو اپنا مطلب کڈھن

واسطے نال رل گیا۔ شازی دی موت مگروں بہادر علی نے وی زہر کھا کے مرن دی کوشش کیتی، پر اوہدی ماں اوہنوں بچا لیا۔ بہادر علی اپنے بھین بھرا تے ماں دی خاطر روزی کمان شہر جان دی تیاری کر لئی۔ شہر جاندیاں ہویاں راہ وچ اوہنوں ماجھے دی بھین تاجو مل پئی تے اوہنے بہادر علی نال اظہار محبت کر کے اوہنوں فیر اک واری جیون دی آس نال بھر دتا۔ وعدے وعید ہو گئے تے بہادر علی شہر چلا گیا۔

شہر جا کے بہادر علی اپنے پنڈ دے تیلی دے پتر اسلم نوں ملیا، جیہڑا اک بینک دا منیجر لگا ہویا سی پر اوہنے بہادر علی نال بڑا رکھا سلوک کیتا۔ بہادر علی مایوس شہر دیاں سڑکاں اتے پھر رہیا سی جے کولوں دی اک لمی جیہی کار وچ اک خاتون لنگھی تے موڑکھاں پچھوں دو ہتھیار بند آدمیاں نے پہلوں کار دا ٹائر پاڑ دتا تے فیر لٹن لئی کار تے ہلا بول دتا۔ بہادر علی نیڑے جا کے پستول والے ڈاکو اتے جھپٹ پیا تے اوہنوں قابو کر لیا۔ دوجا ڈاکو نس گیا۔ جدوں پھڑے ہوئے ڈاکو دا منڈاسا لاہ کے ویکھیا تے اوہ گاموتے ماجھے دا یار جانو نکلیا۔ بہادر علی نے اپنا گرائیں جان کے گرفت ڈھلی کر دتی تے اوہ نس گیا۔ اوس بی بی نے بہادر علی نوں نقد انعام دین دی کوشش کیتی پر اوہنے انکار کر دتا، ایس توں خاتون دے دل وچ اوہدی عزت ہور ودھ گئی تے اوہ اوہنوں اصرار کر کے اپنے نال گھر لے گئی۔

ناہید سرور آپ اک کارخانے دی مالک سی تے اوہنے اک انجینیر سرور نال محبت دی شادی کیتی سی، پر شادی توں کجھ چر بعد ناہید نوں ایہہ گلہ رہن لگ پیا سی پئی سرور اوہدے نال گھٹ تے اپنے کم نال ودھ پیار کردا اے۔ جدوں سرور دا بہتا وقت انجینری دیاں رُجھاں وچ گزرن لگ پیا تے ناہید نوں کسے ہور ساتھی دی لوڑ محسوس ہوئی، جیہڑا ہن بہادر علی دی شکل وچ اوہدے کول موجود سی۔ بہادر علی نوں ناہید دی فیکٹری وچ تن ہزار روپے تنخواہ تے لیبر افسر مقرر کر دتا گیا۔

اودھر بہادر علی دی مرضی معلوم کر کے اوہدی ماں تاجو دا اوہدے واسطے ساک لین دا چارا کرن لگ پئی، پر تاجو دا بھرا بہادر علی دا ویری بنیا کھلوتا سی۔ اوہ کدھرے لت ای نہیں سی لگن دیندا۔ اک دن اوہدے کول جانو آیا تے اوہنے اپنے ڈاکے دی گل سناندیاں ہویاں دسیا پئی بہادر علی اتے اک کارخانے دی مالکن بڑی مہربان ہو گئی اے تے اوہنے بہادر علی نوں بڑی چنگی ملازمت تے اپنے گھر دے نیڑے

رہن لئی بنگلہ وی دتا اے۔ ایہہ گلاں کمالے وی سُن لیاں، جیہڑا تاجو دی سہیلی رانو نال محبت کردا سی۔ اپنا اعتبار بٹھان واسطے کمالے نے ماجھے نوں دس دتا پئی بہادر علی اگلے ہفتے والے دن پنڈ آ رہیا اے۔ ایس طرح اک پاسے تے ماجھے ولوں بہادر علی نوں راہ وچ گھیر کے مار دین دیاں صلاحواں ہون لگ پیاں تے دوجے پاسے گامو دا پیو چودھری سردار اپنے پتر نوں تاجو نال ویاہ کے پچھلے بدلے لین دی صورت سوچن لگ پیا، بھاویں اوہدے پتر گامو نوں ویاہ دی کوئی لوڑ نہیں سی۔ اوہنے پہلوں ای اک زنانی شمو نال بیوی والے تعلقات رکھے ہوئے سن۔

بہادر علی اجے پنڈ دی جُوہ وچ نہیں سی وڑیا جے اوہنوں تاجو اگوں ہو ملی۔ بہادر علی اوہ چھاپ تاجو دی چیچی تے چڑھائی، جیہڑی اوہ اوہدے لئی لے کے آیا سی۔ فیر تاجو بہادر علی نوں دسیا پئی کمالے دی خبر موجب ویری اوہدے راہ وچ بیٹھے نیں۔ بہادر علی راہ ولا کے پنڈ اپڑ گیا۔ اوس راتیں اوہناں دی پپل والے کھوہ اتے ملاقات ہوئی تے تاجو دسیا پئی بہادر علی دی ماں اوہدا ساک منگن آئی سی تے اوہدی ماں نے حامی بھر لئی، پر اوہدا بھرا ماجھا نہیں مندا۔ ایہہ گلاں سن کے دوواں دیاں مانواں وی ساہمنے آ گئیاں تے اوہناں اپنے بچیاں ساہمنے وعدہ کیتا پئی اوہناں دوواں دا ویاہ کر دین گیاں۔

بہادر علی اپنی ماں بھین تے ایف۔اے پاس بھرا شیر علی نوں لے کے شہر آ گیا۔ اک دن بینک منیجر اسلم پھٹے حال اوہدے کول آیا۔ پتہ لگا پئی اوہدے اتے غبن دا کیس چلیا اے، کوٹھی ضبط ہو گئی اے تے نوکریوں جواب ہو گیا اے، نالے بیوی وی طلاق لے گئی اے۔ بہادر علی اوہنوں سفارش کر کے سرور صاحب دے اک رشتے دار دی فیکٹری وچ چنگی جیہی نوکری لوا دتی۔

اک راتیں دفتر وچ کم زیادہ ہون کر کے سرور صاحب بہادر علی نوں اپنے گھر سون لئی آکھیا۔ اوس رات ناہید اپنے سریر دی بھُکھ دا احوال بہادر علی اگے بیان کیتا، پر بہادر علی اوہدے نال جسمانی تعلق قائم کرن واسطے تیار نہ ہویا۔ اودھر دفتر دے ٹیلیفون اتے کسے بندے سرور صاحب نوں ایہہ غیرت دوائی جے اوہناں دے گھر بہادر علی تے بی بی ناہید جوانی دی کھیڈ کھیڈ رہے نیں۔ سرور اوسے ویلے پستول لے کے گھر اپڑیا، پر جدوں آ کے ویکھیا تے بہادر علی ڈرائینگ روم وچ بچیاں

دی معصوم نیندرے سُتا پیا سی تے بیڈ روم دا دروازہ بند سی۔ اوہ واپس جان ای لگا سی جے کسے انھیرے وچ اوہدے سینے اتے پستول رکھ کے اوہنوں مار دتا۔ بہادر علی نوں سرور دے قتل دے الزام وچ پھڑ لیا گیا۔

جانو سرور نوں قتل کر کے پنڈ آیا تے اوہنے آ کے گامو نوں ساری حقیقت سنائی۔ جیس ویلے اوہ ایہہ گل سُنا رہیا سی' اوس ویلے گامو نال رلی ہوئی رن شمو دوجی کوٹھڑی وچ چھُپ کے سبھ کُجھ سُن رہی سی۔

ناہید نے بہادر علی نوں بچان واسطے بڑی ہمت نال مقدمہ لڑیا' پر عدالت ولوں بہادر علی نوں پھانسی دی سزا ہو گئی۔ ناہید نے ہائی کورٹ وچ اپیل کیتی۔ بہادر علی نوں ناہید ہر ملاقات تے گھر دی خیر خبر جا کے دسدی سی۔ کیوں جے اوہدا بھرا شیر علی پہلوں تے اپنی کالج دی پڑھائی نالے اوہلی رُجھاں پاروں ملاقات کرن نہیں سی آ سکدا' تے مگروں اک وڈے افسر دی دھی نگہت نال اوہدی دوستی اینی ودھی جے شادی کیتیاں بناں کوئی چارا ای نہ رہیا۔ ایس کم نوں وی ناہید نے اپنی سیانف نال انج نبیڑیا جے بہادر علی جیل وچ ای سی تے اوہنے اوہدے بھرا دا ویاہ اوس وڈے گھر دی کڑی نال کرا دتا تے نال ای اوہدی بھین وی اوسے کڑی دے بھرا نال ویاہ دتی۔

اودھر پنڈ وچ جانو نے اک دن شراب دے نشے وچ شمو دی راہ جاندیاں بانہہ پھڑ لئی تے اوہدے نال زیادتی کرن دی کوشش کیتی۔ شمو نے جا کے تھانے رپورٹ کر دتی پئی جانو نے رزی اوہدی عزت تے حملہ ای نہیں کیتا سگوں شہر وچ سرور صاحب نوں وی اوسے قتل کیتا اے۔ پولیس نے جانو نوں گرفتار کر کے اوہدے کولوں اقبال جرم کرا لیا۔ جدوں جانو نوں عدالت وچ پیش کیتا گیا تے بہادر علی نوں بری کیتے جان دا حکم ہوگیا۔ اوہنوں جیل دے پھاٹک توں باہر ناہید پئی اڈیکدی سی تے اوہدے نال کمالا سی' جینوں اوہنے بھولے بھاء دس دتا سی کہ اوہ بہادر علی نال ویاہ کر رہی اے۔ پر بہادر علی دے آون تے اوہدیاں تے کمالے دیاں گلاں سن کے اوہ پریشان ہو گئی تے اوہنوں سُجھ گئی پئی بہادر علی ولوں کدی وی اوہدا نہیں ہو سکدا۔ ایسے پریشانی دی حالت وچ موٹر چلاندیاں اوہنے اک درخت نال ٹکر جا ماری تے اوہ ایس حادثے وچ جان ہار گئی۔ بہادر علی ڈاڈھا بھڑ ہویا تے کجھ دناں علاج مگروں اوہدی اک لت وڈھنی پئی۔

بہادر علی نے کمالے ہتھ تاجو نوں سُنیہا گھلیا پئی میں ہُن تیرے قابل نہیں رہیا' پر تاجو نوں بہادر علی ہر حالت وچ منظور سی۔ اوہنے صدقوں موںہہ نہ موڑیا۔ بہادر علی کجھ دن بھرا دے گھر کٹے' پر فیر اوہ اپنی مغرور بھابی دے سلوک توں تنگ آ کے پنڈ ول نکل ٹُریا۔ اوہدی ماں پہلوں ای نونہہ دی بدسلوکی توں موت راہیں نجات حاصل کر چکی سی۔

پنڈ وچ بہادر علی دے دوست کمالے اک عجب کھیڈ کھیڈی۔ اوہ نجومی دا بہروپ بھر کے شمو دے بُوہے تے گیا تے اوہدے اتے اوہنے اجیہا سایہ پایا جے اوس اقرار کر لیا پئی گامو نے ماجھے تے بہادر علی دی دشمنی پان لئی اوہدے کولوں شازی نوں زہر ملیا ہویا پانی پلوایا سی' جیہڑا پی کے اوہ مر گئی سی۔ ایہہ سُن کے کمالا اپنی اصلیت ظاہر کر دیندا اے تے شمو نوں آکھدا اے پئی اوہ جا کے ماجھے نوں گامو دی ساری حقیقت دس دے۔

ماجھے نوں گامو نے ایہہ پٹی پڑھائی جے اوہ پستول لے کے پپل والے کھوہ تے جائے' جتھے بہادر علی تے تاجو پیار دیاں پینگھاں پے پاندے نیں۔ ماجھا غصے نال بھریا ہتھیار ہتھ کر کے گھوڑے تے سوار ہوگیا۔ اگوں آوندی شمو دی اوہنوں ویکھ لیا' پر اوہ ماجھے نوں ڈک نہ سکی تے اوہدے مگر مگر نس لگ پئی۔ ماجھے نیڑے جا کے گولی چلا دتی جیہدے نال اوہدی بھین تاجو تھیہہ تے ای جان دے دتی۔ بہادر علی اوہدی لاش کول بیٹھا اتھرو کیرا رہیا۔ اینے چر نوں شمو وی اپڑ گئی تے اوہنے ماجھے نوں دسیا پئی شازی دا قاتل پہلوں گامو تے فیر اوہ آپ ہے۔ بہادر علی دا شازی دی موت وچ کوئی دوس نہیں۔ ایہہ سُن کے شمو نوں وی مار دتا۔ اوتھوں پرت کے ماجھا پنڈ آیا تے گامو نوں اوہدے پیو سمیت مار دتا۔ اوددوں پچھے اوہنے اپنے آپ نوں گولی مار کے ختم کر دتا۔

اخیر وچ مقدراں دے مارے بہادر علی نوں تاجو دی قبر اتے دعا منگدیاں وکھایا گیا اے۔ ایہہ اوس ویلے' جدوں اوہ اکلا رہ گیا اے' پنڈ دے بندے اوہدے دوالے اکٹھے ہوندے نیں تے اوہنوں بلا مقابلہ اپنا کونسلر چُن لیندے نیں۔

ایہہ ناول حادثیاں دے سہارے غیر منطقی واقعات اتے اساریا گیا اے۔ فلمی انداز دی کردار نگاری تے اک مزاحیہ کردار دے وادھے نال ناول دی ادبی سطح

تھلے آ گئی اے۔ پنڈ دی وسوں دا نقشہ البتہ حقیقت دے قریب اے۔

آغا اشرف دے ناول "دل اک دیوا" "سکا پتر تے ہوا" "مرلی تے موتیے دا پھل" "جیب کترا" تے "سوچ سمندر" چھاپے چڑھ چکے نیں۔

"دل اک دیوا" ایہہ ناول دی بُنت دی بجائے ڈرامے دی تکنیک تے لکھیا گیا اے۔ ایس دی کہانی اک پاگل عظمت دے آلے دوالے گُھمدی اے' جیہڑا پاگل خانے توں نسیا ہویا اے۔ قیام پاکستان توں پہلاں اوہ فلماں وچ اداکاری کردا سی۔ پاکستان بنیا تے اوہ لہور آ گیا تے اپنے ساتھی اداکار عشرت کول رہن لگ پیا۔ نال دی کوٹھی وچ ایک سیٹھ دی دھی نرگس رہندی سی۔ ایہنوں اوہدے نال پیار ہو گیا تے رقابت دے جذبے توں مجبور ہو کے عظمت اپنے دوست عشرت نوں مار دتا۔ عظمت پچھتاوے نال پاگل ہو گیا۔ اوہنوں پاگل خانے لے گئے پر اوہ اوتھوں نس آیا۔ راہ وچ اوہنے نرگس دے باپ سیٹھ نوں ڈاکواں توں بچایا۔ سیٹھ اوہنوں اپنے گھر لے گیا۔ اوتھے اوہنے نرگس نوں ویکھیا تے اوہدا پاگل پن کُجھ گھٹیا' پر جدوں اوہنوں پتہ لگا جے نرگس نوں وی پاگل پن دے دورے پیندے نیں تے اوہ فیر تشدد کرن تے اُتر آیا۔ اخیر پاگل خانے دے سپاہی آ کے اوہنوں پاگل خانے لے جاندے نیں۔

ناول انج ای حادثیاں تے بے تُکیاں گلاں دے سہارے ٹُردا رہندا اے۔ ایہدے وچ کوئی کشمکش نہیں وکھائی گئی۔ مکالمے وی عامیانہ سطح دے نیں' البتہ ڈرامائی انداز دلچسپ اے۔

"سکا پتر تے ہوا" ایہہ "سوچ سمندر" ناولاں دے مجموعے دا پہلا ناول اے' جیہڑا خورشید بک ڈپو' اردو بازار لہور نے 1985ء وچ چھاپیا۔ ایس مجموعے دے ہور ناول نیں "مرلی تے موتیے دا پھل' جیب کترا تے سوچ سمندر۔"

ایس دا ہیرو اک مصور عرفان آذر تے ہیروئن ایک سیٹھ دی لاڈلی دھی عذرا علیم اے۔ دوویں اک دوجے نال پیار کردے نیں' پر جیس طرح اوہناں دے معاشرتی مقام وچ فرق اے اوسے طرح اوہناں دیاں طبیعتاں دی وکھو وکھ نیں۔ عرفان انسان دا دکھ ونڈنا اپنی زندگی دا مقصد سمجھدا اے تے عذرا انساناں نوں وی منڈی وچ رکھیا ہویا وکاؤ مال سمجھدی اے۔ ایسے کر کے جدوں عرفان اوہدیاں دتیاں ہوئیاں ساریاں آسائشاں دی پرواہ نہ کر دیاں ہویاں روز اک تپ دق دی مریضہ

نرگس دی تیمار داری واسطے سینی ٹوریم چلا جاندے اے تے اوہ انتقام دی اگ وچ سڑ بل جاندی اے۔ عرفان وچ اوس بیمار لڑکی واسطے ہمدردی دا جذبہ جاگدا اے تے اوہ اوہدی دکھ بھری کہانی سُن کے اینا متاثر ہوندا اے جے اوہ اپنے آپ نال وعدہ کردا اے کہ اوہ اوہنوں زندہ رہن دی ہمت دے گا۔

عرفان اوس لڑکی دی تصویر بناندا اے تے اوہ ایہہ تحفہ حاصل کرکے پہلی وار خوش ہوندی اے۔ ایس طرح نرگس عرفان دی دلداری دی وجہ نال ول ہون لگ پیندی اے تے عرفان ایہہ ارادہ کر لیندا اے پئی کجھ دناں نوں اوہنوں ہسپتال توں لیا کے اوسے آرٹ گیلری وچ رہن دی تھاں دے گا' جیہڑی گیلری عذرا علیم نے اوہنوں پینٹ کرن تے رہن واسطے دتی ہوئی سی۔ پر ایس ارادے دی خبر ملدیاں ای عذرا غصے نال پاگل ہو جاندی اے۔ ایس جھگڑے وچ عرفان تن دن سینی ٹوریم نہیں جا سکدا تے بیٹھا سوچدا رہندا اے۔ اخیر اوہ عذرا نوں چھڈ کے نرگس کول جان دا فیصلہ کر لیندا اے۔ اوہ پریشانی دی حالت وچ موٹر تے ہسپتال جا رہیا ہوندا اے جے ساہمنیوں آوندے اک ٹرک نال ٹکر ہو جاندی اے اوہ مر جاندا اے۔ نرگس وی' جیہڑی تیز ہوا دے ساہمنے اک سُکے پتر وانگر سی' ٹہنیوں ٹُٹ کے ڈگ پیندی اے۔

"مُرلی تے موتیے دا پُھل" ایہہ اک پاگل خانے دے کرداراں دی کہانی اے۔ ایہناں کرداراں وچ اک اپنے آپ نوں فلمی ہیرو سمجھدا اے' دوجا جاسوس بنیا پھردا اے' جیہنے اک بڑی قیمتی تصویر دی چوری پھڑنی اے۔ اک ہور نامور نجومی ہون دے وہم وچ اے تے چوتھے پاگل نوں مصوری دا جنون اے۔ ایسے طرح پنجواں پاگل مُرلی وجاندا رہندا اے۔ ایہہ سارے رل کے پاگل پُنے دیاں گلاں کردے نیں جیہناں وچوں ہوش دیاں گلاں دے اشارے وی ملدے نیں۔ مُرلی وجاون والا اپنے پیار دی وارتا سُناندا اے تے سارے اپنا اپنا فلسفہ بگھاردے نیں۔ آپس وچ گل گل تے جھگڑا وی ہوندا اے۔ اخیر وچ جاسوسی کرن والا پاگل اک ہور پاگل تے تصویر چران دا قصور دھر کے اوہنوں قابو کرن دی کوشش کردا اے۔ ایس دنگے وچ مصور پاگل نوں چھری کھوبھ دتی جاندی اے۔ پچھوکڑے مُرلی دی اواز گُھمن گھیریاں کرا [illegible] ہوندی اے تے اگلا ڈگدیاں ہویاں آکھدا اے۔ کجھ سمجھ نہیں آوندا۔

ایڈی وڈی دنیا بنا کے ایہناں ساراں چیزاں ضائع کرن دا مقصد کیہ اے؟ موتیئے دا پھل تے مُرلی ای کافی سی۔ یاں فیر ودھ توں ودھ اک پاگل خانہ۔ تے انج ایہہ کھلی ڈُھنت دا انکا ناول مُک جاندا اے۔

"جیب کُترا" ایہہ اک غریب تے بے روزگار نوجوان شرفو دی کہانی اے' جیہڑا زندگی دیاں اوکڑاں توں تنگ آ کے خود کشی کرنا چاہندا سی جے اوہدی ملاقات اک جیب کُترے بشیرے بلیڈ نال ہو گئی۔ تے اوہنے شرفو نوں اپنے دھندے وچ شریک ہون دی صلح ماری' جیہڑی اوہنے اپنیاں تھڑاں ہتھوں مجبور ہو کے من لئی' کیوں جے اوہدی بیوی سخت بیمار سی۔ مالک مکان نے کرایہ ادا نہ کر سکن پاروں گھر خالی کرن دی دھمکی دتی ہوئی سی تے اوہنوں نوکریوں جواب ہو گیا سی' پر شرفو نے اپنے دھندے دی حقیقت اپنی بیوی توں چھپائی رکھی' کیوں جے اوہدی بیمار بیوی نے اوہنوں ڈراوا دتا سی پئی جے کدی اوہنے کوئی بھیڑا کم کیتا تاں اوس نے (اوہدی بیوی) اوسے دن مر جانا اے۔

شرفو نوں اوہدا استاد اک ایکٹریس دا پرس غائب کرن دی ہدایت دیندا اے۔ ایہہ ایکٹریس اک ہوٹل وچ رہندی اے۔ شرفو اوہدے مگر لگ جاندا اے تے اوہنوں ایہہ اندازہ ہو جاندا اے پئی ایکٹریس کول اوہناں دناں وچ اینی رقم وی نہیں جے اوہ اپنا ہوٹل دا بل ای ادا کر سکے' پر تھوڑے ای دناں بعد اک بندہ اوہدے کمرے وچ آوندا اے' جیہدے ہتھ وچ اک بریف کیس اے۔ شرفو چُھپ کے ایس بندے تے ایکٹریس دیاں گلاں سُندا اے تے اوہنوں پتہ چلدا اے پئی ایہہ بندا اک سمگلر اے' جیہڑا بڑا مال کما کے باہروں آیا اے تے ہُن ایس ایکٹریس نال ویاہ کرنا چاہندا اے۔ پر جدوں ایکٹریس نوں اوس بندے دے گندے کاروبار دا پتہ چلدا اے' اوہ ویاہ کرن توں انکار کر دیندی اے تے دھمکی دیندی اے اوہ پولیس نوں اطلاع دے کے اوس سمگلر نوں گرفتار کرا دے گی۔ سمگلر ایہہ سُن کے ایکٹریس اتے حملہ کر دیندا اے تے اوہنوں گلا گھٹ کے مار دیندا اے۔ جدوں سمگلر اوتھوں نسدا اے تے شرفو اوہدا پِچھا کردا اے تے اک جگہ بھیڑ وچ اوہدے ہتھوں بریف کیس کھوہ کے لے جاندا اے۔ اوس بریف کیس وچ سونے دیاں وِیہہ ریٹیاں تے پنجاہ ہزار روپے دے نوٹ ہوندے نیں۔ شرفو سوچدا اے ہُن اوہ پنج ہزار روپے لا کے

اپنی بیوی دا اپریشن کرا سکے گا' تے کاہلی کاہلی ایہہ سارا مال لے کے گھر جاندا اے پر
اوتھے اوہدی بیوی بسترا تے موئی پئی اے۔ اوہنے اپنی گل سچ کر وکھائی اے پئی جیس
دن شرفو نے کوئی بھیڑا کم کیتا' اوہ اوسے دن مر جائے گی۔ شرفو غم نال پاگل ہو جاندا
اے تے بریف کیس وچوں نوٹ کڈھ کڈھ کے پھاڑن لگ پیندا اے۔ فیر اوہ بریف
کیس دی اوتھے ای سٹ کے تھانے جا حاضر ہوندا اے۔ اوتھے اوہ تھانیدار نوں
ساری کہانی سُناندا اے تے آکھدا اے پئی اوہ دی اپنی بیوی دا قاتل اے' ایس کر کے
اوہنوں پھانسی دی سزا دوائی جائے۔ تھانیدار بُھبھاں مار مار روندے شرفو نوں تک
کے سوچن لگ پیندا اے۔ "ایہناں مجبوریاں نوں روکن دا' ختم کرن دا کیہ قانون
اے؟ جیہڑیاں راہو راہی جاندیاں انساناں نوں کُراہے لے جاندیاں نیں۔"

"سوچ سمندر" جس ناولٹ دے عنوان اتے ایس مجموعے دا ناں رکھیا گیا
اے' اوہ سب توں مختصر اے۔ سگوں ایہہ آکھنا چاہیدا اے پئی نو صفحیاں اتے پھیلی
ہوئی کوئی افسانوی تحریر ناول اکھوان دا حق نہیں رکھدی' البتہ ایہنوں طویل مختصر
افسانہ آکھیا جا سکدا اے۔ "سوچ سمندر" اک Monologue دی صورت وچ لکھی
ہوئی کہانی اے' جیہدے وچ ہیرو اپنے آپ نال پرانیاں یاداں پیا دہراندا اے۔
اوہدی چِنتا ایہہ اے پئی 1947ء دی ونڈ دے فساداں وچ اوہدی اکو اک بھین نجمہ
بلوائی غیر مسلم چک کے لے گئے تے اوہ دکھ تے نموشی دا ایہہ مسئلہ اجے تائیں نہیں
جھل سکیا۔اوہ اپنی بھین نوں بچا نہیں سکیا' کیوں جے مہاجراں دے قافلے اتے حملے
وچ اوہ ڈاڈھا بھٹڑ ہو گیا سی۔ فیر سوچ دی اک ہور لہر آوندی اے تے وکھایا جاندا
اے پئی نجمہ اک طوائف دے روپ وچ کوٹھے تے بیٹھی اے۔ اوہدے دو گاہکاں
اک سکھ تے اک مسلمان وچ جھگڑا ہو جاندا اے تے مسلمان سکھ نوں چھُرا مار دیندا
اے۔ نجمہ جیہڑی اوس روپ وچ گیتا بائی اکھواندی اے' ایس واردات توں بعد
اوس مسلمان نال نس کے کراچی آ جاندی اے تے ایتھے آ کے وی اوہو دھندا
شروع کر دیندی اے۔ اخیر وچ اک ہور سوچ لہر راہیں دسیا جاندا اے جے ناول دے
ہیرو نے اک سکھ کڑی نوں غنڈیاں کولوں بچا کے اپنے کول بھیناں وانگر رکھیا اے
تے جدوں دوواں پاسیوں مغویہ عورتاں دی بازیابی واسطے کمیشن اودھر آوندا اے۔
اوہ گوربخش کور نوں کمیشن دے سپرد کر دیندا اے تے آکھدا اے پئی اوہ اودھر

کے اوہدی بھین دا گھرا کھوج کڈھے تے اوہنوں ایدھر گھلن دا جتن کرے۔ پر اوہ نہیں جاندا پئی نجمہ تے کراچی اپڑ کے دھندا کر رہی اے۔ اوہنوں ایہہ وی نہیں پتہ چلدا پئی گور بخش کور نوں وی اک ایسا پھُرتا ملیا اے، جنہے اوہنوں گیتا بائی دی تھاں اوسے کوٹھے تے بٹھال دتا اے۔

اعجاز الحق دا لکھیا ہویا ناولٹ "گھُسکے پانی" 1975ء وچ چھپیا۔ بانوے صفحیاں دی ایس کتاب نوں صحیح طور تے ناول دا ناں نہیں دتا جا سکدا، کیوں جے نہ ای ایہدا کوئی پلاٹ اے تے نہ ای کردار عمل راہیں اُبھر کے ساہمنے آوندے نیں۔ اسیں ایہدے وچ کجھ ناں پڑھنے آں پر ایہناں ناواں نوں جسم دین دی ضرورت نہیں سمجھی گئی۔ "پہلا اکھر" دے سرلیکھ ہیٹھ مصنف نے لکھیا اے پئی ایتھے اوہنے جو لکھنا سی اوہ گواچ گیا اے، ایس کر کے اوہ گواچے حرفاں دی تھانویں کجھ کوتاواں دے رہیا اے تے اوہدوں اگے کنکھجورا۔ بے ویلا۔ چھنکنا۔ ایویں ای اج۔ ڈور، تے ہنیرے وچ خدا دے عنواناں تھلے چھ کول لیکھ دتے گئے نیں۔

ایس کتاب وچ پنجاب دیاں تھڑاں نوں موضوع بنایا گیا اے۔ ایہدے وچ جیدی دا کردار پنجاب دی نمائندگی کردا اے تے اگے جا کے اوہدے اندروں ای اک ہور کردار جیجی ظاہر ہوندا اے۔ باقی دے کردار شفیق، اکرم، افضل تے ذوالفقار باہروں آئے اوہناں لوکاں دے نمائندے نیں، جیہڑے 1947ء دی ملکی ونڈ مگروں ایس صوبے آ کے وس گئے۔ ایہناں کرداراں دے مُہاندرے ناول وچ انج وکھائے گئے نیں۔

پنجاب واسی: کل دنیا دا مورکھ پنجاب وچ کٹھا ہو گیا سی۔ ایہہ مورکھ اپنے وریاں دا اپنے خلاف پروپیگنڈا سُن سُن کے آپ ای اپنے آپ نوں گاہلاں کڈھن لگ پئے سن۔ گاہلاں کڈھن وچکار اوہ ایہہ گل بھُل جاندے سن جے اوہ وی پنجابی نیں۔

افضل: چغل خوری تے بندیاں نوں آپس وچ لڑان دی اوہنوں بڑی پریکٹس سی۔ سماج ٹھیک ہو جاندا تے اوہنوں بڑی دقت ہونی سی۔ اوہدی تمنا سی جے سماج ہمیش ای وگڑیا رہوے۔

شفیق : شفیق جنسی روگی سی۔ اوہ حیاتی دے ہر مسئلے نوں اپنے روگ دے حوالے نال ویکھدا سی۔

ذوالفقار : ذوالفقار خصلت تے جسم دے لحاظ نال اک اجیہا کیڑا سی' جیہنوں ویکھ کے الٹی آن نوں کرے۔ کسے ویلے رنگ وٹا کے ٹھوئیں وانگ ڈنگ ماردا سی۔

بے ناں کردار : کجھ کرداراں دے کوئی ناں نہیں سن' پر اوہ سماج وچ اپنے نجس پرچھانویں پارہے سن۔ ایہہ کیریکٹر چھبی ورھیاں توں پنجاب وچ رہ رہے سن' پر اوہناں نوں پنجاب دی ہر چیز نال نفرت سی۔ اوہ اپنی نفرت کدی لکاندے وی نہیں سن۔

جیدی : جیدی دے چار چوفیرے ویریاں دا گھیرا تنگ ہوندا جا رہیا سی۔ جیدی نوں دس رہیا سی جے اوہدی موت ہنیری راہواں وچ ای ہونی اے۔ جیدی نے سماج نوں سوارن دا جتن کیتا۔ سماج نہ سوریا۔ جیدی 'مک گا' دیوے وانگ بجھ گیا۔

تبجی : جیدی وچوں تبجی بن کے باہر آ چکیا سی۔ تبجی نے جیدی دے روپ وچ اپنی حیاتی بنان لئی جان توڑ محنت کیتی سی' پر ہیرا پھیریاں دی حیاتی کامیاب سی۔ پرانے تے نویں جیدی دی حیاتی ناکام سی۔ تبجی اپنے خیال لکھ کے در در پھردا سی پر اوہدے خیالاں نوں قانون دے خلاف سمجھ کے کوئی وی چھاپن لئی تیار نہیں سی ہوندا۔

آخر وچ کجھ سوالاں تے کجھ آساں اتے انج گل مکائی اے' خورے تبجی دیاں منگاں پوریاں ہو جاندیاں۔ خورے ریختی والیاں دے تعصب جھڑ جاندے۔ خورے کدی دیس اوہ سورگ بن دا جیہدا سُفنا تبجی نے تکیا سی' جیہڑے سورگ دی نراشا نال جیدی موت نال جا رلیا سی۔ خورے' خورے ناولٹ دے اخیر لے اکھر ایہہ نیں۔ ''کئی ورھے لنگھ گئے۔ اک سویر کجھ مسافراں نے ویکھیا جے سکے پانیاں دے آرکی پلیگو تے ڈگا ہویا لاوا ٹھنڈا ہو چکیا سی۔ لاوے اتے کدھرے کدھرے کائی وی نکل آئی سی۔ مسافر سوچن لگ پئے جے ایتھے ہن کجھ اگے گا۔''

انج ایہہ موکلے تجریدی انداز دا مقصدیت دے مشن نوں ساہمنے رکھ کے لکھیا ہویا پنجابی دا پہلا سیاسی ناول اپنے اخیر نوں اپڑیا۔

"ست گواچے لوک" فخر زمان دا ایہہ علامتی ناول 1975ء وچ چھپیا۔ ایہدے وچ "ست گواچے لوک" پینگھ دے ست رنگاں دے ٹوٹے نیں، جیہڑے ملدے نیں تے پینگھ بندی اے۔ ایہہ وی آکھیا جا سکدا اے جے سماج اک پینگھ اے تے ایہہ اوہدے رنگ نیں۔ انج ایہناں ستاں لوکاں وچ اک سانجھ اے۔ اوہ وکھرے وی نیں تے سانجھے وی۔ ایہناں گواچے لوکاں دی سانجھ گواچن وچ اے۔ اوہناں وچوں دو سوانیاں تے باقی مرد نیں۔ اوہناں دا مسئلہ فرد دی آزادی اے۔

پہلا شخص لاش ورگا سی۔ ایہہ پہلا شخص ہر بندہ ہو سکدا اے۔ اوہنوں وکھرا کر کے نہیں وکھایا گیا۔ پئی اوہ انقلابی اے، صوفی اے، دفتر دا کاما اے کہ لکھاری اے۔ کرداراں دی پچھان ناول نگار دے اپنے ذہن وچ اے تے اوہ تعارف کران لگیاں ایہو جیہے استعارے چھڈدا جاندا اے، جیہناں دی مدد نال پچھانیا جا سکدا اے پئی اوہ کیہڑے کردار دی کہانی سُنا رہیا اے۔ پہلا شخص اوہ بندہ اے جیہڑا ورتیا جان واسطے تیار نہیں۔ سماج دیاں رگرجاں، اوہدیاں بوٹیاں کرنا چاہندیاں نیں پر اوہ مرن توں انکاری اے۔

دوجا کراور اک سوانی اے۔ اوہدا مرد تے اوہدا پتر دوویں اوہدا جثہ چوس رہے نیں۔ اوہ مرد دے ہتھوں استحصال دا شکار ہوندی اے تے انج اوہ گواچ کے آزادی حاصل کر دی اے۔

تیجا شخص اپنی شخصیت نوں مرن مارن دے حوالے نال تلاش کرن دی کوشش کردا اے۔ ایہہ اوہ انقلابی اے جیہڑا انقلاب دے بہانے دوجیاں دا استحصال کردا اے۔ ایتھے چوہے تے کڑکی دے استعارے نال آزادی ایس کردار توں اوہلے ہو جاندی اے تے اوہ سانوں اوہ لڑاکا لگدا اے، جیہنوں آزادی دی جنگ وچ دغا دتا گیا ہووے۔

چوتھا شخص لائبریری دیاں کتاباں روڑھ آوندا اے، جیس توں ایہہ لگدا اے پئی اکھر اوہنوں اوہدی پچھان نہیں دے سکے۔ اوہ ایہو جیہا بندہ اے جیہڑا دماغ توں مُونہہ موڑ کے حواس دے تابع ہو جاندا اے۔ ایس کتھا وچ انسان دے جسم تے

شعور دے دو حصیاں وچ ونڈے جان دا بیان اے تے ساریاں علامتاں تصوف توں لییاں گیاں نیں۔

پنجواں شخص موکلے موکلے بوٹ پائی پھردا اے۔ ایہہ اوہ اے جیہڑا Adjust ہون وچ کامیاب نہیں ہوسکیا۔ اوہ Adjustment دا راہ پھڑدا اے پر اگے جا کے فرار دا رستہ لبھ لیندا اے۔ ایہہ بندہ انساناں وچ ونڈی پان والے سماج دے اندر حالات نال ڈھالیاں جان دے فلسفے دا شکار اے۔

چھیواں شخص اوہ اے' ویلا جیہدا ازلی دشمن اے۔ اوہنے ویلے نوں روکن دی کوشش کیتی پر ناکام رہیا۔ ایہہ بندہ پورے زمانے اتے حاوی ہونا چاہندا اے ایدوں پچھے تھوڑا جیہا وقفہ آوندا اے تے سانوں کھمبے دیاں تاراں نال کاں دی لاش ڈولدی لگدی اے۔ ایہہ موت دی اوہ رسم اے' جیہدے اتے اوہ اکٹھے ہوندے نیں تے کاں نوں مٹی تھلے دب کے اک ہور علامت مکمل کردے نیں۔

ستواں کردار فیر اک سوانی اے' جیہڑی اج دے سماج وچ زندہ اے۔ اوہ ایس سماج دی گواچی عورت اے' جیہڑی آزادی دے غلط تصور دا شکار ہو کے No man's Land بن جاندی اے۔ اوہ مرد دے استحصال دے خلاف احتجاج وچ ساریاں حداں ٹپ جاندی اے۔

ایہہ ست پاتر کہانیاں سناندے نیں۔ پہلی کہانی موکلے بوٹاں والے دی اے' جیہڑا روایت دا غلام ہوگیا' پر زنجیراں اوہدے اندر آزادی دی گرلاندی روح نوں غلام نہ بنا سکیاں۔ غلط شادی نالے دفتر تے گھر دی چکی دے دو پاٹاں وچ پس کے اوہ سودائی جیہا ہوگیا۔ اوہنوں سمجھوتیاں دے کولہو وچ پیڑیا گیا۔ ذاتی زندگی وچ ماں دی خاطر سمجھوتہ تے عام زندگی وچ بیوی دی خاطر سمجھوتہ۔ ایہہ بندہ اخیر کلا رہ جاندا اے' اوہدے سارے سہارے ڈگ پیندے نیں تے اوہ گواچ جاندا اے۔

دوجی کہانی میکانکی انسان دی اے۔ اجوڑ دی شادی تے ماں دے دو سانگھے توں اگے ویلے نوں تکیل پان دی کوشش کیتی جاندی اے۔ ایتھے پنڈولم نوں کھلارن دی علامت توں کم لیا گیا اے۔ انج لگدا اے جیویں ایتھے آ کے عقل تے جنون دیاں سرحداں مل گیاں نیں۔ دوجی کہانی پہلی کہانی ورگی لگدی اے تے دوواں وچ سانجھا مسئلہ بیانیا گیا اے۔

تیجی کہانی وچ کردار اک عام بندے دی تھانویں اک ٹائپ بن جاندے نیں۔ ایہہ تکنیک قرۃ العین دے ناول "آگ کا دریا" وچ ورتی گئی اے۔ ایہہ کہانی شعور تے لاشعور، عقل تے دل دی جنگ دا آلا دوالا بنھدی اے تے ایہدے وچ پنجابی ادب دے کلاسیکی سرمائے توں لابھ حاصل کیتا گیا اے۔ ایس کہانی وچ وجودیت دی تحریک دے انگ دسدے نیں۔ اتھے آکے گل ایس سوال اتے آمکدی اے۔ وہ مارن والے کون سن؟ تے جواب اے۔ اک ٹیری الٹی لٹک گئی۔ اک شترمرغ اپنی سر ریت وچ چھپا لیا۔

چوتھی کہانی مشہور تاریخی واقعے توں شروع ہوندی اک۔ اک بادشاہی دے منکر دا جیون، نابری، جنگ تے پھانسی۔ انج انقلاب دا سفر جاری رہندا اے۔ سارے پاتر رل کے نعرہ ماردے نیں۔ انقلاب زندہ باد۔

پنجویں کہانی چائے خانے وچ کُھلدی اے، جتھے گلاں دے لچھے مونہوں نکل نکل کے ساہمنے ڈھیریاں بنے ہوئے نیں۔ ایہہ پچھلی کہانی دے کرداراں دے پرچھانویں نیں، جیہناں دی اصل گواچ گئی اے۔ ایہہ انقلاب دے تصور اتے لیک پھیرن دا عمل اے۔

چھیویں کہانی پرانے سماج وچ عورت دے دکھ دی کہانی اے۔ اتھے عورت نوں اپنے توں ودھ وڈیاں طاقتاں نال لڑن دا حوصلہ کردیاں وکھایا گیا اے۔ پنجاب دی رومانی داستاناں دے حوالے دے کے ایمائی انداز ورتیا گیا اے۔

ستویں کہانی وچ اجو کے زمانے دی عورت دی وارتا اے۔ اک پاسے اوہنوں بد امنی دا دکھ اے تے دوجے پاسے اوہدے اندر ایہہ احساس جاگ اٹھیا اے۔ میں آزاد آں، میرا سریر آزاد اے۔ مینوں کوئی نہیں ورت سکدا۔ مینوں کوئی قید نہیں کر سکدا۔ پر ایہہ جدید زمانے دی عورت وی گواچ گئی۔ اخیر تے بینگھ فیر کھلر جاندی اے۔ ستے لوک راہو راہی پے جاندے نیں۔

"اک مرے بندے دی کہانی"۔ فخر زمان دا ایہہ دوجا ناول اگست 1977ء وچ ادارہ اشاعت ادب لہور نے چھاپیا۔ ایہہ تیجی دنیا وچ عام منکھ دے ٹٹے خواباں دی کہانی اے، جتھے سامراج دے چلے جان مگروں وی اوہدے ایجنٹ عام آدمی دا استحصال کردے رہندے نیں۔ ایہہ ساری کہانی خود کلامی دے انداز وچ لکھی گئی

اے۔ "مرن والا" اپنیاں ماپیاں دی Investment دے رُوپ وچ ساہمنے لیاندا جاندا اے، جیہنوں پال پوس کے پڑھا لکھا کے کے اُچے گھر ویاہیا جائے تے فیر کے اُچی تھاں اپڑایا جائے۔ پر اوہ اوہناں دیاں آساں امیداں اتے پانی پھیر دیندا اے۔ اوہ گھر وچ تے دفتر وچ وی Misfit سی۔ اوہ ساریاں دھراں واسطے گھاٹے دا سودا سی۔ اک کڑی دی اوہنوں پیار دے ناں تے گنی پگ وانگر ورتیا۔ کفن وچ اک ہور گنڈھ وج گئی۔ فیر ہندوستان دی آزادی دی جنگ نوں کرکٹ دے میدان وچ رکھ کے وکھایا گیا، جتھے اک پاسے اوڈوائیر، ڈائیر تے برکلے جیے کھلاڑی نیں تے دوجی ٹیم وچ کھرل، قیانہ تے بھگت سنگھ جیے کھلاڑی۔ مقابلہ بڑا سخت اے، ایسے حوالے نال کاما گاٹا مارو جہاز دے مسافر آزادی پسنداں دے دھماکے تے جلیانوالہ باغ دا قتل عام ساڈیاں نظراں ساہمنیوں گزر دا اے۔ پنجاب دی تاریخ وچ نابری تے انقلاب دیاں تحریکاں دے جھلکارے وکھائے جاندے نیں۔ سیاسی حوالیاں نال کجھ ہور کردار وی ساہمنے آوندے نیں۔ عوام نوں دھوکا دین والا لیڈر، جیہدا کاروبار ای سیاست اے، ان بھول کسان، جیہڑا انقلاب آون دی جھوٹھی خبر تے یقین کر لیندا اے، تے اوہ سیاست دان، جیہڑا نیکی تے مذہب دی تلقین کردا اے، پر اپنیاں نفسانی خواہشاں دا غلام اے۔ انگریزی حکومت دے فوجیاں تے اہل کاراں دے دیسی باشندیاں اتے ظلم تے سیاست داناں دی کرسی واسطے جنگ دا وی حوالے دتا گیا اے نالے ایہہ وی دسیا گیا اے پئی مرکزی کردار نے اپنی بے بسی توں تنگ آ کے اپنے مُنھ اُتے تیل تروکیا تے ماچس دی تیلی وِکھا دتی۔ جدوں حالت اُکا نازک ہو گئی تے ڈاکٹراں، سوجھوا ناں تے سیاست داناں اوہنوں مُکا دین دا فیصلہ کیتا۔ اوہنوں ٹیکہ لا دتا گیا۔ اوہدیاں اکھاں "آئی بینک" وچ رکھ دتیاں گئیاں۔ جدوں اوہ اکھیاں اک دانشور نوں لائیاں تے اوہنوں بندے رُکھ، جانور، پکھیرو تے کتاباں، ہور ہور تکن لگ پئیاں۔ جدوں اوہنوں قبرے پایا گیا تے ولا بھٹی، احمد خان کھرل تے بھگت سنگھ اوہدے سرہانے دیوا بالن آئے۔ قبر اتے ایہہ کتبہ لکھیا ہویا سی۔

میں وی جھوک رانجھن دی جاناں، نال میرے کوئی چلے

"بندی وان" فخر زمان دا تیجا ناول اے، جیہدے وچ دوجے مسلیاں دے نال نال اپنے دیس دے سماجی تے سیاسی حالات نوں موضوع بنایا گیا اے۔ ایس ناول

وچ علامتی انداز ورتیا گیا اے۔ پہلوں ایہہ ناول 1981ء وچ گورمکھی اکھراں وچ امرتسر (بھارت) توں چھپیا' فیر 1984ء وچ ایہہ فارسی اکھراں وچ لہوروں چھپ کے ساہمنے آیا۔ کہانی دا مرکزی کردار "زیڈ" اے ' جیہڑا کدی بندی وان دے روپ وچ ظاہر ہوندا اے تے کدی "زیڈ" دے روپ وچ - کئی تھانواں تے دوویں کردار جذب ہو جاندے نیں۔ قیدی زیڈ نوں حکومت دے سربراہ دی ہدایت اتے قتل دی سازش دا ملزم قرار دتا جاندا اے۔ ایہدے واسطے روزنامچے وچ تبدیلی کرکے نویں FIR درج کیتی جاندی اے' کیوں جے زیڈ حکومت دے مخالف گروہ نال تعلق رکھدا اے۔ ناول دا انجام ایہہ وکھایا گیا اے جے زیڈ نوں پھانسی دتی جاندی اے۔

گورمکھی ایڈیشن دے دیباچے وچ کرنیل سنگھ تھند نے لکھیا اے۔

"بندی وان دا مرکزی کردار زیڈ اے' جیہڑا اکو سمے کئی روپاں وچ وچر رہیا اے۔ زیڈ ناول دا ہیرو ہون توں اڈ بندی وان ہے' بھٹو ہے اتے فخر زمان ہے۔"

"بندی وان" ستارویں پکھوں سیاسی پس منظر دا ناول اے تے ایہدے وچ پاکستان دے سابق وزیر اعظم ذوالفقار علی بھٹو دے مقدمے نوں بنیاد بنایا گیا اے' جیہڑا لہور ہائی کورٹ تے سپریم کورٹ وچ چلدا رہیا۔ ایہہ ناول فخر زمان دی سیاسی تے جذباتی وابستگی دا کُھلا اظہار اے۔ ایہدا پچھوکڑ اک خاص نظریے تے جماعت دی سیاست ہون کر کے ادب وچ وی ایہہ ناول اختلافی حیثیت رکھدا اے۔

"اک انکھی دھی پنجاب دی" نادم عصری دا ناول اے۔ ایہدا دیباچہ چودھری محمد بشیر گورایا لکھیا' جیہدے وچ اوہناں مصنف بارے ایہہ رائے دتی اے۔

"نادم عصری ایس کتاب وچ صرف انکھی ای نظر نہیں آوندا' اوہ دیس دا رکھوالا قوم پرست تے ملک دا صحیح ہمدرد دسدا اے۔ نالے جاپدا اے پئی اوہ معاشرے دی ہر برائی دا ڈٹ کے مقابلہ کرن لئی تیار اے۔"

"اک انکھی دھی پنجاب دی" دا مرکزی کردار اک کڑی حمیدہ بانو اے' زمانہ ملکی ونڈ توں فورا" بعد دا اے تے ایس کہانی دی بنیاد اتفاقی حادثیاں اتے رکھی گئی اے۔ کہانی ایہہ اے پئی اک بے آسرا کڑی (حمیدہ بانو) اپنے ایانے بھرا نال کسے تھاں ٹکانے دی تلاش وچ کوٹھیاں دوالے پئی بھوندی اے۔ اک کوٹھی دے باہر

نکا ویکھ کے اوہدا بھرا پانی پین لگ پیا تے جدوں اوہ پانی پی کے اپنی بھین ول مڑیا' اوسے گھڑی اک موٹر کار کوٹھی وچوں نکلی تے اوہنے بچے نوں ٹکر مار دتی۔ موٹر وچوں اک برقعے والی بی بی باہر نکل کے بچے نوں سنبھالیا' کڑی کولوں اپنے ڈرائیور دی غلطی دی معافی منگی تے دوواں بھرا بھین نوں اندر اپنے گھر لے گئی۔ اندر جا کے اوہنے بچے دی مرہم پٹی کیتی تے ٹیکہ لا کے اوہنوں سوا دتا۔ ایہہ گھر دی مالکن جوان عمر دی سوہنی شکل نیک خصلتاں والی بی بی اے تے اج کل اپنے پنڈوں آ کے نکے بھرا دے گھر ٹھہری ہوئی اے۔ اوہدا بھرا ڈاکٹر اے تے اوہ آپ وی اوہدے کولوں مرہم پٹی تے ہور نکا موٹا علاج معالجہ کرن دی جاچ رکھدی رہندی اے۔ جدوں اوہ بی بی جیہدا ناں مریم اے وسدی اے جے اوہدا بھرا دا ناں افضل اے تے ایہہ گن کے اوہ کڑی حمیدہ بانو زار قطار رون لگ پیندی اے۔ جدوں اوہ بی بی اوہنوں انج دکھی ہون دی وجہ پچھدی اے تے حمید بانو اپنی ایہہ وارتا سناندی اے۔

"میرے ابا جی جالندھر شہر دے اک کالج وچ دینیات دے پروفیسر سن۔ میں 1945ء وچ بی۔ اے دا امتحان پاس کیتا۔ جدوں پاکستان دی تحریک نے زور پکڑیا تے پڑھیاں لکھیاں کڑیاں اک انجمن بنا کے مسلماناں دے وکھرے وطن واسطے کم شروع کر دتا۔ نیز ہندو مسلم فساد شروع ہو گئے۔ اودوں میرا نکا بھرا افضل ڈاکٹری دی تعلیم حاصل کر دا سی۔ جدوں اسیں اپنے دادا جی دی وفات اتے پنڈ گئے تے افضل اپنے اک دوست دی ماں دی بیماری دے سلسلے وچ پچھے رہ گیا۔ چار دن بعد اوہدا دوست محسن میرے بھرا نوں بے ہوشی دی حالت وچ چک کے لیایا۔ جدوں افضل نوں ہوش آیا تے اوہنے دسیا پئی' بلوائیاں حملہ کر کے محسن دے گھر نوں اگ لا دتی تے اوہدی بیمار ماں' جوان بھین تے نکا بھرا سارے اندرای سڑ کے سواہ ہو گئے۔ ایہہ گن کے ساریاں رل کے محسن نوں روک لیا۔ کجھ چر نوں اوس پنڈ اتے وی وریاں حملہ کر دتا تے محسن اپنی جیپ وچ سارے خاندان نوں بٹھا کے وڈی سڑک ول لے ٹریا۔ پر کجھ فاصلے اتے سڑک تے لکڑیاں دا ڈھیر لا کے رکاوٹ کھڑی کر دتی گئی سی' جیہنوں ہٹان واسطے جدوں افضل تھلے اتریا تے اک پاسے چھپے ہوئے بلوائیاں دی بندوق وچوں نکلی ہوئی گولی افضل دے سینے توں پار ہو گئی۔ اک ہور گولی افضل دی ماں دی حیاتی مکا دتی۔ کجھ دور جا کے کسے نوک دار چیز دے لگن نال اگلے پہیاں دے

دوویں ٹار پاٹ گئے تے جیپ رک گئی۔ محسن کچی زمین کھود کے افضل تے میری ماں نوں دبا دتا۔ اتوں اک پناہ گیراں دا قافلہ آ گیا تے محسن' ابا جی' میرا ایہہ نکا بھرا تے میں اوس قافلے وچ شامل ہو گئے۔ راہ وچ ورھدے مینہ وچ کھلے اسمان تھلے راتاں لنگھان پاروں ابا جی نوں نمونیہ ہوگیا۔ جدوں اوہناں دا اخیری وقت آ گیا تے اوہناں محسن نوں وصیت کیتی جے اوہ اک بھرا وانگر میری حفاظت کرے تے مینوں میرے منگیتر نواز احمد کول پہنچا دے۔ایہہ آکھ کے اوہ سانوں روندیاں چھڈ کے ٹُر گئے تے قافلے والیاں اوہناں نوں اک رُکھ ہیٹھاں ٹویا کڈھ کے دب دتا۔"

واہگا سرحد پار کر کے محسن لہور وچ سستے کرائے دا اک نکا جیہا مکان لے کے حمیدہ تے عزیز نوں اوہدے وچ رکھیا تے آپ اپنی روزی دا پربندھ کرن دے نال نال نواز احمد دی بھال وی کردا رہیا۔ حمیدہ بانو "اخلاق سُدھار پرھیا" دے پرچے واسطے کہانیاں لکھ لکھ کے تھوڑی جیہی رقم کما لیندی سی۔ اک دن جدوں محسن اپنی تلاش دے سلسلے وچ اخبار "حق نواز" دے دفتر گیا تے اوہنوں اوتھے اپنا اک پرانا دوست ارشاد احمد مل پیا۔ ایہہ بندہ ہُن اک ہوٹل دا مالک تے امیر آدمی سی۔ اوہ محسن نال وعدہ کردا اے پئی نواز احمد نوں لبھن وچ اوہ اوہدی مدد کرے گا۔ اوہ دوجے دن کجھ اخبار نویساں نوں بلا کے نواز احمد دی تلاش دا پروگرام وی بناندا اے۔ اوودوں اگلے دن اوہ اخبار نویساں دے اصرار تے اپنی شادی دی خوشی وچ دعوت دین دا اعلان کردا اے تے محسن نوں حمیدہ بانو نال دعوت وچ آون دا سدا دیندا اے۔ دعوت والے دن اک بازاری عورت یاسمین ارشاد احمد دی بیوی بن کے آپ حمیدہ بانو نوں دعوت تے آون دی تاکید کرن اوہدے گھر آئی۔ محسن حمیدہ بانو تے عزیز ارشاد احمد دی موٹر وچ شہروں کجھ دور اک بے رونق جیہے علاقے وچ لے جائے گئے۔ ایہہ اک سازش سی' جیہدے ذریعے ارشاد احمد حمیدہ بانو دی عزت تے حملہ کر کے اپنی پرانی ہوس پوری کرنا چاہندا سی۔ پر یاسمین' جیہڑی ایس سازش وچ ارشاد احمد نال شریک سی' حمیدہ بانو دے گھر اوہدی لکھی ہوئی کتاب پڑھ کے اینی متاثر ہو چکی اے جے ہُن اوہنے ہر صورت حمیدہ بانو دی آبرو دی حفاظت کرن دا فیصلہ کر لیا اے۔ اودھر ارشاد احمد تے اوہدے نقلی اخبار نویس ساتھی محسن نوں دھمکیاں دیندے رہے پئی اوہ ارشاد احمد نال حمیدہ بانو دے نکاح وچ کوئی رکاوٹ نہ

پاوے۔ ایس گل تے فساد پے جاندا اے تے ارشاد احمد دا اپنا راکھواں بندہ بشیر نقلی مہماناں دی خوب پٹائی کردا اے۔ یاسمین حمیدہ نوں اپنا برقعہ پوا کے نسا دیندی اے تے محسن وی اوس گناہ دے اڈے توں نکل کے حمیدہ کول پہنچ جاندا اے۔

ارشاد احمد ہُن اک ہور چال چلدا اے۔ اوہنے اپنے ڈیرے تے موقعہ کڈھ کے محسن دے بریف کیس وچ اک موتیاں دا ہار پا دتا سی۔ محسن دے واپس گھر آون توں تھوڑی ای دیر بعد پولیس لے کے خانہ تلاشی واسطے پہنچ جاندا اے تے محسن اتے اپنے قیمتی ہار دی چوری دا الزام لاندا اے' پر اوسے ویلے یاسمین دی اوتھے پہنچ جاندی اے تے تھانیدار نوں دسدی اے پئی ہار اوہدے کول اے۔ تھانیدار اوہدے ہتھ وچ ہار ویکھ کے لاجواب ہو جاندا اے۔ تھانیدار دے جان توں بعد ارشاد تے یاسمین دے جھگڑے توں حمیدہ بانو نوں پتہ چلدا اے کہ یاسمین اک بازاری عورت اے تے پہلوں اوہ وی ارشاد احمد نال اوہدے خلاف سازش وچ شریک سی' پر ہُن اوہ اوہدا ساتھ چھڈ کے حمیدہ بانو دی حمایت وچ کُھل کے ساہمنے آ گئی اے۔

ارشاد احمد دے ٹُر جان مگروں محسن نوں نواز دی ماں دا خط ملدا اے' جیہدے وچ لکھیا ہویا اے کہ نواز اگست 1947ء دے ہندو مسلم فساداں وچ ماریا جا چکیا اے۔ محسن اتے غم دا پہاڑ ڈِگ پیندا اے تے اوہ اپنے گھر پوڑیاں توں ڈِگ کے مر جاندا اے۔ یاسمین حمیدہ بانو دا ساتھ نبھاون دا وعدہ کردی اے تے اپنا گھر بار چھڈ کے حمیدہ بانو دے نال رہن لگ پیندی اے۔ ایتھے اپڑ کے حمیدہ بانو خاموش ہو جاندی اے۔

جدوں حمیدہ بانو اپنی حیاتی دا دُکھڑا مریم نوں سُنا رہی ہوندی اے تے مریم دا خاوند نالے اوہدا بھرا افضل وی اندر آ کے اک پاسے بیٹھ کے سُنن لگ پیندے نیں۔ نکے عزیز نوں جدوں ہوش آوندا اے تے اوہ افضل نوں اپنا وچھڑیا (مویا) بھرا سمجھن لگ پیندا اے' کیوں جے ایس افضل دی شکل وی اوہدے نال ملدی اے۔ ایہہ ویکھ کے افضل حمیدہ بانو نوں اپنی بھین بنا لیندا اے تے یاسمین وی اوہناں کول آ جاندی اے۔ فیر حمیدہ بانو مریم دے سوہرے پنڈ سلطان پور جاندی اے جتھے مرزا عزت بیگ ڈھیاں زمیناں نیں۔ مرزا عزت بیگ محکمہ پولیس دے ایس ایس پی نیں تے

اوہناں اپنیاں زمیناں دا بندوبست اپنے چاچے دے پتر سلطان بیگ دے سپرد کیتا ہویا اے۔

سلطان پور دے لاگے اچے پنڈ دے ڈاکواں علاقے وچ دہشت پائی ہوئی اے تے مرزا عزت بیگ نوں اوہناں دی گرفتاری دا فرض سونپیا گیا اے۔ حکومت نے اشتہار چھاپیا اے جے ڈاکو چار دن دے وچ وچ لُٹ مار دیاں وارداتاں چھڈ کے اپنے آپ نوں قانون دے حوالے کر دین تاں اوہناں نوں معافی دتی جا سکدی اے نہیں تے سخت کاروائی کیتی جائے گی۔ ڈاکواں دا سردار شیرو تے حکومت دے ایس اعلان توں بعد چوری چکاری دیاں وارداتاں بند کر دین دا فیصلہ کردا اے' پر اوہدا ساتھی نتھو رنگڑ ایہہ گل نہیں مندا تے اپنے ساتھی پر لاتھو دے نال رل کے پولیس مقابلے دا متا پکاندا اے۔ اوہ دوویں پولیس دی دھون نیویں کرن واسطے حمیدہ بانو نوں بے ہوش کر کے عزت بیگ دی حویلی وچوں چک لیاوندے نیں۔ فیر اوہنوں اک گھبارے وچ ڈک کے باہروں جندرا مار دتا جاندا اے کُجھ چر مگروں جدوں اک ڈاکو بندوق دے دستے دیاں سٹاں نال بُوہا توڑ کے اندر آ وڑدا اے تے حمیدہ بانو نوں ہوش آ جاندا اے تے اوہ باری وچوں تھلے وگدی ندی وچ چھال مار دیندی اے۔ جدوں اوہ کنڈھے لگدی اے تے تھکیویں نال بے ہوش ہو جاندی اے۔ سویر ویلے بڈھا پیرو گجر اوہنوں اپنی جوان دھی لاڈو دی مدد نال اپنے کوٹھے دے اندر چک لیاوندا اے۔ جدوں حمیدہ بانو نوں ہوش آوندا اے تے اوہناں پیو دھی نوں اپنی وارتا سناندی اے تے پیرو گجر دی منت کر دی اے جے اوہ اوہدا دوپٹہ لے جا کے عزت بیگ نوں وکھائے تے اوہنوں چھیتی بوہڑن دا سنیہا دیوے۔ پیرو گجر دوپٹہ لے کے نکلدا ای اے جے اوہو چارے ڈاکو اندر آ وڑدے نیں تے اوہ حمیدہ بانو دے نال لاڈو نوں وی چک کے خفیہ سرنگ وچ بند کر دیندے نیں۔

حمیدہ بانو دے اغوا ہون دی خبر سُن کے عزت بیگ پولیس دے متھے ہوئے وقت توں اک دن پہلے ای بڑی وڈی نفری لے کے ڈاکواں اتے حملہ آور ہو جاندا اے۔ اُچے پنڈ دے کول آ کے عزت بیگ سردار شیرو نوں گل بات واسطے بُلاندا اے۔ شیرو سردار پچھ پرتیت کردا اے تے پتہ چلدا اے پئی پچھلی راتیں نتھو رنگڑ تے اوہدے تن ساتھیاں دو عورتاں چک کے خفیہ سُرنگ وچ ڈکیاں نیں۔ مرزا عزت

بیگ شیرو دی مدد نال حمیدہ بانو تے لاڈو نوں خفیہ سُرنگ وچوں برآمد کردا اے۔ پر اوسے گھڑی نتھو رنگڑ تے اوہدے ساتھی حملہ کرکے عزت بیگ نوں پھڑ لیندے نیں تے اک مُرکھ نال بنھ کے گولی نال اڈان لگدے نیں جے حمیدہ بانو جھٹ عزت بیگ دے اگے کندھ وانگر کھلو کے اوہناں نوں وطن دی مٹی، عورت دے تقدس تے پنجاب دے جواناں دی انکھ بارے یادگیری کراندی اے۔ ایس تقریر دا ایہہ اثر ہوندا اے پئی نتھو رنگڑ تے اوہدے ساتھی مرزا عزت بیگ دیاں مشکاں کھول کے اوہنوں آزاد کردیندے نیں تے اپنیاں بندوقاں سٹ کے اطاعت قبول کر لیندے نیں۔ مگروں نتھو رنگڑ دی نشان دہی اتے پرلاٹھو وی پھڑیا جاندا اے تے سارے ایہہ ویکھ کے حیران ہوندے نیں پئی ڈاکواں دا ایہہ استاد مرزا عزت بیگ دا چاچے دا پتر سلطان بیگ اے، جیہڑا اوس ویلے وی حویلی وچ سیف دا جندرا بھنن دی کوشش پیا کردا سی جدوں عزت بیگ اوہنوں موقعے اتے ای آ پھڑیا۔ اوہنے اگوں مقابلہ کردیاں ہویاں اپنے پستول وچوں دو گولیاں چلائیاں، جیہڑیاں دوویں حمیدہ بانو دی ہک وچوں پار ہو گئیاں۔ فیر جدوں اوہ نس لگا تے اوہنوں اوہدے اپنے شاگرد ڈاکواں ای قابو کر لیا۔ سلطان بیگ دے سینے وچوں عزت بیگ نے چھ گولیاں لنگھا دتیاں تے اوہ تھیہہ اتے ای مر گیا۔ سیف وچوں کڈھے ہوئے نوٹ تے گہنے اوہدی لاش دوالے رکھ گئے۔ حمیدہ بانو مرن لگیاں اپنے موہنہ بولے بھرا کولوں ایہہ قول لیا جے اوہ یاسمین نال ویاہ کرکے اوہدی حیاتی وچ سکھ بھرے گا۔ افضل وعدہ کردا اے تے حمیدہ بانو ایہہ آکھ کے ساہ دے دیندی اے۔

کوئی آس وی نہیں، ہُن اکو ایہہ آس اے باقی
میرے کفن دے وچ ہووے میرے وطن دی مٹی

آخر وچ فیر اک واری حمیدہ بانو دی روح اوہدے مزار اتے کٹھے ہوئے لوکاں نوں مخاطب کرکے اوہناں نوں ایلیلے پنجاب دی سوہنی دھرتی توں ظلم دے پہاڑ ڈھان لئی ونگاردی اے۔

ناول "بلدے دیوے" دے شروع وچ ناول بارے دو گلاں دے سرلیکھ تھلے دیباچہ فخر زمان نے لکھیا اے تے ایس گل نوں سلاہیا اے پئی اوہ پہلی خاتون نیں

جیہناں پنجابی وچ ناول لکھت ول گوہ کیتا اے۔ اوہناں ایہنوں ماحول دا ناول آکھیا اے تے ساڈے سماج وچ عورت دی بے بسی دی تصویر کشی ول اک بروقت اقدام قرار دتا اے کیوں جے تیجی دنیا دے ملکاں وچ عورت دا استحصال ختم کرن واسطے پہلوں اوہنوں اپنے مسائل توں واقف کرنا لازمی اے۔ اوہناں ناول دے اختتام نوں لکھاری دی حقیقت پسندی دا اظہار کہیا اے تے ایس ناول نوں اک حقیقت لکھت۔

ناول وچ اک ایسے جاگیردار دی کہانی بیان کیتی گئی اے' جیہڑا اولاد نرینہ دا چاہیوان اے' پر دو ویاہ کرن دے باوجود گھر پتر نہیں جمیا۔ تیجا ویاہ اوہ زرینہ نال کردا اے' پر اوس توں وی دو کڑیاں ای پیدا ہوندیاں نیں۔ چودھری دی تیجی بیوی جدوں امید نال ہوندی اے تے اوہ اشتہار دے کے اک وڈے ڈاکٹر سلیم نوں اپنے پنڈ بلاندا اے۔ ایہہ ڈاکٹر کئی ورھے انگلستان تے امریکا دے ہسپتالاں سرجری دی تربیت حاصل کر کے کافی تجربہ رکھدا اے۔ ڈاکٹر سلیم پنڈ دی رہائش دے دوران پہلی وار اپنی موئی ماں دی خواہش پچھے اصل حقیقت توں جانو ہوندا اے۔ اپنی تعلیم مکان توں بعد اوہنے اپنی ماں دی ایہہ گل نہیں سی منی پئی اوہ پنڈ وچ رہ کے اپنے لوکاں دی خدمت کرے تے اوہ دولت کمان باہر دے ملکاں نوں ٹر گیا سی۔ پر ہن اوہدے دل اتے پنڈ دی وسوں تے ایس ماحول وچ وسن والے سادے لوکاں دے اخلاق دا اینا گہرا اثر پیندا اے جے اوہ اپنے اک دوست نال کے پنڈ وچ پریکٹس کرن اتے راضی ہو جاندا اے۔ ایس فیصلے دی اک وجہ اوہدی زرینہ واسطے ہمدردی اے' جیہڑی ہولی ہولی اوہدے دل وچ جڑھ پکڑ کے محبت دا بوٹا لاندی اے۔ اوہ پورے جذبے نال ایہہ سوچدا رہندا اے پئی ایس نازک جیہی کڑی نوں کیویں چودھری دے دباؤ تھلیوں کڈھیا جائے تے اوہدے وچ فیر جیون دی امنگ جگائی جائے۔ اوہ زرینہ دا اپنے وڈیرے خاوند نال عجیب جیہا تعلق ویکھ کے کڑھدا رہندا اے تے اخیر اوس شکنجے وچ پھسی ہوئی عورت دی اکو اک نجات دا وسیلہ بندا اے' جدوں اوہ بڑی مہارت نال اوہدے ڈھڈوں دو بچیاں دی پیدائش دا طبعی معجزہ کر وکھاندا اے۔ اک موئی بچی پیدا ہوندی اے تے اک صحت مند نر بچہ۔ چودھری نوں وارث مل جاندا اے۔ اوہنوں ایہدے نال کوئی غرض نہیں جے ایس مہم وچ زرینہ اتے کنے پہاڑ ٹٹدے نیں۔ ڈاکٹر سلیم اک نویں انسانی تجربے وچوں لمب چڑھ کے کراچی اپنے

دوست ول پرت جاندا اے، ایس عزم دے نال پئی اوہ کے پنڈ وچ اپنا ہسپتال کھول کے اپنی ماں دی خوشی پوری کرے گا۔

غلام حسین سہیل دے اسی صفحیاں دے ایس ناولٹ "ٹاہلیاں دی چھاں" دے مکھ کردار جمیل تے جانی نیں۔ کہانی روایتی اے تے ایہنوں اگے ودھان واسطے حادثیاں تے اتفاقات دا سہارا لیا گیا اے۔ تحریر دا انداز رومانی اے تے اجے ایہدے وچ فن دی پختگی نظر نہیں آوندی۔

ایس ناولٹ دی کہانی ایہہ اے۔ جمیل جانی دے گھنٹے ویہندا رہندا اے تے اک دن سچی مچی جانی نوں جیوندیاں جاگدیاں ویکھ لیندا اے۔ پر اوہو گھڑی اوہدے وچھوڑے دی اے۔ اوہ اپنا پنڈ چھڈ کے یونیورسٹی وچ پڑھن واسطے لہور آ جاندا اے۔ پر ایتھے وی اوہنوں سگویں جانی دس پیندی اے، جیہڑی سفنیاں دی جانی توں برخلاف اوہدی بج ماری لت دا مذاق اُڈاندی اے۔ ایہہ سچ مچ دی جانی دراصل شنو اے، اوہدی ماسی دی دھی، جیہڑی اوہدے نال ای یونیورسٹی وچ پڑھدی اے۔ جمیل اپنی ماسی دے گھر ای رہن لگ پیندا اے۔ شنو دا سلوک تے نہیں بدلدا، پر اوہدی بھین شمو جمیل نال ہمدردی رکھدی اے تے جدوں اوہنوں پتہ لگدا اے اجے اٹھ ورھے پہلے اک شکاری دی غلطی نال جمیل دی لت وچ گولی لگ جان دے سبوں اوہدی لت بے کار ہو گئی اے تے اوہ دکھ نال بے اختیار ہو کے رون لگ پیندی اے۔ جمیل یونیورسٹی وچ اپنی قابلیت تے چنگے بھا پاروں کامیابیاں حاصل کردا رہیا تے شنو اوہدے توں سڑدی تے نفرت کر دی رہی۔ جمیل نے اپنی مسیر نوں ہر طرح خوش کرن دی کوشش کیتی پر اوہ اوہدے کولوں دور ہوندی گئی۔

جمیل دی اک کلاس فیلو ماہ رخ جیہڑی سیٹھ کمال دی بیٹی اے، اوہدے نیڑے آون دی کوشش کر دی رہی تے اوہ اپنے گھرانے دی غریبی تے اپنی لت دی بج پاروں اوہنوں ٹالن دا چارا کردا رہیا۔ آخر اک دن جدوں ماہ رخ جمیل نوں اپنے گھر لے گئی تے سیٹھ کمال نوں ویکھ کے جمیل یاد آیا جے اوہ ای اوہ شکاری سی جہنے غلطی نال بندوق چلا کے اوہدی لت زخمی کر دتی سی۔ سیٹھ کمال نے اوہدے کولوں معافی منگدیاں ہویاں اوہدے ہتھ وچ اپنی بندوق پھڑا دتی جے اوہ اپنا بدلہ لے لوے،

پر جمیل نے سیٹھ کمال نوں دلوں معاف کر دتا۔ یونیورسٹی دا امتحان پاس کر لین توں بعد جمیل تے ماہ رخ دا ویاہ ہوگیا۔ جمیل سیٹھ کمال دی مل دا منیجر مقرر ہوگیا تے کجھ چر بعد ماہ رخ اوہنوں لت دا اپریشن کران انگلستان لے گئی پر ہوائی جہاز دا حادثہ ہوگیا تے ماہ رخ اوس حادثے وچ ہلاک ہو گئی۔ جمیل نوں ماہر ڈاکٹراں بچا لیا تے اوہدی لت وی ٹھیک ہو گئی۔

انگلینڈ وچ جمیل کم کاج کرکے پیسہ کمان لگ پیا تے اپنے ماپیاں نوں رقماں بھیجدا رہیا۔ پر اوہ آپ اندروں ٹٹ بھج گیا سی۔ اوہنوں شراب پین دی عادت پے گئی تے نشے وچ اوہ ہر کڑی نوں چانی سمجھ کے اوہدے اگے اپنا دکھڑا رون بہہ جاندا سی۔ ایہو جیہی اک پاکستانی کڑی فوزیہ نال اوہدا تعلق قائم ہوگیا۔ تے اوہناں دوواں اک دوجے دے ہو کے عمر گزارن دے وعدے وعید کر لے۔ جدوں اوہ دوویں پاکستان پرتے تے جمیل اپنے پنڈ جا کے ویکھیا پئی اوہدے پیو نے اوہدی گھلی ہوئی رقم نال بہت ساری زمین خرید لئی اے۔ فیر جدوں اوہ لہور اپنی ماسی دے گھر گیا تے اوہنوں پتہ لگا پئی اوہ لوک اپنی کوٹھی چھڈ کے کدھرے ٹر گئے نیں۔ جمیل دا فوزیہ نال ویاہ ہوگیا تے اوہ فوزیہ دے باپ دے مل وچ ملازم ہوگیا۔ پر اجے کجھ مہینے ای گزردے نیں جے فوزیہ ہسپتال داخل ہو کے اک بچی جمدی اے۔ جمیل نوں احساس ہوندا اے پئی فوزیہ پہلوں ای بچے نال سی تے اوہدے باپ نے بدنامی توں بچن واسطے اوہدا ویاہ جمیل نال کردتا اے۔ اوہ اپنا پلہ چھڑان واسطے فوزیہ نوں طلاق دے دیندا اے۔

جمیل جدوں اک فرم وچ منیجر ہو جاندا اے تے اک دن اوہدے دفتر دی اک سیکرٹری اوہدے کول آوندی اے۔ اوہ اوہنوں پچھان لیندا اے پئی اوہ اوہدی ماسی دی دھی شمو اے۔ پر اوہ کڑی اپنا ناں کجھ ہور دسدی اے تے فیر دفتروں غائب ہو جاندی اے۔ ہن جمیل روز اپنی ماسی دے ٹبر نوں لبھن نکلدا اے۔ اخیر اک دن اوہنوں شمو کسے ہسپتال توں باہر نکلدی نظر آوندی اے۔ جدوں اوہنے مل کے اوہنوں بڑی منت نال پچھیا تے شمو نے دسیا جے اک کار دے حادثے وچ اوہدے ماں باپ مر گئے نیں، چاچے نے ساری جائیداد کھوہ لئی اے تے اوہدی بھین شنو اکھاں دا چانن گوا بیٹھی اے۔ ایس ویلے وی اوہ اپنی بھین نوں ہسپتال وچ مل کے آ

رہی اے۔ شمو نے ایہہ وی دسیا جے شنو جمیل نال اتناں دا پیار کر دی سی تے جدوں جمیل نے ماہ رخ نال ویاہ کرایا' اوہ مجھی مجھی رہن لگ پئی سی۔ فیر اوہ دووین اندر ہسپتال شنو نوں ملن گئے۔ جمیل دوواں بھیناں نوں ہسپتالوں اپنے نال گھر لے آیا تے شنو نال وعدہ کیتا جے اوہ اوہدیاں اکھاں دا مکمل علاج کسے بڑے وڈے ڈاکٹر کولوں کرائے گا۔ فیر اوہ پنڈ گئے تے جمیل دی ماں اپنیاں ہنیویاں نوں ویکھ کے بڑی خوش وی ہوئی تے آزردہ وی۔ پر اگوں آون والیاں خوشیاں دا خیال کرکے اوہنے اپنے دل نوں تسلی دتی۔

راتیں جدوں سارے سوں گئے تے جمیل شنو دا ہتھ اپنے موڈھے اتے رکھ کے اوہنوں پنڈوں باہر لے ٹریا۔

شنو پچھیا۔ "مینوں کتھے لے چلے او؟"

جمیل جواب دتا۔ "اوتھے جتھے بہہ کے میں تیری چاننی دے سفنے ویکھدا رہیاں"

حوالے

(i)- ایس موڈھی ناول کار دا دوجا نمائندہ ناول "مول فلینڈرز" اے۔

(ii)- ایس توں پہلے رچرڈسن اک ہور مقبول ناول "Pamela" 1741ء وچ لکھ چکیا سی تے کلیریسا پچھوں اوہدا اک ہور ناول "Sir Charles Grendisa" چھپیا۔

(iii) فیلڈنگ "Tom Jones" توں پہلے اک ہور سلاہن جوگ ناول "جوزف اینڈ ریوز" 1742ء وچ لکھ چکیا سی تے ایہدے مگروں وی اوہنے اک ناول "Amelia" 1751ء وچ چھپوایا۔

ڈاکٹر انعام الحق جاوید

ڈراما

ڈرامے دی تاریخ بہت پرانی اے۔ مصر تے چین دے نال نال مشرق وِچ ہندوستان تے مغرب وچ یونان نوں ایس دی جنم بھومی منیا جاندا اے۔ یونانی دکھانت دے پہلے لکھاری اسکائی لیس دے ڈرامے The Suppliant دے بارے دسیا جاندا اے کہ ایہہ 490 ق م وچ پیش کیتا گیا۔ نکول دے آکھن موجب چین وچ ڈرامائی پیش کش دا مُڈھ 1100 ق م وچ بجھیا سی۔ ہندوستان وچ ڈرامے دا مُڈھ کالی داس دے "شکنتلا" توں بجھدا اے، جیہڑا ویداں دے سمے سنسکرت وچ لکھیا گیا (1)۔ سنسکرت تے پالی زباناں وچ ڈرامے دی ہوند دے باوجود انگریزاں دے آون توں پہلاں پنجابی وچ ڈرامے دا کُھرا نہیں لبھدا۔ پر ایس سمے وچ ڈراما لوک ناٹک، بھنڈاں، راس دھاریاں تے منظوم داستاناں دے حوالے نال موجود رہیا اے۔ ایس گل دی تصدیق قیاس تے روایت دوواں توں ہوندی اے۔

انگریزاں پنجاب اتے 1849ء نوں قبضہ کیتا تے ایہدے نال ای ادبی تے ثقافتی یلغار شروع ہو گئی۔ ایہدے دو رخ سن۔ اک دا سانگا مذہبی پرچار نال سی۔ عیسائی مشنریاں ولوں انجیل دیاں کہانیاں نوں ڈرامے دے روپ وچ پیش کیتا جان لگ پیا۔ جیویں ایس ایس نجنت نے اُنہویں صدی دے اخیرلے دہاکے وچ ملکہ استر دے ناں نال بائبل دی پرانی کتھا تے مبنی ڈراما پیش کیتا (2)۔ دوجی سطح یورپ دے اُچّے ڈراما نگاراں دیاں تخلیقاں دے ترجمے سن، جیہدے تحت شیکسپئر، گالزوردی، برنارڈشا تے دوجے لکھن والیاں دے ڈرامیاں دے ترجمے ہوئے۔ ایس ریت دا مُڈھ 1899ء توں بجھدا اے، جدوں چرن سنگھ نے "شکنتلا" دا پنجابی ترجمہ کیتا۔ انج پنجابی ادب پہلی واری سنسکرت دے ڈرامے توں جانُو ہویا۔

گورچرن سنگھ دی کھوج موجب دت سنگھ (مرن 1901ء) خورے پہلا شخص

سی، جہنے "سپن ناٹک" دے ناں نال تخلیقی ڈراما پیش کیتا، پر انگریزی تے سنسکرت دیاں روایتاں دے ملاپ نال لکھیا جان والا بھائی ویر سنگھ دے "راجا لکھ داتا سنگھ" نوں جیہڑا کہ 1910ء وچ لکھیا گیا سی، ایس سلسلے دی پہلی کامیاب کوشش قرار دتا جا سکدا اے۔ ایہدے مگروں باوا بدھ سنگھ، لالہ کرپا ساگر، جوشوا فضل الدین تے ہور بہت سارے لکھاریاں دے ناں آوندے نیں، جیہناں سماج سدھار دے موضوع تے تخلیقی ڈرامے پیش کیتے۔ مثال وجھوں جوشوا ہوراں دے ڈرامے "پنڈ دے ویری" تے "دیہاتی تلوار" (1935ء) ایشور چندر نندا دا ڈراما "دلھن" پہلا اک کرداری ڈراما سی، جیہڑا 1913ء وچ دیال سنگھ کالج دی سٹیج توں وکھایا گیا۔ اوہناں دے ڈرامے "سبھدرا" تے "لی دا ویاہ" گورنمنٹ کالج لہور دی سٹیج توں پیش ہوئے۔ ایہدے مگروں سردار گوربخش سنگھ، سنت سنگھ، تروکرم سنگھ کھوسلا، سنترین سنگھ، بلونت گارگی، اندر سنگھ چکرورتی، روشن لعل آہوجا، امریک سنگھ، بلیر سنگھ تے ہور بہت سارے لکھاریاں ٹھیٹھ پنجابی ڈرامے پیش کیتے۔ ڈاکٹر ہرچرن سنگھ نوں ڈرامے دے کھیتر وچ ایشور چندر نندا دا جانشین مجھیا جاندا اے کیوں جو اوہنے سٹیج دیاں لوڑاں نوں مکھ رکھ کے ڈرامے لکھے۔ اوہدا ڈراما "انجوڑ" 1941ء نوں وائی ایم سی اے ہال وچ پیش کیتا گیا۔ "انجوڑ" مگروں آغا اشرف دا ڈراما "لام لاٹو میم مشاعرہ" وی ایسے ہال وچ وکھایا گیا۔ ڈرامے نوں کوٹھیاں تے ناٹک گھراں وچوں کڈھ کے واء لوان والے پرنسپل جی ڈی سوندھی سن، جیہناں لہور دے لارنس باغ وچ اپنی قسم دا پہلا رنگ منچ قائم کیتا۔ جتھوں انٹر کالجیٹ دے مقابلے دا مڈھ بجھا۔ (3)

ریڈیو آون نال ڈرامے نے اک نواں پاسا پرتیا تے تخلیق کاراں نوں اک نواں پلیٹ فارم لبھ گیا۔ 16 دسمبر 1937ء نوں لہور وچ آل انڈیا ریڈیو قائم ہویا تے ایہدے نال پنجابی ڈرامے "دیہاتی پروگرام" وچ چلنے شروع ہوئے۔ رفیع پیر دے ڈرامے "اکھیاں" (جیہڑا 1938ء نوں نشر ہویا) دے بارے آکھیا جاندا اے کہ ایہہ پنجابی دا پہلا باقاعدہ ریڈیائی ڈراما سی، جیہدے وچ بہادر تے بیگمے دے سچے عشق دی کہانی دے نال نال سماجی مسئلیاں نوں وی موضوع بنایا گیا سی۔ چوتھے دہاکے دے اوڑ تیکر جیہناں تخلیق کاراں ایس فن وچ نمایاں خدمتاں سرانجام دتیاں، اوہناں دے وچ سجاد حیدر، آغا اشرف، رفیع پیر، شیخ اقبال، سلطان کھوسٹ، عبدالمجید بھٹی،

سراج نظامی، راجندر سنگھ بیدی، بلونت گارگی، گوردیال سنگھ کھوسلا تے ہور بہت سارے ناں شامل نیں۔ ڈرامے دے فن وچ ریڈیو ڈراما اک بہت وڈی تبدیلی سی کیوں جو ڈرامے دی مُڈھلی تعریف موجب ایہہ یونانی لفظ "ڈراؤ" توں نکلیا اے، جیہدا مطلب کر کے وکھاونا اے، پر ریڈیو نے ایس کر کے وکھاون نوں اک غیر محسوس طریقے نال کر کے سناون، وچ بدل دتا تے مخاطب نوں سمجھوتے دی ایس سطح تے لے آندا جتھے اپڑ کے اوہنے سماعت توں بصارت دا کم لینا شروع کر دتا تے ہن تاں ایہہ فن سٹیج توں سکرین تیکر اپڑ گیا اے، جتھے نویں ٹیکنالوجی دے سہارے نال ایس وچ کئی جدتاں جم پکیاں نیں تے ہُن ایہہ کئی خانیاں وچ ونڈیا گیا اے۔

پاکستان بنن مگروں بہتے ڈرامے ریڈیو لئی لکھے گئے، جیہناں دے وچوں کئے ای اپنی ادبی اہمیت پاروں کتابی شکل وچ ساہمنے آئے۔ اِنج پاکستان بنن مگروں ڈرامیاں دی چھپن والی پہلی کتاب سجاد حیدر دی "ہوا دے ہوکے" بن دی اے، جیہڑی 1957ء وچ چھپی، جیہدے وچ 1944ء توں 1955ء تیکر نشر ہون والے اٹھ ڈرامے پیش کتے گئے نیں۔ مجموعی طور تے ویکھیا جاوے تاں ایہہ دکھانت ڈرامے نیں، جیہناں دے وچ لکھاری نے فنکارانہ انداز نال ڈونگھے سماجی تے انسانی دکھاں دی عکاسی کیتی اے۔ ہر ڈرامے دا اک ادھا کردار لوکائی توں ہٹ کے سوچدا اے تے اپنے اندر کجھ نویکلے گُن رکھدا اے۔ تجسس نوں ڈرامے دی جان سمجھیا جاندا اے کیوں جو ایہی اوہ انھا موڑ ہوندا اے، جتھے پڑھن والا "اگے کیہ ہووے گا" دے چکر وچ اُلجھ کے لکھاری دے نال ٹُر پیندا اے۔ سجاد حیدر دے بہتیاں ڈرامیاں وچ تجسس دے نال نال تکنیک دی تازگی وی پائی جاندی اے، جیہدے وچ فلیش بیک، خودکلامی تے نیم فلسفیانہ تخیلاتی رومانی فضا نوں نمایاں حیثیت حاصل اے۔ کدھرے کدھرے "غیر حاضر" دی آواز وی اک کردار دے روپ وچ وکھالی دیندی اے، جیہڑی بعض ویلے ضمیر دی آواز تے کسے ویلے انسان دی اپنی حقیقی آواز دی نمائندگی کردی اے۔ سجاد حیدر دی دوجی کتاب "سورج مکھی" (چھپن سال 1970ء) وچ 9 نثری ڈرامے شامل نیں۔ ایہنوں پڑھن مگروں اِنج جاپدا اے کہ لکھاری دا اک واضح مقصد اے تے اوہ تزکیہ نفس تے سماجی برائیاں دے مُکاون لئی کوشاں پیا کردا اے۔ اوہناں دی تیجی کتاب "بول مٹی دیا باویا" (چھپن سال 1977ء) وچ پنج

ڈرامے پیش کیتے گئے نیں تے ایتھے وی اوہ فرد دی اصلاح اتے توجہ دیندے وکھالی دیندے نیں۔ اوہناں دے وچار موجب جے فرد اپنے آپ نوں ٹھیک کر لوے تاں وسیب آپوں سُدھر جاندا اے۔ جدوں کہ اک فرد دی برائی دوجیاں انساناں نال رل کے اک اجتماعی برائی دا روپ وٹا لیندی اے۔ ڈراما "گھگھو گھوڑے" وچ طبقاتی کشمکش نوں علامتی انداز وچ پیش کیتا گیا اے جدوں کہ "پنجرہ" وچ استحصالی طبقے دے سماجی جبر دے خلاف اوسے طرح دی اک تمثیل پیش کیتی گئی اے، جیویں دا علامتی انداز "سورج مکھی" وچ شامل اوہناں دے ڈرامیاں "پُتلیاں" تے "ساکوشی" وچ ملدا اے۔ سجاد حیدر دی چوتھی کتاب "کالا چتن" (1986ء) وچ جیہڑے ڈرامے پیش کیتے گئے نیں اوہ وی اوہناں دے مخصوص نقطہ نظر دے حامل نیں۔ پر ایس فرق نال کہ ہُن اوہناں دی سوچ وچ واضح تبدیلی نظر آوندی اے۔ ہُن تصوف دی تھاویں مذہب تے اسلامی تاریخ ول جُھکا وکھالی دیندا اے۔

ڈرامے دے دو انگ ہوندے نیں دُکھانت تے سُکھانت۔ دُکھانت دا جُھکا دا خلیت ول ہوندا اے جیویں کہ سجاد حیدر ہوراں دے ڈرامیاں وچ نظر آوندا اے جدوں کہ سُکھانت دا سانگا حیاتی دی شگفتہ نقل نال بندا اے۔ آغا اشرف دے ڈرامیاں وچ پڑھن ہار نوں بہتاتاں انج دی صورت نال ای واہ پیندا اے۔ اوہناں دی کتاب "رنھا رنھا دیوا بلے" (1964ء) وچ "پرچھانویں" BURLESQUE دا رنگ وکھاوندا اے۔ بریسک اصطلاحی معنیاں وچ اک اجیہا ڈراما ہوندا اے، جیہدے وچ سنجیدہ موضوع نوں مزاحیہ انداز وچ تے غیر سنجیدہ موضوع نوں بے وقار انداز وچ پیش کیتا گیا ہووے۔ ایس کتاب وچ شامل باقی چھ ڈرامیاں وچ بہتاتاں بیٹھلے میل دے حوالے نال امیری تے غریبی دی کشمکش نوں موضوع بنایا گیا اے۔ ایہنوں دوجے لفظاں وچ دولت دی کانی ونڈ وی آکھ سکدے آں۔ جیہدے وچ مرکزی کردار بُھکھ توں تنگ آ کے غلط راہ اتے ٹُرن نوں مجبور ہو جاندے نیں۔ مطلب ایہہ وے کہ بُھکھ جُرم لئی اکساندی اے۔ آغا اشرف دی تیجی کتاب "بدلاں دی چھاں" (چھپن سال 1967ء) وچ چھ ڈرامے پیش کیتے گئے نیں، جیہناں دے سدھے سِدھے اصلاحی موضوع نیں۔ مجموعی طور تے ویکھیا جاوے تاں اوہناں دے ڈرامیاں وچ رومانی تے فلمی ماحول دا رنگ بہتا گوڑھا اے۔

اشفاق احمد ہوراں اپنی کتاب "ٹاہلی دے تھلے" (چھپن سال 1960ء) وچ چھ ڈرامے پیش کیتے نیں تے ایہہ اک زنجیر دیاں ای کڑیاں نیں' جیویں وتے دا کردار نال نال ٹردا اے۔ ایہناں نوں ریڈیو لئی لکھے ڈرامیاں دی لڑی وی آکھ سکدے آں۔ جیہدے وچ نکے نکے کرداراں راہیں عام سماجی مسلیاں نوں ہلکے پھلکے رنگ وچ پیش کیتا گیا اے۔ ایہنوں لکھاری دا عمومی انداز وی آکھیا جا سکدا اے' جیہدے راہیں اصلاح دا پہلو نمایاں کردے نیں۔ جیویں پہلے ڈرامے وچ افواہ سازی دے رویے نوں موضوع بنایا گیا اے۔ تیجے ڈرامے وچ پینڈو تے شہری وسیب دے وچھیڑاں نوں اُبھار کے ایہہ چیتے کروایا اے کہ پینڈواں دی سادہ مزاجی تے محبت نوں شہر دے اُتلے میل دیاں سوانیاں حقارت نال ویکھدیاں نیں۔ ایہناں ڈرامیاں وچ ٹاہلی پینڈو وسوں دی قدیمی روایت دی علامت دے طور تے ساہمنے آوندی اے۔ ایہناں دے وچ فلسفیانہ زبان دی ورتوں دی تھانویں سادہ زبان وچ فلسفیانہ مسلے بیان کتے گئے نیں یعنی کتابی علم توں ہٹ کے سماجی حوالے نال اجیہے نکتے بیان کتے گئے نیں' جیہڑے منفرد ہون دے نال نال دلچسپ وی نیں۔

فخر زمان دی کتاب "چڑیاں دا چمبا" (چھپن سال 1969ء) وچ چار ریڈیائی ڈرامے پیش کیتے گئے نیں۔ ایہہ چارے ڈرامے اوہناں دی دوجی کتاب "ون دا بوٹا" (چھپن سال 1970ء) وچ وی شامل نیں۔ ایس کتاب وچ شامل چھ ڈرامے سدھے ساویں سماجی مسلیاں نال تعلق رکھدے نیں تے اصلاحی نقطہ نظر نال لکھے گئے نیں۔ "ون دا بوٹا" ناں دے ڈرامے وچ نویں تے پرانی سوچ دے فرق نوں واضح کیتا گیا اے۔ اکھیاں دی لو وچ اک اخلاقی فرض دی نشان دہی کیتی گئی اے جدوں کہ "زمیں دے ساک" نوں اوپری نظر نال ویکھیے تاں ایہہ ماے تے چاچے دی رشتہ داری دے حوالے نال کیتی گئی گل جاپدی اے' پر ایہدے کھلار تے معنیاں دیاں کئی پرتاں نیں۔

نواز دی کتاب "شام رنگی کڑی" (چھپن سال 1976ء) وچ چھ ریڈیائی ڈرامے پیش کیتے گئے نیں۔ ہر ڈرامے وچ تھوڑے تھوڑے کردار نیں تے جیہڑے بہتا تاں اکو گھر دے جی ای نیں۔ ایہناں ڈرامیاں دی مڈھلی خوبی ایہہ وے کہ ایہناں دے وچ لکھاری منفی تے مثبت کرداراں دے تصادم دی تھانویں حالات نوں

نقطہ تصادم دے طور تے ورتدا اے۔ مطلب ایہہ کہ ہر کردار کسے نہ کسے مجبوری دا
شکار اے' جیہدے پاروں حقیقت نگاری دے نیڑے وکھالی دیندا اے۔ رانی اک
بے اولاد جوڑے دی کہانی اے' جیہدے اخیر وچ لے پالک رانی اوہدی موہنہ بولی
ماں دی ممتا دے حوالے نال اک درد ناک منظر دی عکاسی کرن توں اڈ نکے نکے
واقعیاں دے راہیں جذبات نگاری دے عمل نوں انتہائی فنکارانہ انداز نال پیش کیتا
گیا اے۔ "حیاتی دی کھیڈ" وچ جنریشن گیپ دے حوالے نال پرانیاں قدراں نال
جھبڑے ہوئے اک کوچوان دی سوچ دسی گئی اے۔ "مٹی دا باوا" وچ اوہناں
سوانیاں دے مسئلے بیان کیتے گئے نیں' جیہناں دے شوہر دولت کمان لئی پردیس ٹر
جاندے نیں تے اوہناں دیاں سوانیاں مٹی دے باویاں نال گلاں کردیاں نیں۔ شمود
شوہر دی اوہنوں چھڈ کے پردیس ٹر جاندا اے تاں جو بھکھ مکائی جا سکے' پر اوڑک
غربت دی تھانویں ایہہ رشتہ وی مک جاندا اے تے شمونوں چیک ملن دی تھانویں
طلاق مل جاندی اے۔

حفیظ خان دی کتاب "کچ دیاں ماڑیاں" (چھپن سال 1989ء) وچ ریڈیو
دے چھ ڈرامے پیش کیتے گئے نیں' جیہڑے 1976ء توں 1980ء دے درمیان
بہاولپور تے ملتان توں نشر ہوئے۔ "پیلے پتراں دی بہار" عمران تے شہلا دی پ
کہانی اے' جیس وچ شہلا دی شادی قیصر نال ہو جاندی اے تے اوہ اپنی پہلی محبت
چھڈن پاروں طلاق لے کے پرت آوندی ہے تے جدوں کہ اوسے دیہاڑے گھر و
عمران دی شادی دا کارڈ آیا ہوندا اے' اوہی عمران جیہڑا پوری حیاتی اڈیکن د
اقرار کرواسی چھ مہینے وی نہ اڈیک نہ سکیا۔ "کچ دیاں ماڑیاں" ناں دے ڈرا
وچ معاشرتی جبر تے عدم مساوات نوں موضوع بنایا گیا اے۔ "پچھاویں" تے "ر
دی کلھی تند" رومانوی انداز دے ڈرامے نیں' جیہناں دے وچ نکے نکے وا
ڈرامے نوں اگے توردے نیں۔ "ڈوں ڈونزیں ہک" وچ جھوٹھے دکھاوے دا بھ
لاہیا گیا اے۔ مجموعی طور تے ایہہ ڈرامے سماجی جبر دیاں مختلف صورتاں دے رد
تے دلچسپ اظہار نال تعلق رکھدے نیں۔ جیہناں نوں حفیظ خان نے فنکارانہ اند
نال لکھیا اے۔

نیاز حسین لکھویرا دی کتاب "کچ دی دنیا" (چھپن سال 1990ء) وچ س

ڈرامے پیش کیتے گئے نیں' جیہڑے ریڈیو تے ٹیلی ویژن توں نشر ہو چکے نیں۔ مختصر دورانیے دے ایہناں اصلاحی ڈرامیاں وچ جزئیات نگاری تے مکالمیاں ول خاص طور تے توجہ دتی گئی اے۔ پہلے ڈرامے "کچ دی دُنیا" وچ ساجدہ بی۔ اے وچ پہلی پوزیشن حاصل کرن مگروں اخباراں نوں انٹرویو دیندیاں آکھدی اے کہ اوہ مستقبل وچ اداکارہ بنے گی۔ ایس گل تے محلے تے رشتے داراں وچ تھرتھلی مچ جاندی اے۔ لکھاری نے ایس موضوع دے حوالے نال دنیا دی ادھی ابادی تے نویں نسل دی آزادانہ سوچ تے مبنی اک مثبت اختتامیے والا ڈراما پیش کیتا اے۔ اینج وانگوں اخیرلے ڈرامے "چودھری ساب" وچ اک چودھری دے حوالے نال قانون دے احترام تے فلاحی کماں وچ حصہ لین دی ترغیب دتی گئی اے۔ ایتھے ایہہ گل چیتے کروائی گئی اے جے بندہ ہمت کرے تاں ماڑیاں موٹیاں اخلاقی تے سماجی برائیاں نوں سہجے ای مُکایا جا سکدا اے۔

سرمد صہبائی دے ڈراما "توں کون" (چھپن ورھا 1971ء) تن ایکٹ دا اے، جیہڑا اسکول دے منظر توں شروع ہوندا اے' جتھے اک استاد روایتی انداز نال بچیاں نوں پڑھا رہیا اے۔ علامتی حوالے نال ایس ڈرامے دیاں کئی پرتاں بن دیاں نیں۔ ایہنوں پینڈو وسیب دے صدیاں پرانے نظام تے نویں سوچ دی کسوٹی تے وی پرکھیا جا سکدا اے۔ مذہب دے جعلی ٹھیکیداراں دے کرتوتاں دے حوالے نال وی ویکھیا جا سکدا اے تے برصغیر وچ مسلماناں دی غلامی دا سماں وی ایہدی اک پرت ہو سکدی اے کیوں جے اخیر وچ لکھاری نے روشنی نوں آزادی دی علامت دے طور تے اُبھردیاں وکھایا اے۔ سرمد صہبائی دی دوجی کتاب "شک شبہے دا ویلا" (چھپن سال 1973ء) وچ دو ڈرامے شامل نیں۔ اک "توں کون" تے دوجا "پنجواں چراغ"۔ "پنجواں چراغ" وی سٹیج ڈراما اے' جیہدے وچ ڈونگھے علامتی انداز وچ فرد دی ونڈی ہوئی شخصیت یاں متضاد جذبیاں دی کشمکش دی تھاں نویں اک خاص نظام تے دو طبقیاں وچکار ہوون والی کشمکش نوں تصادم دا سبب دسیا گیا اے تے مجبور تے بے وس لوکائی دی نمائندگی کیتی گئی اے۔ جیہنوں استحصالی طبقے نے بے عملی تے بے شعوری دے کھڈ وچ دھک دتا اے۔ ہُن ایہہ ہولی ہولی جاگ رہے نیں' پر ایہہ تصادم کسے لڑائی یاں ٹکرا راہیں نہیں وکھایا گیا سگوں علامتاں راہیں سوچ دی سطح تے مکمل ہوندا اے'

جیہدے اخیر وچ مظلوم طبقے نوں جتدیاں وکھایا گیا اے۔ ڈراما تھل دے منظر توں شروع ہوندا اے، جتھے اک عورت وراگ وچ، مرزا صاحباں دی طرز تے گیت گا رہی اے۔ تھوڑے چر پچھوں اک گبھرو آوندا اے تے عورت نال ایسے بحر وچ مکالمے بولدا اے، جیہناں توں پتہ چلدا اے کہ اوہ گبھرو سرکار دی قید وچوں نس کے آیا اے تے اوہدا جرم نابری اے۔ ڈرامے دا دوجا منظر قلندر دے مزار توں شروع ہوندا اے۔ جتھے تن چار معذور کردار گپاں مار رہے نیں۔ ملنگ ثانی جی دا ادھا دھڑ فالج توں مسک گیا اے۔ شہابہ انھا اے۔ صدرو دے دوویں ہتھ نہیں تے ملنگنی گونگی اے۔ ایہہ سارے اوس محروم طبقے دے نمائندے نیں، جیہڑے اکھاں ہتھاں تے زبان توں وانجھے نیں۔ دوجے پاسے شاہو استحصالی طبقے دا نمائندہ اے جیہنے ساحرِ الموت وانگوں اوہناں نوں برگ حشیش دے نشے اتے لا کے نکارا کر دتا اے، جیہدے نتیجے وچ اوہ سوائے گلاں دے ہور کسے کم دے قابل نہیں رہے۔ اوہ فنا تے بے ثباتی دے فلسفے دے پرچارک بن جاندے نیں، پر کدی کدی اوہناں دے اندر بیداری دی لہر جاگدی اے تے اوہ اپنے ہتھ، پیر تے اکھاں پرتاون دی گلاں کردے وکھالی دیندے نیں۔

نجم حسین سید دا لکھتی ڈراما "تخت لہور" (چھپن ورھا 1973ء) تے اسحاق محمد دا سٹیج ڈراما "قُقنس" (چھپن ورھا 1976ء) اک ای موضوع تے لکھے گئے نیں یعنی ایہناں دے وچ دُلے بھٹی دی کہانی نوں ڈرامائی تشکیل دتی گئی اے، پر انداز، کردار نگاری تے واقعاتی صورت حال مختلف اے۔ اسحٰق محمد دے دوجے ڈرامے "مصلی" (چھپن ورھا 1972ء) دی اصل تھیم مارکسزم دے دوالے گُھمدی اے۔ تن ایکٹ دے ایس ڈرامے وچ مُرتا تے صاباں (میاں، بیوی مصلی نیں) راہیں ہیٹھلے میل نوں جگان دا جتن کیتا گیا اے۔ ڈرامے دا دوجا اہم کردار اقتدار علی ہے، جیہڑا چودھریاں دا پتر اے تے پنجاب دے مصلیاں تے پی ایچ ڈی کر رہیا اے، پر اصل وچ دوغلا کردار اے۔ اوہدا غریباں نال ہمدردی دا فلسفہ کسے نظریے دے تحت نہیں سگوں پڑھائی دی مجبوری پاروں اوہ سبھ کجھ کر رہیا اے۔ اک دیہاڑے نشے وچ صاباں نال زیادتی دی کوشش کردا اے تے اوہدے شوہر ہتھوں قتل ہو جاندا اے۔ ایس موقعے تے ڈراما نگار نے انتظامی مشینری دے کردار نوں بھرپور انداز نال بے

نقاب کیتا اے۔ ایس توں بعد دا حصہ سوشلزم دے حق وچ تقریراں نیں۔

شاہد (محمود) ندیم ہوراں دی "خصماں کھانیاں" (چھپن ورھا 1993ء) سٹیج ڈرامے وچ مُچھا واودھا اے۔ ایس کتاب وچ "بری" "چلھا" "جھلی کتھے جاوے" "شرم دی گل" "پر" "دھی رانی" دے عنوان نال چھ ڈرامے پیش کیتے گئے نیں، جیہڑے اجوکا تھیٹر ولوں کئی شہراں وچ کئی ای واری وکھائے جا چکے نیں۔ ایہہ سارے ڈرامے عورتاں دی آزادی دے حوالے نال لکھے گئے نیں، جیہناں دے وچ سوانیاں تے وڈیلی تے معاشی جبر نوں موضوع بنایا گیا اے۔ موضوع دے نال نال تکنیکی حوالے نال وی ایہناں وچ جدت پائی جاندی اے۔ جیویں پہلے ڈرامے "بری" وچ جیل وچ قید عورتاں نال بیتی دسی گئی اے۔ زاہدہ اک پڑھی لکھی سوانی اے تے سوانیاں دی تحریک آزادی نال جڑی ہوئی اے، ایسے جرم پاروں اوہنوں تن مہیناں دی قید کٹنی پیندی اے تے اوتھے قیدی عورتاں نال رہنا پیندا اے۔

وکھرے وکھرے حالات وچ اڈواڈ مرداں دے جبر دا نشانہ بنن والیاں ایہہ ساریاں عورتاں اپناں دے دردناک منظراں نوں پیش کردیاں نیں۔ انجے وانگوں دوجے ڈرامے "چُلھا" وچ اوس صورت حال دی عکاسی کیتی گئی اے جیہدے مطابق سسرال دے ظلم تے تشدد پاروں نوہاں دی موت دیاں خبراں چھپدیاں رہندیاں نیں۔ جیویں فلانی سوانی تیل دا چُلھا پھٹن نال مرگئی۔ ہر ڈرامے دے مُڈھ وچ ڈراما کھیڈن لئی ہدایتاں وی دتیاں گیاں نیں، جیہناں توں لکھاری دی ڈرامے دے فن توں ڈونگھی جانکاری دا پتہ چلدا اے۔

نجم حسین سید دا دُوجا لکھتی ڈراما "اک رات راوی دی" (چھپن ورھا 1983ء) برکلے دی وار دے متعلق اے۔ ایہہ وار لوک صنف ڈھولے وچ لکھی گئی سی تے ایس وچ انگریز افسر برکلے تے احمد خان کھرل دے وچکار ہون والی لڑائی نوں نظم کیتا گیا اے۔ احمد خان دی شہادت مگروں مراد فتیانے ایہہ لڑائی جاری رکھی، پر غداراں پاروں مقامی قبیلے جنگ ہار گئے۔ نجم حسین سید نے ایس سلسلے دیاں روایتاں نوں مکھ رکھ کے تاریخ تے تخیل دے تال میل نال ایہہ ڈراما ترتیب دتا اے۔

منو بھائی دا "جزیرہ" (چھپن سال 1977ء) ٹی وی توں نشر ہون والا پہلا ڈراما اے، جیہڑا کتابی صورت وچ ساہمنے آیا اے۔ ایہہ پنجھی منٹ دیاں

تیراں قسطاں تے مشتمل اے تے بتن واری ٹی وی توں نشر ہو چکا اے۔ ایس وچ پینڈو ماحول وکھایا گیا اے جیہدے وچ مختلف پیشیاں دے بے انت لوک رہ رہے نیں۔ ایہہ ڈراما کرلیلے تے منصور دے مکالمیاں توں شروع ہوندا اے تے ہولی ہولی دوجے کردار وی رل جاندے نیں تے فیر تاں پورا سماج ای بولدا وکھالی دیندا اے۔ ایس ڈرامے وچ کُسے مجموعی تاثر دی تھاںویں نکے نکے واقعیاں راہیں مختلف تاثرات ابھارے نیں۔ ایتھے ایہہ گل ذکر جوگ اے کہ ایہہ لوک اک دوجے دے دکھاں سکھاں دے ساتھی نیں۔ اک دوجے دے کم آوندے نیں تے ہمدردی دا درس دیندے نیں۔ تجنس تے غلط فہمیاں توں اڈ ڈرامیاں وچ اصل چیز صورت حال ہوندی اے' جیہدے راہیں اک عام جیہا فقرہ وی موقع دی مناسبت نال انج بچ جاندا اے کہ گل دا مفہوم ای بدل جاندا اے۔ ایس طرح دا طنز ڈرامے وچ تھاں تھاں تے ملدا اے۔ ایس توں اڈ ڈراما نگار نے مزاح تے شگفتگی دا وی خاص خیال رکھیا اے۔ اوہناں زبان وی اجیہی لکھی اے جیہڑی عام بول چال دی اے۔ ایس سلسلے وچ لکھاری نے تکیہ کلام توں وی کافی کم لیا اے۔ "ترٹھ" ڈاکٹر طارق عزیز دا ٹی وی ڈراما سی' جیہڑا 1991ء وچ منظر عام تے آیا۔

بانو قدسیہ دے اصلاحی تے اخلاقی ڈرامے عام طور تے گھریلو مسلیاں نال تعلق رکھدے نیں' جیہناں وچ سس نہوں دا جھگڑا' جہیز دے مسلے' فضول خرچی تے میاں بیوی دے وچکار ہون والی نوک جھونک دے حوالے نال اوہناں جھوٹھیاں قدراں تے منفی سوچاں دی نفی کیتی گئی اے' جیہڑیاں کسے نہ کسے حوالے نال سماجی برائیاں دا درجہ اختیار کر چکیاں نیں۔ اوہناں دی کتاب "آسے پاسے" (چھپن سال 1987ء) وچ جیہڑے ڈرامے پیش کیتے گئے نیں' اوہ ایسے قسم دے نیں۔ جے کر مسلیاں تے پیش کش توں ہٹ کے ویکھیے تاں ہر ڈراما نگار دی مخصوص تکنیک ہوندی اے' جیہدے راہیں اوہ مسلیاں نوں تخلیق دے سانچے وچ لیاوندا اے۔ بانو قدسیہ دے ڈرامیاں نوں تکنیکی نقطہ نظر نال ویکھیے تاں پتہ لگدا اے کہ اصل مسئلہ ڈراما شروع ہون توں کافی دیر مگروں ساہمنے لیاوندیاں نیں۔ مڈھلے حصے وچ صرف دو کرداراں دے مکالمے آوندے نیں' جیہڑے بجھارت وانگوں اگے ودھدے نیں تے پھیر فلیش بیک راہیں اصل وقوعہ ساہمنے آ جاندا اے۔ دوجے لفظاں وچ ایہہ آکھیا جا

سکدا اے کہ ایہناں ڈراماں وچ مجمل توں مفصل تک دا پندھ فلیش بیک راہیں ہوندا اے۔

پنجابی وچ لکھتی ڈراماں (Closet Play) دیاں جیہڑیاں کتاباں لبھدیاں نیں، اوہناں وچ منیر نیازی دی کتاب "قصہ دو بھراواں دا" (چھپن سال 1981ء) خصوصی اہمیت دی حامل اے۔ ایس وچ دو ڈرامے پیش کیتے گئے نیں، جیہڑے 1971ء دی جنگ دے بعد پیدا ہوون والی صورت حال دے مفکرانہ تجزیے تے مشتمل نیں تے خوف دی ان ویکھی فضا تے مک جاندے نیں۔ بنیادی طور تے ایہہ علامتی ڈرامے نیں، جیہناں وچ اظہار دا منفرد انداز اختیار کر کے اوہناں کارناں دا کھوج لاون دا جتن کیتا گیا اے، جیہناں دی پاروں قوم نوں ایہہ صدمہ برداشت کرنا پیا۔ نواز دا ڈراما "سوہنا خواب" (چھپن سال 1980ء) اصلاحی جذبے دے تحت لکھیا گیا اک اچھا ڈراما اے، جیس وچ بالاں نوں ہمت کوشش تے عمل دی ترغیب دتی گئی اے۔ بابو جاوید گرجاکھی دے "ست ڈرامے" وی اصلاحی ڈراماں دی کتاب اے، جیہناں دے راہیں بالاں نوں اعلیٰ انسانی قدراں، وڈیاں دی عزت تے محب الوطنی دا درس ملدا اے۔ اوہناں دی دوجی کتاب "سانجھی بیڑی" اے۔ "رت ر نکیلڑی" قاسم جلال دے ڈراماں دا مجموعہ اے، جیہڑا 1992ء وچ چھپیا۔

اختر کاشمیری دی کتاب "مت" (چھپن سال 1980ء) وچ سماجی برائیاں توں چھنڈ لاہ کے مثبت راہ وکھاون دی کوشش کیتی گئی اے۔ ایس ڈرامے دا مزاج فلمی جیہا اے۔ جے ایہنوں دو حصیاں وچ ونڈ کے ویکھیے تاں پتہ چلدا اے کہ پہلے حصے وچ دو کردار نیں۔ اک اوہ جیہڑے جبلی طور تے شر دے نمائندے نیں تے ناقابل اصلاح نیں۔ دوجے اوہ جیہڑے مجبوریاں توں برے بنے ہوئے نیں۔ ایہہ اخیرلے کردار منفی توں مثبت قدراں ول رخ موڑ لیندے نیں۔

بریگیڈیر نذیر علی شاہ دا ڈراما "لچھال" (چھپن سال 1980ء) اک تاریخی ڈراما اے، جیہدے وچ اسلامی تاریخ دے اک باب نوں بنیاد بنا کے سندھ اتے محمد بن قاسم دے حملے دا پچھوکڑ بیان کیتا گیا اے۔ نذر فاطمہ دے ڈراماں دی کتاب "ست رنگ" وچ ست ڈرامے پیش کیتے گئے نیں۔ ایہہ بنیادی طور تے نیم علامتی ڈرامے نیں، کیوں جو ایہناں وچ کئی تھانویں ظاہری مفہوم دے نال نال دوجے معنے

وی اگھڑدے نیں۔ مثال وجھوں پہلا ڈراما "ست رنگ" ای ویکھیا جا سکدا اے۔ ایہہ بنیادی طور تے دو ڈرامے نیں۔ اک اوہ جو لفظاں راہیں ساہمنے آوندا اے تے دوجا ذہناں دی سٹیج تے ہو رہیا ہوندا اے۔ ایہناں ڈرامیاں دی مُڈھلی خوبی ایہہ وے کہ کوئی وی واقعہ کسے وجہ توں بناں نہیں آوندا سگوں ہر واقعے دی کوئی نہ کوئی دلیل ہوندی اے تے عام انسانی سوچ ایہناں نوں حقیقت تے سچ سمجھے بناں نہیں رہ سکدی۔ دوجے لفظاں وچ ایہہ وی آکھیا جا سکدا اے کہ لکھارن نے اپنے ڈرامیاں نوں حقیقی زندگی دے نیڑے رکھن لئی تصوراتی اُڈاری دے باوجود عقل تے قیاس دیاں حداں دا پورا پورا دھیان رکھیا اے تے اجیہے پختہ پلاٹ بنائے نیں کہ جیہناں دی ہر کڑی دوجی کڑی نال جڑی ہوئی اے تے تجسس دا عنصر وی برقرار رہندا اے۔

منظوم ڈرامیاں دی روایت دا کھوج لایا جاوے تاں ایس علاقے وچ "شکنتلا" تے "اندر سبھا" دے حوالے نال منظوم ڈرامیاں دی مضبوط روایت دے باوجود ایس پاسے بہت گھٹ توجہ دتی گئی اے۔ پنجابی وچ چھوٹے تھیاں دی شکل وچ ایہہ روایت ضرور وکھالی دیندی اے۔ انج باقاعدہ ڈرامے دے حوالے نال ایس صدی دے مُڈھلے دہاکیاں وچ لکھے جان والے "راج پربودھ" تے "جیون پلٹا" ورگے منظوم ڈرامیاں وانگوں پاکستان بنن مگروں وی اجیہیاں کوشِشاں وکھالی دیندیاں نیں۔ جیویں آغا اشرف دا نثری ڈراما "دھرتی تے تارا" (جیہڑا اوہناں دی کتاب "دھرتی دیاں ریکھاں" وچ وی شامل اے) آزاد نظم دی ہیئت وچ لکھیا اک اجیہا علامتی ڈراما اے، جیس وچ دھرتی تے تارا توں اڈ واقعیاں دا تسلسل قائم رکھن لئی کدھرے کدھرے راوی دا کردار وی آ جاندا اے سگوں عام ریت موجب ڈرامے دا مُڈھ وی راوی دے کردار توں بجھدا اے۔ اختر ہاشمی دی کتاب "پانی دی وار" (چھپن سال 1984ء) وی منظوم ڈراما اے، جیس وچ راوی دا کردار بنیادی اہمیت رکھدا اے۔ ایس وچ آزاد نظم دے نال نال پابند نظم دا وی تجربہ کیتا گیا اے۔ ریڈیو توں نشر ہون والا ایہہ ڈراما 1973ء دے ہڑھ دے متعلق اے، جیہنے لگ بھگ پورے پاکستان نوں اپنی لپیٹ وچ لے لیا سی۔

پنجابی وچ کتابی صورت وچ ترجمہ کیتے جان والیاں ڈرامیاں دیروا انج اے:

صوفی غلام تبسم نے "دو ناٹک" ناں دی کتاب وچ "خطرناک لوک" تے

"ساون رین دا سُفنا" دے ناواں نال دو وکھ ڈراماں دے ترجمے کیتے۔ خطرناک لوک اسٹیلے ڈیوکسن دا ڈراما اے، جیہڑا الفریڈ نیومن دے اک ناول وطن دی محبت توں ماخوذ اے تے فلمی صورت وچ دی پیش ہو چکا اے۔ "ساون رین دا سُفنا" شیکسپئر دے اک ڈرامے دا ترجمہ اے، جیس وچ ہندوستانی دیو مالا دی کہانی بیان کیتی گئی اے۔

"فریزے مولنار" دے انگریزی ڈرامے LILION توں ماخوذ اکرم بٹ دا ترجمہ کیتا ہویا ڈراما "سجاول" دی کتابی صورت وچ چھپ چکیا اے۔ ایہہ ڈراما تکنیک دے اعتبار نال منفرد ڈراما اے۔ شفقت تنویر مرزا دی کتاب "بوہا کوئی نہ" (چھپن سال 1980ء) وچ فرانس دے عالمی شہرت یافتہ فلسفی تے ادیب ژاں پال سارتر دے دو طویل سٹیج ڈرامے "NO EXIT" تے "PROSTITUTE RESPECTFUL" دا ترجمہ پیش کیتا گیا اے۔ ایہہ دوویں ڈرامے انگریزی توں پنجابی وچ ترجمائے گئے نیں۔ شفقت تنویر مرزا دی اک ہور کتاب "لہو سہاگ" وچ سپین وچ رہن والے فیڈریکو گارشیا لورکا دے ہسپانوی وچ لکھے گئے تن المیہ سٹیج ڈراماں دا پنجابی ترجمہ کیتا گیا اے۔ دلشاد کلانچوی نے "اقتدار دی ہوس" دے ناں نال شیکسپئر دے "میکبتھ" دا سرائیکی وچ ترجمہ کیتا۔ ایس توں پہلاں عبدالحق علوی ہوراں نے ایہدا ترجمہ پنجابی وچ کیتا سی، جیہڑا ماہنامہ "پنجاب" وچ قسط وار چھپیا سی۔ غلام نبی تے بشیر صدیقی نے "ہیملٹ" "ڈنمارک دا شہزادہ" دے ناں نال "ہیملٹ" دا ترجمہ کیتا۔ سیف انجم ڈار نے فرانسیسی ڈراما نگار مولیئر دے مشہور ڈرامے (LE MARRIAGE FORE) دا آزاد ترجمہ اے، جیہڑا ماہنامہ "پنج دریا" دے مئی 1965ء دے شمارے وچ چھپیا۔

مشرقی زباناں دے ترجمے دے سلسلے وچ نجم حسین سید نے سعید احمد دے اک ایکٹ دے بنگالی ڈرامے "جنگل دا راکھا" دا ترجمہ کیتا۔ احمد سلیم نے شیخ ایاز دے دو گیت ناٹکاں دا منتخب ترجمہ کیتا۔ ایہناں وچوں پہلا "رانی کوٹ دے دھڑویل" اک مختصر ڈراما اے جدوں کہ "بھگت سنگھ دی پھانسی" قدرے لما اے۔ توفیق الحکیم دے مشہور ڈرامے "اصحاب کہف" دا ترجمہ غلام حسین سہیل نے کیتا۔ اسلم قریشی نے "رستم تے سہراب" دے ناں نال تے فدائے اطہر نے "گوڑا خواب"

تے دلشاد کلانچوی نے "سچ ڈکھاں دی سچ پھلاں دی" دے ناں نال آغا حشر دے ڈرامیاں دا سرائیکی وچ ترجمہ کر کے کتابی صورت وچ شائع کیتا۔ دلشاد کلانچوی نے امتیاز علی تاج دے ڈرامے "انار کلی" دا وی سرائیکی وچ ترجمہ کیتا۔

حوالے

1- کالی داس توں پہلاں شری بھاس نے وی کجھ ناٹک لکھے۔ ویروے لئی ویکھو میری کتاب "پنجابی ڈراما۔" 1986ء

2- ڈاکٹر گورچرن سنگھ عرشی، پنجابی زبان تے ادب نوں مشنریاں دی دین کھوج" 16 / 15

3- عبدالغفور قریشی، گلاں دی پنڈ، ص 227

پروفیسر جمیل احمد پال

پنجابی کہانی ---------- اک جائزہ

دیس پنجاب کہانی دا گھر اے۔ ایتھے دی تواریخ صدیاں نہیں ہزاراں ورھے پرانی اے' جیہدے آثار قدرت نے اپنے ہینے اتے تھیہاں دے روپ وچ سانبھ لئے۔ کھدائی راہیں ایہناں تھیہاں دے چہرے اتوں پردہ ہٹیا تاں پتہ لگا کہ ایتھے اوس زمانے وچ وی اک اُچّی سُچّی رہتل اپنا سفر طے کر رہی سی جدوں دنیا دے اکثر علاقیاں وچ انسان غاراں وچ وسدا سی۔ ایسے علاقے نوں دنیا دی سبھ توں پہلی کتاب "رِگ وید" لکھے جاون تے دنیا دی سبھ توں پہلی یونیورسٹی (ٹیکسلا یاں ٹیکسا شیلا) بناون دا شرف وی حاصل اے۔

کہانی آکھنا تے سُننا حضرت آدمؑ توں لے کے اج تک انسان دی فطرت رہی اے۔ ایس لئی "کہانی" مڈھ توں ای کسے نہ کسے روپ وچ موجود رہی' پر ایہہ وی حقیقت اے کہ صنعتی سماج دے جنم لین توں پہلاں کہانی دا لہجہ داستانی تے غیر حقیقی رہیا' جیس وچ غیر فطری پاتراں تے واقعات دی بھرمار ہوندی سی۔ جدید افسانے یاں شارٹ سٹوری دا بانی مغرب والیاں نوں آکھیا جاندا اے۔ خاص کر امریکا دے ایڈگر ایلن پو یاں روس دے گوگول نوں کہانی دا موڈھی منّیا جاندا اے۔ جیہنوں مگروں دیاں کہانی کاراں نے اچیائی تے اپڑایا' پر اسیں ایہہ وی ویکھدے آں کہ چین وانگوں پنجاب وچ وی کہانی دی اک اجیہی روایت صدیاں توں چلدی آ رہی اے' جیس وچ داستانی لہجے یاں مافوق الفطرت تت دا ناں نشان بہت تھوڑا اے جد کہ ایہہ حقیقت دے بہت نیڑے اے۔ ایہہ اے "بات" جیہنوں اسیں علامتی کہانی دا اک رُوپ وی آکھ سکدے آں۔ "بات" وچ عام کرکے وکھو وکھ جنوراں دے پاتراں راہیں انسانی فطرت نوں بیان کیتا جاندا اے۔ ایہدے نال نال سماجی ناہمواریاں نوں طنز دا نشانہ بنایا جاندا اے۔ ایہہ "باتاں" اج وی پنجابی پنڈاں وچ رائج تے ویلا

رہتاون دا بہترین وسیلہ نیں۔ ایس پچھوکڑ دسن دا مقصد ایہہ سی کہ پنجاب ورگے سماج وچ "کہانی" کوئی اوپری یاں بیگانی شے کدی وی نہیں رہی ایہی کارن اے کہ جدوں پچھمی پربھاواں ہیٹھ ایتھے اجوکی نکی کہانی لکھی گئی تاں اوہ ایتھے دے ساہت وچ انج رچ وس گئی جیویں ایتھے دی ای جم پل ہووے۔

پاک ہند وچ پریس متعارف کران دا سہرا انگریز دے سر اے۔ انگریزاں ولوں کتاباں چھاپن دا اک وڈا مقصد عیسائی دھرم دا پرچار سی ایہہ گل وی ریکارڈ اتے اے کہ سبھ توں پہلاں عیسائی مشنریاں نے اپنا دھرم کھلارن لئی پاک ہند دیاں ہور زباناں دے نال نال پنجابی وچ وی کجھ قصے کہانیاں لکھن دی بنا پائی۔ ایس دوران پنجابی دی گورمکھی لپی وچ ٹائپ تیار ہوچکا سی۔ ایس لئی سکھاں نے وی دھارمک کہانیاں لکھیاں چھوہ دتیاں۔ پنجابی کہانی وچ سبھ توں پہلا کہانی کار لال سنگھ کملا اکالی نوں منیا جاندا اے، جیہناں نے 1911ء وچ پنجابی افسانہ لکھنا شروع کیتا جد کہ 1913ء وچ گوربخش سنگھ نے وی نکی کہانی لکھنی شروع کیتی۔ گوربخش سنگھ دیاں ایہہ کہانیاں مگروں اوہناں دے پراگیاں وچ وی شامل ہوئیاں۔ لگ بھگ ایسے سمے وچ وی بھائی ویر سنگھ (1952ء- 1872ء) نے وی پنجابی کہانی لکھی تے بعض لوک اوہناں نوں ای پہلا کہانی کار مندے نیں۔

1923-24ء وچ پرسدھ پنجابی رسالے "پریتم" تے "پھلواڑی" جاری ہوئے، جیہناں وچ اپنے ویلے دے حساب نال سوہنیاں کہانیاں لکھیاں گئیاں، اوہناں وچ موہن سنگھ وید تے چرن سنگھ شہید دے ناں ذکر جوگ نیں۔ ایہناں کہانیاں دے عام موضوع دھارمک تے سماج سُدھار سن۔ موہن سنگھ وید دی پہلی کتاب "ہیرے دیاں کنیاں" دے ناں توں 1927ء وچ چھپی سی۔ گوربخش سنگھ ہوراں اپنی حیاتی دا اک لما چر امریکا وچ گزاریا سی تے اوہ سماج واد (سوشلزم) توں متاثر سن۔ نوجوان، جذباتی تے صاحب وسائل سن۔ اوہناں نے "پریت لڑی" دے ناں توں اک بڑا معیاری رسالہ شروع کیتا تے پنجابی کہانی نوں وی نویاں راہواں وکھائیاں۔ ایہناں دا مجموعہ "پریت کہانیاں" دے ناں توں 1927ء وچ چھپ کے تھرتھلی مچا گیا۔

پنجابی کہانی دے ایتھوں تیک سفر وچ سانوں زیادہ تر سکھاں دے ناں ملدے نیں، پر 1928ء وچ جوشوا فضل الدین ہوراں نے لائلپور (اجوکا فیصل آباد)

توں "پنجابی دربار" دے ناں توں اک رسالہ جاری کیتا۔ ایتھے ایہہ گل وی ذکر جوگ اے کہ پنجاب وچ لپی دا مسئلہ مذہب دے نال جوڑ دتا گیا اے۔ انگریزدی ایس سازش دی وجہ نال سکھ حضرات گورمکھی لپی ورتدے سن جد کہ مسلمان پنجاب زبان نوں فارسی لپی وچ پڑھنا پسند کردے سن۔ جوشوا فضل الدین دا مہینہ وار "پنجابی دربار" وی فارسی لپی وچ سی۔ ایس رسالے پاروں کہانی لکھن والیاں دی اک کھیپ ساہمنے آئی۔ جیہناں وچ اظہر حیدر، فضل شاہ، رشید احمد گجراتی، میراں بخش منہاس، تاج الدین تاج، محمد رفیع ستم، خواجہ ظہور الدین احمد، مولا بخش، ریاض انور، خورشید عالم، پادری جلال الدین، بشیر الدین، فضل الٰہی قریشی، مولا بخش لون، عابد زبیری، پنڈت شیو لال لبسل، ہزارا سنگھ تے مہر سنگھ مہر وغیرہ دے ناں شامل نیں۔ جوشوا فضل الدین ہوراں نے نہ صرف آپ ای طبع زاد کہانیاں لکھیاں سگوں انگریزی توں ترجمہ دی کیتیاں جو بعد وچ اوہناں دی کتاب وچ شامل ہوئیاں۔ انج 1930ء دے دہاکے پنجابی کہانی اپنی وکھری پچھان بنا چکی سی تے لکھن والیاں دی اک انج دی کھیپ وی ساہمنے آ چکی سی، جیہنے بعد وچ پنجابی کہانی نوں لازوال تحفے دتے۔ جانے پچھانے پنجابی ناول کار نانک سنگھ نے وی ایس ای دور وچ ناول دے نال نال نکیاں کہانیاں وی لکھنیاں شروع کیتیاں۔

1936ء وچ ترقی پسند تحریک دی نینہ رکھی گئی۔ بنیادی طور اتے ایس تحریک وچ اردو تے ہندی لکھن والیاں دی گنتی ودھ رہی، پر ایہہ وی حقیقت اے کہ برصغیر دیاں دوجیاں وڈیاں زباناں خاص طور اتے بنگالی تے پنجابی وی کافی متاثر ہوئیاں۔ ترقی پسند تحریک نے فراری ادب، ہیئت پرستی، کھوکھلی رومانیت، نسلی تعصب تے انسانی استحصال دی مخالفت دا نعرہ لایا تے اوہدے اثر دی وجہ نال پنجابی کہانی نے وی نویں ذائقے تے نویں رویاں توں چانن پایا۔

1930ء توں 1940ء دے دہاکے وچ ساہمنے آون والے بہتے کہانی کاراں نے مغربی تکنیک نوں ساہمنے رکھ کے کہانیاں لکھیاں تے ایراں پنجابی کہانی دا کینوس وشال ہوندا گیا۔ ایسے سمے جانی پچھانی پنجابی شاعرہ امرتا پریتم وی شاعری دے نال نال کہانی لکھن لگ پئی۔ اوہدیاں دو کتاباں "چھبی ورھے بعد" تے "کنجیاں" 1943ء وچ چھپیاں۔

عجیب گل ایہہ اے کہ 1947ء تیکر اکٹھے پنجاب وچ چنگی تے معیاری کہانی لکھن والے پاکستانی پنجاب دے وسنیک سن۔ اوہناں وچوں خاص امرتا پریتم، کرتار سنگھ دُگل، بلونت سنگھ، گل بخش سنگھ، تے کلونت سنگھ ورک وغیرہ نیں۔ ایہہ سبھ لوک ونڈ مگروں چڑھدے پنجاب چلے گئے۔ پاکستان بنن توں بعد دا سماں اُتھل پتھل دا ویلا سی۔ ذرا امن ہویا تے ادب ول وی توجہ دتی جان لگ پئی۔ 1948ء وچ روزوار "آغاز" نے پنجابی سپلیمنٹ شروع کیتا، جیہدے وچ سجاد حیدر دی اک کہانی چھپی۔ 1951ء وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں نے "پنجابی" دے ناں توں پنجابی بولی وچ اک مہینہ وار شروع کیتا۔ فقیر محمد فقیر مرحوم ہوریں پنجابی زبان دے عملی کارکن سن۔ اوہناں نے بہت سارے اردو لکھاریاں نوں پنجابی وچ لکھن وچ راضی کیتا تے ایسراں پنجابی وچ لکھن والیاں دی اک نویں کھیپ ساہمنے آئی، جیہناں وچ مولانا ظفر علی خاں، عبدالمجید سالک، صوفی تبسم، مجید لہوری تے وقار انبالوی ایہناں بنھ ہور کئی لکھن والے شامل نیں۔ جیہناں دی پچھان ای اردو لکھاری دے طور اتے سی۔

رسالہ "پنجابی" وچ جیہڑے کہانی کاراں دیاں کہانیاں چھپیاں اوہناں وچ جوشوا فضل الدین، اکبر لہوری، چودھری محمد اکبر خاں، سجاد حیدر، صادق قریشی، وقار انبالوی، نظر فاطمہ، رفیق لودھی، سہیل یزدانی، شفیع عقیل، نور کاشمیری وغیرہ دے ناں ذکر جوگ نیں۔ بعد وچ جدوں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں نے رسالہ "پنجابی" توں لکھتاں دی اک چون "لہراں" دے ناں نال شائع کیتی تے اوہدے وچ ایہناں وچوں کیاں لکھاریاں دیاں کہانیاں شامل کیتیاں۔ 60ء دا دہاکا شروع ہون توں پہلاں پنجابی کہانی وچ ہور وی کئی ناں شامل ہو چکے سن۔ جیہناں وچ مرتضیٰ جیلانی، نظام الدین توکلی، قاصر امرتسری، آغا اشرف تے انور سجاد وغیرہ دے ناں ذکر جوگ نیں۔

1960ء توں 1970ء تیک دے دہاکے وچ پنجابی کہانی وچ روپ ریکھا تے مواد دے حوالے نال کئی تجربے ہوئے۔ ایسے دہاکے دے شروع وچ افضل احسن رندھاوا دا ناں اک اہم کہانی کار دے طور تے ساہمنے آیا۔ اوہناں دی کتاب تے بعد وچ چھپی پر اک چنگے کہانی کار دے طور اتے اوہناں نے اپنے آپ نوں بہت پہلے منوالیا۔ ایسے سمے کہانیاں دیاں کئی کتاباں ساہمنے آئیاں۔ سبھ توں پہلاں نواز دی کتاب "ڈُونگھیاں شاماں" 1960ء وچ چھپی۔ جولائی، اگست 1960ء وچ مہینہ وار

"پنجابی ادب" نے اپنا کہانی نمبر شائع کیتا۔ جیہدے وچ چڑھدے تے لہندے پنجاب دے جانے پچھانے لکھن والیاں دیاں 18 کہانیاں شامل سن۔ ایہناں وچ پاکستان توں نواز، شریف کنجاہی، اکمل علیمی، رشیدہ سلیم سیمیں، ضمیر ملک، نجیب اسلم، شگفتہ پروین، سلیم رفیقی، آصف رانا تے محمد آصف خاں دیاں کہانیاں۔ جد کہ شفقت تنویر مرزا تے راجا رسالو دے ترجمے شامل سن۔ 1962ء وچ "اجوکی کہانی" دے ناں توں پنجابی کہانیاں دی اک سوہنی چون ساہمنے آئی۔ ایس چون وچ 30 دے نیڑے تیڑے کہانیاں شامل سن، جیہناں دے چون کار محمد آصف خاں، خالد لہوری، تے شہباز ملک ہوریں سن۔ ایسے سال "دل دیاں باریاں" دے ناں توں عبدالمجید بھٹی نے وی اک چنگا انتخاب شائع کیتا۔ 1965ء وچ آغا اشرف دی کتاب "واء ورولے" 1967ء وچ اختر سلیمی دی "لمیاں اڈیکاں" تے رفعت دی "اک اوپری کڑی" شامل سی۔ 1968ء وچ نسیمہ اشرف علی دی کتاب "مسکے پتر" چھپی۔ 1969ء وچ حنیف چودھری دی کتاب "کچ دی گڈی" تے احسن واگھا دی کتاب "تھل کرن دریا" چھپی۔ ایہہ پنجابی کہانی لئی زرخیز سماں سی، جیہدے وچ نہ صرف پنجابی دیاں کئی ادبی تنظیماں دی نینہہ رکھی گئی سگوں پنجابی رسالیاں دی گنتری وچ وادھا ہویا، جیہدے سٹے وچ کہانی دی منگ وی ودھی۔ روز وار "امروز" 1950ء دہاکے دے شروع توں ای ہفتہ وار پنجابی ادبی صفحہ شروع کر چکیا سی، جیہدے وچ بہت ای اچیاں پنجابی کہانیاں ساہمنے آئیاں۔ لکھن والیاں دی ایس لڑی وچ افضل احسن رندھاوا، محمد آصف خاں، سید اکمل علیمی، انیس ناگی، احمد سلیم، انور سجاد، انور علی، اشفاق احمد، بانو قدسیہ، رشیدہ سلیم سیمیں، کہکشاں ملک، منصور قیصر، سلیم خاں گمی، ستار طاہر، سنتام محمود، چودھری محمد رفیق، ریاض بٹالوی، اعجاز حسین رضوی، عصمت جہاں، منظور احمد قریشی، اسلم رانا، احمد نثار، محمد یونس حسرت، منظور انور، سلیم رفیق، آثم میرزا، محسن رضوی، رشید نثار، اے حمید، ارشاد فیروز پوری، ریحان قیوم، عزیز اثری، یونس ادیب، عزیز الرحمان، وقار بن الٰہی، اقبال تاثیر، شمیم چودھری، رضیہ ناہید رضی، زاہدہ بٹ، سلمیٰ جبیں، حنیف باوا، راجا رسالو، سمیع اللہ قریشی، محمود شام، محمد عظیم بھٹی، حسین شاہد، حسین شاد، محمد ادریس چودھری، یونس صابر سرحدی، افضل پرویز، لطیف منہاس، خالد شفیق، شفقت تنویر مرزا، باغ حسین کمال، ماجد صدیقی، فوزیہ نقوی، وحید اطہر، شمس

نعمان' شوکت علی چودھری' سلیم چودھری' نصر اللہ خاں' مشتاق باسط' یعقوب ناسک' سید تنویر مشہدی' قمر یورش' عبدالرؤف ملک' سراج نظامی' محفوظ الحسن شاہد نقوی' آغا اشرف' ایم ایس ناز' عبدالحمید امر' اصغر ملک' خیر الدین انصاری' شہباز ملک' ہاجرہ مشکور ناصری' نادر جاجوی' شفقت سلطانہ' تنویر بخاری' ڈاکٹر پرویز عالم توں وکھ بہت سارے کہانی کاراں دے ناں شامل نیں۔ اتے دتی گئی فہرست وچوں اکثر ناں روزوار "امروز" دے پنجابی ادبی صفحے تے مہینہ وار "پنجابی ادب" دی دین نیں۔ جد کہ بہت سارے ناں مہینہ وار "پنج دریا" تے کجھ ناں "لہراں" راہیں وی ساہمنے آئے نیں۔

1970ء دا دہاکا ملکی تاریخ وچ اک اہم مقام رکھدا اے۔ سماجی قدراں دی ٹُٹ بھج تے نویاں قدراں دا جنم' سیاسی بے چینی تے احتجاج' جو ایہہ دہاکا شروع ہون توں اک ادھ ورھے پہلے ای شروع ہو گیا سی (سگوں سچ پچھو تے ایہدے ڈانڈے 1965ء دی جنگ نال جا ملدے نیں) ایس دہاکے دے شروع وچ ای عروج تے پہنچیا۔ عام آدمی نوں احساس ہویا کہ اوہ ہُن وی خالی ہتھ اے۔ ہندو بانیا گیا تے ایہدی تھاں "مسلمان بانیا" آگیا۔ سو سیاسی تے ثقافتی پدھر اتے تبدیلیاں لیان دیاں کوششاں ہوئیاں۔ ایس دہاکے وچ ای بنگلہ دیش بنیا۔ بچے ہوئے پاکستان وچ اک ہر جان دا احساس تے اُداسی نے جنم لیا۔ پر عجیب گل اے کہ 1965ء تے 1971ء دیاں جنگاں دا اثر کسے حد تیک (بھاویں عارضی سہی) شاعری اتے تاں ہویا پر نثر' خاص کر کہانی وچ اک ادھ لکھاری توں اڈ ایہہ اثرات کدھرے نظر نہیں آئے۔ ہاں ایہہ گل ضرور اے کہ 1970ء توں 1976ء دے شروع ہون والے دہاکے وچ پنجابی زبان اوہدے اپنے دیس وچ جائز تھاں دیوان دیاں کوششاں نویں مرحلے داخل ہوئیاں۔ نویں رسالیاں تے ادبی ثقافتی تنظیماں بنن توں وکھ پنجاب یونیورسٹی وچ ایم۔ اے پنجابی شروع ہویا۔ جیس توں بعد اینوں بی۔ اے تے ایف۔ اے وچ وی کسے حد تیکر پڑھایا جان لگا۔ جیہدے توں پنجابی کتاباں تے رسالیاں دی ودھوتری دی ہوئی۔ ایہدے نال نال لکھاریاں دی گنتی وی ودھی۔ اوہ لوک جیہڑے پنجابی نوں نرا شاعری دی زبان سمجھدے سن۔ ایہہ منن لگے کہ ایہدے وچ چنگی تے اُچے پدھر دی نثر وی لکھی جا سکدی اے۔ ایس دور وچ نثر ول وی چوکھے توں چوکھا دھیان

دتا جان لگا۔ ایس دوران 1975ء وچ مہینہ وار "پنج دریا" نے اک کہانی نمبر شائع کیتا، جیہدے وچ لہندے پنجاب دے پنجابی کہانی لکھن والیاں دیاں 35 کہانیاں شامل سن۔ مہینہ وار "لہراں" نے جولائی، اگست 1985ء دا اکٹھا شمارہ کہانی نمبر دی صورت وچ کڈھیا، جیہدے وچ 30 کہانی کاراں دیاں رچناواں تے کہانی بارے دو لیکھ شامل سن۔ اج دی پنجابی کہانی اپنے پہلے دیہاڑے توں اک لما پندھ کر چکی اے تے اپنی جھولی وچ کلا دے بہت سارے انملے نمونے رکھدی اے۔ اسیں اج دے پنجابی کہانی کاراں نوں تن نسلاں وچ ونڈ سکنے آں۔ ایہناں وچ پہلی نسل اوہ اے جیہنے پاکستان بنن توں پہلاں یاں جھبدے بعد لکھنا شروع کیتا۔ ایہناں وچوں کئی کہانی لکھنا چھڈ چکے نیں۔ کیاں دیاں دوجیاں رُجھاں نے ایہناں دے کہانی لکھن نوں متاثر کیتا اے، فیر وی ایہناں وچ اِکا دُکا کدے کدار کہانی لکھ کے اپنی ہوند دا ثبوت دیندے نیں۔

پنجابی کہانی کاراں دی دوجی نسل اوہ اے، جیہڑی 60 تے 70 دی دہائی وچ ساہمنے آئی۔ ایہناں وچوں بہت ساریاں دے مجموعے وی چھپ چکے نیں۔ ایس نسل دے کہانی کاراں وچ کوئی اک تہائی اجے تیکر پکے پیریں کہانی لکھ رہے نیں۔ جدوں کہ باقی اپنیاں دوجیاں رُجھاں پاروں ایس ولے دھیان نہیں دے رہے۔ کئی روٹی دے بھار وچ بدیس سدھار چکے نیں جیویں حسین شاہد تے اکمل ملبی۔

پنجابی کہانی کاراں دی تریجی نسل اوہ اے، جیہڑی 1970ء توں بعد کہانی دے کھیتر وچ آئی۔ ایہدے وچ ہُن چوتھی نسل دا سجرا لہو وی رلدا جا رہیا اے۔ ایس کھیپ دے کہانی کاراں وچ ان گنت ناں شامل نیں۔ صرف اوہناں لکھن والیاں دے ناں دتے جا رہے نیں، جیہڑے کسے نہ کسے پکھوں اُگھڑویں نیں۔ نعمت احمر، شفیع ہمدم، راشد جاوید احمد، ناصر بلوچ، پروین ملک، ایم اے علی، بشیر شیخ، غلام مصطفیٰ بسمل، اقتدار واجد، ڈاکٹر اسلم رانا، حمید رازی، سید طارق جاوید، نصرت علی، خیر الدین انصاری، حاتم بھٹی، رضی الدین رضی، محمد سلیم بھٹی، راجا محمد احمد، توقیر چغتائی، احمد شہباز خاور، رانا غلام شبیر، ناصر رانا، جمیل احمد پال، کہکشاں کنول، عائشہ اسلم، عذرا اصغر، محمد شفیع بلوچ، بشریٰ نور خواجہ، صدیق بابر، الیاس گھمن، شاہ سوار علی ناصر اقبال قیصر، گوہر سلطانہ، عاشق رحیل، وسیم گوہر، غلام دستگیر ربانی، ارشد چہال، اقبال

صلاح الدین، کلیم شہزاد، پروفیسر شارب، غلام رسول شوق، اخلاق حیدر آبادی، محمد ریاض شاہد، نصیر احمد چیمہ، نزہت گردیزی، زبیر احمد، مقصود ثاقب، اقبال خالد ہجویری بھٹی، اجی فراجی، کنول مشتاق، اظہر جاوید، راول راٹھ، آغا علی مدثر، بابو جاوید گرجاکھی، مرزا حامد بیگ، سید نصیر شاہ، ظفر لاشاری، سجاد حیدر پرویز، فاروق ندیم ہمراز احسن، جمیل اختر، جاوید بشیر چودھری، نذر حسین جانی، فرزند علی، احمد شفیق پراچہ، ولی محمد انجم، شہزاد سلیم، ظفر اقبال برق، عزیز الرحمٰن محمود، شنیل سید، محمد منصور آفاق، محمد انجم ہاشمی، اقبال بانو، افضل راجپوت، جاوید بشیر چودھری، انیل چوہان، ریاض سوجانوی، محمد افضل ساحر، میاں ظفر مقبول، عباس خان، ایس بی جہانگیر، اقبال حسین، محمود احمد قاضی، زبیر رانا، آئی یو ایاز، ونسنٹ ڈیوڈ، محمد حنیف، ندیم بخاری، حبیب اللہ قمر، امیر حسین، احمد بھٹی، احمد حسین رانا، مہر کاچیلوی، نعیم قریشی، رزاق شاہد، محسن بشیر، مورس ندیم، کشور قدوس پال، خاور جیلانی، فوزیہ طاہرہ، افضل توصیف، عبیدہ اعظم سید، قدسیہ ہما، عذرا وقار تے نائلہ صدف۔

اک گویڑ موجب 1947ء توں بعد ہن تیک چھپن والے کہانی پراگیاں دی گنتی ڈیڈھ سو دے نیڑے تیڑے وے۔ ظاہر ایہہ کوئی وڈی گنتی نہیں، پر اسیں پنجابی زبان دے ایہدے اپنے علاقے وچ حالت تے گوہ کریے تے فیر کہانیاں دے پراگیاں دی ڈیڈھ سو گنتی مایوس کرو نہیں لگدی۔ ایتھے پنجابی کہانی دے وکھ وکھ رُجحاناں دا ذکر کرنا وی لوڑی دا ہووے گا۔ تروین نظر نال ویکھیے تے پنجابی کہانی وچ اوہ سارے رُجحان لبھدے نیں جیہڑے اردو کہانی یاں ایس خطے دیاں دوجیاں زباناں دیاں کہانیاں وچ نظر آوندے نیں۔ علامتی انداز جیہڑا پنجابی دے مڈھلے شاعراں بابا فریدؒ تے شاہ حسینؒ توں ای پنجابی ادب دا حصہ بن گیا۔ اوہ پنجابی کہانی وچ وی نظر آوندا اے۔ ایس توں اڈ کدھرے کدھرے تجریدی تجربے وی ہوئے نیں۔ علامت نگاری وچ جنہاں کہانی کاراں نے سوہنیاں کہانیاں لکھ کے آپا منوایا، ایہناں وچ احمد سلیم، محمد منشا یاد، منصور قیصر، حسین شاہد، غلام مصطفیٰ بسمل، وسیم گوہر، پروین ملک، غلام دستگیر ربانی، رشید نثار، شیما سیال، احسن واگھا، عامر فہیم، انور علی، ناصر بلوچ، شفقت تنویر مرزا، شمس نعمان، اجی فراجی، شفیع ہمدم، رشید امجد، اسماعیل احمدانی، راشد جاوید احمد، مرزا حامد بیگ تے الیاس گھمن دے ناں ذکر جوگ نیں۔

اجوکی پنجابی کہانی وچ نویں انسان دی ٹُٹ بھج تے ورتے جاون یاں ور تیجن
ے عمل توں اڈ اج دے انسان دی فرسٹریشن دکھ' کرب' وسوں دے جبر' غریبی تے
ھکھ انسان دے ہتھاں دا استحصال' خونی رشتیاں تے دوستیاں دی گھٹ قدری (ڈی
لیوایشن) تے ایہدی بجائے پیسے دا رشتے دی بنیاد بن جانا' ذہنی سکون توں محرومی'
ھر دے مالک دا ڈالر پاؤنڈ یاں ریال کماون لئی باہر جانا تے پچھے رہ جان والیاں دیاں
وکڑاں' شہراں تے پنڈاں دے مسائل وغیرہ موہری نیں۔ انسان دوستی' پیار تے
یت توں وکھ نفسیاتی تے جنسی موضوعاں نوں تھاں دتی گئی اے۔

نواز دیاں کہانیاں وچ رومانویت دے ہولے جیہے جھولے دے نال نال
کاں دے مسئلے وی ملدے نیں۔ جدوں کہ افضل احسن رندھاوا دے پہلے پراگے "
ن تلوار تے گھوڑا" وچ پنجاب دے انھے زور دے نال نال دیس چھڈ جان والیاں
ں ناشا لجک ورتارا عالم لبھدا اے۔ بعد وچ افضل احسن رندھاوا نے علامت دا
ن رلا کے جیہڑیاں کہانیاں لکھیاں تے جیہڑیاں ایہناں دے دوجے پراگے "مُنا کوہ
ر" وچ شامل نیں، اوہ اونیاں ای اچ کوٹی دیاں کہانیاں نیں۔ محمد آصف خاں دا
اویں کوئی پراگا اجے تیک نہیں چھپ سکیا تے اوہناں دیاں دوسریاں حرجھاں پاروں
یہناں دا کہانی لکھنا وی اک پرانی کہانی بن کے رہ گیا اے' پر اوہناں دیاں دو درجن
ں دوھ کہانیاں وچ (جو ودھیریاں 1970ء توں پہلاں لکھیاں گیاں) اکثر اجیہیاں
ں' جیہڑیاں ہر انسان نوں اپنی کہانی لگدیاں نیں۔ پچھے جیہے البتہ باسی کڑھی وچ اُبال
یا تے اوہناں "زلیا" ورگی سوہنی کہانی لکھی' رب کرے ایہہ اُبال قائم رہوے۔ آغا
شرف دیاں کہانیاں دا ٹورا ترکھا اے تے اخیر چونکا دین والا ہوندا اے' جیہڑا پڑھن
لے نوں جذباتی کر دیندا اے۔ رفعت نے گھریلو حیاتی دے مسلیاں نوں موضوع
یا اے۔ جدوں کہ نسیمہ اشرف علی دیاں کہانیاں وچ جذباتیت دا اثر چوکھا ڈونگھا
ے۔ حنیف چودھری' حنیف باوا' نذر فاطمہ تے حسین شاہد نے وی اپنے موضوع
م حیاتی توں لے کے جیوندیاں رہن والیاں کہانیاں لکھیاں نیں۔ سلیم خاں گمی دے
ردار وی عام حیاتی توں لئے گئے ہوندے نیں۔ گمی نے مغربی کہانی نوں چوکھا پڑھیا
یا اے تے ایہناں دا رنگ ایہناں کہانیاں وچ اکثر نظر آ جاندا اے۔ انور علی نے
کالیاں اتاں کالے روڑ" پراگے وچ دیب اتے گھی چوبھ ماری اے تے بڑے ای

ماہرانہ انداز وچ ایہناں دا دوجا پراگا "نوری" دے نال نال پنجابی ادبی بورڈ ولو
چھاپ دتا گیا اے۔ ایس پراگے وچ اوہ ساریاں لکھتاں شامل نیں جو انور علی ہورا
اپنے پہلے مجموعے مگروں لکھیاں۔ ایس مجموعے وچ انج تاں کئی کہانیاں پڑھن جو
نیں، پر سچ پچھو تاں "نوری" سبھ توں ودھیا کہانی اے جو اپنے اندر اک ناولٹ ور
لمائی رکھدی اے۔ کہانی دے مرکزی کردار نوری دے مسلیاں دے نال نال سما
دے منظراں نوں وی انور علی ہوراں بڑی مہارت نال چتریا اے تے لوکاں دی
عملی نوں پیش کیتا اے۔ انور علی ہوراں دی اک ہور چنگی کہانی "جنازہ" ا
جیہدے وچ اوہناں نے دسیا اے کہ سماج دا دریا وگدا رہندا اے تے کسے اک
بندے دے مرن نال ایہدے ویگ وچ اکا کوئی فرق نہیں پیندا۔ او ہی لوک جو ک
دے مرن اتے دکھی ہوندے نیں۔ کجھ پل مگروں ای زندگی دے کار ویہار وچ پہلا
وانگ رُجھ جاندے نیں۔

غلام مصطفیٰ بسمل دے پہلے پراگے "ہڈیاں سولاں" وچ چوکھیاں کہانیا
روایتی انداز دیاں نیں، پر ایس توں مگروں بسمل نے کئی چونکا دین والیاں کہانیا
لکھیاں۔ اوہ روایتی کہانی توں علامت نگاری ول آئے تے "نچدے نقطے" جیہی کہا
لکھ کے اپنی فنی ریاضت دا ثبوت دتا۔ ایہناں دا دوجا پراگا ایسے تاں نال چھاپے چڑ
رہیا اے۔

اکبر لہوری دا پراگا "اکبر کہانیاں" کیاں پکھاں توں اہم پراگا اے۔ ایہناں
دیاں کہانیاں جتھے حقیقت نگاری دی چنگی مثال نیں اوتھے ایہناں دا اختصار، علامت
نگاری تے گُڑتن بھری سچائی نوں بیان کرن دا ڈھنگ اے۔ ایہناں دے مقام نوں
اوہ چوکھا اچا کر دیندا اے۔ خالدہ ملک نے "زُلفاں چھلے چھلے" وچ بے دھڑک لہج
ورتیا اے جدوں کہ عامر فہیم نے "جاگدی اکھ دا خواب" وچ علامت نگاری توں کم
لیا اے۔ اقبال صلاح الدین دی "گُونج کہانی" پڑھ کے پتہ لگدا اے کہ اوہ کہانی دی
تکنیک توں چنگے جانُو نیں تے اپنی کہانی نوں ہر پکھوں مکمل بناون دا پورا جتن کردے
نیں۔ اسلم قریشی نے "سانولی دُھپ" وچ روہی دے علاقے دی منظر نگاری تے
مسلیاں نوں اپنا موضوع بنایا اے۔ سجاد حیدر پرویز نوجوان ادیب اے۔ ایہناں دا
پراگا "سوجھلا اندھاری رات دا" پڑھ کے احساس ہوندا اے کہ جے اوہ اپنے آپ

نوں کے اک صنف ادب تیک محدود کر لین تے ایہہ اوس صنف لئی وی چنگا ہووے گا تے اوہناں دے اپنے واسطے وی۔

"چڑیاں دی موت" وچ کہکشاں ملک نے عام لوکاں دیاں کمزوریاں تے مجبوریاں نوں وی سوہنے ڈھنگ تے چنگے انداز نال بیانیا اے۔ بابو جاوید گرجاکھی دے پراگے "بوکاٹا" تے "زندہ تصویراں" پڑھ کے پتہ لگدا اے کہ اوہ زیادہ تر "آداب عرض" ٹائپ دے پرچیاں توں متاثر نیں۔

سوانی کہانی کاراں وچ فرخندہ لودھی، پروین ملک تے افضل توصیف دا ناں کسے طرح وی اکھوں پروکھے نہیں کیتا جا سکدا۔ "چنے دے اولہے" پراگے وچ فرخندہ لودھی نے زیادہ تر شہری لوکاں دے مسئلے نوں بیانیا اے تے سوہنا بیانیا اے۔ ایہناں دا افسانہ "سکھ نہر" یاد رہن والی شے وے۔ ایسے طرح "پچھلی پڑھائی" وی۔ پروین ملک پنجابی افسانے وچ اک ہور تگڑی تے جروانی آواز اے۔ اوہ بڑی بے دھڑک ہو کے لکھدی اے تے اپنے فن توں پڑھن والیاں نوں متاثر کردی اے۔

فرخندہ لودھی دا دوجا پراگا "ہردے وچ تریڑاں" جو 1996ء وچ چھپیا۔ ایس پراگے وچ وی اوہناں دا فن اپنے انداز نال موجود اے۔ ایس مجموعے وچ "اتر کاٹو میں چڑھاں" ورگیاں کہانیاں وی موجود نیں جو سیاسی پچھوکڑ نوں مڈھ رکھ کے لکھیاں گیاں نیں جتھے تک سماجی مسئلیاں نوں پیش کرن دا تعلق اے، اوہ وی ایس کتاب دیاں کہانیاں وچ موجود اے۔

"ٹاہلی میرے بچڑے" وچ افضل توصیف اک بھرپور نابر لکھارن دے طور اتے ساہمنے آوندی اے۔ افضل دے فن دی اک اُچیچتا ایہہ اے کہ اوہ کہانی تے مضمون نوں آپو وچ رلا ملا دیندیاں نیں۔ افضل توصیف کول کڑتن دا عنصر بہت زیادہ اے تے اوہناں دیاں ودھیریاں کہانیاں وچ کوڑا لہجہ ملدا اے۔ اقتدار واجد نے وی "کچے کوٹھے" وچ چنگیاں کہانیاں لکھیاں نیں۔

مرزا حامد بیگ چھاچھی لہجے وچ علامتی کہانیاں لکھدے نیں۔ پر ایہناں دی علامت عام فہم ہون پاروں گل اپڑان دا مسئلہ پیدا نہیں کردی۔ اوہناں دی روایتی کہانی وی قاری نوں متاثر کردی اے۔ "قصہ کہانی" اک چیتے رکھن والا پراگا اے۔

شفیع ہمدم دے دو پراگے "چانن" تے "تصویر گواچ گئی" چھپ چکے نیں۔ پر ا
ایہناں دی کہانی نظر نہیں آوندی۔ ایہناں دوواں مجموعیاں وچ اک کہانی "کوکا کوا
پڑھن والے نوں اپنے ول کھچدی اے۔

نعمت احمروی پنجابی افسانے وچ اک بلوان اواز سی۔ اوہناں دا پراگا "بستی
پنجابی کہانی کاری وچ اک اہم وادھا اے' جیہدے وچ جیوندیاں رہن والیاں ک
کہانیاں شامل نیں۔ اوہناں دے قتل ہوون مگروں پنجابی کہانی دا ایہہ بوہا بند ہو گیا
کنول مشتاق ہر فن مولا قسم دا ادیب اے۔ ایہناں دا پراگا "میں تے میں" پنجابی
کہانی وچ اک وادھا آکھیا جا سکدا اے۔

ناصر بلوچ دا "بیتیاں اکھاں والے" وی اک سوہنا پراگا اے۔ ناصر دی پک
کہانی اتے بڑی تگڑی ہوندی اے۔ منشا یاد نوں اردو کہانی کار دے طور اتے چنگا جا
جاندا اے۔ اوہناں دے پنجابی پراگے "وگدا پانی" دیاں کہانیاں وچ دی اوہی سبھ
خوبیاں موجود نیں جو اوہناں دیاں اردو کہانیاں وچ۔ پنجابی کہانی وچ اک ہور وڈا نا
مقصود ثاقب دا اے جیہناں دا پراگا "کہانیاں" کجھ ورھے پہلاں چھپیا۔ مقصود ثاقب
دیاں کہانیاں کلا تے موضوع دوواں لحاظ نال بھرپور تے سوہنیاں نیں۔

مقصود ثاقب دے دوجے مجموعے دا ناں "ٹُچّا رتّلا تے ہور کہانیاں" اے۔
ایس پراگے وچ نو کہانیاں شامل نیں' جیہناں وچ ثاقب دا فن عروج اتے اے۔ نو
کہانیاں دے ایس پراگے دا ناں اوہناں دی کہانی "ٹُچّا رتّلا" دے ناں اتے رکھیا گیا
اے جو ایس مجموعے دی آخری تے شاہکار کہانی اے۔

الیاس گھمن پنجابی دا اوہ کہانی کار اے جیہڑا پنڈ دا جم پل ہوون پاروں
ایتھوں دی حیاتی توں چنگا جانو اے۔ الیاس نے پنڈ دی حیاتی نوں موضوع بنا کے
سوہنیاں تے سچیاں کہانیاں لکھیاں نیں' جیہڑیاں کہ انمل شے نیں۔ الیاس گھمن دیاں
کہانیاں عام کرکے طویل ہوندیاں نیں تے اپنے اندر اک ناولٹ ورگی لمیرتا رکھدیاں
نیں۔ ایہدی اگھڑویں مثال دو کہانیاں دا مجموعہ "پرانا پنڈ" اے جیہدے وچ "پرانا
پنڈ" تے "دھرتی واجاں ماردی" شامل نیں۔ ایہہ پراگا دو ناولٹاں دے پراگے دے
طور اتے پیش کیتا گیا اے۔ پنڈ دے منظراں تے گئے گواچے سماج نوں مہارت نال
پیش کرنا الیاس گھمن دی کہانی دا خاص گُن اے۔

ڈاکٹر اسلم رانا وی گئے گزرے دور دے اک چنگے کہانی کار سن۔ پر درسی مصروفیات پاروں کہانی توں دور ہوگئے۔ کسے زمانے وچ اوہناں نے بہت ساریاں چنگیاں کہانیاں لکھیاں سن، پر ہُن اوہ کہانیاں رسالیاں دیاں فائلاں تے اوہناں دے ذاتی کاغذات وچ گواچیاں پئیاں نیں۔ اوہناں دی وفات دے مگروں ایس گل دا امکان بہت گھٹ گیا اے کہ کدی ایہہ کہانیاں کٹھیاں کرکے کتابی صورت وچ چھپ سکن گیاں۔ جے ایہہ ممکن ہو سکے تاں پنجابی ادب وچ کہانیاں دا اک سوہنا پراگا ودھ سکے گا۔

پنجابی کہانی دے کھیتر وچ میرا پراگا "واپسی دا سفر" 1995ء وچ چھپیا سی۔ ایس مجموعے وچ 21 کہانیاں شامل نیں۔ میری کہانی عام کرکے مختصر ہوندی اے تے کتابی سائز دے ودھ توں ودھ ست اٹھ صفحیاں وچ مک جاندی اے۔ ایہناں وچوں زیادہ تر کہانیاں وچ پنجاب پرستی دا رُجحان تے گئیاں گواچیاں روایتاں بارے نا سٹلجیا (Nostalgic) والا رویہ ملدا اے۔

آغا علی مدثر دیاں کہانیاں وچ وی اپنے سمے دا شعور پوری طرح اگھڑواں ملدا اے۔ اوہناں دیاں کہانیاں دے دو پراگے چھپے نیں پہلے دا ناں "چِٹے لیڑے میلے لوک" سی جد کہ دوجے دا ناں "تھکے پیراں دا پندھ" اے۔ آغا علی مدثر نوں عام زندگی دا بڑا نیڑیوں تجربہ اے تے ایہہ تجربہ ای اوہناں دی کہانی دا خام مال اے۔ اوہناں دیاں کہانیاں وچ اپنی دھرتی دیاں چنگیاں روایتاں نوں مُڑ کے جیواون دے احساس دے نال نال اجو کے انسان دے مسئلے تے اوکڑاں وی ڈھیر ملدیاں نیں۔ ایہدی سبھ توں اُگھڑویں مثال اوہناں دی کہانی "کیڑی دا آٹا" اے۔ کیڑی دا آٹا ڈِگن والی گل ساڈی ہُن دی نسل وچ سُنن وچ نہیں آوندی حالاں پچھلی نسل تک ایہہ رواج سی کہ جدوں کوئی بال ڈِگدا تاں اوہنوں رون توں روکن واسطے وڈے ایہو آکھدے "اوہ ویکھ کیڑی دا آٹا ڈُلھ گیا اے۔" ایس اتے بال اپنا رونا دھونا بُھل کے کیڑی دا ڈگا ہویا آٹا لبھن لگ جاندا اے۔ انج آغا ہوراں نوں علامتی کہانی لکھن وچ وی مُہارت حاصل اے تے اوہناں دے دوہاں مجموعیاں وچ کئی علامتی کہانیاں وی شامل نیں۔

وسیم گوہر دا پراگا "کھنڈر شہر دی کوک" دے ناں نال چھپیا سی۔ ایس

پراگے وچ 20 کہانیاں شامل نیں۔ وسیم گوہر نوں علامتی کہانی لکھن دی بڑی سوہنی جاچ اے۔ ایس پراگے وچ شامل کہانیاں ایس گل دی تائید کردیاں وکھالی دیندیاں نیں۔اوہناں دیاں کہانیاں پیڑاں' جوکاں' پچھلے پہر دا خواب' گواچ اکھر بہت ودھیا کہانیاں نیں تے پڑھن نال تعلق رکھدیاں نیں۔ کھنڈر شہر دی علامت وسیم ہوراں کول اگھڑویں اے' جیہنوں ورت کے اصلوں اوہ ساڈی قوم دی کتھا بیان کرنا چاہندے نیں جو اک کھنڈر شہر وانگ بے جان اے تے جیہدے وچ متحرک زندگی دا احساس نہ ہون دے برابر اے۔

"ہکر دے پھُل" سید نصیر شاہ دیاں کہانیاں دا پراگا اے۔ نصیر شاہ ہوریں میانوالی ورگے پچھڑے علاقے دے وسنیک نیں' پر فیر وی اوہناں دا مطالعہ تے تجربہ بہت امیر اے۔ اوہناں دیاں کہانیاں وچ مقامی منظر تے مقامی لہجہ بہت سوہنے انداز نال ملدا اے۔ کہانی دی اٹکل وچ وی نصیر شاہ ہوریں بہت اگے نیں۔ اوہناں دیاں کہانیاں دلچسپ وی نیں تے لوکاں دی نفسیات دی عکاسی کرن والیاں وی۔

کہانیاں دے کجھ ہور پراگے جو پچھلے ورھیاں وچ چھپے اوہناں وچ شاہ سوار علی ناصر دا "کرلاٹ" ناصر رانا دا "ریتاں پریتاں" علی اختر دا "ہون دا دکھ" نذیر کہوٹ دا "اخیرلا پنجابی" عبدالکبیر ہاشمی دا "نواں سورج" شمس نعمان دا "شیشے دی کندھ" فرزند علی دا "کنڈ پچھے اکھاں" بابو جاوید گرجاکھی دا "سوہنی وستی" حمید رازی دا "رُکھ ساڈے ویری" وغیرہ ذکر جوگ نیں۔ ناصر رانا دی کہانی ساڈے سماج دے منظراں دی کامیابی نال عکاسی کردی اے' ایہی گل علی اختر دی کتاب "ہون دا دکھ" دیاں کہانیاں بارے آکھی جا سکدی اے جدکہ چودھری نذیر کہوٹ دی کتاب "اخیرلا پنجابی" وچ شامل کل چھ کہانیاں پنجاب پرستی دے جذبے نال لکھیاں گیاں نیں۔ شمس نعمان ہوراں نوں وی کہانی لکھن دا فن چنگی طرح پتہ اے۔ اوہ وی اپنیاں کہانیاں وچ علامت دی ہتھ لاکے ایہناں دے معنے وشال کردے نیں۔ "شیشے دی کندھ" وچ شامل ساریاں کہانیاں چنگی کہانی ہیٹھ آوندیاں نیں۔ حمید رازی ہوراں دے پراگے وچ کُل چھ کہانیاں شامل نیں جو علامتی رنگ دیاں نیں۔

فرزند علی بنیادی طور تے ناول نگار نیں۔ اوہناں دے تن ناول چھپ کے پڑھنہاراں کولوں داد کھٹ چکے نیں۔ اوہناں دیاں کہانیاں دا پراگا جو "کنڈ پچھے

اکھاں" دے سرناویں نال چھپیا' وچ 17 کہانیاں شامل نیں۔ فرزند علی دا عام جیون دا مشاہدہ بڑا تکھا اے تے جزئیات ول نہ صرف نظر پاندے نیں سگوں پڑھنہار نوں وی وکھاندے نیں۔ انساناں دے اندر دکھو دکھ موتیاں اتے ہوون والے کچھ تان تے نفسیاتی ٹٹ بھج فرزند علی دا خاص وِشا اے جیویں کہ اوہناں دے پراگے دی پہلی کہانی "تخلیق کار" اے یاں فیر "کنڈ پچھے اکھاں" اے' جیہدے وچ اک بندہ اپنی سوانی نوں کزن نال چھڈ کے مجبورن کم اتے ٹُر جاندا اے پر سارا ِچر ایہی سوچدا رہندا اے کہ گھر خورے کیہ ہون والا اے۔ اوہدا اطمینان ہوندا اے جدوں واپسی تے اوہدی بیوی اوہدے کزن بارے مندے ریمارک دیندی اے۔

پچھلے دنیں جیہڑے کہانی کار نے ودھیا کہانیاں دا پورا پراگا لکھ کے ناں کھٹیا اے' اوہ نیں میر تنہا یوسفی جیہناں دا پراگا "سورج اگن تائیں" دے سرناویں نال چھپیا۔ ایس پراگے دیاں کہانیاں پڑھ کے احساس ہوندا اے کہ یوسفی ہوراں کول کہانی دے بہت اگے دے امکانات موجود نیں۔ میر تنہا یوسفی دی مجبوری ایہہ اے کہ اوہناں نوں لمے چر تک بدیس رہنا پیا۔ ایہدے نال اوہناں دا تجربہ تاں وشال ہویا اے پر ایہدے سٹے وچ اوہناں دے ادب نال رابطے کمزور رہے نیں جو دیس وچ رہندیاں شاید بہتے پکے ہوندے۔ انج اوہناں دا اکو اک پراگا پنجابی کہانی وچ میل پتھر منیا جا سکدا اے۔

جیہناں کہانی کاراں دا اجے تک کوئی پراگا نہیں چھپیا اوہناں وچ اقبال قیصر دا ناں اگھڑواں اے۔ اوہناں دی پہلی کہانی "ہُنر" ساڈے سماج وچ کھلرے کلاشنکوف کلچر بارے سی۔ جیہدے وچ کتاب اُتے بندوق دے مقابلے وچ کتاب دی شکست دا منظر پڑھن والیاں نوں بہت کجھ سوچن تے مجبور کردا اے۔ اقبال قیصر ہوراں دی کہانی "مردم شماری" اجیہی قوم بارے اے جو مردم شماری سے اپنی زبان وڈھ لیندی اے۔

سعید بھٹا اک نوجوان کہانی کار نیں' جیہناں دیاں کجھ کہانیاں پنجابی رسالیاں وچ ویکھن وچ آئیاں۔ اوہناں دی کہانی "چڑا" خاص طور اتے اک سوہنی کہانی اے ۔ افضل ساحر تے عاشق علی فیصل نے وی اکا دکا چنگیاں کہانیاں لکھیاں نیں۔

ستار طاہر اک ذہین لکھن والے سن' جیہناں دا خاص موضوع فکشن سی۔

اوہناں نے پنجابی وچ سوہنیاں تے نویکلیاں کہانیاں لکھیاں جیہناں نوں ویکھ کے احساس ہوندا سی کہ جے اوہ ایس پاسے پورا دھیان دین تے پنجابی کہانی نوں ساریاں گھاٹاں توں مکت کرا سکدے نیں۔ افسوس اوہناں دی اچن چیتی موت نے ایہہ لکھاری کھوہ لیا۔ اوہناں دیاں پنجابی کہانیاں دا پراگا جے چھپ سکے تاں پنجابی وچ اک وادھا ہووے گا۔

پنجابی کہانی دا ذکر کردے ہویاں ایہہ دسنا وی مناسب ہووے گا کہ پنجابی زبان دے تعلیمی زبان نہ بنن توں ایہدی ایکتا نوں نقصان اپڑ رہیا اے تے انج چھاچھی، ماجھی، ہندکو، ملتانی، اعوان کاری، دوآبی تے سرائیکی وغیرہ لہجیاں دے بولن والے کئی لکھیار اپنے ای مادری لہجے وچ کہانیاں لکھن لگ پئے نیں۔ پروین ملک دیاں کجھ تے مرزا حامد بیگ دیاں سبھے کہانیاں وچ چھاچھی لہجہ ورتیا گیا اے۔ ناصر بلوچ تے سید نصیر شاہ کول لہندی دا رنگ اگھڑواں اے۔ شاہین ملک نے اعوان کاری انداز وچ کہانیاں لکھیاں جدوں کہ سجاد حیدر پرویز، اسلم قریشی، عامر فہیم تے کجھ ہور لکھاریاں ملتانی، بہاولپوری تے سرائیکی لہجے وچ لکھنا چھوہیا ہویا اے۔

مینوں احساس اے کہ ایس جائزے وچ کہانی لکھن والے سارے لوکاں دا گھیرا نہیں کیتا جاسکیا۔ ہو سکدا اے میرے کولوں کجھ گھاٹا یاں لکھاریاں دے ناں رہ گئے ہون، کیوں کہ ساڈے ایتھے اپنی کہانی لکھی جا رہی اے کہ ہر کہانی بلکہ ہر پراگے تیک اپڑنا وی ہُن سوکھا نہیں رہیا۔ اک پوری تصویر دی بجائے سادہ جیہا خاکہ پیش کتیا جا سکیا اے، تاں جے جیہڑے پڑھنہار پنجابی کہانی توں پوری طرح جانو نہیں اوہ ایہدیاں مڈھلیاں گلاں توں جانو ہو سکن۔

شفقت تنویر مرزا

رووَن ، ہسن والیاں گلاں

"کہانیاں لکھدا رہ۔ ایہہ دنیا کہانیاں نال بھری ہوئی اے۔ اِتھے ہر گھر ہر سڑک بازار وچ کہانیاں ای کہانیاں نیں۔ تیرے اندر باہر، آلے دوالے سبھ پاسے کہانیاں نیں۔ ایہناں نوں کولوں ویکھ۔ بہت کول ہو کے، اپنے اندر جھاتی پا کے دوجیاں دے دلاں وچ جھاتی پا کے ویکھ تے پھیر کہانی لکھ۔" (شاہکار کہانی)

ایہہ مشورہ اک ڈاکٹر دا اے اک اجیہے کہانی کار نوں جیس کے دے کہن اتے آپی اپنی کہانی لکھن دی تھاں انگریزی وچ لکھیاں کہانیاں ترجمہ کر کے اپنے ناں نال چھپوائیاں۔ مشہوری ہوئی۔ جیویں اردو وچ اک کتاب چھپی سی۔ "بکف چراغ دارد" ایہہ ایک فارسی مصرعے دا ٹوٹا اے، مصرعے دا مطلب سی کہ چور ایڈا دلیر اے کہ چوری دی دیوا بال کے کردا اے۔ جیویں اج کل کوآپریٹو، کنسٹرکشن والے، ندرو اندر کھائی جاؤ تے اتوں رولا پائی جاؤ، والا وپار کیتی بیٹھے نیں ...... سو اپنے ناں ل دوجیاں دیاں کہانیاں چھپاون والا پھس گیا، کہانیاں بند تے لکھن والا بیمار ..... بہلاں کھنگ لگ گئی، فیر نکا نکا تاپ ..... اخیر ڈاکٹر کول جانا پیا تے ڈاکٹر اوہ صلاح دتی ہو مضمون دے موہرے نقل کیتی اے ..... ڈاکٹر کہانی کار نہیں سی، پر اوہنے رب جانے ایس مشورے نال کنیاں مریضاں نوں کہانی نویس تے شاعر بنا دتا ہونا اے .....

ہاں اک کہانی کار اوس انور علی نوں بنا دتا جو کہانی لکھن توں پہلاں صرف کارٹون بناندا سی اپنے ملک دے حال احوال اتے ..... اوہ اپنی من مرضی نال لکیراں واہندا تے اوہدیاں لکیراں اوہدے واسطے تے اوہدے اخبار، پاکستان ٹائمز مرحوم، واسطے پورے ملک وچوں واہ واہ دی کھٹی کھٹدیاں ...... فیر اک ویلا آیا جدوں حکم ہویا کہ انور لکیراں اپنی مرضی نال نہیں انگلیاں دی مرضی نال واہوے گا، حکم جرنیلی سی تے ایس کارن من بناں کوئی چارا نہیں سی .... فیر انج ہویا کہ مرضی نال کارٹون دی لکیراں

نہ واہ سکن سیوں پہلاں کھنگ تے فیر تاپ مطلب اے اک ہسڑنے انور نوں آن
گھیریا .... ایہدے وچوں کیویں نکل کے باقی دے ساہ پورے کیتے جاون؟ ایہہ سوال
آن پیا ..... لکیراں کولوں لفظ واہنے ہور وی اوکھے سن کیوں جو ایہہ لفظ ای سن
جیہناں انور واسطے تے اوہدے سنگیاں .بیلیاں واسطے اوہ دیہاڑا لے آندا' جیہدے
بارے اوس لکھیا:

"میرے کارٹون بنان والے ہتھ میرے پچھے بنھے گئے سن تے اگے گھپ ہنیرا
سی۔ جدوں میریاں سوچاں' اپنے ہڈی دے حوالات دیاں کندھاں نال سر ماردیاں تے
میرے سر وچ جندرے کھڑکدے تے میں اپنی ماں (بیوی) تے نیانیاں نوں کھاون
دوڑھن پیندا۔ راتاں میریاں جاگدیاں لنگھدیاں اوس ڈاکو نوں اڈیکدیاں جیہڑا میرے
ہتھ اُچے کرا کے ٹر گیا سی۔ ہن جد تیکر حکم نہ ہووے میں ہتھ نیویں کیویں کراں۔
ڈاکٹر میرے کہیا توں ایویں ای اوکھا پیا ہونا ایں تے اپنی جند دا آپوں ویری۔
گھوڑیاں اتے شرطاں لان لئی میرے کول پیسے نہیں سن' نہ ای تاش کھیڈن جوگے
تے میں کہانیاں لکھنیاں شروع کر دتیاں۔" (ہیرا پھیری)

کتاب "کالیاں اٹاں کالے روڑ" دیاں کہانیاں کیویں چنگریاں تے کیویں
پنجابی دے اُجڑے باگ وچ اک نویں تے بھرویں کھلار والے رُکھ دی صورت ساہمنے
آئیاں؟ ایہناں گلاں دا جواب اُتلیاں سطراں وچ آگیا اے۔ ہُن سوال ایہہ ہے کہ
ایہہ کہانیاں کس مونہہ مہاندرے تے نسل دیاں نیں۔ کیہدے نال رلا کھاندیاں نیں
تے کیہدے نال اجوڑ نیں۔ کئی تاں ایہہ سوال وی مُچک دیندے نیں پئی ایہہ کہانیاں
ہے وی نیں کہ نہیں؟ ...... اجیہے سوال ہر تھاں' ہر ویلے' ہر بندہ چک سکدا اے
کیوں جو ظاہرا صورت اتے جاون والے نوں مونہہ مُہاندرا بہتا نیڑے نظر آوندا اے
تے مونہہ مُہاندرے بُت قلبوت دے پچھے یاں ایہدے اندر دے حال حقیقت نال
ساکا چاری گھٹ ای ہوندی اے۔ فیض نے اپنے بے غم ہون دا اعلان حیدر آباد جیل
وچ کیتا سی:

متاع لوح و قلم چھن گئی تو کیا غم ہے
کہ خون دل میں ڈبو لی ہیں انگلیاں میں نے

خون دل وچ ڈبیاں انگلاں جو کجھ وی لکھن گیاں اوہ لوح و قلم دی روایتی

صورت وچ نہیں ہووے گا۔ اوہدے توں تھوڑا جیہا ہٹواں ہووے گا۔ ایس واسطے ہر اوس بندے نوں اوپرا نظر آوے گا جو گل صرف لوح و قلم دے حوالے نال ای سمجھ سکدا اے۔ دوجے آہریاں ڈھنگ نوں اپنی تھاں توں ہٹیا جانے گا ..... سو انور دیاں کہانیاں بارے وی ایہو واپری کیوں جو اوہ پنجابی وچ اوس توں پہلاں لکھیاں جاون والیاں کتاباں توں ڈھیر وکھریاں سن۔ پہلی چیز ایہہ کہ اوہدے کول جوان منڈے کڑی، اوہناں دی طبقاتی تقسیم، ہجر و چھوڑے والیاں گلاں کوئی نہیں۔ ایہہ سچ اے کہ عشق وچ دی گھر گالنے پیندے نیں یاں گل جاندے نیں، انور اتے وی ایہو بیتی پر کسے ہور رنگ وچ۔ "ہیرا پھیری" وچ لکھدا اے۔

"اللہ مغفرت کرے سکندر مرزا ہوراں اوس دن اوہناں پاکستان اتے مارشل لاء لادتا سی۔ شامیں میرے گوانڈھی میتوں آواز دتی تے کہن لگا انور! ساڈیاں عمراں تے گل گییاں۔"

فیر فیض یاد آوندا اے جیس آکھیا سی "چاہا ہے اسی رنگ میں لیلائے وطن کو" انور کول منڈے کڑی والا عشق نہیں لیلائے وطن والا عشق اے تے ایہہ عشق اوہدیاں سبھناں کہانیاں وچوں ہبلیاں ماردا ڈُلہ ڈُلہ پیندا اے ..... ایہہ عشق بلھے شاہ دے عشق وانگوں ذات کذات نہیں پچھدا۔ ایس لئی انور دی کہانی دی ذات کذات وی نہ ہی پچھیے تاں چنگی گل اے۔ صرف ڈاکٹر دی گل ول دھیان دتا جاوے۔" تیرے اندر باہر، آل دوالے سبھے پاسے کہانیاں نیں۔ ایہناں توں کولوں دیکھ۔ بہت کول ہوکے۔"

جیہڑے کول ہو کے کہانی نوں نہیں ویکھدے اوہ کہانی اتے حکومت کردے نیں حکم لگاندے نیں تے اوہنوں اپنی مرضی نال ٹراندے نیں..... بھاویں اوہ ٹردی ٹردی پڑھن والے توں کئی کوہ اُرے ای رہ جاوے۔ انور جدوں کہانی دے کول ہوندا اوہنوں ریجھ لاکے ویکھدا اے، اوہدے نال عشق کردا اے تے فیر ایہہ کہانی اوہنوں اپنے نال لے ٹردی اے تے ٹُردی ٹُردی پڑھن والے دے اندر جا وڑدی اے ..... جیویں میدان وچ دریا ہووے ..... زگ زیگ ہر موڑ اتے لگدا اے دریا (کہانی) مک گیا اے، پر کہانی تاں ٹردی جاندی اے ..... دل دریا سمندراں تائیں.....

انور علی دیاں کہانیاں اوس واپری بارے نیں جو 1947ء مگروں ایس دھرتی

امقدر ہوئی' ایہہ ہونی مڑمڑ ہوئی' جے 47ء توں پہلاں تائیں جڑھاں جاون تاں "لڑ دی بھیلی" اک اجتماعی مثال اے۔ الاٹ منٹ دا مسئلہ اوودوں سی تے اج قرضیاں' وڈھی تے مل مارن دا ویہار اوہدے وچوں پھٹی اکاس ویل اے۔ فیر مذہب والی ھانی والے جو اوودوں کر رہے سن اج وی اوس دا ای روپ اگھڑ کے پورے پاکستان اتے ہنیر کیتی بیٹھا اے۔ "گڑ دی بھیلی" دے شروع وچ انور لکھیا۔

"مولوی احمد دین کلانوری محلے دی میت وچ اپنے ساڈھے تیراں نمازیاں اگے مشرکاں تے قبر پرستاں دی ایسی تیسی پھیر رہیا سی تے موقع محل ایس وعظ داسی سائیں جمالے دا لنگر....." انور علی دے ہم ضلع ایہہ دو کردار اپنی اپنی تھاں وودھدے پھلدے رہے' جمالا مکوڑے شاہ دے مزار دی کھٹی پاروں سید جمال الدین بخاری ہو گیا جیس کول کانگریس دا صدر سیٹھ چرن داس' مسلم لیگ دا صدر خان غیاث الدین خاں تے مجلس احرار دا مولانا ثناء اللہ حاضری دیندے۔ دوجی وڈی جنگ نے جمالے تیلی دی سرہیوں نوں سونا بنایا تے اوتھے ای سید جمال الدین بخاری بنیا۔ 1947ء مگروں پاکستان آئے اک نوں پورے پنڈ ٹبہ گلاب سنگھ دی زمین' اسمبلی دی ممبری' ملاں کارخانے تے اچیاں عہدیاں والیاں دیاں دھیاں دے رشتے ملے تے دوجے مولوی احمد دین کلانوری نوں سو مربعے دا باغ مل گیا۔ جمالے وانگ اوہدا ناں وی بدل گیا سی۔ اے ڈی ایس ایم کے نقوی ...... تے اوہ جمالے دے پنڈ توں نہیں بارہ بنگی توں ہجرت کر کے آیا سی۔

انور دی اپنے ٹبر نال ہجرت کر کے لہور آ گیا۔ گڈی وچ اوہنوں اک مائی دے پنجرے بند طوطے نوں ہوا کھاون والا کم وی کرنا پیا۔ اوس ویلے بلوچ (رجمنٹ دے) سپاہی رانفلاں دے کندے وکھا وکھا کے اوہنوں کہندے "اوئے طوطے باؤ گڈی تے چڑھ جا جے جان دی خیر چاہیدی اے....." انور دی کجھ اجیہیاں رانفلاں ویکھ ویکھ کے ای گزری اے تے جے ایہہ کہانی لدھیانے توں شروع ہو کے لہور پڑی تے ایہدے اندر اک ہور بھمن لگ گیا۔

"ایہہ سائیکل دے فریم دی گل اوہناں دناں دی گل اے جدوں سیاست دا ناں ہنیر پایا ہویا سی تے اوہناں دی شہ اتے پولیس تے سول سروس والے ایہناں توں ودھ کے من آئیاں کردے سن تے اج تیکر ساڈے پیارے صدر مملکت فیلڈ

مارشل محمد ایوب خاں ہوراں دا انصاف تے سچائی دا سورج نہیں سی چڑھیا۔"
(سائیکل دا فریم)

انور کول 'موضوع نتارویں نیں' پر موضوع بارے لکھدیاں اوہ کدھرے نہ کدھرے اوس پچھوکڑ دی گل کر جاندا اے جیس اوس توں "کالیاں اٹاں کالے روڑ" لکھوائے جیس بول دا انت اے "مینہ وسا دے زور و زور" مینہ وسدا اے یاں نہیں' اٹاں روڑ والیاں کہانیاں وچ اوس سوکے دا ذکر ضرور آوندا رہندا اے' جیہنوں انور سوکا نہیں رکھنا چاہندا۔ اپنی کہانی "چٹھی" وچ اوہ انج گل ٹوردا اے "اوس چٹھی وچ توں میرے کولوں پاکستان بارے پچھیا سی' سچی گل اے پاکستانوں باہر جا کے بندے نوں پاکستان بڑا ای یاد آوندا اے۔" ایہدے مگروں کوئی دس صفحے اپنی کتھا دے حوالے نال پورے پاکستان دے وگڑے معاشرے تے منافقتاں تے بدعنوانیاں بارے لکھ کے اخیر وچ کہندا اے۔

"ہاں جولی توں پچھیا سی کہ پاکستان دا کیہ حال اے۔ ویکھ گل ایویں ای لمی ہو گئی تے میرے کول ہور ٹکٹاں لئی پیسے نہیں۔ اگلی چٹھی وچ میں ضرور تینوں پاکستان بارے لکھاں گا۔" (چٹھی) تے اگلی گل پاکستان بارے۔

"ساڈا ملک ترقی یافتہ نہ سہی' پر دنیا سانوں ترقی پذیر تے ضرور کہندی اے تے ساڈا جی این پی ودھ کے کتوں دا کتے جا اپڑیا اے۔ عید دی شامیں ٹی وی اتے اک مائی بہت سارا جی این پی' میرا مطلب اے کہ ہیراں موہنہ سونا تے بڑے ای مہنگے کپڑے پائی نیانیاں نوں واری واری اپنے کول بلاندی تے اوہناں کولوں اوہناں دے ناں پچھدی تے نال ای عیدی دی رقم۔ میری مائی مینوں ٹی وی والی مائی دے گہنیاں دے ناں دسن لگ پئی تے اوہناں دے مُل مُجھن لگ پئی۔ میں اپنی جوان دھی ول ویکھیا تے میریاں انگلاں میتھوں پچھیاں بناں ای میری جیب وچ پئے ٹیڈی پیسے گنن لگ پئیاں۔" (کالیاں اٹاں کالے روڑ)

انور علی دیاں کہانیاں دا اک وڈا موضوع تاں ایہہ عشق اے بھاویں لیلائے وطن نال کہہ لوو تے بھاویں بہاں بھار لنگھیاں عمراں نال .... دوجے موضوع کوئی اک نہیں' دوجا عشق وی اوہنے کیتا۔

"مینوں چنگی طرح یاد اے جد میں جوان تے بے وقوف ہوندا سی۔ مینوں

اک کڑی نال پیار ہو گیا۔ ایہہ سکھ کڑی کالج وچ میرے نال پڑھدی سی۔"

"پنڈ دے جٹ تے سید اپنیاں کرپاناں تے تلواراں لشکان لگ پئے۔" کلتار کور کوئی اکانویں واری اپنے پنڈ دی گل سُنا رہی سی۔ ایس گل وچ سکھاں دی اک کڑی سیداں دے اک منڈے نال نٹھ جاندی اے......"

ایس توں اگے دی سٹوری انور دے سر وچ گھمدی اے تے نال اوہدا ہمزاد (اک مکھی) اوہدے موہنہ تے لتاں اتے بھندی تے اُڈدی اے۔ اوہ اک پاسے سکھ کڑی تے سید منڈے دے عشق دی وکھ وکھ واپری دے سین ویکھدا اے نال مکھی دی حرکت تے اوہدے اتے حملہ کرن دے پینترے .... "جد اوہ ہمزاد (مکھی) میری نک دی نوک اتے اڑیا تے میں چپیڑ کڈھ ماری۔ اوہ میرا ہتھ نک دی نوک توں اک میل اوپر دی لنگھ آیا تے نکسیر کلتار کور دی پھُٹ گئی۔"

سکھ جٹاں دی کڑی تے سیداں دے منڈے دے عشق اتے تلواراں کرپاناں تاں نکل ای آئیاں سن سو ایس توں اگے دی گل انور علی تہاڈے واسطے چھڈ دتی .... ایہہ کہہ کے "کلتار کور اپنے ماں پیو دی کلی دھی سی۔ ایس طرح کلتار کور تے اوہدے باپو جی دی پنج سو مربع زمین میرے ہتھوں نکل گئی۔"

انور علی دے کہانی پاون دا کم بڑا وکھری قسم دا اے جیویں اسیں چڑی تے کاں دی کھچڑ کھاون دی کہانی سُندے ہوندے ساں اپنیاں نانیاں دادیاں کولوں۔ اک اک گل، اک اک حرکت، اک اک شے، وکھ وکھ کھیرڈویں۔ چڑی دے کوڑے توں لے کے کاں دی نسل تے اوس بیلے تائیں جتھوں اوہ روز اُڈ کے خوراک پاروں شہر نوں جاندا ..... فیر چڑی تے کاں دا مکالمہ اینی تفصیل نال جنی تفصیل نال ساڈے اک وزیر خارجہ ظفر اللہ خان اقوام متحدہ وچ کشمیر دے مسلے نوں اٹھ اٹھ گھنٹے وچ پیش کردے ہوندے سن ..... فیر چڑی تے کاں دا معاہدہ .... فیر اوہناں دیاں اپنے کم وچ رُجھاں، فیر چاول دیاں قسماں تے چاول تے دال منڈی وچوں لیاون دا قصہ ..... ایہہ قصہ اک ادھ گھنٹے وچ تاں نہیں سی مکدا۔ پتہ نہیں کدوں جا کے چڑی دا بوہا سڑدا تے اسیں سوندے سوندے اُبھڑواہے اٹھ کھلوندے .... کہانی دا کلا مکس .... جان کڈھ لیندا۔ انور علی دی تفصیل (جزئیات نگاری) دا حال وی اینج دا ای ...... اوہ بالاں نال ڈبے کتے نوں گھر لیاندا اے۔ فیر اوہ کنا سارے باراں بیلیاں وچ کیڈا

رہڑپا ویندا اے فیر کیویں اسلامی تنظیماں دیاں کچھ پارٹیاں ایس کتے اتے بھڑ پیندیاں نیں۔ ایہنوں و بچن دا ستا پکدا اے ... کتا اپنی عمر پوری کرن لگدا اے اک دن اوہ اپنی پیڑھی اتے بیٹھا بیٹھا پیشاب کردا اے .... ایہہ کم اوہنے کدے گھر وچ نہیں سی کیتا ---- "تے میری ماں کہیا موتی ایہہ کیہ کیتا موتی اٹھ کے باہر چلا گیا تاں چار گھنٹیاں بعد محلے دے منڈیاں ساڈے گھر آکے دسیا کہ موتی باہر مریا پیا اے۔"
(موتی)

مینوں شملے اپنے دفتر وچ خط راہیں اطلاع ملی موتی مر گیا اے۔ "میریاں اکھاں اتے پانی دا پڑدا جیہیا اُتر آیا پر ہُن میں وڈا تے جوان سی تے دنیا ایس گل نوں چنگا نہیں جاندی بے سیانے سمجھدار بندے رون ویلے رون تے ہسن ویلے ہسن۔"

انور علی دیاں ایہہ کہانیاں اصل وچ ایس اخیرلی گل دے اکا الٹ نیں ..... ایہہ اوہناں بے سمجھاں' ناداناں دیاں گلاں نیں' جو رون ویلے رو پیندے نیں تے ہسن ویلے ہسنوں باز نہیں رہندے۔

محمد جواد

رفعت دی افسانہ نگاری

کہانی لکھن دا کوئی پکا پیڈا اصول تاں نہیں متھیا جا سکدا تے نہ ای کہانی کار توں ایہہ امید لائی جا سکدی ہے کہ اوہ حیاتی نوں اوسے طرح ویکھے تے وکھائے جیویں پارکھ چاہوندے ہن۔ اجیہا تقاضا تاں تنقید دی آمرانہ روایت نال جڑیا ہویا ہے۔ دوجے پاسے کہانی لکھنا اجیہا کم وی نہیں کہ اسیں ایس تے گل نہ کر سکیے۔ اک لکھاری دی کہانی نوں دوجے نال رکھ کے ویکھ نہ سکیے تے گھٹو گھٹ اوس تھاں تے کھلو کے کہانی دا نکھیڑا نہ کر سکیے، جتھے اسیں آپوں کھلوتے ہوندے ہاں۔ اصل وچ سچی تنقید تاں اوہا ہوندی ہے کہ کہانی کاری دی کہانی نوں اوہناں اصولاں تے ای پرکھیا جاوے، جیہڑے اوہدی رکرت وچوں پھٹدے ہوون۔

ہُن گوہ گوچری گل ایہہ ہے کہ رفعت ہوراں دی کتاب "اک اوپری کڑی" نوں کیہناں اصولاں تے پرکھیا جاوے۔ اساڈے خیال موجب ایہہ اجیہیاں کہانیاں نہیں ہن، جیہناں وچ کہانی کار کہانی بناون دی شعوری کوشش کیتی ہووے۔ ایہہ اجیہیاں کہانیاں ای نہیں، جیہناں دا مقصد تبدیلی تے انقلاب ہوندا ہے۔ ایہہ کہانیاں تے اک حساس انسان دا اوہ فطری اظہار ہن، جو اپنے تے دوجیاں دے دکھ، درد نوں محسوس کردا ہے تے اپنی ذمہ داری پوری کرن دی چنتا کردا ہے۔

کہانیاں بیانیہ انداز وچ لکھیاں گئیاں ہن۔ کتے خودکلامی دی صورت وی نظر آوندی ہے تے کتے مکالمے راہیں کہانی اگے ودھدی ہے۔ ایہناں کہانیاں وچ واقعات یاں تے بہوں گھٹ ہن اتے یاں پھیر کہانی دا Impression بنان لئی استعمال کیتے گئے ہن۔ پلاٹ، تکنیک تے ایکشن اتے بہتا زور نہیں دتا گیا۔ بیانیہ کہانی وچ کجھ خطرے ہر کہانی کار لئی ہوندے نیں۔ پہلا خطرہ تے ایہہ ہوندا ہے کہ کہانی دا بیان ایہا شاعرانہ نہ ہو جاوے کہ افسانے کے سستی جذباتیت دا شکار ہو جاون اتے

نہ ہی اینا Direct ہووے کہ اخبار دی خبر دا جھلکھا پین لگ جاوے۔ رفعت ہوراں نے چنگی پنجابی ورتی ہے تے ایہناں دوواں خطریاں توں اپنے آپ نوں بچایا وی ہے۔ کہانی لکھنا اوہناں دا احساس وی ہے تے اک ذمہ داری وی۔ "کچ دی ٹوب" دیاں اخیرلیاں سطراں ویکھو۔

"پر میں کیہڑے شیشے تے ایہہ کہانی لکھاں..... شیشے دی ایہہ کندھ کون اسارے گا....؟ تے کتھے اساری جاوے گی؟

ایس گلے زہر وچ کون انگلی ہیوں کے ایس کہانی نوں لکھے گا؟ میں کمبدیاں ہتھاں وچ نصیباں دا میلا پلا پھڑ لیا۔

"لیا---- میں تیرے اتھرو پونجھ دیاں۔"

پر اوہنے میلے پلے نال اپنا مونہہ ڈھکا لیا۔

"تے میں کمبدے ہتھاں وچ کاغذ چک کے قلم پھڑ لئی۔"

جد رفعت نے قلم پھڑی تے پھیر اپنے وجود نوں وی اپنے توں باہر کھلو کے ویکھن دی ہمت کیتی۔ "اک اوپری کڑی" وچ "اوپری کڑی" دے سوالاں دے جواب دیندیاں کہانی کار نے اپنے آپ نوں وی حقیقت پسندی نال ویکھن دی کوشش کیتی ہے۔ ایہہ اجیہے کردار دی کہانی ہے' جیہڑا انسانیت نال پیار کردا ہے' پر اپنے آپ نال پیار کرن دی اوہنوں ویہل نہیں ملدی تے اوہدا اپنا ای وجود اوہدے توں گوسیا جاپدا ہے۔ "جنتری" دا "بابا کالا" تے "مای فضلاں" دنیا توں کٹے ہوئے' اپنے آپ نوں رکھاں تے جنوراں نال Identify ایس لئی کردے نظر آوندے نیں کہ اوہناں کول اپنی تنہائی تے دکھ درد کہن تے سنن لئی کوئی انسان نہیں۔ ایہہ دو کہانیاں دراصل دو اجیہے کردار پیش کردیاں نیں' جیہڑے اکلاپے تے سماجی بے رخی دا شکار نیں۔ "کرناں دی دھوڑ" اک بہوں نرول افسانہ ہے اتے ایس وچ سارا ورتارا تاثراتی کہانیاں والا ہے۔ کہانی انج مکائی گئی ہے کہ اخیر وچ اوہ اک عجیب جیہی اداسی دی جون وٹا لیندی ہے۔ اکو ویلے اکو زنانی دے دو روپ وکھائے گئے نیں۔ اک ٹھکرائے جان والا اتے دوجا کجھ پا لین والا۔ جے اوس زنانی نوں چاہے جان دا نشہ ہے تے ٹھکرائے جان دا غم وی اوہنوں چین نہیں لین دیندا۔ اک تاثر' اک احساس' اک جذبہ تے اوس جذبے دے دو روپ۔ اساڈی جاچے ایہہ ایس کتاب

ناہید قادر

ڈُو نگھیاں شاماں

(رومانیت تے حقیقت پسندی دا سنگم)

"ڈو نگھیاں شاماں" نواز دیاں تیرھاں کہانیاں دا پراگا اے۔ پورے مجموعے تے بحث کرن توں پہلاں ایس گل دا نتارا ضروری اے کہ کسے اک رُجحان دے حوالے نال کسے وی لکھاری دے پورے مجموعے نوں موضوع نہیں بنایا جا سکدا۔ کیوں جے مجموعہ کئی افسانیاں دا پراگا ہوندا اے تے ایہہ کدے نہیں ہوندا کہ ہر افسانہ دوجے ورگا ای ہووے۔ سگوں ہر افسانہ اپنی تھاں اک مکمل اکائی ہوندا اے۔ کسے افسانے وچ کسے اک گل تے زور دتا گیا ہوندا اے تے کسے دوجے وچ کسے ہور گل تے۔ افسانے دیاں کئی شکلاں نیں۔ کوئی افسانہ سوچ دی تیزی اپنے اندر رکھدا اے تے کدھرے خیال ہولی ہولی اگانہہ ودھدے نیں۔ کسے افسانے دا مڈھ اہم ہوندا اے تے کسے وچ اخیر۔ کوئی افسانہ حال توں شروع ہو کے ماضی ول ٹریا لگا جاندا اے جد کہ کوئی ماضی توں حال ول سفر کردا اے۔ کدھرے فقریاں دی بنتر تے زور دتا گیا ہوندا اے تے کدھرے ایہہ پوری عمارت ای بے ربط عبارت تے کھڑی ہوندی اے۔ کدھرے پاتر اپنی سنجان آپ کراندے نیں تے کدھرے لکھاری نوں ایہہ کم آپوں کرنا پیندا اے۔ ایہہ افسانے مختلف تنقیدی دبستاناں دے اثر ہیٹھاں پرکھے جا سکدے نیں۔ گل کیہ افسانے مختلف نوعیت تے قسماں دے ہوندے نیں تے ہر افسانے وچ کوئی نہ کوئی خاص عنصر ضرور ہوندا اے، جیہدی اوہ ترجمانی کردا اے۔ ایتھے اسیں اوہناں دے افسانیاں دے اگھڑویں پکھاں رومانیت' حقیقت پسندی تے جنس وغیرہ اتے اک تراویں جھات پاوندے آں۔

رومانیت کیہ اے؟ ایتھے رومانیت دے لفظ تے بحث کرن دی لوڑ محسوس

نہیں ہوندی کیوں جو ساڈا مقصد تاں نرا ایہہ ویکھنا اے کہ ایس تحریک دنیا دے ادب نوں کس حد تیکر متاثر کیتا اے۔ رومانیت اصل وچ اک تحریک دا ناں اے' جیہڑی کہ کلاسیکیت دے ردعمل پاروں چلی۔ کلاسیکیت زندگی دے پکے تھتھے اصول نیں' پر ایہہ شیواں بھاویں ادب ہووے یاں سماج' کلاسیکیت دے معنیاں وچ لیاں جاندیاں نیں۔ ایہہ گل تے منی پرمنی اے کہ جدوں زندگی دے خول پکے کر دتے جان تے بندہ قدراں دے بوجھ تھلے دب کے رہ جاندا اے۔ کلاسیکی انسان' دنیا ایہدی زندگی تے حسن نوں جیہناں خانیاں وچ ونڈ کے تے اصولاں وچ تقسیم کرکے مطمئن ہوگیا سی' رومانیت نے ایہدے تے اک زور دار ضرب لائی۔ ایہہ تحریک محض چند لوکاں دا جذباتی اُبال نہیں سی سگوں اک اقتصادی' سیاسی تے مجلسی نظام دا نتیجہ سی۔ دراصل ایہہ نظام ایہناں پرانے اصولاں اتے پوری طرح پابند ہون لئی تیار نہیں سی تے پھیر اجیہا نظام جیہنوں لوک دشمن جاگیرداراں نے تعمیر کیتا ہووے۔ ایہہ اٹھارویں صدی دا زمانہ سی جدوں والٹئر تے روسو نے مذہبی قدراں دی جکڑ بندی توں انسان نوں آزاد کرن واسطے دن رات کم کیتا۔ روسو فرانس دا رہن والا سی تے اپنے اصولاں پاروں جلا وطن وی ہویا۔ اوس سمے لوکی اینے جکڑے جا چکے سن کہ جذبیاں نوں کوئی اہمیت نہیں سی دیندا جذبیاں نوں اکھوں اوہلے کرکے عقل نوں ودھیری اہمیت دتی جاندی سی۔ رومانیت پسنداں دا عمل عقل دے خلاف سی۔ سگوں اوہ اک نویں زمانے دے خواب ویکھدے سن اک نویں دنیا جیس وچ آزادی تے مساوات ہووے۔

رومانی ادیب دے نزدیک عقل محض چیزاں دی ظاہری شکل صورت تے ترتیب سمجھن وچ مدد دیندی اے' پر ایہدی ماہیت تک نہیں اپڑدی۔ اسانوں ایہدے وچوں اوس ماروائی حقیقت دا جھلکارا نہیں وکھالی دیندا' جیہڑا ایہناں اندر اک نویں تاہنگ پیدا کردا اے۔ اوہناں دے نزدیک عقل رستے دے اک چراغ توں زیادہ اہم نہیں پر جذبے تے وجدان ای اوہ اگ پیدا کردے نیں' جیہڑی کائنات نوں اک نویں چانن توں جانو کراندی اے۔ عقل دی پہنچ تاں حقیقت دے نرے اک جزو تک ہوندی اے۔ ایس لحاظ نال اوہ ایہدے اصول تے ضابطے بناندی اے۔ حسن نوں قاعدیاں تے زاویاں وچ قید کردی اے تے اصل روح نوں نظر

انداز کر دیندی اے' پر رومانیت ہر جذبے نوں اوہدی انتہائی شکل وچ ویکھنا پسند کر دی اے۔

رومانیت وچ داخلیت دا خاص عمل دخل اے تاں کلاسیکیت وچ اجتماعی زندگی اہم سی۔ نطشے دا "سپر مین" تے علامہ اقبال دا "مرد مومن" ایہہ رومانیت دا انتہائی تصور اے۔ ورڈزورتھ دیاں رومانی نظماں وچوں "Lucy Grey" رومانیت لئی پیش کیتی جا سکدی اے۔ کولرج نے (Biographia Literaria) لکھی۔ اوہنے تخیل تے بڑی محنت کیتی تے تخیل دے وی درجے رکھے جیویں مشاہدہ' مناسبتاں تے انسانی نفسیات وغیرہ۔ اوہ آکھدا اے کہ شاعر وی فلسفی ہوندا اے۔ ایہہ عقل تے جذبیاں دا میل ہوندا اے۔ ایہہ شعور تے لاشعور دا عمل ہوندا اے تے تنقید ادب وچ استدلال دی سائنس اے۔ رومانیت وچ جذبے تے تخیل دی بے پناہ وسعت ہوندی اے۔ رومانیت ایہہ وی اے کہ انسان اپنے موجود توں خوش نہیں ہوندا سگوں اوہ کجھ ہور چاہندا اے۔ اندر پکھی دنیا تے حقیقت توں بہت اگے نکل جانا' ماورائیت دا آجانا وی رومانیت اے۔ رومانیت وچ یاد دا وی بڑا عمل دخل ہوندا اے۔ ایس بحث توں ایہہ نتیجہ نکلدا اے کہ رومانیت روح دی آزادی تے فطرت ول واپسی دا ناں اے۔ ایہہ اجتماعی ابتری دی آئینہ دار اے تے سبھ توں ودھ کے فرد دا روایت دے خلاف اعلان جنگ اے۔ رومانیت کسے زمانے یاں وسیب نال مخصوص نہیں نہ ای کسے انداز بیان نال ایہدا خاص سانگا اے۔ انج ای ترک کیتیاں ہوئیاں شیواں یاں بدعتاں بذات خود رومانی نہیں ہو سکدیاں۔ نرا روایتی اسلوباں دے خلاف بغاوت نوں وی رومانیت نہیں آکھیا جا سکدا۔ ایہہ اسلوب بیان دی اک خصوصیت اے تے ایہنوں اسیں ہر شے دے متعلق اک خاص زاویہ نگاہ وی کہہ سکنے آں۔ جتھوں تیکر رومانیت تے کلاسیکیت دا تعلق اے ایہہ دو بالکل مختلف چیزاں نیں۔ رومانیت فن دا اک عنصر اے فن نہیں۔ رومانیت خارجی دنیا تے داخلی دنیا نوں ترجیح دیندی اے۔ کائنات دا نظام بڑا ای سخت تے بے رحم اے۔ قدم قدم تے انسان دے شوق دے رنگ محل ڈھیندے نیں' پر رومانی ادیب ایہناں شکستاں تے وی اپنیاں خواہشاں نوں نہیں چھڈدا' اپنے آپ نوں دنیا دے سانچے وچ ڈھالن دی تھاویں ایہناں شکستاں دا عادی ہو جاندا اے تے اک غیر معمولی

اداسی تے کرب نوں اپنے سینے نال لایندا اے۔

نواز اصل وچ نرے رومانی افسانہ نگار نہیں بن سکوں اوہ حقیقت تے رومان دوواں نوں ملا کے چلدے نیں تے اپنے حال نوں چنگا بناونا چاہندے نیں تے متوازن سماج دی گل کردے نیں۔ اوہ تاں اپنے Social realism دے افسانیاں وچ وی رومان پا دیندے نیں تاں جو کہانی بالکل خشک نہ رہ جاوے تے پڑھن والے دی دلچسپی قائم رہوے۔ اوہناں حقیقت پسندانہ کرداراں نوں رومانی رنگ دے کے پیش کیتا اے۔ ایہو وجہ اے پئی اوہناں دے افسانے پڑھدیاں حیاتی دیاں کڑتاں تے مٹھاساں دے سارے ای رنگ ساہمنے آ جاندے نیں۔ نواز اجیہے افسانہ نگار نیں' جیہناں اک رخی تے میکانکی سوچ دے الٹ علامتی انداز اپنا کے لفظاں نوں نواں مفہوم دیون دی کوشش وی کیتی' جیہدے نتیجے وچ اکو کہانی دیاں کئی کئی پرتاں ساہمنے آن لگ پئیاں۔ اوپری نظرو یکھیاں تاں نواز دے افسانے عام جیہے لگدے نیں' پر اوہناں اندر جیہڑا ٹھکا تے سوہنا پن موجود اے اوہو ای اوہناں دی خوبصورتی اے۔ اوہ خواب تے ضرور ویکھدے نیں' پر حقیقت پسندی نال اک اجیہا وسیب ویکھن دے چاہیوان نیں' جیہدے وچ ہر بندہ اک دوجے دا دردی ہووے۔ معاشرہ طبقاتی کھچ دھرو توں پاک ہووے تے ہر انسان دا دوجے انساناں نال میل ملاپ طبقاتی اوچ نیچ پاروں نہ ہووے سگوں اعلیٰ انسانی رشتیاں پاروں ہووے۔ اوہناں رشتیاں دا بڑے سوہنے تے اچرج طریقے نال احساس دیوایا اے۔ انسان دیاں مجبوریاں اوہدے دُکھنے تے اک عام بندے دے اندر پیدا ہوون والیاں خواہشاں توں لے کے ایس سماج دیاں بے انصافیاں تے سکدیاں' تُرفدیاں تے وِلکدیاں حقیقتاں توں وی گھنڈ لاہیا اے۔ بندے تے سماج دوواں نوں اوہناں دا اصل چہرہ وی وکھایا اے۔ ایہناں حقیقتاں دا اظہار کدھرے تے اوہناں لُکے چُھپے انداز نال کیتا اے تے کتے اوہنوں کُھلے ڈُلھے ڈھنگ وچ پیش کردا اے۔ اوہناں دراصل ایسے حقیقت نوں بیانن لئی رومانیت دا سہارا لیا اے۔

نواز کول رومانیت توں اڈ اک ہور عنصر جیہڑا شدت نال پایا جاندا اے اوہ جنس (Sex) اے۔ نواز ہوراں جنس نوں اپنے افسانیاں دا موضوع ضرور بنایا اے' پر اوہ آپ ایہدیاں بُھل بُھلیاں وچ نہیں گواچے تے نہ ای اپنے قاری نوں گواچن

دیندے نیں۔ اوہناں جنس دے مندے ورتارے نوں معاشرتی کرودھ تے برائی دے طور تے پیش کیتا اے نہ کہ ایہنوں دوجے معنیاں وچ ورتیا اے۔ اوہناں اپنے افسانیاں وچ کسے مثبت نتیجے دے حوالے نال جنس دیاں رومانی پکھاں دی چتر کاری کیتی اے تے انج منفی تجربیاں دے منفی اثر توں مثبت سبق حاصل کرن دے عمل نوں ابھارن دی کوشش کیتی اے۔ ایہہ اک مثبت قدم اے۔ اوہناں بلاجواز جنس دا استعمال نہیں کیتا سگوں اوہ تے ایس معاشرے وچ ٹُردے پھِردے اوہناں ہزاراں منڈیاں تے کڑیاں دے گل کر دے نیں، جیہڑے جنسی جذبیاں ہتھوں مجبور ہو جاندے نیں تے اپنے جذبیاں تے قابو نہ ہوون پاروں راہوں کُراہے پے جاندے نیں تے پھیر اک دن اجیہا آوندا اے جدوں اوہناں کول کالک دے سوا ہور کجھ نہیں ہوندا۔ تے ایہہ کالک کڑیاں دے مونہہ تے اوہو ای منڈے مل دیندے نیں، جیہناں نوں اوہناں کڑیاں نال بڑا "پیار" ہوندا اے۔ ایہہ تے اک سماجی دکھ اے جیہنوں نواز ہوراں اپنے افسانیاں دا موضوع بنایا اے تے اوہناں ہزاراں معصوم کڑیاں دیاں انجول دھڑکناں نوں اک طرح دا ہلا مار کے جگایا اے تے دسنا چاہیا اے کہ ایہہ کجھ نہیں تے ایہدا انجام بہت ماڑا اے۔ اوس کڑی نوں نہ تے معاشرہ قبولدا اے تے نہ ای معاشرے دے بھیڑے لوکی۔

"شام دا پہلا تارا" ایہدی بڑی چنگی مثال اے جدوں اوہ بڑے ای کرب نال ایہہ شبد لکھدے نیں۔

"سڑکاں تے چانن تے سرکار کر دی اے تے کوٹھیاں وچ چانن اوہ نوکرانی کرے گی جیہنوں گھر دا مالک پندرھاں روپے مہینہ دیندا ہووے گا۔ اوہ نوکرانی جیہدی اک جوان دھی وی ہووے گی۔ اوہ دھی جیہدا پیو اوہنوں جمن توں وی پہلوں ای چھڈ گیا ہووے گا۔ اوہ پیو جیہڑا اوسے ای مالک مکان دا پتر ہووے گا۔ اوس نوکرانی دی حیاتی دا اوہ ویلا تے عمراں لئی کھلو جاندا اے جدوں کسے مالک مکان دا پتر پہلی واری اوہدی بجری بانہہ پھڑ کے ہولے جیہے اوہدے کن وچ ایہہ آکھدا اے:

"نوری! توں مینوں بڑی چنگی لگنی ایں۔"

تے فیر نوری جھیتی نال اپنی بانہہ چھڑا کے تے ساری رات اپنی بانہہ دے اوس حصے دل و یکھدی رہندی اے، جیہڑا دن دے چانن وچ پکیاں کندھاں اولے

کے دوجے دے ہتھ وچ آیا سی۔ اوہنوں اوہ ویلا وی یاد ہوندا اے جدوں اوہ شہر توں باہر کسے بنیر کوٹھڑی وچ اوہ بال جمدی اے' جیہنوں اوہ ساری حیاتی اوہدا پیو نہیں وکھا سکدی۔"

ایہناں افسانیاں وچ شام دا ذکر بہت آوندا اے۔ جیویں ایس کتاب "ڈُونگھیاں شاماں" دا ٹائٹل ای شام نال منسوب اے۔ ایسے طرح زیر بحث افسانے وچ وی شام دا استعارہ تھاں تھاں ورتیا گیا اے۔ گل کجھ انج اے پئی شام اداسی دی علامت اے تے سویرا آس تے امید دی علامت۔ جدوں انسان سارے دن دا تھکیا ٹُٹیا گھر اپڑدا اے تے اوہنوں شاماں چین دے نال ای سوچاں وی آون لگ جاندیاں نیں تے جے حساس ذہن دا آدمی ہووے گا تے پھیر اوہ اپنی سوچن دی عادت نوں مُکا نہیں سکے گا۔ ایس افسانے وچ وی انسان دے ازلی اکلاپے دی کہانی اے۔ دوجا ایہہ افسانہ ترقی پسندانہ سوچ دا مظہر وی اے۔ جدوں نواز اپنے افسانے وچ اک غریب کلرک دی حیاتی دے ڈُونگھے دکھ نوں بیان کردے نیں تے انج معاشی بے انصافی تے معاشرتی کجھ دھرو نوں موضوع بناندے نیں۔ ایس افسانے وچ جیہڑی اکلاپے دی کتھا نواز ہوراں سنائی اے' اوہ اوہناں دی اپنی ای لگدی اے۔ جدوں اوہ ایہہ جملہ لکھدے نیں۔ "میں کیہڑے گھردا دیوا بالاں گا" تے ایتھوں اوہناں دے سارے ای دکھ ساہمنے آجاندے نیں۔ اوہناں آپ اپنی ساری حیاتی اکلیاں گزار دتی تے ویاہ نہ کرایا انج اکلیاں رہندیاں ای اوہناں دی حیاتی دی آخری شام وی لنگھ گئی پر اوہ اکلے ای رہے۔ ایہہ اکلاپے دا سپ ای اوہناں نوں اندر واندری ڈنگدا رہندا سی۔

اوہناں دا دوجا افسانہ جیہدے وچ جنس دی بہت پریرنا لبھدی اے' اوہ "چن دی چاننی" اے۔ ایہدے وچ نواز نے بہت وڈی حقیقت توں گھنڈ لاہیا اے۔ ایسے طرح دا اک ہور افسانہ "شیریا وے شیریا" اے۔ جیہدے وچ اک پاتر شیرا اے' جیہڑا کہ تاجی نال اوہوا ای محبت کردا اے جیہڑی محبت "چن دی چاننی" وچ راجا ر-شماں نال کردا سی۔ جنسی حوالے نال نواز ہوراں دے ایہناں افسانیاں وچ اک دکھ درد تے کرب دی موجودگی تے ہے ای ایہدے نال نال اوہ اپنے پڑھنہار دی سوچ نوں وی سدھے رستے تے لیاندے نیں تے راہوں کُراہے نہیں پین دیندے۔

نواز دے افسانیاں دا نفسیاتی مطالعہ کیتا جاوے تاں "سدا سہاگن" دا شیرا اک اگھڑواں کردار ہے۔ جیہڑا عجیب قسم دی نفسیاتی کھچ دھرو دا شکار اے تے حقیقت توں بہت دور اے۔ اوہ اپنے آئیڈیل واسطے رونا چاہندا اے تے اوڑک اپنی قسمت نوں روندیاں اوہ ایس جہانوں ٹر گیا۔ دراصل شیرا اوہ بندہ اے، جیہڑا سوچاں وچوں باہر ای نہ آیا تے عملی دنیا وچ پیر ای نہ دھریا۔ اوہ تے سوچاں دے سمندر دا تارو رہیا۔ جے کر اوہ عملی زندگی وچ آندا تے اوہدے سارے ای چلے کٹے جاندے تے اوہدی شریفاں ای اوہنوں "ہیر" بن کے دسدی تے انج شیرے نوں اوہدا آئیڈیل مل جاندا۔ ایہہ پینڈو ماحول وچ لکھی گئی کہانی اے۔ ایہدے وچ تاریخی تے تہذیبی استعارے ورتے گئے ہن تے ایہدا ڈھنگ لوک کہانیاں ورگا اے۔

"پنڈ دا باؤ" تے "پیار دی کھیڈ" تکنیکی حساب نال اکو جیہے افسانے نیں۔ ایہہ افسانے شعور دی رو دے افسانے نیں، جیہناں وچ اکو ای کردار سوچدا اے تے اوہدی سوچ دے حوالے نال اکو ای لہر وچ افسانے نوں مکاؤندا جاندا اے۔ نوری دے کردار نوں جے پھرول کے ویکھیے تاں اندروں نواز ای آپوں نکلدے نیں۔ نواز اپنے ہر کردار وچ آپوں بیٹھے ہوندے نیں تے ایہو کردار اوہناں دی اپنی حیاتی دے مختلف پکھ روشن کردے جاندے نیں تے انج اسیں نواز نوں اندروں پڑھ لینے آں بئی نواز دیاں سوچاں کیہ نیں۔ گل کیہ نواز دا اُلیکیا ہویا ہر پاتر اوہناں دا اپنا ای پرچھانواں اے۔ جیویں "پیار دی کھیڈ" دا یوسف جیہڑا شعور دی رو ہیٹھ کجھ دیر لئی تے کسے نہ کسے دا ساتھ لبھ لیندا اے، پر جدوں ایہہ لہر ٹُٹدی اے اکلاپا اوہنوں آ جپھبڑ دا اے۔ ایس افسانے وچ یوسف کون اے اصل وچ ایہو نواز اے۔ اوہ نواز جیہناں ساری حیاتی اکلاپے وچ گذاری تے اوہناں نوں بھیمو نہ لبھ سکی جیہنوں اوہ باقی کڑیاں نالوں وکھری سمجھدے سن۔ انج اوہ اوس گھر دا خواب پورا نہ کر سکے جتھے اوہناں دی بھیمو اوہناں دے گھر اوہناں دی بیوی بن کے رہے گی تے گھر دا چلھا بالے گی۔

"دل دا پرچھانواں" وچ نواز نے اک جوان کڑیاں دیاں سدھراں کجھ ایہو جیہے انداز نال اُلیکیاں نیں کہ اوس کڑی نوں اوہدا پیار مل جاندا اے۔ اوہ "ہیر" اے تے "سیدے کھیڑے" نال ویاہے جان دی بجائے "رانجھے" نال ویاہی جاندی

اے۔ ایہہ افسانہ شروع وچ تے الیہ رنگ لئے ہوئے اے، پر اخیر تے سکھانت ہو جاندا اے۔ ایس کہانی وچ نواز ہوریں ایہہ آکھن دی کوشش کیتی اے کہ حیاتی دا عمل انسان دی سوچ ہیٹھ اے تے ایہہ عمل سوچ دے دو دھاریاں نال اے جیہناں بارے کہانی کار انج لکھدا اے۔

"اج پہلی وار رضیہ دو دریاواں وچکار کھلوتی سی۔ کدی اوہ چڑھدے دریا ول ویکھدی تے کدی اوس دریا ول جیہڑا چُپ پر ڈُونگھا سی۔"

ایہہ حیاتی دے دو نترویں دھارے نیں جیہناں نوں لکھاری نے دریا دے دو کنڈھیاں دے ذریعے سمجھاون دا جتن کیتا اے۔ ایس کہانی وچ انسانی جذبیاں تے رشتیاں بارے عقلی رویہ اپناون دا دسیا گیا اے۔

"دل دا پرچھانواں" دی اک ہور پرت ایہہ وی نکلدی اے کہ لکھاری نے پچھلی پیڑھی نوں نویں پیڑھی نال ٹردیاں وکھایا اے۔ ہر نسل دیاں اپنیاں قدراں تے سوچن دا انداز ہوندا اے، جیہنوں پرانی پیڑھی قبولن لئی تیار نہیں ہوندی۔ اصل وچ سماج وچ سکون تے امن لئی ضروری اے کہ پرانی پیڑھی دی اپنیاں رویاں اندر کجھ لچک پیدا کرے۔ ایسراں بہت ساریاں روگاں دا دارُو اپنے آپ ای ہو جاندا اے۔ ایس افسانے وچ ارسطو دا "عالم امکانات" دا نظریہ وی وکھالی دیندا اے۔ اوہنے آکھیا سی کہ ادب دا کم نرا ایہو نہیں کہ اوہ ماضی تے حال وچ بیتے نوں اکھراں دا روپ دے دیوے سگوں ادب آئیڈیل حیاتی گزارن دا سبق وی دیندا اے۔ انج نواز نے ایس افسانے وچ اک مثالی زندگی دا نمونہ وکھا کے سماج نوں اک نویں راہ وی سُجھائی اے۔

"جیون والے" اک علامتی افسانہ اے۔ علامتی افسانے بارے جے گل کیتی جاوے تے کہیا جا سکدا اے کہ اجو کا دور علامتی تے تجریدی افسانے دا اے۔ نواز دے افسانے "جیون والے" وچ بھاویں کوئی نویں علامت نظر نہیں آئی پر فیر وی افسانے دی مُکل وچ علامتی مفہوم تے ہے وے تے کدھرے کدھرے ایہہ ایسے مُکل وچوں نکل کے اپنا لشکارا وی کراندا اے۔ علامت نگاری دا ایہہ انداز تمثیلی اے۔ ایہدے وچ نواز ہوراں تھاں تے ناں بدل کے ہیر رانجھے دی کہانی بیان کر دتی اے۔ حاجی دا کردار ایتھے بالکل اوہو اے جیہڑا "ہیر رانجھے" وچ سیدے

کھیڑے دا سی تے شاید ایسے کارن ایس کردار نوں سیدے کھیڑے نال بڑا پیار اے۔ ایس کردار نوں مکمل طور تے دی سیدا کھیڑا نہیں کہیا جا سکدا۔ بھاویں تمثیلی انداز اختیار کر دیاں ہویاں لکھاری نے کھیڑے دیاں صفتاں ایہدے اندر پادتیاں نیں پر علامتی افسانے دی تکنیک دے حساب نال علامت اپنے اصل نال مکمل طور تے مشابہت نہیں رکھدی سگوں کدھرے کدھرے رنگھڑدی دی اے' تاں جے پڑھنہار مقصد توں آسے پاسے نہ ہووے۔ نویں علامتی افسانیاں وچ کجھ ایہو جیہیاں علامتاں دی ورتیاں جاندیاں نیں۔ جیہڑیاں اپنے اصل نال بالکل ای نہیں رلدیاں یاں پھیر بہت ساریاں ہور شیواں دی نمائندگی کردیاں نیں۔ ایس افسانے دا اک ایہہ پکھ دی بندا اے کہ کڑیاں تے منڈیاں دا ویاہ کرن توں پہلاں اوہناں دی مرضی ضرور پچھ لینی چاہیدی اے۔

"اک سی تے اک سی بادشاہ" دی اک علامتی کہانی اے۔ جیہڑی پیو تے پتر وچکار چلدی اے۔ پر ایس کہانی وچ چونکہ سیاسی تے سماجی جبر وچوں کُھٹن والا بڑا سوڑا ماحول وکھایا گیا اے تے ایسے وجہ توں ای ایس انداز وچ اج دی اونی ای کجھ موجود اے جنی کہ پہلوں ہوندی سی۔ کیوں جے ایہدا ماحول "الف لیلیٰ" یاں "پنج تنتر" نال ملدا جلدا اے۔ ایہہ افسانہ اپنے اندر جدت دے نال نال روایت نوں دی لے کے اگانہہ ٹردا اے۔ گل کیہ نواز ڈھکویں لفظاں دی چون' تشبیہاں' استعاریاں تے تمثیلاں نال اپنے افسانے لاجواب بنا دیندے نیں۔ اوہناں دا ہر افسانہ اپنے اندر کوئی نہ کوئی سبق لے کے آوندا اے۔ ایہہ اصل وچ حیاتی دیاں اوہ پیڑاں نیں جنہاں نوں نواز اکھراں راہیں کاغذ تے لیاوندے نیں تے نواز دا ایہہ انداز بیان سلاہن جوگ اے۔ آکھدے نیں بئی دھوکا بھاویں مرد دیوے تے بھاویں عورت اوہنوں ہمیش نندنا چاہیدا اے تاں جے معاشرے دے روگ گھٹن کیوں جے ایہو ای روگ معاشرے تے لوکاں نوں روگی کر دیندے نیں۔

"ڈو کھیاں شاماں" ناں دا افسانہ نواز ہوراں دی اپنی حیاتی نال گوڑھا سمبندھ رکھدا اے۔ ایہو ای افسانہ اے جیہدے اتے اوہناں ساری کتاب داناں رکھیا اے۔ انج ایس افسانے دی اہمیت ہور وی ودھ جاندی اے۔ ایسے کہانی وچ سچے عاشق ونہے پیار دی مثال انج دیندے نیں۔

"سچے پیار دی ایہو ای پچھان ہوندی اے جھوٹھے پیار دے بدل گجدے ضرور نیں پر ورھدے نہیں۔"

نواز دے باقی افسانیاں طرح ایہہ افسانہ وی شام دے استعارے توں خالی نہیں۔ شام تے پھیر ڈونگھی شام دا ذکر بار بار آوندا اے۔ کیوں جے نواز دل دے زخم ستاون لئی شام نوں سبھ توں وڈا مرہم سمجھدے نیں تے اوہ شام دے ٹھنڈے چانن نال پیار کر دے نیں۔ ایس کہانی دی تمہید ای بہت لمبی اے تے دل دیاں ساریاں ای کیفیتاں بیان کر دتیاں نیں۔ ایس وچ نواز نے کجھ بھتیاں ای علامتاں تے تشبیہاں ورتیاں نیں۔ ایہناں وچوں جے ہر اک دی تشریح کریے تاں بندہ جھمبل بھوسے وچ پے جاندا اے۔ انج تے نواز دے سارے ای افسانے اوہناں دی اپنی ذات دے آل دوالے گھمدے نیں، پر ایہہ افسانہ اوہناں ساریاں ای افسانیاں دا ست اے تے ساریاں افسانیاں نوں آپس وچ جوڑدا جاپدا اے۔ افسانے وچ معاشرے دے ایہجے روگاں ول اشارہ اے، جیہناں وچ منڈے تے کڑیاں جتلا ہو جاندے نیں تے پھیر مرضی دا ساتھی لبھن دے چاہ وچ دھوکا کھا جاندے نیں۔ ایس افسانے وچ نواز دے ڈرامائی انداز دی وجہ توں ایہہ ہُن پتہ نہیں چلدا پئی اوہ کڑی بچ مچ دو بالاں دی ماں ہے سی یاں صرف اپنی شرمندگی تے اندرلی ہار تے شکست نوں لُکان لئی ایہہ گل آکھ گئی اے۔ کیوں جے ایس انکشاف توں بعد نواز اوہنوں اپنے زور نال ہسدا وکھاندے نیں کہ مُنڈے نے اپنے کناں تے ہتھ رکھ لے سن۔ دوجی پرت ایہہ وی ہو سکدی اے پئی اوہ منڈا تے کڑی نال دلوں محبت کردا اے پر اوہ کڑی پیار کرن وچ ٹُھلیکھے پاون وچ تے نت نویں یار سیرن وچ تجربہ کار ہو گئی اے، پر منڈے دا پیار سچا سی۔ ایسے پاروں اوہنوں حق سچ دا چانن ہو گیا تے اوہ ڈُبدا سورج جیہدے ول نواز نے اشارہ کیتا اوہ منڈے دے جذبات دی ناکامی دا سورج اے، جیہڑا ڈبدا ڈبدا بچ گیا۔ نہیں تے منڈا خورے داغی نہ ہو جاندا تے یاں پھیر ------! دراصل نواز دی اپنی حیاتی تے ڈونگھیاں شاماں دا بہت اثر اے۔ جیہنوں مُکھ رکھ کے اوہناں کہانیاں اُلیکیاں نیں۔ نواز غم دے پتناں نوں سچے پیار دی پینگھ سمجھدے نیں تے جے کر پیار دی منزل دے راہی غماں دی بھٹھی وچوں لنگھ کے کندن نہ بنن تے اوہناں دا پیار سچا نہیں ہوندا۔ اوہناں حقیقت دیاں تصویراں نوں

رومانی انداز نال بیان کیتا اے تاں جو پڑھنہار کے کہانی نوں ادھ واٹا ای نہ چھڈ دیوے۔ اوہناں حقیقت نوں علامت تے رومانیت وچ لھویٹ کے ساڈے ساہمنے کھلاریا اے۔ ایہہ تاں پڑھن والے تے ٹکدی اے پئی اوہ رومانیت وچوں حقیقت نوں لبھنا چاہوندا اے کہ نہیں۔

"ایویں جیہی کہانی" اک اجیہی حقیقت تے اُساری اے، جیہدے توں کسے ذی روح نوں انکار نہیں، اوہ اے موت۔ کہانی وچ لکھاری نے بہت حد تیک جذبات نگاری کولوں کم لیا اے۔ افسانہ پڑھ کے پڑھنہار دیاں اکھاں وی رِبھج جاندیاں نیں۔ افسانے وچ ورتے جان والے مکالمے ای افسانے دی جان نیں۔ اک حوالے نال ایہہ وی دسیا اے کہ کیویں انساناں تے دکھ واپردے نیں تے دوجے لوکی کیویں گلاں کردے نیں۔ کسے دے غم وچ کوئی کوئی ای دلوں شریک ہوندا اے باقی سارے تے بس حاضری لواندے نیں۔

"بیری دی چھاں" حیاتی دے کنڈھے کھلوتے اوہناں دو کرداراں دی کتھا اے جیہڑے کچے گھڑے تے پار اترن دی خواہش تے رکھدے نیں پر سماج تے ایہدیاں زنجیراں توں ڈردے وی نیں۔ ایہو ای بے ہمتے کردار زندگی نوں زیر کرن دا حوصلہ نہیں رکھدے۔ اوہناں دا جی تے کردا اے پئی اوہ پیار کرن تے مرضی دا ور لبھن تے اوہدے نال ای رہن پر اوہناں وچ اینا حوصلہ نہیں ہوندا پئی دنیا نال اپنے پیار لئی ٹکر لے سکن۔ نواز پنڈاں تھانواں دے پیار تے اوتھے دی وسوں دے چنگے جانو نیں۔ اوہناں دیاں سوچاں نے شہراں دے ماحول نوں وی اپنے ولگن وچ لیا ہویا اے۔ اوہ لوکائی دے خیالاں دا ست کڈھ کے ساڈے ساہمنے رکھ دیندے نیں۔

نواز دے افسانے تکنیک دے حساب نال رومانی ضرور نیں پر نری رومانیت ای نہیں بلکہ رومانیت تے حقیقت پسندی دا اُچیچا سنگم ہن۔ اوہ نرا جذبیاں دی رو وچ ای نہیں بہہ جاندے سگوں اوہناں جذبیاں راہیں اپنے پڑھنہار نوں کجھ نہ کجھ نویاں گلاں تے تجربے دیندے نیں تے جذبیاں نوں منفی دی بجائے مثبت رکھنا چاہندے نیں۔ اوہناں دے افسانیاں وچ رومانیت دی لہردے نال نال ہور لہراں وی تُردیاں نظریں آوندیاں نیں۔ مثلاً" اوہ شعور دی رو ہیٹھ وی افسانے اُلیکدے نیں تے علامتی انداز وی اپناندے نیں۔ اوہناں دے پاتر حقیقی دنیا دے نیں، جیہناں

دے دکھاں درداں نوں اوہناں رومان دا پہناوا پوا کے ساڈے ساہمنے رکھ دتا اے تاں جو پڑھنہار دی دلچسپی قائم رہوے۔ اوہناں اجیہے مسلیاں تے قلم چکیا اے جیہڑے نویں نسل نوں چمبڑ گئے نیں تے کجھ ازلی دکھ نیں۔اوہناں پیار تے فلرٹیشن دے مفہوم وچ فرق واضح کر دتا اے۔ اوہناں دیاں کہانیاں جے جنسی رُجحان رکھدیاں نیں تے اوہناں جنس نوں منفی رویاں دے حوالیاں نال پیش کرکے اوہدے وچوں مثبت نتیجے کڈھے نیں۔اوہ حقیقت پسند نیں تے اوہناں گھریلو تے سماجی مسلیاں تے گل کیتی اے کوئی چڑیلاں' جناں' بھوتاں دی دنیا تے بحث نہیں کیتی تے نہ ای اوہناں دے کردار ایہو جیہے فرضی ہن۔ اوہ تے بس پنسل نال رنگ برنگیاں ون سونیاں تصویراں بناندے جاندے نیں۔ ہُن ایہہ تے پڑھنہار تے منحصر اے بئی اوہ اوہناں نوں کس رنگ وچ لیندا اے۔ اوہ اجیہے کہانی کار نیں جنہاں اپنے افسانیاں وچ علامتاں تے تشبیہاں نوں تھاں سرورت کے اوہدا ودھ توں ودھ اثر پیدا کیتا اے۔ اوہ قلم نال جیہڑی مورت بناندے نیں اوہ سلاہن جوگ اے۔ کیوں جے اوہناں دے افسانے پڑھدیاں قاری اوہناں دی دنیا وچ ای گواچ جاندا اے تے مڑ اوہ آپ ای بندے نوں مکمل بجلیاں وچوں کڈھ لیاوندے نیں۔ اوہ کرداراں دی نفسیات نوں اینج جانو نیں کہ جاپدا اے کہ کوئی بہت وڈے نفسیات دان ہون۔ اوہناں جیہڑے کردار چُنے نیں اوہناں نوں جیس طبقے دا وکھایا اے' اوہناں دی زبان وی اوسے طبقے والی رکھی اے۔ کیوں جے اوہناں دیاں کہانیاں حقیقت دے نیڑے تاں ای لگ سکدیاں نیں جدوں اوہناں دے کردار وی حقیقی جاپن گے۔ اوہ کرداراں دے مسلیاں نوں اجیہے سوہنے طریقے نال حل کر دے نیں بئی پڑھنہار دے ذہن تے کوئی منفی سوچ نہیں اُبھردی۔ اوہناں دے افسانے تجسس نال بھرے پئے نیں۔ جدوں تک قاری آخری لائن نہیں پڑھ لیندا اوہ مکمل طور تے نتیجے توں بے خبر ہوندا اے۔

نواز دے افسانیاں وچ شام دابت ذکر اے جے کر گوہ کیتا جاوے تے رومانی لکھاریاں دے دلاں وچ ایہو جیہی شام ای اُتری ہوندی اے۔ گل صرف اینی اے بئی کوئی ناں لے لیندا اے تے کوئی نہیں لیندا۔ ایہہ لوک پڑھے ہوئے ہوندے نیں ایہہ سماج دے دکھاں درداں نوں تاں بیان کردے نیں تے ایہناں دکھاں نوں

بیانن لئی ہے اوہ اُکا ای سِدھہ پدھرا طریقہ اختیار کر لین تے اوہناں دیاں کہانیاں تے نِریاں مُریاں خبراں ای رہ جاون' جیہناں وچ صرف معاشرے دے کوڑھ تے نِریاں کڑتناں ای ہوون۔ کہانیاں وچ دلچسپی تے اوہناں زہری حقیقتاں نوں بیانن لئی اوہناں نوں کسے بھاونے جیہے لفافے دی چمکیلی جیہی پیکنگ وچ بند کرنا پیندا اے تاں جے کہانی پڑھن والا خوشی نال پڑھے۔ نواز دے افسانیاں وچ ایس حیاتی دا سچ لشکارے پیا ماردا اے۔ نفسیاتی حوالے نال کسے وی لکھاری دیاں لکھتاں اوہدی اندرلی شخصیت دا آئینہ ہوندیاں نیں۔ نواز آپوں وی دکھاں دے مارے ہوئے نیں تے اوہناں دیاں لکھتاں وچ وی اوہو ای دکھ نیں۔ اوہ آپ وی اکلاپے دا شکار سن تے اوہناں دیاں کہانیاں وی انسان دی ازلی نِرا سی تے اکلتا بیان کردیاں نیں۔ اوہناں دیاں کہانیاں کدھرے جگ بیتی توں ہڈ بیتی ول تے کدھرے ہڈ بیتی توں جگ بیتی ول سفر کردیاں نیں۔

نکدی گل ایہہ کہ نواز اج دے لکھاریاں وچوں اک اجیہا ناں اے جیہناں پنجابی کہانی نوں اک نواں موڑ عطا کیتا اے تے نواں رنگ ڈھنگ بخشیا اے۔ اوہ اجیہے کہانی کار نیں جیہناں پنجابی کہانی دیاں کندھاں نوں اجیہی چترکاری نال شنگھاریا ہئ اوہدا کوئی وی رنگ پھکا نہیں پین دتا۔ نواز اک انتھک تے محنتی لکھاری سن تے اوہناں اک اجیہا دیوا بالیا اے جیہدی لو وچ پچھے آون والے لکھاریاں نوں رستہ لبھن تے منزل تیکر اپڑن وچ اوکھیائی نہیں ہووے گی تے اوہ نواز دے رستے تے ٹُردیاں ٹُردیاں پنجابی کہانی نوں نویں توں نویں جہاناں نال روشناس کران دے نال نال نویں جہان آباد کردے چلے جان گے۔

کرنل نادر علی

جٹ دی کرتوت

میراں بخش منہاس دا ناول اک سدھی پدھری کہانی اے۔ ناول ایہنوں کیہا جا سکدا اے کیوں جے ایہہ کہانی (Short Story) ناوں لمیرا اے۔ ایہہ ناول اینا سادہ اے پئی ایہنوں بے رنگا کیہا جا سکدا سی، پر ایہدے وچ کجھ رہتل تے ویلے دے اجیہے رنگ ہن، جیہڑے ہور کئی نامہرا انجیاں ناولاں وچ نہیں۔ ڈاکٹر باقر ہوراں دے "ہٹھ"، ارشد چہال دے "چیڑھاں دی چھاں"، سجاد حیدر ہوراں دے "چیتر باغ" تے حسین شاہد دے "ڈراکل" وچ وی پنڈاں دی رہتل دا ذکر اے، پر ایہناں سارے ناولاں وچ نہ پنڈ دا محاورہ اے نہ پنڈ دی اصل رہتل دا کوئی نقش مہاندرا۔

پر نری زبان یاں رہتل دے سگویں نقشے، واہی بیجی، رسم رواج تے واہ ورتن دے کھاتے نال ناول تے نہیں بن ویندا۔ بھاویں نظم ہووے تے بھاویں کہانی، گل رمز بناں نہیں پکدی۔ اکہری سدھی گل سچی بھی ہووے تاں اوس وچ زور سیانپ تے بیان تے علامتاں دے رنگ پایاں بناں ہانڈی نہیں بندی۔ ناول وی سے رنگ دیاں ہانڈیاں ہن، جیہناں وچ کئی مصالحے ورتے جاندے ہن۔ ہاسے دی گل وچ رون دا لُون تے رودن وچ ہاسے دا گنڈھا پایاں بناں تے ہاسا تے رونا بھی نہیں بندا۔ ایہہ گل جیہڑی پروفیسر آصف خاں ہوراں ناول دے پنجابی ادبی بورڈ والے ایڈیشن وچ لکھی اے۔ "ایہہ پنجابی ناول دا مُول کر کے اک وڈھلا بھرواں ناول اے تے ایس دے لکھے بناں سیکھوں دے نویں ناول نہ لکھے جا سکدے۔" اک بھولی گل لگدی اے۔ ڈھائی سو ورھے پہلوں وارث شاہ ہوریں بھی تے جٹاں دیاں کرتوتاں تے حیاتی بارے لکھ رہے سن، پر اوہ گلاں تے رمزاں تے رنگاں نال بھریاں ہوئیاں ہن۔ ایہہ ناول ایس طرح ضرور پڑھیا جا سکدا اے پئی موجودہ پاکستان دے علاقے

وچ ناول نگاری دا پچھوکڑ کیہ اے؟ پر ایس سکھنے پچھوکڑ کارن اجے تیکر پاکستان وچ کوئی چنگا ناول نہیں لکھیا گیا۔ انج سہی ہوندا اے پئی چنگا سوچن تے لکھن والے ہور زباناں تے کماں دے آہرے لگے ہن۔ پنجابی لکھن ول تے پڑھن ول کسے دھیان نہیں کیتا تے پنجابی وچ ہر "گنڈی رن پردھان" بنی پھردی اے۔

ایہہ کہانی اک سدھا جیہا "دیہات سدھار" دا وعظ سہی ہوندا اے۔ نواب خان اپنی دھی برکت دے ویاہ تے اپنے وس توں ودھیرا خرچہ کردا اے۔ ساہوکار مٹھو رام قرضے دا کھاتا لکھدیاں بھی داء لاوندا اے تے مڑ لوکے دے اک ہور زمیں دار بہاول نال رل کے بہاول توں زمیں خریدن دا سوانگ رچاوندا اے۔ دعوے کر کے مٹھو رام زمیں قرق کروا لیندا۔ نواب دین دا گھر اجڑ گیا۔ اُدھروں دھی برکت نوں سوہریاں خوار کر کے گھروں کڈھ دتا۔ بڑے وکھتاں وچ بھکھ ننگ بیماری وچ اک نکا پتر تے نواب دی دھی دولت مروندی اے۔ مڑ اوہ اپنے اک سجن پھولا سنگھ دی مدد نال وریام سنگھ کول لائل پور جا کے اوہدی زمیں واہندا اے تے سدھی راہ پوندا اے۔ محنت کردا اے تے بچت کر کے کجھ ورھیاں بعد مُڑ کے اپنے پنڈ پرتدا اے۔ اپنی زمیں بندھنوں چھڈاندا اے۔ اوہدے کڑم بھی پچھتاوندے ہن تے برکت مُڑ کے وسدی اے۔

ایس ناول وچ چھوٹے چھوٹے گنڈھ تے پاتر انج دے ہن پئی سلیمہ شہر دی اک کڑی پنڈ دے ویاہ تے نواب دے کرتوتاں دا ڈراما ویکھدی اے۔ مڑ اک "دیہات سدھار" دا کیمپ لگا اے، جیہڑے فلم دے ذریعے گلاں صفائی تے زرعی قرضے لین دے بارے وکھاندے ہن۔ نالے عبرت واسطے نواب دین دی گل سناندے ہن۔ ایہہ بھی پرانے ناٹک وانگ کمزوری والے پاتر ہن۔ جیویں لنگدے منگتے ہیرو، ہیروئن نال بیتی گل دا گاون گاوندے ہن یاں اک پاگل پاتر سیانیاں گلاں کر کے کہانی دے پرت وکھاندا سی۔ ایہہ تے نواب دین دے اجڑن دے بعد سنورن دے نال اوہدے کڑماں دا تے دھوکھا دین والے بہاول دا اجڑن بھی ناول دی سادگی دی نشانی ہن۔ جیون نہ ایڈا سدھا تے نہ ایڈا نیاں کار (منصف) اے۔

جیویں اسیں پہلوں کہیا اے پئی "جٹ دی کرتوت" پنجابی وچ ناول لکھن دی تاریخ دی اک منزل دے طور تے ویکھیا جا سکدا اے۔ پر ایہہ تاں ہووے

جے ناول پاکستان وچ اگانہہ ٹریا ہووے۔ جیہڑے اپنے حسابیں نویں تے علامتی ناول بھی لکھے گئے ہن اوہ بھی سکھنے ہن۔ سگوں میراں بخش ہوراں دی زبان اوہناں نالوں کجھ ول اے تے پنڈ دی رہتل بارے اوہناں دی چنگی جانکاری اے۔

رسماں رواجاں تے وکھاوے تے چوکھا خرچہ میراں بخش ہوراں رنڈیا اے' پر ایہہ گل بھی اک ہور زاویے توں اج کل ویکھی جا سکدی اے۔ اساڈی ریت روایت جیہدے بارے اسیں ہُن کجھ نہیں جاندے اوہدے کجھ رنگ "جٹ دی کرتوت" وچ نظر آوندے ہن۔ ایہہ پئی بیور دو کپڑیاں دا جوڑا' لک دا تے گلے دا۔ تے تیور تناں کپڑیاں دا۔ لک دا' گلے دا تے سرے دا آہے' ہُن گھٹ لوکاں نوں خبر اے۔ مایاں دی رسم ماڑی موٹی ہے' پر بیڑو گھوڑی کھڈاون جیس وچ کھڈوانیاں نال مُورتیاں بنا کے کُڑیاں لاڑھے دے گھر دیاں رشتاں گاوندیاں سن' ہُن نہیں کھیڈی جاندی۔ جے پڑھن والے ایہناں سبھ لفظاں گلاں دی کھوج لان تے ایس کتاب دے اندر زبان تے محاورے دے رنگ ڈھیر لبھدے ہن۔

پنجابی ناول دی تاریخی پڑچول بھی ایس ناول راہیں تد ای ہو سکدی اے جے اسیں ایس ناول نوں دوجے پنجابی ناول نال رکھ کے ویکھیے---- اک ایہہ بھی گل بھالن والی اے پئی اج کل نویں علم تے نویاں گلاں' اخبار' ٹی وی ریڈیو راہیں ویکھ کے ایہہ ناول ہور سادہ سہی (جاپدا) ہوندا اے۔ ایہہ گل یاد رکھنی چاہیدی اے پئی رسم نوں سادے لوک رنگ مانن یاں کھیڈن واسطے نہیں کردے۔ اوہ ایہنوں مذہب بنا کے گل پا لیندے ہن۔ داج دینا تے داج دی لوبھ اک اجیہا پواڑا اے۔ اجے بھی لوک ایہہ گل اپنے گل پالدے پئے ہن پئی فلانے کڑی نوں ٹی-وی تے فریج دتا' تے فلانے کڑی نوں ایناں زیور پوایا۔ کیاں کڑیاں دیاں زندگیاں داج نہ ہوون پاروں اُجڑدیاں ہن تے کئی گھر وس توں ودھ خرچ کر کے اُجڑدے ہن۔ پر وڈا سبق پنجابی زبان تے رہتل دے تاریخ دان لئی داج دی رکتری اے۔

"اِٹی گُھچے تریور' راکھویں کنیں والیاں لاچیاں نال تے اتے اکی روپے بڑیاں دے' اکی سچے بیور تے اکی روپے بیڑیاں دے۔ اکی سروپا' لاڑھے دا سرتوں پیراں تیک گُھچا ریشمی جوڑا۔ سونے دا کنٹھا' ناما تے چھاپ لاڑھے دی۔ بی بی دی نتھ بلاک لونگ جڑاؤ تے مُبکیاں دا ہار۔ ناما' پھل آرسی' پہنچیاں تے چھاپاں' نو ٹومباں

سونے دیاں ، بوہٹے ، بانکاں تے توڑے ، تن ٹومباں چاندی دیاں' یاراں ٹوکریاں پکوان' دو پلنگ ، دو پیڑھے ، دو تلائیاں ، دو رضائیاں' دو سرہانے ، دو دریاں ، دو کھیس ،اک چرخہ ، کوتر سو بھانڈے نال' ایس وِیروے نال دیگ سنے ست دیگچے ، دیگچیاں سنے ڈھکناں تے کڑچھیاں ،ست پراتاں' یاراں تھالیاں' یاراں تھال' یاراں کٹورے' یاراں گلاس' پنج کڑاہیاں' ست لوٹے' پنج توے تے لوہاں ، پنج گاگراں' تن طشتریاں ، پنج گڈوے' ولھوٹیاں ، دو صندوق ، ست مجھیں جیہناں دے متھے ٹکے' یاراں گاواں' ست گھوڑیاں سنے ہملاں' تن ڈاچیاں ، دو جوگاں داند سنے ہلاں پنجالیاں ، تن سو روپیہ روک۔"

ایس لسٹ وچ بھی ڈنگر ودھیرے پر منجیاں بسترے تھوڑے ہن۔ ڈنگراں دے حساب نال تے سو بسترے ، رضائیاں ، تلائیاں ، چادراں کھیساں ، سرہانیاں سنے اتے چالھی منجیاں دہ پلنگ نواری دہ پلنگ سوتری دہ پلنگ / کڑتل دے ہونے چاہیدے آہے۔

پر ایہہ گل نہیں بھُلنی چاہیدی پئی اساڈی پڑھنی اک پڑھے لکھے شہری پڑھن والے دی اے۔ پنڈ دے لوکاں واسطے ایہہ سادی تے سدھی کہانی خبرے ودھیری سوہنی ہووے۔ پنڈ دے لوکی وی سادے تے نہیں۔ اوہناں بھی ہیر پڑھی اے تے رمزاں جاندے ہن۔ آخر پنجابی زبان پڑھن دا آہر بھی تے لوکاں نال رلن اے۔ اوس پدھر تے ایہہ ناول خبرے پیتلا نہ ہووے۔ ایہدا پینترا تے آہراے سدھار تے لوکائی دی پٹیر والا ہے۔ ایہہ اکثر نویں تے پرانے کچیاں تے سکھنیاں ناولاں توں چنگا پر اخیر اک سدھا سادہ جیہا ناول اے ، جیہدا پڑھنا پنجابی ناول دی پرکھ واسطے ضروری اے۔ ناول دی بریک پڑھنی بھی ضروری اے۔ نواب دین پھولا سنگھ راہیں وریام سنگھ کول جاندا اے اوتھے میراں بخش ایہہ گل لکھدا اے پئی وریام سنگھ دی سبھ مذہباں نال اک ورتن اے۔ ویہہ دی دہائی وچ ایہہ آہر وی اوس ویلے نال جڑیا ہویا اے۔ انج ایس کہانی دی بتر زبان تے علامتاں بنوں بھی مجھن دی لوڑ اے۔ پئی میراں بخش منہاس ہوراں انج کیوں لکھیا۔ جتھے ناول لکھن لئی 1926ء وچ لیعنی اج توں ستر ورھے پہلوں ہور کئی اوکڑاں سن اوتھے ایہہ بھی سی پئی سرکاری ملازمت پاروں آپ اپنے (؟) نال لکھ وی نہیں سن سکدے۔ اوہناں "عبدالرحمٰن

منہاس" دے ناں تھلے ایہہ ناول چھپوایا۔ سرکاری ملازمت کر کے آپ سیاسی گل اکا نہیں سن لکھ سکدے۔ انقلابی وچار سیاسی جاگ جیہڑی اوس ویلے سارے پنجاب وچ آہی اوس دی سرت بے آپ نوں آہی تے آپ اوس طرح لکھ نہیں سکدے سن، پر مکدی گل ایہہ ہے پئی جیون دی اک گھمبیر سیاست اے۔ ناول اک ویلے دی کہانی بھی ہوندا اے تے ویلے دی کہانی ویلے دی سیاست دی سُرت بناں لکھی نہیں جا سکدی۔ اج کل دا ناول پاکستانی پنجابی ناول تے اردو ناول بھی ایس گلوں پیتلا اے پئی لکھن والیاں وچ تاریخ تے سیاست دی سُرت نہیں۔ میراں بخش منہاس ہوراں دا آہر تے اک سرکاری ناول دا خبرے ہووے، پر سرکار دی صفت کوئی کیتی نہیں گئی سوائے دیہات سدھار دے کیمپ دے ذکر دے۔ ناول دی اصلوں بریک پڑھت نال ایہہ تے کئی ہور گلاں سمجھ آوندیاں ہن جیہناں تے وچار تے بحث دی لوڑ اے۔

کرنل نادر علی

ہٹھ

جے اسیں "جٹ دی کرتوت" توں گل چھوہیے تے اوہ پنڈ دے بھوں سادہ بندیاں دے سادیاں پواڑیاں دی کہانی آہی۔ ڈاکٹر باقر ہوراں ناول دے ہیرو نوں ہر شے وچوں لنگھاون دا آہر کیتا اے۔ پنڈ' شہر' غریبی' امیری' کمیاں دا گھر' امیراں دا گھر تے راجے دا گھر' دو چار چھ کڑیاں نال ہیرو دا ٹاکرا۔ مڑ لہور تے لندن پڑھنا' ملک دا بٹوارا' پاکستان بننا تے مڑ لٹ مار ویکھ کے ہیرو ڈا مڑ کے پنڈ دے فقیر دی مجھگی ول ٹر پینا۔ جیویں کدے کدے فلماں وچ آہدے ہن مڑ ہیرو ڈبدے سورج ونج وڑ گیا۔ "He walked away into sunset"۔ پر ایڈے وڈے گھیرے دا مطلب ایہہ نہیں پئی ہٹھ کوئی وڈا یاں چنگا ناول تھی گیا اے۔ ایہہ لکھت (ادب) دی پدھر تے ماڑی زبان تے اک بے تکی کہانی پاروں "جٹ دی کرتوت" نالوں بھوں ہیٹھا ناول اے۔

پرانے تے ماڈرن (اجوکے) ناول وچ ایہہ بھی فرق وسدے ہن پئی پرانے ناول وچ اک ماحول بندا اے۔ بچہ وڈا ہوندا اے۔ آل دوال نال اوہدی شخصیت اک خاص ڈھنگ دی بندی اے۔ سگوں ہور ناول دے پاتر اپنے حالات دی پیداوار ہوندے ہن تے کہانی راہیں ہیرو نال جُڑ دے' بھڑدے تے وچھڑدے ہن۔ اجوکے ناول وچ ہیرو بنیا بنایا پاتر اے تے ہر قسم دے ماحول' حالات تے شہراں وچ اوہدا اک بے وسا سفر اے۔ ایہہ ماڈرن ناول اج دے ماحول تے پرانیاں قدراں دی ٹٹ بھج' اک ٹٹی بھجی غلامتی تے اجوڑ کہانی راہیں وکھاوندا اے۔ اگوں چل سو چل۔ لوکاں کدھرے بے ناویں تے کدھرے نتھانویں بندے دی کہانی پائی اے۔ کدھرے اک رات وچ کہانی مکدی اے تے کدھرے قراۃ العین حیدر دے "آگ کا دریا" وانگوں تے ہرمن ہسی (Herman Hesse) دی "سدھارتھا" وانگوں ہزاراں

ورھیاں دا سفر اے ---- اپنے حساب نال فخر زمان نے بھی اجو کا ناول لکھن دا جتن کیتا اے ، پر ڈاکٹر باقر ہوراں دا ہتھ تے فخر زمان دا ناول اکو سطح دے کمزور ناول ہن۔

اک پدھر تے ایہہ ناول نقلاں ہین کجھ لکھیاں گیاں ناولاں تے سُنیاں ہویاں گلاں دیاں۔ پر نقل تے اصل بندی نہیں۔ کہانی وچ زور تے ہڈ ورتی دے سچ تے کجھے بیان نال آوندا اے۔ ہر بشر دی کہانی اک ناول اے۔ جے اوہ سگویں بیان ہووے تے سچ نال لکھی جائے۔ ڈاکٹر باقر ہوراں دیاں گلاں سُنیاں سُنائیاں لگدیاں ہن ہڈ ورتی نہیں۔ ہو بھی نہیں سکدی۔ گل ہمیشہ اجوڑ ہوندی اے تے کدھرے سرے چڑھدی ای نہیں۔

اجو کے ناول دا آہر بھی نہیں کیوں جے کہانی کافی حد تائیں روایتی اے۔ اجا غریب گھر دا چھوہر اپنی محنت نال پنڈوں شہر تے لہوروں لندن جاوندا اے۔ ایہناں گلاں دیاں کڑیاں بھی نہیں جُڑدیاں پئی جیہڑی ماں وزیر آباد نہیں سی ٹور سکدی اوس لہور کنج ٹوریا۔ وظیفیاں نال تے گزارہ نہیں ہوندا تے لندن اپڑنا ہور بھی انہونا سہی (معلوم) ہوندا اے۔ دوست بھی پنڈ آلے فقیر چھوہر دے علاوہ حیاتی وچ ہیرو دا بندا کوئی نہیں۔ ایہہ پاتر ضروری ایس لئی ہین پئی ایہہ ای ہیرو دی حیاتی دی بتر بندے ہن۔ ماں پیو شروع وچ آوندے ہن تے مڑ ماں دلی کجھ دن جاوندی اے تے رہندے ناول وچ ماپے غائب ہن۔ آخر پنڈ دا چھوہر' اوہدی شخصیت ' خیالات ' اوہدے ماپیاں تے ٹبر قبیلے بناں نہیں بندے۔ استاداں دا بھی ایسا حال اے۔ اک پنڈ دے نمانے منشی دا دسیا ایہہ انہونا اکھان پئی "حیاتی گزارن لئی وڈا جگرا چاہیدا اے ' سبھا وچ صبر تے حوصلہ نہ ہووے تے گل نہیں بندی"" ایہہ تے ایویں ای ہے پئی آنڈیاں لئی ککڑیاں لوڑیدیاں ہن ' پر ایس دے علاوہ ہیرو دے پلے کجھ بدھا نہیں گیا کوئی مضمون ، علم ، گیان ، تجربہ جیس نال اوہدی شخصیت بنے۔

ہیرو دی حیاتی دی چھاپ بن وی عمرے تے اک کوٹھڑی وچ اک جوان کڑی نال اک منجی تے سوندیاں گزر جاندی اے۔ اچھی (صفحہ 49) تے کہندی اے ایہدیاں ٹنگاں ہُن بہوں لمیاں ہو گیاں نیں۔ ایہنوں وکھرا سواؤ۔ جوان کڑی ۔ جوان ہوندا چھوہر تے کدے کدے مورکھ اکٹھے نہیں سوائے بھاویں گھر وچ اک منجی

ہووے۔ ایہہ ڈاکٹر صاحب دا بھولپن اے۔ کیوں جے اوہناں اکثر گلاں سُنیاں سُنائیاں ہی لکھیاں ہن۔ ایس لئی گل ہمیشہ رہتل توں بہوں دُراڈی تے انہونی ہوندی اے۔ آزادی دی تحریک جیس وچ شامل شہر دا بدماش لیڈر اے تے مڑ انگریز آکے سکول دیاں چھوہراں نوں سزا دیندے ہن، اک جعلی فلمی گل اے۔ آزادی دے پاتر تے اکثر بہوں پڑھے لکھے انقلابی سن جیویں بھگت سنگھ وغیرہ۔

کہانی وچ کدھرے کدھرے کوئی ٹانکا اصلی بھی لاون تے اوہ اوپرا لگدا اے کیوں جے رہندی کہانی نال اوس دا جوڑ نہیں ہوندا۔ مثلاً" اجمے دا اک کنور صاحب دے گھر جانا' جیس دے بعد کنور صاحب مُڑ گواچ جاندے ہن۔ لہور اخبار آلے مولبی صاحب جیہڑے کنجری نوں واپسی دا کرایہ بھی نہیں دیندے(ص 91) تے اجمے نوں پیسیاں دی امید نہیں رہندی۔ پر فیر مولبی صاحب اخبار والے سبھ پاتراں طرح ماڑی جیہی جھاکی دے کے گواچ ویندے ہن۔

عورتاں دے سارے پاتر جتلے تے فلمی سی ہوندے ہن۔ رحمت بی بی کنور دی بھین، لہور وچ انگریزاں وانگ بولدی اُرملا' رائے صاحب دی دھی پُرملا' پُرملا دی بھین سبھ دوروں ڈٹھے ایویں گھڑے ہوئے پاتر ہن۔ کوئی بھی کُڑی کہانی وچ نال نہیں تُردی۔ تُردا تے نال کوئی پاتر بھی نہیں پر عورتاں نال باقر صاحب دا اک بہوں دور دا رشتہ سی ہوندا اے۔ وکھاندے ہن عورت دا نرم پنڈا تے چٹا رنگ۔ ایہہ اک عجب پینڈو مُنڈے دا سُفنا سی ہوندا اے۔ جتھے ارملا نال پڑھن یاں رائے صاحب دی دھی نوں ترائی سکھان دی گل اے اوہ بھی ادھوری جیہی گل رہ جاندی اے۔ کوئی نفسیاتی اڑیکا ڈاکٹر صاحب دے ذہن وچ سی ہوندا اے عورت دے بارے۔ گلاں ممتا انجان تے پتلیاں ہوندیاں ہن۔ اجمے دی ماں تے بڈھی بھی جیوندے پاتر نہیں بندے۔

اجمے نوں انگلستان تے مڑ ملک دے بٹوارے تے ہندوستان لیاون وچ ایہہ گل تے سمجھ آوندی اے پئی ڈاکٹر صاحب اک (Panoramic) وڈے گھیر دا ناول لکھنا چاہوندے ہن۔ پر ناول دے پاتر نوں پھیریاں تے نہ انگلستان دی تصویر بندی اے تے نہ ای پاکستان دی۔ اک سکھنا پھیرا تے ناول دا گھیر نہیں ودھا سکدا۔ پاکستان دی لٹ مار تے پہلوں انگریز پروفیسر دا پی ایچ۔ ڈی دے تھیسس وچ انگریزاں

دے خلاف لکھن توں روکنا بھی بھوں انھونے ہن۔ جانو لوکاں نوں پتہ اے پئی انگلستان دیاں یونیورسٹیاں وچ آزادی ہی نہیں سگوں اک انقلابی ماحول سی۔ ایہہ کیویں رتھ کے اتھے تے پابندی لگی، سمجھ نہیں آوندی۔ پاکستان دی لُٹ مار شروع دناں وچ بھوں سی پر پی ایچ۔ ڈی دا اینا بھولا ہوون بھی اصلی نہیں لگدا تے مُڑ اپنی مایوسی پئی اوہ پنڈ دے فقیر چھوہر کول مُڑ کے جانا چاہوندا اے۔ مایوسی دا چوکھا ودھا اے۔ جے ڈاکٹر صاحب دا جتن ایہہ ہے پئی چوکھا سیاہ رنگ بھرن نال تصویر وچ اثر پیدا ہوسی تے ایہہ بھی درست نہیں۔ رمزدی گل اشارے نال تے باریک لاتاں نال کھُلدی اے۔ ناول "ہٹ" وچ زبان تے ہور کمزوریاں دے علاوہ (Subtle) یاں بریک نہ ہوون ایہدی وڈی کمزوری اے۔ ہر مچھر نوں ڈاکٹر باقر صاحب ہتھوڑے نال ماردے ہن تے ہر پھل نوں ایڈا دور رکھدے ہن پئی اخیر کوئی رنگ ڈھنگ کہانی دا بندا نہیں۔ ناول پڑھن ویلے یاں پڑھن دے بعد پڑھیار اوہدے وچ نہیں وڑدا۔ ناول دا کوئی اثر ماڑا یاں چنگا ذہن تے نہیں ابھردا۔ ایہا ناول دے بے جان ہوون دی وڈی نشانی اے۔

زبان وچ محاورے یاں لہجے دا کوئی رنگ یاں چس نظر نہیں آوندی۔ کافی جگہ ڈاکٹر صاحب ہندی دے لفظ ورت کے "سکھی پنجابی" بنان یاں ناول نوں چڑھدے پنجاب دیاں یونیورسٹیاں وچ پچھان دا آہر کیتا اے۔ ایہہ نہ تے ایدھر دی پنجابی اے تے نہ اودھر دی۔ فیر جیس ویلے پاکستان بنن دے مضمون ول پرتدے ہن تے اخوت، مساوات توں لے کے ہور نایاب مرقعے دق کرن، ہجوم، دستک دین، عام لفظ ہن، پر سب ملا کے اک اردو نال رلی ملی زبان بندی اے، جیہدی ورتوں ہُن عام اے۔ پنجابی دا ناول یاں کوئی شے لٹریچر دے طور لکھی جائے تے زبان دا بھی آہر ہونا چاہیدا اے۔ سبھ زباناں جد بولی (Oral) توں لکھت (Literary) دی پوڑی تے اپڑدیاں ہن تے چنگیاں کتاباں نال ہی زبان دا زور بندا اے۔ ایہا جیہی کوئی گل ایس کتاب وچ سی نہیں ہوندی۔ افضل احسن رندھاوے دے شروع دے ناول چنگی کہانی دے علاوہ زبان دی چاشنی تے محاورے دے زور تے چنگے لگدے ہن۔ چنگی زبان دا اجوکا نمونہ نذر حسین جانی دا ناول "سنجان" اے۔ ناول تے درمیانہ اے پر زبان بھوں سُچی تے زور والی اے۔ زبان لکھدیاں پڑھدیاں پتہ "سکھیاں

ایہہ گل پڑھن لکھن والے دی سمجھ وچ ہونی چاہیدی اے۔ دنیا دی کوئی زبان پڑھے سکھے بناں نہیں آوندی۔ پنجابی بھی سکھیاں ہی آ سکدی اے۔ زبان دا کوئی آہر ڈاکٹر باقر صاحب نے نہیں کیتا۔

اخیر تے ایہہ بھی ویکھنا چاہیدا اے پئی لکھت چنگی یاں ننکڑی کیویں ہوندی اے۔ لکھت اک رشتہ اے لکھن تے پڑھن والے وچکار۔ جے لکھن والا ایہہ سمجھے پئی پڑھن والا بیوقوف اے تے لکھت بھی بیوقوف بن وینیدی اے۔ ڈاکٹر صاحب دا اک عام پنجابی پڑھن والے بارے خبرے ایہا خیال سی تے ایہہ خیال عام اے پئی پنجابی وچ گھلا کھاتا اے جو لکھو کم سر جاندا اے۔ ایس سوچ نے لکھن تے پڑھن والیاں وچ رشتہ بنن نہیں دتا۔ استاد بھی رٹیاں رٹیاں گلاں پڑھاوندے ہن۔ اوہ بھی لکھاری ہار پڑھن والے نوں انجان سمجھدے ہن۔ ایہہ وڈا گھلیکھا اے تے ماڑی لکھت تے ماڑے علم دا مُول۔ نالے چنگی کہانی تاں ہڈ ورتی اے تے اوہ بندہ تد وسدا اے جد اوہ پڑھن والے نال پیار کرے۔

ڈاکٹر اسلم رانا

"چیتر باغ" ہڈ بیتی کہ جگ بیتی

جدید پنجابی ادب وچ تخلیقی نثر دے حوالے نال سجاد حیدر اک بڑا ہی معتبر ناں اے۔ خاص طور تے پنجابی ڈرامے نوں اوہناں دیاں اُچیاں تے سُچیاں تحریراں نے مالا مال کر دتا اے تے پنجابی ادب دی تاریخ نوں اک روشن باب عطا کیتا اے۔ اوہناں دے ڈرامے بھاویں نشریاتی ڈرامے نیں پر جدوں اوہ "ہوا دے ہوکے"، "سورج مکھی"، "بول مٹی دیا باویا" تے "کالا پتن" دی شکل وچ مجموعیاں دے حوالے نال ساڈے ساہمنے آوندے نیں تے اوہ کہانی، واقعات، کردار، زبان، بیان تے اسلوب دی وجہ نال اینا بھرواں تاثر قاری دے ذہن تے روح اتے چھڈدے نیں کہ اوہ سجاد حیدر دے فکر تے فن دے منتر ہتھوں جیویں کیلیا گیا ہووے۔ اوہناں دیاں کجھ نکیاں کہانیاں وی ساہمنے آئیاں نیں اوتھے وی اوہناں دی تحریر دی کوملتا، زبان دی مٹھاس تے بیان دی روانی تے سبھ توں ودھ موضوعاں وچ مٹی دی مہک پڑھن والے دل تے دماغ نوں مہکا دیندی اے۔

ہن اوہ تخلیقی نثر دی سبھ توں اُچی تے سُچی صنف ناول ول آئے نیں۔ "چیتر باغ" اوہناں دا پہلا ناول اے۔ جدوں اسیں "چیتر باغ" نوں پڑھنے آں تے پہلا تاثر ایہہ اُبھردا اے کہ "چیتر باغ" وقت، واقعات تے کرداراں دے حوالے نال اک چھوٹا جیہا ناول اے۔ جے اسیں پچھانہہ ماضی ول دھیان ماریے تے ایہہ ناول ایس جاری صدی دے مڈھ دے چالھی پنجاہ ورھیاں دی فضا تے ماحول نوں ساہمنے لیا کھلاردا اے۔ کرداراں ول ویکھیے تے ایہہ اکو خاندان دے احوال پیش کردے نیں۔ علی گوہر دے والد تے چاچے ہوریں تے صرف اک جھات پا کے رخصت ہو جاندے نیں۔ دادے ہوریں صرف اکو واری تے اوہ وی گُستاناں وچوں بولدے نیں۔ علی گوہر دا پرچھانواں سارے ناول اتے کھلریا ہویا نظریں آوندا اے۔

پر ایس پرچھانویں دے ہیٹھاں جیہڑے کردار ناول دے حالات تے واقعات دا تانا بانا بن دے نیں اوہ علی گوہر دا پتر مراد اے، اوہدے ماے دا پتر تے سالا سلطان اے۔ اوہدا یار حسن تے دو کڑیاں نیں ثمر تے سمن۔ سمن حسن دی بھین اے۔ دوجی کڑی صرف ثمر اے تے اوہ ایس لحاظ نال وی اوپری اے کہ اوہ پنڈی دی رہن والی نہیں تے ایس ضمن وچ وڈی گل ایہہ اے کہ اوہدی ماں انگریزی اے۔ ایہدے نال نال علی گوہر دے دو یار نیں دھوانکل دے چودھری فتح محمد گوندل تے دوجے ڈیرہ غازی خاں دے سردار طاہر حسن جیہڑے حسن دے والد نیں، پر ایہناں سبھے کرداراں دی کہانی مکمل کرن واسطے مانک، منشی دگیر، بابا فضل تے روشی ضروری سن۔ حویلی دے اندر بے جی تے اوہناں دی نونہہ اے جیہڑی اوہناں دی بھترئی وی اے تے ماں بھاگ بھری اے۔ دو بڑے اُچے تے سُچے کردار ہور وی نیں، مولوی سمیع اللہ تے پروفیسر مخدومی تے ایہناں دے نال ای بیرسٹر صاحب نوں وی شامل کر لو پر ایہہ خود کوئی کردار نہیں اے صرف اک قدر دی علامت اے۔ واقعات دی گُنتر وچ ایس کردار دا کوئی دخل نہیں۔

اصل وچ کردار خورے "چیتر باغ" وچ کوئی خاص اہمیت وی نہیں رکھدے۔ ایہہ ناول تے اوس معاشرے دی اک جیوندی جاگدی تصویر اے، جیہڑا اج توں پنجاہ سٹھ ورھے پہلاں بُجھدے دیوے دی لو وانگوں اپنی اخیرلی چمک وکھا رہیا سی۔ ایس معاشرے وچ سبھ توں وڈی قدر اک اجیہا سمجھوتہ سی جیہدی وجہ نال ایس معاشرے دا ہر فرد اپنی تھاں اتے اعتماد نال پیر جما کے کھلوتا ہویا سی تے دوجے معاشرے دے رہن والے اوس فرد دے پیراں ہیٹھوں مٹی پولی کر کے اوہنوں تھلے ڈیگن دی کوشش نہیں کردے سن۔

سبھ توں پہلاں جیہڑا واقعہ ساڈے ساہمنے آوندا اے اوہ اک نکے جہے سٹیشن اتے گڈی کھلارن دا واقعہ اے۔ ایہدے واسطے کوئی لمی چوڑی سازش یاں ہیرا پھیری نہیں کرنی پیندی۔ نوکر شاہی تے عوام (یاں خواص) وچ اک خاموش معاہدہ اے۔ جیہدی وجہ نال نوکر شاہی دیاں ضرورتاں پوریاں ہوندیاں رہندیاں نیں تے عوام یاں خواص دی اک معصوم تے نکی جہی ضرورت یاں خواہش پوری ہو جاندی اے، پر ایہدا ناں رشوت نہیں سی۔ ایہہ اک باعزت سمجھوتہ سی جیہدے نال

دو فریقاں دا خورے مان وو ھدا سی۔

اگانہہ چلیے تے اوس سمے دے عوامی اعتقادات ساہمنے آوندے نیں۔ میں علی گوہر تے سردار طاہر حسن دا جدی پُشتی اُچا گھرانہ ہووے یاں چاچے گوندل دا کاروباری ویسیا۔ سخی سرور دے دربار وچ سارے اکو رنگ وچ رنگے نظر آوندے نیں۔ ایس زمانے وچ راج تے ایتھے انگریز دا سی - پر انج لگدا اے سیالکوٹ، پنڈی بھٹیاں توں اگے دولو والہ، ہرسہ شیخ، چنیوٹ، بھوانہ تے جھنگ تے ڈیرہ غازی خان تیکر تے اگانہہ پیر نگاہے تائیں راج اصل وچ سخی سرور دا تے پنجاب احاطے توں اگانہہ نکل جاؤ تے مُڑ لال شہباز دی جُوہ شروع ہو جاندی اے۔ سخی سرور تے شہباز قلندر انج لگدا اے جیویں اوس معاشرے دی روح سن۔ اوس معاشرے دی ایکتا دا راز سن۔ اصل وچ لوکی اوہناں دی پیریں ٹردے سن تے ایہناں دی گھیس سڑدے سن۔ اصل گل جے تسیں سننا چاہندے او تے پھیر سجاد حیدر ہوراں دی زبانی سنو۔

"ہزاراں بندیاں دے انج اک تال اتے دھمال پان نے مینوں اینا مغلوب کیتا پئی میریاں اکھاں وچوں اتھرو نکل پئے۔ اج پھیر اوسے مستی دی بے خودی میرے چار چوپھیرے کھلری ہوئی سی تے میں پیا سوچدا ساں۔ ایس انتاں دی مستی دا تُک کتھے اے؟"

ایہہ پنجاب دے گبھرو دی اتھری رت دا اچھالا اے کہ ایہناں خاک دے پُتلیاں دے اندر کسے وسوں وددھ ازلی جذبے دی چھنگ آئی اے۔ جیہدے ہتھوں ایہہ اپنے آپ وچ نہیں پئے میوندے۔ میں دوالے دے سیک نال بھجن لگ پیا۔ مینوں انج لگا جیویں میرے کولوں دی کھہہ کے لنگھن والا اک ملنگ میرے کن وچ پھوک گیا اے:

جھبدے بوہڑیں وے طبیبا نہیں تے میں مر گئیاں   تیرے عشق نچایا کر تھیا تھیا

پھیر مینوں کسے موڈھیاں توں پھڑ کے آکھیا: "نچن لگیاں تیری عزت نہ گھٹدی"۔ میں حیران ہو کے ساہمنے ویکھیا تے اک لال بانے والا فقیر میرے ول مونہہ کر کے چھمیں پیریں نچدا جاندا سی۔ اوہنے اپنے پیراں نوں گھنگھرو بدھے ہوئے سن تے بانہہ کھلی کر کے بیٹھی ہوئی آواز وچ پیا گاوندا سی۔

ہٹھ پئی تیری چٹی چادر، چنگی فقیراں دی لوئی

درگاہ وچ سُہاگن سوئی ، جو کُھل کُھل بچ کھلوئی
کہے حسین فقیر سائیں دا ، تاں در لہسیں ڈھوئی!

میں تیز قدم چک کے اوہدے سنگ رلنا چاہندا ساں۔ پر اوسے ویلے اوہنے میرے ول کنڈ کر لئی تے خلقت دے جنگل وچ غائب ہو گیا۔ میں پتہ نہیں کنا چر کسے دے پیریں ٹردا رہیا۔ کسے دی کھیس سڑدا رہیا۔ پھیر آپے مینوں اگوں راہ ملدا گیا......"

اج دا معاشرہ ایس کیفیت توں محروم ہو گیا اے۔ ہُن میلے نہیں لگدے نری بھیڑ اکٹھی ہو جاندی اے یعنی ہجوم تے بہت ہوندا اے پر رونق نہیں ہوندی۔ میلے وچ سبھناں دے پیر اکٹھے اُٹھدے ہوندے سن۔ ساریاں دا موہنہ اک مُہارا ہوندا پر بھیڑ وچ کوئی کسے نال قدم رلا کے ٹُرن دا روادار نہیں۔ ایسے گواچی ہوئی کیفیت نوں لبھدیاں لبھدیاں سجاد حیدر ہوریں اپنے قول مطابق 45 - 40 ورھے گوا دتے پر جے غالب کولوں پچھو تے ایس کیفیت نے سجاد حیدر نوں اظہار دا وسیلہ بنایا اے:

شعر خود خواہش آں کرد کہ گردد فن ما

اوہناں نوں آپوں وی ایس حقیقت دا اعتراف اے -

"حرف اپنا حق منگدے نیں ، پر اوہ ہتھ کھلار کے سوال نہیں کردے۔ ایسے کر کے اوہناں دے اصلے نوں ، اوہناں دی حقیقت نوں پچھان کے اوہناں دا لیکھا دینا پیندا اے ، جیہڑے اصیل نیں ، اوہناں توں رلا وکھ رکھنا پیندا اے۔ جیہڑے نترے ہوئے نیں ، اوہناں دوالیوں ڈھوڑ گھٹا جھاڑنا پیندا اے تے جیہڑے مجلساں اندر گھُنڈ کڈھ کے اِکل وانجے ہو بہندے نیں ، اوہناں دی پردہ داری کرنی پیندی اے۔ نہیں تے اوہو کجھ ہوندا اے جو ملا مجلسی نال شہنشاہ جہانگیر دے دربار وچ ہویا سی۔ اوس صاحب حال درویش امیر خسرو دی "من قبلہ راست کردم بر طرف کج کلاہے" والی غزل دا اندرونہ کھول کے بادشاہ نوں وکھان دا چارہ کیتا تے بھرے دربار وچ اوس صوفی شاعر دا سینہ شق جا کیتو سو۔ اجیہی دھمک لگی جے سہار نہ سکیا تے اپنی جان نال اک مصرعے دا مل تار گیا۔"

"حرف بچیاں ہار سینے وچ پلدے نیں تے کئی کئی ورھے اوہناں نوں زبان نہیں لگدی۔ میں پینتالی (45) ورھے حرف اُسار ڈراے لکھدا رہیا پر حرفاں دا

اک وکھرا جھکا میرے اندر اک نکرے بیٹھا باہروں کے اشارے دی اڈیک کر رہیا اے۔ خورے اجے وی ایہناں ایانیاں دی گھروں باہروں جھات پان دی عمر آئی سی کہ نہیں، پر میں اپنی عمر دی دھپ گھڑی نوں ویکھ کے ایہناں نوں انگلی لا کے باہر لے آندا"۔

تہاڈے ذہن وچ لازمی ایہہ سوال پیدا ہویا ہووے گا کہ "چیتر باغ" دی کہانی کیہ اے۔ ایہہ کہانی تے سانوں وی یاد نہیں رہی۔ سانوں تے بس اینا پتہ اے کہ کجھ چر تے میں سخی سرور دے سنگ پھردا رہیا اوہناں دے پیراں دے نشاناں اتے اپنے پیر دھرن دی کوشش کردا رہیا۔ اوہناں دے چولے دے رنگاں نال اپنی روح نوں رنگدا رہیا تے سخی سرور دے مزار دے احاطے دی اک نکر وچ بیٹھا رہماں تے ریتاں دے دھنک رنگ منظراں نال اپنیاں اکھاں ٹھاردا رہیا۔ پھیر وچالے ای مانک رتتر نال پیر چنھاں دیاں حسن تے عشق وچ رنگیاں لہراں نال رقص کردا کدی کچے تے کدی پکے اتے تُردا پیار پربت دیاں گلیاں لبھدا لبھدا ویلے دے جبر دے مگرمچھ دی لوتھ وی موڈھے اتے چکنی پے گئی۔ مولوی سمیع ہوراں نوں اوہناں دے پتر تے تیویں نال رل کے لبھدا رہیا۔ پھیر پروفیسر مخدومی دے نال اپنے پنڈ آگیا، اپنی گواچی شناخت نوں لبھن کارن - اپنے نانکے پنڈ دی اک واری گیا تے اوتھے مانک تے سلطان لالے دی حویلی وچ رکھے ہوئے اوس وٹے دا بالا کڈھ کے لوکاں نوں حیران کر چھڈیا، جہنوں جوان ہتھ لا کے پچھانہہ ہٹ جاندے سن۔ پروفیسر صاحب، حسن، سمن تے ثمر نے پنڈ وچ اوہ رونقاں لائیاں کہ کہانی دا سر پیر ای ہتھوں نکل گیا۔

انج ناول دی کہانی ایس طرح بندی اے کہ چنھاں دی کدھی اتے آباد اک نکے جیہے پنڈ وچ میں اشراف دا کنبہ وسدا اے۔ ہین تے ایہہ جٹ پر نماز روزے دی پابندی دی وجہ نال میں اکھواندے نیں۔ اوس سمے میاں کوئی عزت والا لفظ نہیں سمجھیا جاندا سی۔ پنڈ دی میت دے امام نوں وی لوکی میاں آکھدے ہوندے سن تے پٹواری دے کاغذاں وچ اوہنے امام مسجد نوں "کمی" وکھایا ہوندا سی۔ غیر زمینداراں دی اوس عہد وچ کوئی عزت نہیں سی۔ نہ پنڈ وچ تے نہ ای سرکارے دربارے۔ میں ہوریں اللہ لوک سن تے ذیلداری بھرادے ناں لکھوا

چھڈی سی۔ اوہناں دا اک پتر سی علی گوہر۔ اوہنے بی۔ اے پاس کیتا تے تحصیل دار تے پھیر افسر مال ہو گیا۔ اگوں اوہدا وی اکو پتر اے۔ مراد ماہی تے کہانی نوں مراد ماہی اوہدا یار حسن، حسن دی بھین سمن تے اوہناں دی ہم جماعت ثمر مکمل کردے نیں۔ کوئی لے چوڑے ہفت خواں ایہناں نوں طے نہیں کرنے پیندے۔ بس آپس وچ ہسدے بولدے کہانی نوں اگانہہ توری رکھدے نیں۔ پنشن لین توں بعد علی گوہر ہوریں اپنے پنڈ وچ رہن لگ پئے تے کدی کدی لہور وی کجھ دناں واسطے اپنی کوٹھی وچ اکلیاں جا رہندے۔ ملازمت دے دوران تے بال بچیاں نوں نال رکھدے سن۔ پر ہُن بے جی نوں پنڈ ای چھڈ جاندے سن۔ ایہناں دا ایہہ لہور وچ اکلیاں رہنا، کہانی نوں اک اجیہے موڑ ول لے جاندا اے۔ لالہ سلطان مراد توں بہتا وڈا تے نہیں پر چھوٹی عمرے اوہنوں اپنی جاگیر سنبھالنی پے گئی۔ اوہ بڑا کائیاں اے۔ سادھاں نال سادھ تے بدمعاشاں نال بدمعاش۔ اوہ کسے طرح میئیں علی گوہر ہوراں دے لہور وچ اکلیاں رہن دے بھیت دی سُوہ لیندا اے۔ اوہ اپنے پُھپھڑ دے ساہمنے کھلو وی نہیں سکدا پر ایہہ وی نہیں جر سکدا کہ چٹے جھاٹے اوہدی پُھپھی نوں اک اجیہی اوکڑ آن پوے، جیہدا ساری حیاتی اوہنوں دھیان وی نہیں سی۔ اوہ اپنی پُھپھی دے جائے اپنے بھنویے دا شریک جمدا وی نہیں سی برداشت کر سکدا۔ تے پھیر اوس نے اوہ ڈراما رچایا، جیہدے وچ میئیں ہوراں جان دے دتی پر اوہناں دی آل اولاد اتے پری خانم دا منحوس سایہ نہ پے سکیا۔ (جیس راتیں میئیں ہوراں پری نال ویاہ کرن دا بندوبست کیتا سی اوس راتیں لالہ سلطان اوہنوں زبردستی اغوا کر لیندا اے)۔ اصل سمجھو تے کہانی بس اینی اے جیہڑی سلطان لالے دے آلے دوالے گھمدی اے۔

تُسیں آکھو گے کہ ایہہ تے کوئی اچرج کہانی نہ ہوئی۔ ایہہ تے کسے فلم ورگی روایتی کہانی جاپدی اے۔ پر گل اصل وچ انج اے کہ کہانی دی تے ناول وچ کوئی خاص اہمیت ای نہیں ہوندی۔ ناول تے اک عہد دی پوری معاشرت دا نقشہ پیش کردا اے تے کہانی تے انج ہوندی اے جیویں جنگل دے وچ اک پگڈنڈی۔ ایس پگڈنڈی اتے چلدیاں چلدیاں آلے دوالے جھاتیاں پین نال کجھ کجھ جنگل دے منظر ساہمنے آ جاندے نیں، پر پورا جنگل تے پگڈنڈی اتوں تھلے لہہ کے تے خود جنگل وچ گواچ کے ساہمنے آوندا اے۔ سجاد حیدر نے ایس جنگل نوں چاہے اوہنوں انساناں

دا جنگل آکھ لوو ایس روایتی پگڈنڈی توں لہہ کے و یکھیا اے۔ بھاویں تسیں اوہنوں مراد ماہی سمجھ لوو، پر مراد ماہی دی مورت تے تدے ای مکمل ہوندی اے جے اوہدے سجے کھبے مانک تے منشی ہوون تے پچھانہہ دور تیکر پس منظر وچ میاں اشراف دا درویشی بانا۔ میاں سخی احمد دا خلوص، میاں علی گوہر دا رکھ رکھا، بے جی دا گوڑھا سبھا تے میاں علی گوہر دے نال نال چاچا گوندل تے سردار طاہر حسن کھلوتے ہوون۔

ناول دا پلاٹ بڑا بھرواں تے گتھیا ہویا اے۔ مرکزی کہانی دے نال نال کئی نکیاں نکیاں کہانیاں ایس انداز نال مرکزی کہانی دے نال نال ٹُردیاں نیں جیویں اک وڈے دریا (چنھاں) وچ ایدھروں اودھروں نکے نکے ندی نالے آ آ کے ڈِگدے نیں۔ مثال دے طور تے مانک دا دریائی سفر، سخی سرور دے سنگ دا سفر، نائب تحصیلدار آغا دی کہانی، ثمر دی کتھا، روشی تے دستگیر دی داستان وغیرہ۔ مانک دا سفر پلاٹ واسطے ایس کارن ضروری سی کہ دریا دی کدھی دے وسیب دا اک رخ ساہمنے آوندا اے۔ نالے میاں اشراف احمد دے قبیلے دی تصویر وی ایہدے بغیر مکمل نہیں ہوندی۔ مانک دے کردار دی نکھیائی لیاقت دے اوچھے پن نوں ظاہر کرن واسطے ضروری سی۔ گھوڑ دوڑ دی کہانی اک پاسے تے اک روایتی معاشرتی شغل نوں پیش کردی اے، پر دوجے پاسے ایہدے وچ اک گُجھی رمز ہور دی اے کہ جیس وچھیری دی وجہ نال ایس گھوڑ دوڑ دا سربندھ کیتا جاندا اے اوہدے اتے دوغلی ہوون دا شک اے تے دوغلے پن نوں چودھریاں دا گھرانہ کسے طرح وی برداشت نہیں کر سکدا۔ سخی سرور دا سنگ تے نائب تحصیل دار دا کردار ایس معاشرے دے مذہبی رویاں نوں سمجھن سمجھاون واسطے ضروری اے۔ ایہناں متصوفانہ عقیدتاں دے مقابلے وچ مولوی سمیع اللہ صحیح تے شرعی اسلامی قدراں دا نمونہ اے۔ ثمر تے روشی زہنی دے روایتی کردار نوں پوری طرح باہر لیاوندیاں نیں۔ ثمر اوس نویں ابھرویں آزاد معاشرے دی ذہنیت دی علامت اے، جیہڑی ہولی ہولی پرانے خاندانی، معاشرتی تے اخلاقی قدراں تے رویاں دی تھاں مل رہی اے۔ پلاٹ دی خوبی ایہہ اے کہ ایہہ نکے نکے قصے انج دے نہیں جاپدے جیویں ناول نوں طوالت دین واسطے پلاٹ دا پیٹ بھرن واسطے Stuff کیتے گئے ہوون۔

چلو پہلاں پہل میاں اشراف احمد تے میاں سخی احمد کول چلنے آں۔ دوویں

بھرا اک دوجے دے دل دے جانی۔ اوہناں دے رشتے وچ کوئی ول فریب نہیں ' جیہڑا سکیاں بھراواں نوں شریک بنا دیندا اے۔ پھر عام لوکاں نال اوہناں دا ورتارا:

"میاں اشراف احمد خاندان دے سربراہ سن تے اپنے علاقے وچ بڑی حیثیت دے مالک وی سن ' پر اوہناں دی طبیعت وچ درویشی رنگ بہت سی۔ اوہ کدی کسے کول اپنی غرض واسطے نُرکے نہیں سن گئے تے سرکاری اہل کاراں نال وی کدی اوہناں واسطہ نہیں سی رکھیا۔ ایسے کر کے اوہناں ذیلداری وی اپنے نکے بھرا میاں سخی احمد دے ناں کرا چھڈی سی۔ انج میاں اشراف احمد دی نیکی تے میاں سخی احمد دی تابعداری دی وجہ نال بھراواں دا آپس وچ ایسا جوڑ سی پئی اوہناں اپنی حیاتی وچ جدی جائیداد دا اک تیلا وی وکھ نہیں کیتا تے اخیر تائیں اکو حویلی وچ رہندے رہے۔ پھیر جدوں میاں سخی احمد بے اولاد فوت ہو گئے تے اوہناں دیاں دوویں گھر والیاں ' اک اوہناں دی حیاتی وچ تے دوجی اوہناں توں پچھے انتقال کر گئیاں ' تد سارا جھگا تے ساری ملکیت انجے دی انجے میاں علی گوہر نوں وراثت وچ مل گئی۔ پچھلے پنڈ جدوں لوک اپنے کماں کاجاں واسطے میانیاں کول آوندے سن تے ایہو آکھدے سن۔ اسیں سخی اشراف دے ڈیرے چلے آں۔ لوکی میاں اشراف احمد دی حدوں ودھ سخاوت پاروں وی اوہناں نوں سخی اشراف آہندے سن۔ اوہناں دے ڈیرے اتے خلقت دی بھیڑ لگی رہندی سی تے اوہ ہر کسے دی غرض پوری کرن دا چارہ کردے سن۔ سُنیا اے پئی سخی اشراف دے ڈیرے اتے ہر ڈنگ سو بندہ ٹکر کھاندا سی"۔

پتہ نہیں زمینداراں تے ایہناں حالات دے ہوندیاں ہویاں ساڈے دانشوراں نوں جاگیرداراں وچ رنج عیب ای کیوں نظریں آوندے نیں۔ پر خورے ایہہ جاگیرداری انج دی تے نہیں جیویں دی جنوبی پنجاب تے سندھ اندر اک پورے نظام دے حوالے نال قائم اے تے ایس نظام دیاں قباحتاں نے نکے وڈے مرکزی پنجاب یاں شمالی پنجاب دے زمینداراں دے اشرافی رویاں نوں وی بدنام کرو تا اے۔ خورے ساڈے معروضی تے سائنسی تجزیہ نگار دانشوراں نے پنڈاں وچ پیر دی نہ پایا ہووے تے پنجاب دے پنڈاں دی رہتل ' وسیب تے قدراں نوں اپنیاں اکھاں نال نہ تکیا ہووے تے یاں پھیر مغرب توں ادھار منگے ہوئے نظریاں نے

اوہناں دیاں اکھاں اتے پردہ پا دتا سی۔ ایسے روایت دا اک حصہ مانک، بابا فضل، بھاگ بھری، روشی تے منشی د لگیر وی نیں۔ مانک تے منشی د لگیر تے مراد دے بیلی نیں۔ اوہ اوہناں نوں جپھی پا کے ملدے تے اوہناں دے نال اکٹھیاں بہہ کے کھان پین وچ کوئی ہتک محسوس نہیں کردا۔ مانک ثمر دے لفظاں وچ یونانی دیوتیاں دا اک سلکھنا روپ اے۔ گبھرو جوان، طاقت ور، انکھ والا۔ اوہ جنا لنگوٹے دا پکا اونا ای نیت دا وی کھرا اے۔ لوبھ لالچ اوہدے کول دی وی نہیں لنگھے۔ اپنے شکار کیتے ہوئے مگرمچھ دی کھل دا پنج ہزار وچ سودا مُکاوندا اے تے کھلا کھلوتا پوری دی پوری رقم بابے مہنگے دی نذر کر دیندا اے، تے بابے مہنگے دا مونہہ کھلے دا کھلا رہ جاندا اے۔ "پنج ہزار میرے نیں پتر مانک"۔ مانک بولیا۔ "تے ہور کیہ؟ چڑھے چن نوں دھی دی ڈولی نہیوں ٹورنی؟" پر ایس حوصلے دا مالک مانک اندروں اپنے آپ تے قابو نہیں رکھ سکدا جدوں کاروباری ذہن دا مالک چودھری لیاقت اوہدی نیت اتے شک کردا اے۔

مانک اوہنوں مگروں لاہن واسطے آکھیا: "میں کوئی آڑھتی نہیں جے بھاؤ واسطے رکھ چھڈدا"۔

لیاقت وی اگوں چوہبواں جواب دتا: "جے بھتا مل کھٹن دا لوبھ نہیں ساہی تے ایویں مگرمچھ دی لوتھ ایڈی دوروں دھرو لیایا سیں"۔ مانک اوہنوں سمجھایا۔ "چل چھڈ توں ہن ایس سودے وچوں کیہڑی کمشن لینی اے"۔

لیاقت ایس گل نوں اپنے پیار اتے چوٹ سمجھ تے تتا ہو کے بولیا: "پتہ نہیں توں کس دماغ دا آدمی ایں۔ میں تینوں پیا سمجھاناں تے توں اگوں بکواس کرن لگا ہویا ایں۔ بے وقوف"۔

"اجے لیاقت کجھ ہور وی آکھنا سی جے مانک رکھ کے چپیڑ اوہدے مونہہ کڈھ ماری۔ چپیڑ دی پٹاکویں آواز سُن کے جیہڑی بُرکی جتھے ہے سی اوہنے اوتھے ای رکھ دتی تے سارے لیاقت ول ویکھن لگ پئے۔ مانک اٹھ کے کھلو گیا تے چاچے گوندل ول مونہہ کر کے پوری آواز نال بولیا۔

"چودھری جے گھر پروہنے بلاناایں تے کتا بنھ کے رکھیا کر------"

پر مانک دی قدر کرن والے اوہدی ایس گل نوں جھوٹھی انا دا مسئلہ نہیں

بناوندے۔

"کجھ چر مگروں چاچا گوندل باہر نکلیا۔ اوہنے مانک دے ساہمنے کھلو کے اوہدے مونڈھے اتے ہتھ رکھیا تے بڑی نرمی نال آکھیا: "سوہنیا۔ میرا پتر کوئی نہیں۔ میں جدوں تینوں ویکھناں تے آکھناں خورے جے رب مینوں پتر دیندا تے اوہ وی مانک جیہا ہوندا۔ پر میرے جیہاں دے تیرے جیہے پتر نہیں ہوندے دھیاں ہوندیاں نیں۔ خورشید جیہیاں، جیہناں نوں لیاقت جیہے کم اصلاں نال ٹور دئی دا اے تے اگوں جیہڑا جواب مانک دیندا اے اوہدے توں اوہدے کردار دی سچی تے سچی تصویر ساہمنے آ جاندی اے۔

"میرا وی کوئی اصلا ہوندا چودھری جی تے تہاڈے ڈیرے تے میرا کوئی کُٹ کے قیمہ وی بنا چھڈدا تے میں اُچا ساہ نہ لیندا۔ میں اک گل توں تمک کھا کے تہاڈی مجلس وراں کردتی، پر تسیں پھیر وی مینوں پُتر پُتر پئے آکھدے او۔ چلو مینوں اپنے جوائی کول لے چلو۔ میں اوہدے کولوں معافی منگ لیناں"۔

ایہہ قصہ یاں واقعہ رڑے مانک دے کردار دا عکس ای نہیں وکھاندا سگوں اوس ویلے دے معاشرے دیاں اچیاں تے سچیاں قدراں وی ساہمنے لے آوندا اے۔ بابا فضل ریٹائرڈ فوجی اے تے فوج دی روایتی تربیت دا رنگ اوہدے اتے ایناں کو چڑھیا ہویا اے کہ:۔

"بابا فضل سابق فوجی سی تے ایہو جیہے مُٹھکل انگریزی دے حرف اوہ کدی کدی ہسان واسطے ورتدا ہوندا سی۔ ایہناں حرفاں دی ورتوں توں ای پتہ لگدا سی پئی بابا فضل کیہدے نال دوست بن کے رہنا چاہندا اے، نہیں تے اوہ عام لوکاں نال بہتی گل کرنا پسند نہیں سی کردا۔ ایہناں عام لوکاں وچ میاں علی گوہر وی شامل سن، جیہناں دے ساہمنے کدی کسے اوہنوں مسکراندیاں نہیں سی ویکھیا۔ انج اپنی ڈیوٹی دا اوہ بڑا پکا سی"۔

منشی دلگیر دا وی ایہو حال اے۔ شعر وشاعری دا شوق اک پاسے، اوہنوں جدوں مراد اپنیاں زمیناں دا کم سانبھن واسطے آکھدا اے تے اوہ اک لحہ وی سوچن وچ نہیں سی لاوندا۔ پکی سرکاری نوکری چھڈ کے ہتھ بنھ کے کھلو جاندا اے۔ تے نالے ایہہ وی آکھدا اے کہ فصل دی بکری وچ اوہدے لئی جیہڑا پنج فیصد کمشن رکھیا

گیا اے اوہ گھٹ وی کردا جاوے تے اوہنوں منظور اے۔

ایس ناول دے اندر قصے تے ہور وی کئی نیں، پر جیہڑے ایس معاشرے دی تصویر دی تکمیل کردے نیں اوہناں وچوں مولوی سمیع اللہ تے پروفیسر مخدومی دے کرداراں دا ذکر وی ضروری اے۔ مولوی ہوریں ظاہری طور تے و یکھن وچ اک نکی جیہی گل اتے گھر بار چھڈ دیندے نیں۔ گل نکی ایس پاروں اے کہ اوہناں دی گھر والی اوہناں دے گھر وچ کم کرن والی کڑی نوں اپنی جیپ وچ ہسپتال لے جاون دی اجازت نہیں دیندی کیوں جے اوہنوں شک اے کہ کڑی فند فریب لا رہی اے تے اوہناں دے گھنڈے نال نس جانا چاہندی اے پر حقیقت اصل وچ انج اے کہ اوہ کڑی سچ مچ بیمار سی تے اوسے راتیں مر جاندی اے۔ مولوی ہوریں خورے اپنی بیوی دی ضد یاں اک معصوم جان دے زیاں اتوں اپنے دل برداشتہ ہوندے نیں کہ گھر بار چھڈ کے میاں علی گوہر دے پنڈ جا کے میت سنبھال لیندے نیں۔ تے پچھوں جدوں اوہناں دے پتر تے تیویں اوہناں نوں لبھدیاں لبھدیاں ایس پنڈ آوندے نیں تے مولوی ہوریں کنک والی کوٹھڑی وچ ساری رات لک رہندے نیں۔ پر مولوی ہوراں دا اصل روپ ہور ای اے۔ اک نکے جیہے پنڈ وچ بیٹھے ہوئے دن رات علم دے سمندراں نالوں ڈونگھے دل دریا وچ غوطے ماردے رہندے نیں تے جیہڑے ہیرے موتی ایس دوران اوہناں دے ہتھیں لگدے اوہناں دی لشنائی نال اپنے آلے دوالے وسدی لوکائی دے دلاں، ذہناں تے روحاں نوں منور کردے رہندے۔ اوہناں دے علم دا عالم ایہہ اے کہ پروفیسر مخدومی ورگے فلسفے دے استاد وی اوہناں کول شاگرداں وانگوں بہہ کے انمول گلاں سندے ہوندے سن۔

مولوی صاحب آکھیا: ایہہ اسلامی فکر دے سوے نیں، تہانوں ایہناں وچ فلسفے دے دس دے دس مضمون مل جان گے۔ پروفیسر صاحب پچھیا! "فلسفے دے کیہڑے دس مضمون مولوی صاحب؟"

مولوی ہوراں آکھیا! "میں تہانوں گن کے دساں، ہستی دی حقیقت، انسان دی فطرت، علم الاخلاق دے اصول، زندگی دے ماخذ، انسانی ارادے دی انتہا، حسن دے مضمرات، جذبیاں دی تہہ نشینی، دلیل دی صف بندی، اکتسابی علم دیاں حداں

تے خدا دی تلاش - ایہو فلسفے دے مُڈھلے مضمون نیں"۔

پروفیسر صاحب آکھیا! "معلوم ہوندا اے تساں افلاطون دی کتاب Republic توں استفادہ کیتا اے"۔ مولوی صاحب جواب دتا! "میں حکیم افلاطون نوں الفارابی راہیں پڑھیا اے۔ تساں الفارابی دی افلاطون تے ارسطو دے فلسفے دی سانجھ بارے تصنیف تے ویکھی ہووے گی"۔

پروفیسر صاحب آکھیا! "مینوں افسوس اے جے میں الفارابی نوں صرف حوالیاں راہیں انگریزی وچ ای پڑھیا اے۔ ایسے کر کے کئی ضروری نکتے میری پہنچ توں باہر رہے نیں۔ مثلاً" امام غزالی نے کدھرے انسان دیاں وکھریاں خصلتاں والا نکتہ اٹھایا اے - اوہ میں تفصیل نال نہیں ویکھ سکیا"۔

مولوی صاحب دسیا! "میں سمجھاناں۔ امام غزالی دا اصول ایہہ وے پئی انسان جیہدیاں مُڈھلیاں حساں اوہو نیں جیہڑیاں دوجیاں جانداراں وچ موجود نیں۔ دو صفتاں وچ باقی مخلوق نالوں وکھرا اے۔ اک علم وچ تے دوجے اختیار وچ"۔

پروفیسر صاحب اگوں گل توری ! "ہاں علم ، عام اصول وضع کرن دی قابلیت ، خیال دے ادراک تے عقلی سچائیاں دی دریافت نوں کہیا جاندا اے"۔

ایہہ گل اجے ہور اگانہہ چلدی اے مولوی ہوراں دا علم کوئی اچرج یاں مبالغے دی گل وی نہیں - ایسے علاقے وچ کنجاہ دے کے کھوہ تے کسے رُکھ دی چھانویں بہہ کے غنیمت کنجاہی نے فارسی شاعری دی بزم وچ عظمت دے اوہ چراغ روشن کیتے کہ ایرانیاں نوں وی منّا پیا کہ "ملا غنیمت ہم غنیمت است" تے سیانیاں نے ایسے علاقے نوں پنجاب دا خطہ یونان دا خطاب دتا۔ مولوی سمیع اللہ عالم ، فاضل تے صاحب دل بزرگ نیں۔ پر اوہناں وچ کٹھ ملائیت نہیں۔ اوہ کٹ حجتی تے فتوے جاری کرن والے مولوی نہیں۔ اوہ سخی سرور دے عرس وچ شامل ہوندے نیں۔ ایہہ وکھری گل اے کہ مزار تے دھمالاں پاون دی تھاں روزہ رکھدے نیں تے شرعی طریقے دے مطابق فاتحہ درود مزار اتے جا کے عرض کردے نیں۔

"چتر باغ" وچ زمینداراں دیاں تن نسلاں دا تجزیہ کجھ انج ہوندا اے کہ میاں اشراف احمد تے میاں سخی احمد تے علامتی کردار نیں۔ علی گوہر تے چاچا گوندل والی نسل نوں اپنی اکھیں ویکھیا تے اوہناں دیاں اشرافی قدراں دا رنگ ایہناں اتے

ذرا گوڑھا نظریں آوندا اے۔ میاں علی گوہر سرکاری افسر نیں۔ سوہنے وی نیں تے کجھ رنگین مزاج وی نیں، پر ملازمت دے دوران اوہ اپنے آپ نوں بڑا سانبھ کے رکھدے نیں۔ اپنے ٹبر نوں اپنے نال رکھدے نیں۔ اخیری عمر وچ پر اک ٹھیڈا ضرور کھا گئے نیں، پر اک پاسے جے عین ویلے سر چودھری فرخ سلطان ایس گھرانے دی آبرو بچاون واسطے اپنا سبھ کجھ دا اُتے لا دیندا اے تے دوجے پاسے میئیں ہوراں نوں وی اپنی خاندانی عظمت تے آن نوں اپنے نفس دی آسودگی اتے قربان کرن دا اندرو اندر بڑا دکھ اے:۔

"مجھے احساس ہے کہ میرے متواتر سفلی جذبات کی رو میں بہہ کر خلاف اخلاق عمل کرنے سے میری اس دنیا میں بے آبروئی اور اگلی دنیا میں عاقبت برباد ہو گی۔ نیز میرے عزیز و اقارب کو بھی صدمہ ہو گا اور ذلت اٹھانی پڑے گی۔ چنانچہ میں نے یہ ارادہ کر لیا ہے کہ اب اس زندگی ہی کو ختم کر دوں، جس میں میرے لیے ذلت و رسوائی کے سوا کچھ باقی نہیں رہا۔ میں اپنی بیوی، اپنے بیٹے اور اپنی بہو سے اس برے انجام کے لیے معافی کا خواستگار ہوں۔ وہ میرے حق میں دعا کریں تو شاید اللہ تعالیٰ بھی میرے گناہ بخش دے۔

لاہور۔ بمورخہ 21 اگست 1961ء خطاکار (میاں) علی گوہر (ریٹائرڈ) پی۔ سی۔ ایس"۔

ایس بیان اقبالی دے اخیر اتے میاں علی گوہر دے "ریٹائرڈ پی۔ سی۔ ایس" دے اکھر گوہ گوچرے نیں۔ ایہناں اکھراں دے اوہلے اوہناں دی خاندانی شرافت تے سماجی مرتبے دا پاس پوری طرح جھلک رہیا اے۔ علی گوہر وگڑ سکدا اے، ٹھیڈا کھا سکدا اے تے غیر اخلاقی سطح اتے آ سکدا اے پر میاں علی گوہر تے ریٹائرڈ پی۔ سی۔ ایس افسر اوہدے ضمیر نوں مرن نہیں دیندے۔ چاچا گوندل سچی یاری، خلوص، وفا تے ڈونگھے ایثار دی علامت اے۔

تیجی نسل وچ مراد باہی، برادر حسن طاہر تے اوہناں توں تھوڑا جیہا وڈا زمیندار چودھری فرخ سلطان اے۔ مراد تے حسن پڑھے لکھے نوجوان نیں۔ اوہناں دی رگ رگ وچ خاندانی اثر رچیا ہویا اے۔ پر ایس اثر توں ودھ [illegible] مخدومی دی تربیت نویں سمے دیاں ساریاں ترغیباں کولوں اوہناں نوں بچائی رکھدا اے۔ پروفیسر

مخدومی دا کردار کسے ناصح دا کردار نہیں کہ اوہ کدھرے وعظ نصیحت کردے نظر آون۔ خورے اوہ اک Ideal دی صورت وچ اوہناں دی رہبری کردے رہندے نیں۔ ایہناں دے جوان ولاں، الھڑتے بے مہار جذبیاں تے آپ مہار سدھراں دی مخدومی ہوریں اقبال دے قول مطابق پاسبان عقل بن کے نگھداری کردے رہے نیں۔

جتھوں تیکر ناول اندر موجود سوانیاں دے کردار نیں تے اوہناں وچ اک نسل اماں بھاگ بھری تے بے جی دی اے تے دوجی نسل وچ زیبی، ثمر، سمن تے روشی شامل نیں۔ بے جی دا کردار بڑا رنگھا، ڈونگھا تے سنجیدہ اے۔ عورت مرد دے تعلقات دے متعلق اوہناں دا شعور بڑا سچا تے پختہ اے۔ اتوں بڑے سکھالے تے مطمئن نظریں آون والی بے جی دا بھیت کدی نہ کھلدا جے اوہناں دے موہنوں روشی نوں ویاہ دی رمز سمجھاوندیاں ہویاں ایہہ فقرے نہ نکل جاندے۔

"ہن نی کڑیے، میرا وی میاں صاحب نال بتالی ورھے ویاہ رہیا اے تے اساں وی اگوں مراد دی مرضی پچھیاں بغیر ایہدا زیب نال ویاہ کردتا اے۔ پر پہلوں اسیں تے ہن ایہہ انج نیں جیویں دو ڈنگر اکو کھرلی اتے بدھے ہوون۔ ویاہ تے ہوندا ای اوہ اے جیہدے وچ کسے نوں اپنے سنگ دا چاہ ہووے، اوہدی رہک ہووے۔ توں تے بڑے نصیباں والی ایں جیہدا سچ مچ پیا ویاہ ہوندا اے تے نالے میں تینوں ایس گھروں ٹورنا وی نہیں، عمراں دے اخیر تک اپنے نال رکھاں گی"۔

"ویاہ تے ہوندا ای اوہ اے جیہدے وچ کسے نوں اپنے سنگ دا چاہ ہووے"۔ ایس فقرے وچ اک اجیہی اداسی حسرت تے یاس لکی ہوئی اے جیہڑی قلبوت نوں بھاویں کجھ نہ آکھے اندروں روح نوں بھیتی بھیتی کر چھڈ دی اے۔ پر بے جی مہرپور دے راٹھ چودھری سلطان احمد تارڑ تے آنریری مجسٹریٹ دی اکو اک بھین اچے پیڑھے توں تھلے لہن دا سوچ وی نہیں سکدی۔ انج جاپدا اے کہ اوہناں نوں میاں جی دی رنگیلی طبیعت دا اندازہ سی پر اوہناں نے ساری حیاتی ایس گل دا موہوں نہ کڈھیا تے کلیجہ تے روح دھواں دھواں کر لئی۔ اپنے پتر تے نونہہ دے ساہمنے اوہ اپنی پیڑھی نوں لج لگن والی گل اپنے موہنوں کیویں کڈھ سکدے سن۔ پر اک واری روشی نوں مت دیندیاں ہویاں تے دوجی واری پتر نوں لہور ٹوردیاں

ہویاں اوہناں دے من دا بھیت کُجھ نہ کُجھ کھُل جاندا اے۔

"لہور دا ناں سندیاں ای بے جی دا تراہ نکل گیا۔ اوہ رون لگ پئے۔ میں اوہناں دے نال بہہ کے سمجھایا پئی شہر بندے کھانے نہیں ہوندے۔ اوہ تے بندے پالدے نیں۔ بندہ کدی اپنی غلطی توں تے کدی کسے دوجے بندے دی غلطی توں نقصان اٹھاندا اے۔ بندہ ای بندے دا ویری ہوندا اے۔ پھیر میں اوہناں دے سر دی سونہہ کھادی پئی میں لہور دیاں گندیاں گلیاں تے نالیاں کولوں اپنی ماں دے والاں وانگر چٹے کپڑے گُنج کے لنگھاں گا۔ تاں جے اوہناں نوں کوئی داغ نہ لگ جائے۔ پھیر میں مسکرا کے اوہناں ول ویکھیا تے آکھیا! بے جی تہاڈے ہوندیاں میں گُراہے نہیں پے سکدا۔ اوہناں اُتلے اُتلے غصے نال جواب دتا تے میرے موئیاں مگروں ای میری قبر شرمندی کرنی آ"۔

بے جی ہوراں نوں انج دنیا دے کم کاج تے ورتارے دی بڑی سُوجھ بُوجھ اے تے اپنے قبیلے دا بھرم قائم رکھن واسطے۔

"بے جی تساں میاں صاحب دی پگ کیوں منگوائی اے؟" اوہناں آکھیا: پتر کل تیجے دے سارے زمینداراں ساڈے گھر آونا اے۔ اوہناں دے ساہمنے تیری دستار بندی کرنی اے پئی توں اپنے باپ دی گدی اُتے بہہ کے اوہناں دا کم سنبھال۔ میں آکھیا: "ایہہ پگ میرے سر اُتے کون رکھے گا؟ لالے نوں ای نہ آکھیے"۔ بے جی جواب دتا۔ "فرخ سلطان دی جیوے جاگے بیا وڈی مالکی والا زمیندار اے۔ پر ریت ایہو ای اے پئی اوسے علاقے دا کوئی وادھی پگ والا وڈیرا زمیندار دستار بندی کردا اے۔ فرخ سلطان سوہنیا، توں چودھری فتح محمد گوندل نوں آکھیں"۔ لالے سرنیواں کر کے آکھیا: "اچھا پھوپھی جی"۔

زیبی بے جی دی بھتیجی اے پر اینج "اُچے پیڑھے" توں تھلے لہن دا سوچ نہیں سکدی۔ ثمر ہووے پاں روشی، اوہ نہ صرف اوہناں توں خار کھاندی اے سگوں اوہناں نوں برداشت نہیں کر سکدی۔ ایہدے وچ ثریاؔ اوہدے نال نال اپنے اُچے جیہے خاندان دا فخر وی شامل اے۔

"پھیر میں اوہنوں دسیا جے اسیں روشی دا ویاہ منشی دے منڈے نال کرن دا پئے سوچدے آں۔ اوہ تک سکوڑ کے عجیب طرح مسکرائی پر مونہوں کجھ نہ بولی۔ میں

پچھیا: تیرا کیہ خیال اے؟ آکھن لگی! ٹھیک اے، دوویں اکو تول تُلی جان گے۔ اکو
نکل قبیلہ اے کسے نوں کوئی ہَول بھار نہیں۔" میں آکھیا: "زیبی توں تے بندیاں دی
دی انجے گل کرنی ایں جیویں منڈی جنساں دی کری دی اے"۔
رہ گیاں سمن تے ثمر۔ سمن اجے میٹرک وچ پڑھدی اے تے اوہدی ناول
وچ صرف اپنی پچھان کرائی گئی اے کہ اوہ سردار حسن طاہر دی بھین اے۔ انج
ویکھیے تے ایہہ نکی جیہی گل وی بڑے وڈے معنی رکھدی اے۔ ڈیرہ غازی خان
دے اک سردار دی دھی تے اک ہون والے سردار دی بھین اے۔ اگانہہ چل کے
اوس نے وی اُچے پیڑھے ملنے نیں۔
ثمر بڑے کُھلے ڈُلھے مزاج دی کڑی اے۔ اوہ گوشت پوست دے رشتیاں
دی قائل اے، پر پتہ نہیں کیوں اوہدا کوئی پیر کو راہیا نہیں پیا۔ ماں ولایت بیٹھی
اے۔ بیرسٹر سلطان ولوں اوہنوں پوری آزادی اے تے پھیر پروفیسر مخدومی دی
اوہنوں کدی روک ٹوک کردے نظر نہیں آوندے۔ انج لگدا اے کہ اوہدے دل
وچ کوئی چور نہیں لکیا ہویا۔ اوہ اندروں باہروں اکو جیہی اے۔ ایس واسطے کوئی گمراہ
کرن والی نفسیاتی گُھنڈی اوہدے ذہن تے اوہدے کردار نوں گمراہ تے داغ دار نہیں
کر سکدی۔ اوہدے کردار دی اک ہور خوبی ایہہ اے کہ اوہدے کردار وچ کوئی
Inhibition نظر نہیں آوندی۔ اوہدی صاف شفاف ذہنیت تے کسے "چوری" دا
پرچھانواں نہیں پیا۔ مراد کولوں وداع ہوندے ہویاں اوہدے نال ہتھ ملاون دی
خواہش دے مقابلے وچ بیڑی وچ مانک دے کول بہہ جانا تے اوہدے گُٹے نال اپ
گُٹہ لا دینا معصوم جیہی حرکت جاپدی اے تے جے مانک اوہنوں ایہہ کہہ کے ن
ٹھاکدا کہ "بی بی جی اپنے بھار ہو کے بہوو۔" تے خورے ثمر نوں احساس وی نہ ہوند
کہ اوہدا کوئی انگ مانک دے جسم نوں چھوہ رہیا اے۔ ایہہ ایسے طرح دی
اختیار تے غیر شعوری حرکت اے جیویں دو بال نال نال مجُڑ کے بہہ جاندے نیں یا
جیویں روشی بے جی وانگوں مراد نال گل وکڑی پا کے ملنا چاہندی اے پر ماں جی کولو
جھک جاندی اے۔ ایس ذہنیت دا تقابل زیبی نال کرو جیہڑی کدی وی اوسے م
نال ہس کے نہیں بولدی تے ثمر تے روشی دا وی اوہدے نال ہس کے بولنا
برداشت نہیں کر سکدی۔ ایہہ خورے اُچے خاندان دا تفاخر اے ہاں مراد اتے

تے شرعی حقوق دی ملکیت دا احساس اے۔

مراد نوں مراد ماہی آکھدیاں ہویاں وی ثمر نوں کسے کولوں جھاکا نہیں آوندا۔ اوہ مانک نوں و یکھدیاں سار ای ساریاں دے ساہمنے بے اختیار بول پیندی اے۔

Who is that greek God Oh Heavens

پھیر اک دوجے موقع اتے اوہدی تصویر جیویں سجاد حیدر نے پیش کیتی اے انج دی بندی اے۔

"روشن اندروں ثمر نوں بلا لیائی۔ اوہنے منشی تے مانک دوواں نوں وکھو وکھ سلام کیتا تے پھیر مانک ول موہنہ کر کے بولی۔ میں جی کل دا اک پروگرام تہاڈے نال بنانا چاہندی ساں۔ مانک حیران ہو کے پچھیا۔ "میرے نال بی بی جی؟" ثمر نے ہس کے اپنے بے تکلف انداز نال آکھیا' "میں تہاڈے کولوں اینی وڈی آں جے تسیں مینوں بی بی جی آکھدے او؟" مانک پچھیا! "تے ہور کیہ آکھاں؟" ثمر بڑی اپنائیت نال آکھیا۔ "میرا ناں ثمر اے۔ تسیں میرا ناں بلاؤ نا۔" مانک گل مکاوندیاں ہویاں کہیا۔ "جی تسیں گل کرن لگے ساؤ۔" ثمر آکھیا! "میری خواہش اے کہ کل تسیں سانوں کشتی وچ دریا دی سیر کراؤ۔" مانک آکھیا! "جی بسم اللہ۔ کس ویلے آؤ گے" ثمر میرے ول ویکھ کے پچھیا' "مراد کیہڑا ویلا ٹھیک رہے گا؟" میں گجھی رمز نال جواب دتا! "شام نوں چلیے تاں جے دریا وچ سورج ڈبن دا نظارہ وی ویکھ سکیے۔" ثمر ہس پئی تے بولی۔ "بڑی رومانی طبیعت ملی اے مردا ماہی نوں ماشاء اللہ۔"

اوہ مراد نال اپنے والد تے اپنی انگریز ماں دا ذکر کھُل کے کردی اے۔ اوہ مراد تے زیب دی Commitment تے وی کھُل کے بحث کردی اے۔ پروفیسر مخدومی نوں دس کے اوہناں دی موٹر چھڈ کے اوہ مراد دی جیپ وچ کلی اوہدے نال اگلی سیٹ اتے بہہ جاندی اے۔ اوہ مراد نال سارے جہان دیاں گلاں کردی اے' پر کتے وی اوہدے من اندر میل نہیں آوندا۔

"ایہدا مطلب ایہہ ہویا پئی تیرے نال صرف ذہنی رفاقت ممکن اے۔ ایدوں ودھ کوئی شدید جذبہ لکیر ٹپن والی گل ہووے گی' جیہنوں توں اخلاق دے دائرے توں باہر سمجھنائیں"۔

"ایہہ سوال میں نہیں بنائے۔ ایہہ صدیاں دی سیانف دانت نیں"۔

"پر میں افلاطونی محبت وچ یقین نہیں رکھدی۔ ایہہ تصور آدمی دی بنیادی فطرت دے خلاف اے"۔

میں کوئی جواب نہ دتا تے کجھ میلاں دا سفر خاموشی وچ لنگھ گیا۔ پھیر ثمر نوں مانک چیتے آگیا۔

"مراد ماہی تیرا دوست مانک Woman Hater اے؟"

"کیوں؟ تینوں کیویں خیال آیا؟"

"جدوں اسیں کشتی وچ بیٹھے ساں تے اوہ اپنے باپ دا قصہ سُنا رہیا سی۔ میں بُھل بُھلیکھے اوہدے نال لگ کے بیٹھ گئی۔ اوہنے بڑے رکھے لہجے نال مینوں آکھیا۔ "ثمر بی بی اپنے بھار ہو کے بیٹھو۔ میں ایہو سمجھی پئی اینڈا مضبوط مرد روایت دے بھار تھلے تے آ نہیں سکدا۔ ایہہ ضرور اپنے رویے وچ Woman Hater ہووے گا"۔

مراد واسطے ایس جذبے دا اظہار اک ہور تھاں تے کھل کے ساہمنے آوندا اے۔ ثمر نے جدوں انگلینڈ جاون دا فیصلہ کر لیا تے اوہ مراد کول الوداعی ملاقات کرن لئی آوندی اے۔

"مراد، ایہہ اکواسی دکھ دی گھڑی اے۔ میں تے شاید کدی وی تیرے توں جدا نہ ہو سکاں۔ پر کوئی تھاں چھڈن توں پہلے خداحافظ تے کہنا ای پیندا اے۔" پھیر اوہ میرے ول بڑیاں عجیب نظراں نال ویکھدی رہی۔ اوہدیاں شوخ اکھاں اج اداس سن۔ اوہنے میرا ہتھ اپنے ہتھ وچ پھڑیا تے آکھیا۔ "ہتھ ملان نال تے کجھ نہیں وِگڑدا نا؟" میں اپنا ہتھ اوہدے ہتھ وچ رہن دتا پر میرے اندروں وی اک ہُوک اُٹھی۔ میں اندروں کمب گیا۔ اوہ پہلوں باہر نکلی تے اسیں چپ چاپ چلدے ہوئے بیرسٹر صاحب دی موٹر کول آ گئے"۔

ایسے طرح دی اک خواہش روشی دے دل وچ مراد واسطے پُنگردی اے۔ جدوں بے جی مراد نوں اپنے سینے لاوندے نیں تے کول کھلوتی ہوئی روشی دا جی وی کردا اے کہ اوہ وی مراد نال انج ای ملے۔ پر روشی دے سر اُتے بے جی دا سایہ اے تے ثمر نے وی اکو واری بے جی کولوں چادر لے کے اپنے سر اُتے لے لئی سی

تے ایہہ وی آکھیا سی ہُن میں ایہہ چادر واپس نہیں کرنی۔ اوہ چادر اجے دی اوہدے سراتوں نہیں لتھی۔

ہُن رہ گئی ایہہ گل کہ "چیتر باغ" ہڈ بیتی اے یاں جگ بیتی۔ ایس بارے اسیں اپنے ولوں کوئی رائے قائم کرن توں پہلاں اک اندرلی شہادت ناول دے مصنف سجاد حیدر ہوراں کولوں حاصل کراں گے۔

"حرف بچیاں ہار سینے وچ پلدے نیں تے کئی کئی ورھے اوہناں نوں زبان نہیں لگدی۔ میں پینتالی (45) ورھے حرف اُسار اُسار ڈرامے لکھدا رہیا پر حرفاں دا اک وکھرا جھگا میرے اندر اک نکرے بیٹھا باہروں کسے اشارے دی اڈیک کر رہیا اے۔ خورے اجے وی ایہناں ایانیاں دی گھروں باہروں جھات پان دی عمر آئی سی کہ نہیں، پر میں اپنی عمر دی ڈھپ گھڑی نوں ویکھ کے ایہناں نوں انگلی لا کے باہر لے آندا"۔

سجاد حیدر دی ایس پکی پیڈی شہادت توں سانوں انکار نہیں۔ پر حرف جدوں مُونہوں یاں قلم راہیں باہر نکل جاون تے اوہ صرف اپنے ای نہیں رہندے اوہ دوجیاں پڑھن والیاں دی ملکیت وی بن جاندے نیں تے اوہ آپوں اوہناں اندروں صداقتاں تلاش کر لیندے نیں۔ سانوں سجاد حیدر دی گواہی، اوہدی شہادت تے اوہدے اندر دے ایہناں سیانے ایانیاں دی سیانف دا یقین اے کہ ایس ناول دا ہیرو مراد ماہی سجاد حیدر آپو اے۔ اگوں رب جانے کہ عارف رومی دا قول اے۔

خوشتر آں باشد کہ سر دلبراں
گفتہ آید در حدیث دیگراں

"چیتر باغ" نوں ڈاکٹر محمد باقر دے ناول "ہٹھ" وانگوں اک سوانحی ناول آکھ سکنے آں۔ ایہناں دوواں ناولاں وچ اک سانجھ ہور وی اے کہ ایہناں دا ماحول، فضا، علاقہ تے دور وی اکو ای اے۔ پر سجاد حیدر کیوں جے اک اُچے ڈراما نگار نیں ایس کارن کرداراں، واقعات تے Situations نوں پیش کرن دا انداز چنگی طرح جاندے نیں۔ ناول وچ مرکزی کہانی تے اکو ہوندی اے، پر اوس کہانی اوہدے کرداراں تے واقعیاں نوں اگانہہ ودھاون تے غذا فراہم کرن وچ ضمنی کہانیاں تے کردار خاص محرک دا کردار ادا کردے نیں۔ مراد ماہی تے ثمر اصل وچ ایس ناول

دے بھتے فعال، متحرک تے مرکزی کردار نیں۔ باقی دے ذیلی کردار سوائے میاں علی گوہر دے ایہناں دوواں کرداراں نوں حیات بخش دے نیں۔

سجاد حیدر ہوراں نے "چیتر باغ" وچ صرف بھگن چیت دیاں بہاراں ای نہیں وکھائیاں سگوں جیٹھ ہاڑ دی تپش، سون بھادوں دی رکن رمن تے جھڑتے پوہ ماگھ دے پالے نال وی اپنے قاری نوں جانُو کروایا اے کہ حیاتی سردی گرمی تے بہار خزاں دا ای ناں اے، دکھ سکھ تے خوشیاں غمیاں انسانی فطرت دا لازمہ نیں۔

"چیتر باغ" نوں صرف ایک سوانحی ناول قرار دین نال ای گل نہیں بندی۔ ایہدے وچ تن نسلاں دی کہانی اے۔ اک پورا عہد سمویا اے تے اوس عہد دی کجھ کجھ شہری تے بہتی پینڈو معاشرتی حیاتی دیاں رنگ برنگیاں تصویراں، اپنے پورے مفہوم نال موجود نیں۔ "پیر چنہاں" دی کدھی دا وسیب تے رہتل بہتل پورے ناول دی فضا اتے کھلرے ہوئے نیں۔ گجرات تے چنہاں حسن تے عشق دیاں زندہ جاوید علامتاں نیں تے علم و فن دے حوالے نال پنجاب دا خطہ یونان نیں۔ ایہدے وسنیک وفا، دوستی، عشق، محبت دے نال نال دشمنی دا اظہار کُھل کے کردے نیں۔ سجاد حیدر دے کرداراں وچ ایہہ سارے وصف موجود نیں۔ جے ایس ناول دے واقعات اپنے اندر حقیقت دے انمٹ نقش سمیٹے ہوئے نیں تے ایہدے کردار جیوندے جاگدے تے گوشت پوست دے انسان نیں۔ جیہڑے یاریاں نبھاوندے نیں، اک دوجے دے واسطے قربانیاں دیندے نیں۔ لجپال تے وفا شعار نیں۔ ملوک جذبیاں، الھڑ خواہشاں، اکھڑ لہجیاں اتے انمٹ سچائیاں دے علمبردار نیں۔ سجاد حیدر نے ایہہ ناول حیاتی دے گُوڑھے تجربے تے ڈُونگھے مشاہدے دے حوالے نال لکھیا اے۔ چنہاں دی کدھی دے وسنیکاں دی وسوں دے اک اک پہلو نوں بڑی فنی بصیرت نال اُلیکیا اے۔ ایسے کارن "چیتر باغ" وچ جے اک پاسے مٹی دی مہک، چنہاں دے حیات پرور پانی دی مٹھاس اپنے صفحے صفحے اتے کھلاری ساڈے شعور دیاں واگاں اپنے ہتھ وچ پھڑ لیندا اے تے دوجے پاسے ایس حسن پرور تے عشق بخش علاقے دے وسنیک اپنے قد کاٹھ دے حوالے نال دیسی کماد دے گنیاں وانگر بھجیلے تے رسیلے نیں تے ایہناں دے رنگاں روپاں وچ دودھ ملائی وچ شہد، سندور تے گلاب دیاں پنکھڑیاں نے وچ پچ کے "چیتر باغ" دے کرداراں نوں ازلی

تے ابدی حسن دے یونانی دیوتیاں وانگر دا بنا وتا اے۔

ناول دی زبان بڑی صاف ستھری، سچل تے منجھی ہوئی اے۔ حرف نال حرف تے لفظ نال لفظ جڑے ہوئے نیں۔ نہ ایہدے وچ مقامی محاورے دے ذریعے قاری نوں ٹھلیس پان دی کوشش کیتی گئی اے تے نہ ای عربی یاں فارسی دے بھاری بھرکم اکھراں دا رعب پاون دی کوشش کیتی گئی اے۔ کدھرے کدھرے چنھاں دے کنڈھے دا مقامی لہجہ موجود اے پر اوہ کسے خاص کردار دی مناسبت دے حوالے نال ظاہر ہویا اے۔ ایسے طرح ایہدے وچ چڑھدے ول دے پنجاب دے لکھاریاں دے ہندی تے سنسکرت زدہ لہجے دی "فیشن" دے طور تے پیروی نہیں کیتی گئی اے۔ ناول دا لہجہ بڑا ہلکا پھلکا تے نرول اے۔ جیویں اج دے پڑھے لکھے آپس وچ پنجابی زبان وچ گل کتھ کردے نیں۔ ایہہ علمی یاں کتابی پنجابی نہیں۔ جیوندے جاگدے لہجے دی کھلی ڈُلھی زبان اے جیہڑی ہر مضمون تے موضوع نوں بیان کر سکدی اے۔ مانک، بابا فضل، بے جی، روشی، پنجابی شاعری دا رسیا منشی دگیر، پڑھے لکھے جدید علماں دے جانو مُنڈے کڑیاں، پروفیسر مخدومی (فلسفے دے استاد) تے مولوی سمیع اللہ (غزالی، ابن عربی تے الفارابی علماں دے ماہر) اکو زبان وچ گل کردے نیں۔ سجاد حیدر دی دانش دی داد دینی پیندی اے کہ اوہناں نے اپنے ناول نوں ڈرامے دی پرشکوہ زبان توں بچا کے ناول نوں حقیقی رنگ وچ رنگ دتا اے۔

پروفیسر سمیع اللہ قریشی

نجم حسین سید دے ڈرامے

لکھن والے دی رنجان دے ڈھب انج تے ہور دی بتھیرے نیں' پر اوہدی سبھ توں وڈی رنجاپ ایہہ وے پئی اوہ دنیا بھر دے انساناں دا وفادار رکنا گوے۔ وریاں تے بیلیاں وچکار کنا کو نکھیرا کر سکدا ہے تے سبھ توں اگانہہ دی گل ایہہ کہ اپنی رنجان کر کے لوکاں نوں وی اوہناں دی سنجان کس جچ نال کروانداہے۔ سچا تے سچا لکھاری اوہ ہے جیہڑا عاماں نوں ڈھکدیاں کھلاں دواون دے چارے کرے' اجیہے چاریاں دی دس پاوے تے اوہناں دے دن دیہاڑ ویڑھے دارے تے کم کار دیاں تھاہراں وچ خوشی خماری تے سوہنپ اگھیڑ سکدا ہے۔ کون اوہناں نوں دھروہ توں بچا سکدا ہے۔ ادیب اوہ وی ہے جیہڑا ایہہ دی سوہ لاوے پئی لوکائی نوں باندیاں بردے کون بناوندا ہے۔ ٹنڈا مجھدا کون ہے' لوکاں نوں گند خرابے وچ کون جاٹنڈا ہے۔ کون غریب غربے دی غریبی تے اوہناں دیاں لوڑاں تھوڑاں تے مکھ ننگ توں لابھ مچکدا ہے۔ کیہڑے رہن جیہڑے مکر فریب دے زور دِھگانے اپنا وپار تے اپنا کارا ٹکائی لگے جاندے نیں۔

ادیب اوہو ہے جیہڑا پیار پریت' مہر محبت' کھل آزادی' جمہوریت تے بندے دے حق حقوق۔ دا ٹبلار ہووے تے ضامنی کرے' نالے حیاتی دے پڑ وچ بندے دے وسیب اندر ایہناں ای اچیاں قدراں دے رکھلار چھلار دے پربندھ اپنے وچاراں تے اپنے اکھراں دی زور طاقت نال کردا رہے۔ ادب دا بوٹا اوس جنے دے نصیب وچ لاون ہوندا ہے' جیہڑا اندر دی اچو واہی دا شکار ہو وںجے۔ ایہا اندر دی اچو واہی ادیب نوں ہمتال' چچیار تے انسانی پریتاں دا پالن کرن والا بناوندی ہے۔ سچا ادب اوہو ای ہے جیہڑا اپنے ہی لکھن اُلیکن والے اندر یقین اعتماد دی پکیائی دے جم دا باعث بن سکے۔

نجم حسین سید پنجابی دے اوہناں ادیباں لکھاریاں وچوں ہے جنہنے مڈھوں لاء ادب دی روح تے لکھاری دے تھاں تھاہر نوں رنجان رنجاپ کے نظم، تنقید تے ڈراما لکھیا۔ اپنے ادبی منصب نوں سمجھ لین توں پچھے اوہ جتھے جم کے آ کھلوتا سی، اج وی اوتھے ای کھڑا ہے۔ حیاتی دیاں اوازاریاں موہرے ویکھ کے وی حیاتی کولوں اوازاری تے رودیے سبھا دی منافقت نہ اوس آپ کیتی ہے تے نہ اپنے فن دا حصہ بنایا ہے۔ نجم حسین سید دی ون سونی فنکاری اتے اوہدی ڈرامے کاری کجھ دی چڑھتل ہے۔ نظماں وچ وی ڈرامے دی رنگن ڈھیر ہے اتے واراں ہن ای اوھیاں ڈراما۔ تنقید وچ اوہدے کڈھے ہوئے سِٹّے اج وی ڈرامائی درجہ رکھدے نیں۔ ڈراما لکھن والا اصل وچ کسے کھوج وچ پینڈے کردا ہے۔ اوہ کوئی کھُرا نپن نکلدا ہے، اوہ وی ڈرامے راہیں حیاتی نال اوڈی ہی گوڑھی سنگت بناوندا ہے جیویں کوئی وی دوجا فن لطیف دی تخلیق کرن والا فنکار۔ نجم حسین سید پنجابی دا اوہ ڈراما کار ہے جیس جدوں وی ڈراما گ لیکیا۔ اپنے وجود دے اوس حصے نوں جیہڑا آپ تماش بین ہوندا ہے اپنے ہی وجود دے اوس کجھ نال جوڑ دتا۔ انج اوہ اپنے ڈرامیاں دا اک زوراور کردار آپ وی بن جاندا اے۔ اپنے ڈرامیاں دے بعض کرداراں واسطے اوس کوشش کیتی ہے پئی اوہناں دی باہر دی ویکھی تے اندر دی واپری لِک رِک ہو جاوے۔ پر ایہہ گل اوہدے سارے کرداراں دا سبھا نہیں بن سکی۔ انج ڈراما کار دی اپنی ویکھی واپری ایہناں ڈرامیاں اندر اک ہو جاندی ہے۔ ایہہ کم اصل وچ ایڈا سوکھا وی نہیں۔ ڈراما اپنی ذات وجود تے اپنے وسیب دا نواں پاون ہے۔ نجم حسین سید نے ایسے گل نوں اپنے فن دا مشن بنایا تے مڑ ساری حیاتی اوہدے نال مُجز کے رہیا۔ ذات وجود نال، فن نال، لوکائی نال، آسے پاسے نال تے اپنے پچھے دے حوالیوں اپنے رہت وسیب نال گوُڑھے واسطیاں دا اظہار اوہدے ڈرامیاں دا خاص وصف ہے۔ ایہناں گلاں نال اوس اپنی فنی وفاداری توڑ نبھائی ہے۔ انسان واسطے حیرت تے خوشی دا خیال جیہڑا اوس مڈھوں اپنے فن دے ویڑھے وچ چندن رُکھ وانگوں گڈیا سی اوس توں کوئی دھروہ کوئی لابھ لالچ کوئی مصلحت اوہنوں پرانہہ نہیں کر سکے۔ اوس اپنے فن اندر اپنی ویکھی واپری نال کوئی ہتھ نہیں کیتا۔ اپنی ملک تاریخ دے کسے موڑ اتے کسے موقع پرستی دا مظاہرہ نہیں کیتا۔ کسے دھن منڈی وچ

اپنا فن تے نظریہ وچکن نہیں لایا۔ کسے دا بے ہتھ نہیں آیا۔

نجم حسین سید پنجابی دے اوہناں ادیباں وچوں ہک ہے جیہڑے ہتھاں دیاں انگلاں اُتے گنے جا سکدے نیں پئی اوہناں اپنی دھرتی تے لوکاں نال ہمیش سچی سنگت کیتی کوئی کاروباری تے منافع والا رشتہ نہیں رکھیا اوہنے تن ڈرامے اُلیکے "جنگل دا راکھا" جیہڑا اوس سعید احمد دے بنگالی انگریزی ڈرامے توں اُلتھیا۔ پر انج جے پنجابی وچ ایہہ ڈراما اصل روپ دے برابر آگیا۔ حالاں کہ ترجمے وچ اصل نقل دے فرق کدی نہیں لُکدے۔ صرف اودوں جدوں کسے دی نظم نثرنوں اُلتھن والا پہلاں آپ اوہدے اندر دی ڈُونگھ تیک اُترے۔ جنگل دے جانورا دے مُونہوں جیہڑی زور دار سُچکر انسانی سماجی رویاں اُتے سعید احمد نے بنگال دے سیاسی حال احوال نوں ساہمنے رکھ کے کروائی سی نجم حسین سید نے اوس رمز تے بینت نوں اپنے فن دے خون خمیر تے قلم دیاں رگاں وچ اُتار لیا' اوس ڈراما پنجابی وچ اُلتھیا نہیں۔ تاں انگاں دے ایس علامتی ڈرامے وچ کھوتا' گدڑ' شیر' لومڑی' گھڑیالن تے دوجے سارے پاتر انسانی وسیب دے جنگل وچ جدوں انسان دی زبان بولدے ہیرا پھیریاں' ریاکاریاں تے کرودھ منافقتاں کردے ساہمنے آوندے نیں تے سانوں جانور بے زبان بُھل جاندے نیں اپنا ننگ تے کوہڑ ساہمنے آوندا جاپدا اے۔ نجم حسین سید نے سعید احمد دے ایس بنگالی علامتی ناٹک نوں ڈھیر سوچ وچار پچھوں اپنے فن دی رنگھ وچ اُتاریا تے جدوں اوہنوں پنجابی روپ وچ باہر آندا تے خالص نروئے نوبر نو پنجابی رویے نال لے کے اپنے نویں جنم روپ وچ پیش کرن وچ سچل ہویا۔

بے اعتباریاں' مکر فریب' منافقتاں کرودھ تے ظلم دھروہ دیاں جیہڑیاں جھاکیاں نجم حسین سید نے سعید احمد دے ذاتی معاشرتی حوالے توں لے کے پنجابی وچ اتاریاں نیں اوہ رنزا ساڈی دھرتی دا ہی مسئلہ نہیں سگوں پوری دنیا دیاں ماریاں کُھیاں قوماں دا مسئلہ ہے۔ اج دی غربت تے ڈری سہمی دنیا دے انساناں دے وسیب دا سانجھا مسئلہ ہے۔ جیس توں اک سچا ادیب تے فن کار وانجھا نہیں رہ سکدا۔

سانجھ بناں ہے وانجھ میاں مردانیا

من دی ڈُونگھ وچ اتریاں سہی ہوندا اے پئی ناٹک جنگل دا ڈراما اپنی اصل وچ رنزا کوئی جنور تماشا نہیں۔ چنگا بھلا انسانی تماشا ہے۔ (HUMAN COMEDY)

نجم حسین سید دیاں واراں نظماں' تنقید تے ناٹک پڑھیاں پتہ لگدا اے پئی لوک ریت نال سمبندھ اوہدے فن دی اُچیچی بنیاد ہے۔ ساڈی لوک ریت وچ پکھو پنچھی تے چڑی جنور عام طور اتے بندے دی بولی بولدے لبھدے نیں۔ اج دے نویں سمے کھلدا پیا ہے پئی لوک لٹریچر دی ایہہ رمزیت بے تھوی فضول تے ان ہونی نہیں سی۔ بے شمار پنجابی لوک کہانیاں اندر پنچھی پکھو گلاں کردے نیں سگوں انساناں وانگوں کم کار وچ وی حصہ لیندے نیں۔ لوک کہانیاں وچ جنور اپنے ہیرو یاں ہیروئن دی مدد سہایتا واسطے سنگت کردے سن۔ "جنگل دا راکھا" وچ انسانی رویاں دا سوانگ جانور بھردے نیں۔ کہانیاں دی روایت مطابق ست جُگ دے نیک سمے وچ ہر شے سارس دی گلاں کر سکدے سن۔ اج کل جُگ وچ جدوں انسان گل کرن دی ہمت حوصلہ اپنے اندر نہ پاوے تے اوہ جانوراں دے مونہوں علامتی رنگ وچ اپنیاں گلاں اکھواون اتے مجبور ہے۔ (Sir Richard Temple) نے اپنی Of Punjhb) (Legends دی تریجی جلد دے دیباچے وچ لکھیا ہے۔

"انسانی وصف رکھن والے جانور توں اسیں نامعلوم طور تے انسانی وصف رکھن والیاں چیزاں ول مڑ آوندے آں۔ جدوں اک واری غیر انسانی چیزاں وچ سُرت احساس لبھن و یکھن دی عادت پے جاوے' پھیر اوہنوں جان داراں یاں بے جان چیزاں بارے استعمال کرن وچ کوئی روک نہیں رہ جاندی۔"

"AESOP'S TALES" تے "پنج تنتر" دیاں کہانیاں ایسے دی مثال نیں۔ نویں انگریزی ادب وچ GEORGE ORWELL نے وی FARM ANIMAL وچ ایہو حربہ ورتیا ہے۔ جویں لوک کہانیاں وچ بندے نے دل دی گل گُجھی سٹ مار کے آکھن دا ڈھب چڑی جنوراں دے مُونہوں اپنایا سی۔ اج دے سوڑ سے وچ سچی گل دی دُھوکھ کڈھنی وی اوکھی ہو گئی ہے۔ لوک کہانیاں دے ایس ڈھب دے اپناون دا تھوہ ہور کُھل گیا ہے۔

نجم حسین سید جے "جنگل دا راکھا" پنجابی روپ وچ پیش نہ کردا تے شاید اوہدے اتے ڈرامے دی سینت رمز تے ناٹک دے بھیت اسرار چنگی طرح کھلن وچ دیر لگدی۔ ڈرامے "جنگل دا راکھا" نے اک ادبی ہتھیار بن کے اپنی رمز سینت اوہدے ذہن دی پدھر اتے کشف کیتی ہے جے اوہ ایہہ ترجمہ نہ کردا تے بھاویں

اگلے دو بھرویں ڈرامے "تخت لہور" تے "اک رات راوی دی" کدے وی نہ اُلیکدا۔ اوہ دو مضمون ای رہ جاندے جیہڑے اوس ساراں وچ بھاجڑ "تخت لہور" تے "دلے دی کہانی" دے سرناویاں ہیٹھ لکھے سن۔ "جنگل دا راکھا" توں نجم حسین سید نوں ڈرامے دی راہ لبھی۔ اوہنے سمجھ لیا پئی کے وی وسیب وچ کردار دے اندر دی کھیچ دھروہ تے بھج ٹُٹ تے کرداراں دے آپو وچ دے باہر دے ٹاکرے ڈرامے دے رُوپ وچ گھڑے کاری تیر چلاون واسطے اجیہے ہتھیار وی بنا کے ورتے جا سکدے نیں، جیہڑے ماضی دی کمانوں نکل کے حال دے گُھٹے وچ پُڑتے جاون تے بھلے پھردے منکھ نوں اوہدی رنجان کرا دیون۔ موجود تے قدیم زندگی نوں جر جذب کے برگن رتھ کے وسیب واسطے اک نویں حیاتی دا تھوہ پتہ لاون ڈرامے راہیں دی اصل وچ انج ای ہوندا ہے۔ جیویں بہت سارے دوجے Arts راہیں۔ نجم حسین سید نے ایہناں دو ڈرامیاں راہیں آون والی بھلک دے جگمگ امکانات دی خبر دتی ہے۔ ایہہ وڈے ڈرامے کار دا نرا اپنا CATHARSIS ای نہیں اوہدے پنجابی وسیب دا بڈا دُ حکدا تے ہنیّے کڈھن والا CATHARSIS وی نیں۔ ایہہ وڈے ڈرامے اصل وچ اکو سوچ سنگل دیاں دو کڑیاں نیں، جیہناں وچ اک مقصد والی ہل جُل موجود ہے۔ ایہہ مقصداں والی ہل جُل، خوف، تروہ، غم، فکر، دکھ، سکھ، ویر، شریکے، سوڑاں، نفرتاں، ٹھُندک، خوشیاں، پیار، پریتاں، بھن ترٹ تے ہنجو ہاسے، گل کیہ پئی بندے دے ہر بُھلے رویے نوں نال لے کے ہوندی ہے۔ دوہاں ڈرامیاں دا اخیر وچ رجوع بڑی کامیابی نال اپنے مقصد ول ہو جاندا ہے۔ نجم حسین سید نے تاریخی صورت حال وچ کرداراں دی مقصد والی ہل جُل کمال درجے دی دلچسپی پیدا کر دتی ہے۔ ایہہ ڈرامے دُکھانت یاں ٹریجڈی دے حوالے نال کتھارسس دی مثال نہیں سگوں ٹریجک رزمیے EPIC دے حوالے نال فنی کتھارسس دی مثال نیں۔ ایہناں دو ڈرامیاں وچ پنجاب دے پنڈاں دے دن دیہاڑ دیاں تصویراں وی نیں تے لوکاں دی زندگی وچ پیش آون والیاں گُنجھلاں وی نیں، سگوں اک لحاظ نال مسلیاں دے حل ول اشارے وی ملدے نیں۔ نجم حسین سید نے پنجاب دھرتی دی تاریخی سٹیج اُتے کھلرے پُلرے مواد نوں اج سے دے لوکاں دیاں لوڑاں تھوڑاں دا احساس کر کے اک فنی طریقے نال گنجن دا چارا کیتا ہے تے پھیر ایہناں ڈرامیاں

وچ اوہناں جی دار ہستالاں دی جی داری دے رزمیے لکھے نیں، جیہناں دا وجود ماضی وچ سچ سی، حال وچ وی سچ ہے تے مستقبل وچ وی سچ ای رہسی۔ راٹھاں نے جیہڑے اصل وچ تے روایتی راٹھا چاری نظام وچوں ہی سن اپنے دشمن نوں لیھن توں پچھوں انسان نوں انسانی پدھر اتے سمجھن سمجھاون دی کوشش کیتی ہے۔ ایہناں ڈرامیاں دی سٹیج اتے بھٹیاں تے کھرلاں وچوں دلے تے احمد خان دی راٹھا چاری دے معنی ای ہور نیں۔ ایہناں اندر انسانی برابری تے دھرتی نال محبت دا اظہار ہے۔ ایہناں وچ کرداراں دی رَل مُل آپ اک بھرواں تخلیقی رویہ بن کے ساہمنے آوندی ہے۔ ایتھے مرکزی تے ضمنی سارے کرداراں دے اندر دو چونہہ نوں چھڈ کے دھرتی نال ات دی محبت دے سوے بھُنڈدے نظر آوندے نیں۔ بندے نال بندے دی محبت دی سچی ریت دے راہ روشن ہوندے جاپدے نیں۔ دُلا بھٹی، مراد فتیانہ، احمد خان کھرل، ایہہ سارے مُڈھلے کردار دھرتی نال محبت کرن دے طور سکھاون والے کردار ہن، جیہناں وچوں ڈھیر سٹیج اتے ساہمنے آوندے نیں تے کُجھ سٹیج توں اوہلے نیں پر رَل مُل تے حرکت دوہاں قسم دے کرداراں دی نالو نال ہے۔ "تخت لہور" وچ کردار دے طور تے دلا کدھرے وی نہیں پر سٹیج اتے دوسرے کرداراں دی گل کتھ وچ کتاب دے ورقے ورقے اوہلے اوسے دا کردار پیا بولدا ہے۔ "تخت لہور" ایس لحاظ نال اک وکھرے واء دا ڈراما ہے پئی جیس دے مُڈھلے کردار دا تھوہ مُڈھ توں اخیر تائیں رہندا ہے پر اوہ سٹیج اتے ڈرامے وچ (وار نوں چھڈ کے) کدھرے وی نہیں یاں جیہڑا کردار کہانی وچ پورا تے مکمل ہے اوہ ڈرامے وچ کدھرے وی نہیں۔ ہومر HOMER ورگا فن کار وی ادب دی تاریخ وچ کُجھ ایہو جیہا ہتھ ای کر گیا ہے۔ ایس طریقے نال شاید کردار دیاں ،عضیاں شخصی گھاٹاں نوں پوریاں کیتا جا سکدا ہے۔ کیوں جے دُلاّ تے اصلوں آپ وی اپنی رعیت تے اپنے کمیاں دی جدی پشتی فوج اتے زوراور زمیندار وی سی۔ ایہہ وکھری گل ہے پئی چشتیاں دے فرید تے ساندل اتے حدوں باہرلے ظلم نے اوہنوں اندروں بدل کے رکھ دتا سی۔ بھاویں تے "تخت لہور" دی بھاجڑ وی ایہو اندر دا انقلاب سی۔ ایسے گل نے دُلے نوں اندوں نابر بنا گھتیا سی تاہیوں اوہ بھٹیوڑ تے بار دی راٹھا چاری دی قدیمی روایت توں اتے نکل کے مظلوم تے کٹھی ہوئی لوکائی دی راکھی دی راہ

اُتے پے گیا سی۔ دُلّے تے لدھی نوں تخت لہور دے سٹیج توں وکھریاں کر کے ڈراما کارنے جیہڑا اوہلا دتا ہے اوس نال بڑے کجھ فنی تے نظریاتی لابھ وی چکے نیں۔ دُلّے دی اپنی حیاتی دے کئی پاڑے میلے نیں۔ نجم حسین سید نے دُلے نوں اکھوں اوہلے کر کے ڈرامے وچ اک نہ مکن نہ مٹن والی علامت بنا دتا ہے۔ حد ایہہ وے پئی دُلا ڈرامے اندر کدھرے مردا وی نہیں سنیا گیا۔ اوہدی موت نہ وکھانا اوہدے وجود نوں ہمیش واسطے جیون تے جگاون والی علامت بناون کارن سی۔ دُلا "تخت لہور" دا اوہ اندرلا کردار ہے جیہڑا ہُن رہندی دنیا تائیں شاید پنجابیاں دے تخت نوں اپنا نہ ہلونے جنا اوہناں دے وجود دے اندر دے تخت وچ تھرتھلی پائی رکھے۔ دُلّے دے قدیم روایتی راٹھا چاری پچھے توں ولا کے نجم حسین سید نے اوہدا جیل وچوں ذکر توریا ہے تے انج اوہدے پچھلے روایتی شخصی کردار دے سارے ڈھکن ڈھک لے نیں۔ ہُن ساڈے ساہمنے ڈرامیاں وچ ایہناں کرداراں دی حیاتی دے جیہڑے حصے آوندے نیں اوہناں وچ انسان دے خلاف دھروہ دے وروددھ نابری اوہناں دے ایمان دا حصہ ہے۔ اپنی نجات دی سبیل ہے۔ ایس گل دا اعلان ہے پئی جسم قربان ہو جاندے نیں پر روحاں نوں ہمیش دی حیاتی نصیب ہو جاندی ہے۔ ایسے کر کے ایہہ ڈرامے ٹریجڈی نہیں رزمیے نیں۔ لوکاں دی اوس رَلی مِلی دے رزمیے جیہڑی کوڑھ کرودھ تے فریب دھروہ دے خلاف ہوندی ہے۔ ایہناں دونہہ ڈرامیاں وچ کرداراں دی گل بات پنجابی ڈرامے دی روایت وچ اک نویں نینہہ ہے۔

نجم حسین سید دے ایہناں ڈرامیاں دے کرداراں دی زبان تے گُلارنے چونہہ صدیاں دے پچھے تے رِتھ نوں چھ کروڑ انساناں دے حال نال جوڑ دتا ہے۔ ایہناں دے کردار اجیہے نیں جیہڑے اصولاں پچھے جیوندے تے اصولاں مگر جان دے دیندے نیں۔ ایہہ کردار کسے دے داب ہیٹھاں نہیں۔ ایہناں دا پوتا پوتا پور پور جیویں ایہناں دا اپنا ہے۔ انج ایہہ دوسرے انساناں دے ضمیر تے وجود تے دھرتی نوں آزاد ویکھن دے چاہیوان نیں۔ ایہناں دے بلار دی سانجھ اج دے پورے پنجاب دی سانجھ بن سکن دی قوت اپنے اندر رکھدی ہے۔

وقوعہ کوئی وی ہووے' دوپاسیوں اپنے اثر پاوندا ہے۔ رسدھا ساہواں دی تے اندر واندر وی۔ دُلّے بھٹی نے احمد خان کھرل دی جرات ہمت تے اکبر بادشاہ

یاں چنھ سرکار تے برکلے کپتان یاں گورا شاہی دے بوہے وی بھنے تے گیتاں' ڈھولیاں تے شاہ حسین دیاں بولاں راہیں عاماں دے کنوں ہو کے دلاں وچ اتر گئے۔ ایہہ کردار ایسے پاروں دھرتی تے دل دی پدھراتے آ کھلوندے نیں۔ نجم حسین سید دے ڈرامیاں دے کردار باہر ڈھیر نظر رکھدے نیں' پر اپنے اندر گھٹ جھاتی ماردے نیں۔ اپنے اندر دی سُرتی ایہناں ساریاں کرداراں وچوں صرف حسین شاعر وچ ای ہے۔ باقی بڑا کجھ نیں پر اپنی آپ سنجاپ دے عمل توں کجھ دوجے ای جاپدے نیں۔ ایہہ گل مشہور امریکی ماہر نفسیات DR. JOLIAN JANES نے اپنی کتاب

THE ORIGIN OF CONSCIOUSNESS IN THE BREAKDOWN OF BICHEMICAL MIND.

وچ آکھی ہے تے پوری دنیا وچ اک علمی پواڑا پا دتا ہے پئی تورات جلجامش دی کہانی تے ہومر دیاں دوہاں لمیاں نظماں دے کردار اپنی سُرتی آپ کر سکن دی صفت توں وانجھے نیں۔ اوس لکھیا ہے کہ ایہناں دی سُرتی دا رخ باہر ول سی اپنے اندر ویکھن دے اوہ اہل ای نہیں سن۔ اوہدے اپنے لفظ انج نیں۔

"ہومر دے کردار انج سن پئی اوہناں تیک اپڑن واسطے اوہناں نوں سمجھن واسطے' اوہناں دیاں لال انگیارا اکھاں دے پچھے کسے سُرتی واسطے تھاں لبھن دی لوڑ ای کوئی نہیں۔"

رزمیے دے کرداراں دی ایہہ نفسیات کجھ غلط وی نہیں۔ ILIAD دے کرداراں دی اندرلی پدھر انج نہیں سی جیویں اج ساڈی ہے۔ اوہناں نوں دنیاوی سُرتی بارے کوئی سُرتی نہیں سی۔ نہ اوہناں دے ذہن دا ایناربت پئی اپنی جان سنجان دا کھیڈ کھیڈ سکن۔ نجم حسین سید دے ڈرامیاں وچ وی اپنی جان سنجان دا کھیڈ صرف شاہ حسین کھیڈیا ہے باقیاں دے مسلے باہر دے مسلے سن اندر دے مسلے نہیں۔ اندر دی سُرتی دا تصور تے اپنیاں ایہناں کرداراں نوں نجم حسین سید آپ دیندا ہے جیویں مہرو پوستی دے مُونہوں یاں پھیر ایہہ پاڑے شاہ حسین شاعر میلدا ہے اپنی سیانف بھری دانی گل بات نال' جیہڑی پورے ڈرامے دی ہوا دا حصہ ہے۔

ایہہ گل کھولن وچ نجم حسین سید پورا پورا کامیاب رہیا ہے۔ پئی جدوں

کوئی سماجی کردار عوامی پدھر اُتے آ کے عزت آدر تے پریم دا نقطہ بن جاندا ہے تاں پھیر اوس دا وجود سوچ سمجھ وچ آ کے وی تے بن سوچیاں آوندیاں کئی نسلاں تائیں ولاں دی دنیا وچ سفر کردا رہندا ہے۔ مادی دنیا وچ لوک مروندے نیں۔ ولاں دی دنیا وچ اجیہا کوئی راٹھ کدی نہیں مریا۔ ولا تے احمد خان کجھ اجیہے وجود وی بن گئے ہن، ڈرامے کار نے "تخت لہور" تے "اک رات راوی دی" وچ اجیہے کردار تاریخ کولوں بنے بنائے لے لئے نیں کجھ تھوڑی باہلی رنگن اپنی مرضی دی چاڑھی ہے۔ ایہہ رنزے پُڑے اوہدے اپنے گھڑے ہوئے کردار نہیں آپ اوہنے ایہناں ڈرامیاں وچ کجھ ضمنی کردار ڈھالے نیں جیہڑے رنزے پُڑے تے کھرے اوہدے اپنے نیں۔ ایہہ کردار بے شک ڈرامے نوں ڈراما بناون وچ ڈھیر ڈُھکدے ڈھب وچ آئے نیں، پر تاریخ دے دتے ہوئے مرکزی کردار ایہناں نوں اگھڑن نہیں دیندے۔ تاریخی کرداراں نوں نجم حسین سید نے مکمل کر دتا ہے۔ ایتھوں تیک پئی ایہناں تاریخی کرداراں دے ناں اجے وی آگونیں، پر ضمنی کردار سارے رل مل کے اک رویہ بناون دا باعث بندے نیں۔ خاص طور اتے پیشہ ور کامیاں دی سوچ دی نابری دا رویہ، دانش وری تے سیانف دا رویہ، دھروہ توں نجات پاون دے جتن سوچن دا رویہ۔ تاریخ بہرحال دوہاں ڈرامیاں دے پلاٹ اتے چڑھتل کر کے آ جاندی ہے۔ ایہناں وچوں بتیاں کرداراں دے مرداویں ٹُبلار ایہناں دوہاں ڈرامیاں دی جند جان نیں۔

وسیب دی پدھر اتے انسان دے مسئلے، پنجاب پورے تے بھاویں کوئی ہور دھرتی، سانجھے ہی رہن گے پر ویکھن والی گل ایہہ ہوندی ہے پئی ایہہ مسئلے جدوں فن کاریاں لکھاری دے ہتھے چڑھے تے اوہ ٹاکرے نوں وسیب دیاں کیہڑیاں قدراں دے پچھوکڑ وچ وکھاندا ہے۔ ایتھے ڈراما نگار دی کامیابی اک اندرلی رل گُجل دا روپ دھار کے اک قوت بن جاندی ہے۔ نجم حسین سید دے ایہہ دوویں ڈرامے ایسے قوت دے اظہاری وسیلے نیں۔ گل ایہہ وے پئی ڈراما دُکھانت ہووے تے بھاویں رزمیہ یاں کامیڈی شرط والی گل ایہہ ہوندی ہے پئی اک اُچیچی تاریخی سرناویں یاں وسیب گنجھل کھاتے بارے سوچدیاں اوہنوں کے وسیب دی یاں رہت بہت دی اگوائی ضرور کرنی چاہیدی ہے۔ اوہنوں راہے ضرور پاونا چاہیدا ہے۔ اج پئی ڈراما وسیب

دیاں جھاکیاں نال تحقیق دا پینڈا کٹدا نظر آوے۔ جے انج نہیں تے حقی گل ہے پھیر کجھ وی نہیں۔ نجم حسین سید نے تاریخ نوں اپنے ڈرامیاں دی پدھرا تے انج سفر کرایا ہے۔ ایہہ وڈے ڈرامے ساڈے وسیب دا ورثہ وی نیں تے ایہدے ضمیر دی اُساری وی کردے نیں۔

نجم حسین سید دے ایہناں دوہاں ڈرامیاں نوں پنجابی زبان وچ پنجاب دھرتی دے THE ILIAD تے THE ODYSSEY وی آکھیا جا سکدا ہے۔ یونان واسطے ایہہ دوویں لمیاں ڈرامائی نظماں ہومرولوں اک مضبوط تے خوبصورت تاریخی بنیاد دی حیثیت رکھدیاں نیں۔ دوویں اکو لڑی دیاں نظماں نیں دوویں اکو تاریخی سلسلے وچ پرتیاں ہوئیاں نیں۔ THE ODYSSEY دا اک ڈائیلاگ ہے۔

"میں ہر قسم دیاں اوکڑاں کٹ سکناں کیوں جے میرے ہک وچ اک مضبوط دل ہے' جیہڑا ہر پہاڑ نوں الٹا کے رکھ دیون دی ہمت اپنے اندر رکھدا ہے۔"

نجم حسین سید دے ساہمنے "دلے بھٹی دی وار" دے بول سن جیویں۔

میں ولا وچ بار دے میری من مرضی میری حد
جد تائیں تخت لہور ہے مینوں ہور نہ کجھ وی سد
میں گھتے شینہاں نوں تھاپڑا دیاں جھکے جنڈ ہلار
جد تائیں تخت لہور ہے میں وچ راوی کانگ
میں ڈھل فصیلاں برجیاں میں حشر دیہاڑ دی بانگ

نجم حسین سید نے اپنے دوہاں ڈرامیاں دی TREATMENT تے اُساری واسطے بھاویں تے ہومرکولوں اوہدی TREATMENT ولوں ڈھیر سکھیا ہے۔ اوہدے ذہن وچ ہومر دیاں دوئے نظماں دا تاریخی سبھا' کرداراں دی بنیادی سُوجھ بُدھ ڈرامے دیاں لوڑاں تے عمل تے اوہناں دی رمزیت دا تصور ضرور موجود سی۔ ہومر دے فن توں تاں پورے یورپ دا ادب اثر لیوں بناں نہ رہ سکیا۔ نویں ادب دے کئی کردار تے کئی قلکاراں دے فن پارے پڑھدیاں ساڈے ذہن اندر چُپ چھپیتیاں ہومر آوڑدا ہے۔ ایہہ گل منی پوسی پئی ہتالاں تے جی داراں ساری دنیا دیاں داستاناں تے کہانیاں وچ مُڈھلے کرداراں اتے قدیم کہانی ODESSEY دا پوکھا پرچھانواں ضرور پیندا اے۔ جیویں ILIAD اَیّ اک حیرت توڑ تائیں چڑھی

رہندی ہے جیس ہیٹھ ایس ڈرامے دی اصل روح بولدی ہے تے ڈرامے دا پلاٹ پاسے پرتدا ہے۔ ایہو SUSPENSE اک طرح نال نجم حسین سید دے ڈرامیاں وچ وی خاص طور اتے "تخت لہور" وچ وی موجود ہے۔ ILIAD دیاں ڈھیر ساریاں گلاں ہومر یونانیاں دیاں ذہناں وچ پہلاں توں موجود سمجھ کے جنگ دے دسویں ورھے توں اپنے ڈرامے یاں نظم دا مڈھ بنھدا اے۔ نجم حسین سید نے ایس توں ہور طرح دا فائدہ لے کے ڈرامے نوں دُلّے بھٹی دے جیل جاون دے سمے توں گل توری ہے۔ ہومر دے کردار نڈر، دلیر، ہمتال تے زوراور نیں، ہارن جاندے ای نہیں۔ نجم حسین سید دے بنیادی کردار وی اُونج ہار کے توں گھٹ نہیں تے ہاسا تحول وی ہومر وانگوں نال نال موجود ہے۔ ILIAD وچ ایلچ دا کردار دور تائیں کدے نہیں دسدا پر پلاٹ وچ انج نالو نال ہے۔ "تخت لہور" وچ دلا کدھرے نہیں پر ہر کردار دے کول تے ڈراما پڑھدیاں ذہن وچ برابر موجود ہے۔ اکبر شاہی تے گورا شاہی اوہ پولی فیمس نیں، جیہناں نوں دلا بھٹی تے احمد خان کھرل انھیاں کرن دے جتن کر دے نیں۔ ILIAD تے ODYSSEY دے کردار یونانیاں دے عقیدیاں دا حصہ بن گئے۔ ڈھولیاں تے واراں دے شاعراں نے دُلّے بھٹی تے احمد خان کھرل دے کرداراں نوں پنجابیاں دے سیاسی تے سماجی عقیدیاں دا حصہ بناون دی کوشش کیتی۔ نجم حسین سید نے ویہویں صدی وچ ایس کوشش نوں ہور اگے "تخت لہور" تے "اک رات راوی دی" لکھ کے توریا۔ ہومر نے اپنیاں ڈرامے رنگیاں ظلماں وچ عاماں دے دن دیہاڑ دے سوہنے نقشے کھچے نیں۔ اوہناں دے مل ورتن نوں بڑا نیڑیوں جا کے ویکھیا ہے۔ اوہنے اوہناں لوکاں دے دکھ تکلیف تے اوکڑاں مصیبتاں دے نظارے کیتے نیں، جیہڑے زندگی دی گڈ توردیاں توردیاں راہ وچ ای پتھر بن جاندے نیں۔ کمی کارے تے پیشہ ور لوہار ترکھان تے واہی وان مزدوراں پیشہ وراں دی ہڈ بھن دیون والی زندگی وچوں تصویراں لے کے اوہناں نیچ اُچ ترتوہاں پھیردیاں وکھایا ہے۔ ہومر وانگوں نجم حسین سید نے وی انسان نال بطور انسان دے محبت کیتی تے دکھائی ہے۔ بھٹی، کھرل، قریشی، فتیانے، موچی، لوہار، ترکھان، راہک سارے اوہدے ساہمنے اک نیں۔ اوہدے بھانے اک دوسرے دے ساک نیں۔ دلا بھٹی اپنا قرض گاہنے لوہار دے حوالے کر دیندا ہے، کسے بھٹی دے

حوالے نہیں کردا۔ انج ڈرامے وچ ویب دی اچ نیواں مُک جاندی ہے۔ بھٹی، راٹھ زمیندار تے لوہار کاے اک ہو جاندے نیں۔ فرق صرف ایہہ وے پئی ہو مریو نانیاں واسطے اپنے فن دے بل اتے آپ طاقت تے زور دا SYMBOL بن جاندا ہے۔ نجم حسین سید آپ تاں ایہہ کجھ نہیں بندا پر چونکہ اوہدے ڈرامے ہومر وانگوں کے سرکار نے صدیاں بھر ہر عہد وچ آپ سٹیج نہیں کرائے، پر اوہ اج دے پنجابی ادب دی رکھڑاتے ضرور جا کھلوتا ہے تے اوہدے کردار نویں پنجاب نوں اک بہادر دھرتی تے ہمتاں قوم بناون تے ایہہ وراثتی اصلے اگھیڑن دا کم ضرور پے کردے نیں۔ نجم حسین سید نے ایس کم دا مُڈھ انج بینت نال بدھا ہے پئی "تخت لہور" نوں باہر توں ودھیر شاہ حسین تے مہرو پوتی دے کرداراں دے اندر وکھایا ہے تے "اک رات راوی دی" وچ کرداراں دے اندر توں زیادہ اوہناں دے باہر ہل جل وکھالی ہے۔

دانا مہرو پوتی آہندا اے۔

گھتے تخت لہور نوں گھیرا

اوہدی مجوہ دی شکل

ہے

اوہ ہے ساڈے اندر

پنجاب دی دھرتی نے لگ بھگ چار ہزار ورھے تاریخ دے جبر سہے۔ پنجاں پانیاں دی ایس دھرتی اتے نیل پے گئے پر جبر تے دھروہ دے ہر پڑا اتے ایس دھرتی نے ہمتاں جنے، جیہناں دے سے دے کھے تیر اپنیاں ہکاں اتے ٹھلے۔ دھاڑویاں نوں للکاریا۔ اوہناں دی چڑھت نوں ٹھلن دے بے پرواہ جتن کیتے، پر ایسے دھرتی دی جاگیردارانہ راٹھا چاری نے ایہناں ہمتالاں دا بی مارن دیاں کوشتاں کیتیاں۔ دھاڑویاں نال رل کے تاریخ دے ورقیاں وچوں اپنے دلاوراں دے ناں میٹن دی کوشش کیتی۔ پُجنیاں تے گوریاں کولوں جاگیراں تے خطاب ماٹھے۔ ایس لٹ گھسٹ وچ ساڈیاں نسلاں اپنے جی داراں دے ناں ای بُھل گیاں، پر دلاوراں دے ایہہ ناں وی بڑے زوراور سن۔ ساڈیاں دلاں دے پتالاں وچ اندر و اندری پینڈے پے کٹدے سن تاریخ دے اجیہے سمے وچ اخیر ادب تے سیاست دوہاں پدھراں اتے باہر نکل کے گج کھلوتے نیں۔ نجم حسین سید نے دلے نوں کسے ڈاکو نہیں سگوں سورمے دے روپ وچ پیش کر دتا۔ چار صدیاں پہلے دی ساندل بار دا سُورما مغل بادشاہی

دے وروودھ واہی واناں دا نابر آگو ولا تے فرید مغل دربار دے خلاف لوکائی ولوں نابری دے نشان بن کے اگھڑے۔ نجم حسین سید نے تاریخ دا ایہہ رخ روپ سانوں "تخت لہور" دی شکل وچ موڑیا اے۔

پنجابیاں نے نہ درباری واہے نوں منیا نہ ملوانیاں دے دھروہ نوں۔ چٹھیاں نے پنجاب دے کھیت اُجاڑ دتے۔ دانے کھوہ لئے' پانی بنھ دتے' جُھگے ساڑ دتے۔ پھیر جدوں دلے دی وار آئی تاں اوہدی سد دھرتی نوں سد سی۔ مخبر کراڑاں دے سرلہہ گئے۔ مغل فوجاں دیاں چکریاں بھوں گیاں۔ وچوں کئی جاگیردار دربار دے ماے بن بیٹھے سن' پر دھرتی دا ضمیر دلا بھٹی ہی رہیا یاں پھیر اگانہہ جا کے احمد خان کھرل پنجاب دا ضمیر بنیا۔ شریکا ایتھے وی کھیڈ کھیڈیوں رہتاں نہ رہ سکیا۔ فوجی دلے دی ماں بھین نوں بنھ کے لے گئے۔ مرزے نظام دین دے مکر فریب نے ساری نابری لہر دے رخ موڑ دتے تے پھیر دھوکے نال گھیرا گھت کے دلا بندی وان کر لیا تے آ لہور وچ پھاہے چاڑھیا۔ اوہنوں پھاہے لگدیاں مست الست فقیر شاہ حسین نے وی ڈٹھا سی۔ تدوں اوس آکھیا: کوئی پنجابی ماں دا لال اپنی مٹی نہ ویچسی۔ پھیر اوسے بار وچ احمد خان کھرل آکھلوتا۔ دھرتی اوہو سی پر چختہ شاہی بدل کے گوراشاہی آگئی سی۔ دلی دا تخت اُجڑیا تے انگریز آ پے۔ گورے شاہی دی چڑھ مچ گئی۔ تخت لہور توں اگانہہ راوی دے راشکاں دی رات دا منظر سی تے وچالے سولھویں توں اُنھویں صدی دے پاڑے۔ ایہو پاڑے نجم حسین سید نے اپنے ڈرامیاں وچ میل چھڈے نیں۔ 1849ء توں 1857ء تائیں پنجاب نے دِھگے آن وڑے انگریز دا جرو ویکھیا۔ پھیر دلاور ساہویں ہو کھلوتے۔ جیلاں جٹاں نال بھر گیاں۔ برکلے ورگے حاکم بوتل گئے۔ جٹ بھُوتر کھلوتے' پر دھاڑویاں دے مخبر مقامی ماے اجے وی اندر موجود سن۔ جانگلیاں نے جیلاں توڑ دتیاں۔ مراد تے احمد خان دے ناں کمپنی دے کامیاں واسطے خوف تے وحشت دا نشان بن گئے۔ جیس قبیلے وچ احمد خان جیہا نابر جمیا اوتھے سرفراز جیہا چتو وی موجود سی۔ شریکے نے غداری غلامی قبول کر لئی تے ہمتاں راٹھ دا ساتھ نہ دتا۔ سورمیاں نے برکلی نوں مار مُکا کے ساہ لیا۔ انگریز دربار وچ تھرتھلی پے گئی۔ پنجابی مجاہداں نے اپنے سردار دی شہادت دا بھانگا لے لیا۔ نابری دے سہارے آگو زمین توں حمک کے لوکاں دے دلاں وچ اُتر گئے۔ ڈھولیاں دی لے تے

گوک وچ آ گئے۔ ڈرامے "اک رات راوی دی" دے مرکزی کردار بن کے ایس ناٹک دی جند جان بن گئے۔

نجم حسین سید دے ایہناں ڈرامیاں دی روح بے شک ORIGINAL نہیں پر ایس گواچی ہوئی روح نوں کھوج کھوتر کے اوس اک ORIGINAL قلبوت وچ ضرور پیش کیتا ہے۔ ایہہ ڈرامے چختہ شاہی تے گورا شاہی دے سمے دی پنجاب دی دھرتی وچ ہمتالاں دی نابری دے رزمیے نیں' اِلیے نہیں بنن دتا اوہنے ضمنی واقعات نوں ڈرامیاں دے اصل FRAME WORK وچ بڑے اُچیچ نال ولیکے وچ لیا ہے۔ اپنی مہارت نال پئی اوہناں اتے یقین ساڈے ذہن تے ساڈی سُرت دا حصہ بن جاندا ہے۔ اوہنے بڑے سُتھرے سبھا نال ڈرامے دے OF ATTACK POINT اپنے کلاوے وچ لے کے پلاٹ نوں اگانہہ توریا ہے۔ اوہ خاص گل جیس نوں ڈرامے دے فن دے سیانے OF DRAMATIC ACTION

ORGANIZATION

آکھدے نیں یاں پھیر "MAJOR DRAMATIC QUEST" جیہدے آلے دوالے سارا ڈراما گُھمدا ہے۔ ایہناں دوہاں ڈرامیاں اندر رج کے موجود ہے۔ ایہناں وچ سورمیاں دے کردار کنگروڑ دی ہڈی وانگ نیں۔ ایسے کر کے ایہناں وچ کدھرے وی رتڑک کوئی نہیں۔ اچن چیت دے ٹاکرے وی ٹھیک ٹھاک نیں' جتھے ACTION دا رپت سوڑا ہو کے SUSPENSE نوں اُگھیڑدا ہے تے مقصد دے امکان رنگھر آوندے نیں۔ ایسے موڑ نجم حسین سید دے ڈرامیاں وچ QUEST MAJOR DRAMATIC دا جواب بن جاندے نیں crsis اگھڑدا اے۔

ڈُھکدے مکالمے ایہناں ڈرامیاں دے کرداراں دی مناسبت نال اوہناں دے سبھا اُگھیڑدے نیں تے اک نوں دوجے نالوں رنگھڑ کے سیج اتے ساڈے حافظے دا حصہ بناوندے نیں۔ کردار اک سفتے نہیں کئی سِتے نیں تے بعض باہر دی پدھر توں اندر باہر دوہاں پدھراں توں بولن والا کردار شاید صرف شاہ حسین دا ہی ہے۔ اوہنوں کوئی وی دُوجا کردار نہیں اپڑدا بھاویں مولا ہووے تے بھاویں احمد خان کھرل تے بھاویں کوئی ہور۔ البتہ بعض کرداراں وچ اک درجہ وار نفسیاتی پدھر دا تھوہ ضرور لگدا ہے۔ نجم حسین سید دے کرداراں دی اک اخلاقیات وی ساڈے ساہمنے آوندی

اُگھڑدی رہندی ہے۔ شاہ حسین دی اخلاقیات تے ساڈے اندر اُتردی جاپدی ہے۔

تاریخی ہون پاروں ایہناں ڈرامیاں دے کردار TYPE بن سکدے سن، پر ڈراما نگار کیوں جے ایہناں دے اندر اُتر گیا ہے ایس کر کے کوئی کردار وی TYPE نہیں لگدا۔ ہر کردار دا وکھرا پن آپے بولدا ہے۔ نجم حسین سید نوں اپنے ڈرامیاں دی وِچلی گل دی ڈاڈھی سُرت سی ایس پاروں واراں تے واقعات دا COMBINATION تھاں تھاں پکا پیڈھا ہے۔ کوئی ڈراما وی بے تھوا نہیں ہویا۔ ہر کردار دی زبان نے اوس کردار نوں اک TYPICAL DICTON دتی ہے۔ نجم حسین سید دی ایس ساری CRAFT نے پنجابی ادب نوں اجیہے ڈرامے بخش دتے نیں، جیہڑے جے سٹیج نہ وی ہو سکے تاں وی ورھیاں یاد رہن تے جے کدی سٹیج ہو گئے تے آون والے ادب واسطے ایہناں دی حیثیت کلاسیک دی ہو جاسی۔ ایہناں دے اندر اوہ گرگج موجود ہے، جیہڑی کسے ادب پارے نوں کلاسیکی بنا سکدی ہے۔

پروفیسر نور احمد ثاقب

”ٹاہلی دے تھلے“ اک ویروا

”ٹاہلی دے تھلے“ اشفاق احمد دے ڈرامیاں دا مجموعہ اے، جیہدے وچ کُل چھ ڈرامے نیں۔ ایس دی پڑچول کیتیاں پتہ لگدا اے، جے اشفاق پنڈ دی وسوں دے بہتے نیڑے جاپدے نیں تے اوہ اوہدے اکا نیڑے ہو کے گل کردے نیں۔ کتاب دا سرناواں ای ویکھو ”ٹاہلی دے تھلے“۔ ٹاہلی، کسے پنڈ، تھاں، گراں یاں وسوں دے وچ مرکزی نقطہ دی حامل ہوندی اے۔ جتھے اسیں پنڈاں تھانواں دی زندگی نوں رچیا مچیا ویکھ سکدے آں تے انج سرناواں پڑھن نال پنڈاں دی وسوں دے وچ جا کھلوندے آں، جتھے ٹاہلی اک پنڈ دی پوری تاریخ دسدی اے۔ ایہہ پنڈ دی تہذیب وی اے تے پنڈ دی تہذیب دی راکھی وی، جیہدی گنگھی تے مِٹھی چھاں سارے پنڈ لئی آرام تے سُکھ دی جھولی اے۔ دوپہراں ویلے ایتھے چوپال سجدی اے، جتھے ”ہیر وارث شاہ“ تے ”سیف الملوک“ دے بول بُلھاں تے تھرکدے نیں۔ ایہدی چھاں تھلے بہہ کے باراں ٹہنیاں تے کوڈیاں کھیڈیاں جاندیاں ہن۔ گبھرو وینیاں پھڑدے ہن۔ دُھپ دے چلے تے جنوراں دے اکے ہوئے ڈانگری جھٹ گھُسان لئی ایہدے تھلے آ بہندے نیں۔ ایہدے تھلے پنڈ، شہر دیاں سگوں سارے جہان دیاں گلاں میلیاں ٹھیلیاں دیاں گلاں، سیاست دیاں گلاں، دُکھ سُکھ دیاں گلاں، پیراں فقیراں دیاں گلاں، دوروں آون والے تھکے ٹٹے پاندھی وی ایتھے جھٹ کو ساہ لین لئی تے حُقے دا سوٹا لان لئی بہہ جاندے نیں تے انج ایہہ ٹاہلی پنڈ دی جُوہ دی پاہرو ہوندی اے۔

ایسے ٹاہلی دے تھلے سانوں اشفاق احمد ہوریں تھوڑے چر لئی بٹھاندے نیں تے پنڈاں دے وسیب، رہت بہت وا نظارہ وکھا دیندے نیں۔ اک پنڈ دا ماحول اے۔ وسوں سادہ تے جنگڑی جیہی اے۔ ساری فضا سادہ تے خلوص نال رچی مچی نالے وہم

بھری اے۔ جتھے سانوں تیلیاں نوں شہتیر تے کھمب نوں ڈار بناون دیاں گلاں لبھدیاں نیں تے سادگی۔ سادگی اللہ دتا دے روپ وچ بیوقوفی دی حد تیکر اپڑی ہوئی ملدی اے تے اج پنڈ دی سچی تصویر ساڈیاں اکھاں اگے گھم جاندی اے۔ اشفاق نے پنڈ دی وسوں تے سوہنی جھات پائی اے۔ اوس نے پنڈاں تھانواں دے رہن بہن نوں جیویں ویکھیا اوویں ای چک کے اپنے ڈرامیاں وچ رکھ دتا تے شہراں دی بناوٹی جھوٹی تہذیب تے پنڈ دے سدھے سادے پیار محبت دے ماحول دا نکھیڑا کر کے رکھ دتا۔ ایتھے اک ہور گل کرنی ضروری اے اوہ ایہہ پئی پنڈاں تھانواں دے وچ تے بہت کجھ ہوندا اے، پر اشفاق نے پنڈاں وچ خیر دے جذبے نوں اگھیکیا اے۔

اشفاق احمد ہوریں آپے ای دسدے نیں "ایہہ ڈرامے پلاٹ دے ڈرامے نیں۔ چھوٹی چھوٹی کیریکٹر سٹڈیاں نیں۔ ڈرامے نہیں ڈرامیاں نیں۔ اک مقام، اک تھاں تے رنگ رنگ دے لوک تے آپو اپنی سوچ دے بندے مل بہندے نیں۔ یاں اتفاقاً مل جاندے نیں۔ اوہناں دے جذبیاں، سوچاں، محبتاں تے نفرتاں تے خوفاں دے ٹاکرے ہوندے نیں۔ تے فیر اوہ آپو آپ دی راہ تے ٹر جاندے نیں۔ ایہہ لوک نہ پیغمبر نیں نہ اولیاء، نہ بادشاہ نہ بادشاہ زادے، نہ صدر نہ سفیر، نہ پڑھاکو نہ ہلاکو۔ بس سدھے سادے لوک نیں تے چھوٹیاں چھوٹیاں گلاں نوں جھولی پائی پھردے نیں۔ جھٹ کو ایہناں وچ اپنی اپنی جھولیاں دی وڈیائی بارے تکرار ہوندی اے تے فیر ٹاہلی وچوں ویلے دی آواز کہندی اے "تسیں سارے تگڑے جے، تسیں سارے بھارے جے، تسیں اچے جے بھائی کیوں جو تسیں بندے جو ہوئے، ہن جاؤ شاواشے دیر پئی ہوندی اے۔"

اشفاق ہوراں کدی وی اپنے پاتراں دی جان پچھان نہیں کروائی۔ ایہہ نہیں دسیا پئی اوہ کردار کیہ کم کردا اے۔ بس آپوں اپنیاں گلاں نال ای اوہناں دے کردار سنجانے جاندے نیں۔ اشفاق ہوراں دے جذبے وچ بھچپائی اے۔ اوہناں دے کردار ایہو جہے نیں جیہڑے ساڈے آل دوالے ہسدے کھیڈدے روندے تے گلاں کردے نظریں آوندے نیں تے اوس تھاں دا سارا نک نقشہ اگھڑدا چلا جاندا اے۔ اوہناں دے ڈرامیاں دا ماحول، فضایاں کردار اوپرے نہیں۔ اوہ گلاں کردے

نیں تے سُنن ہار اوہناں کرداراں دیاں کمزوریاں برائیاں تے اچھائیاں دے نال نال اوہناں دے سارے ماحول نوں وی جان جاندا اے۔ پہلا ڈراما ای ویکھو جیہدے وچ پنڈ دے لاگے اک ٹاہلی ہیٹھاں ساہ لین لئی اک زنانی دوجی نوں بدو بدی۔ڈک لیندی اے۔

مہراں : کریمو۔ نی کریمو۔ بھیڑیے کھلو تے سہی۔ توں تے بس اکو واری ہیری بن جانی ایں۔

کریمو : چھیتی کر اڑیے کویلا ہوندا اے۔

مہراں : جھٹ کو تے ٹھہر جا۔

کریمو : فیر ایہہ پنڈ کون چکاوے گا۔

تے انج سانوں آپے ای پتہ لگ جاندا اے پئی دو زنانیاں اپنے سراں تے گٹھڑیاں رکھی گھروں جاندیاں نیں تے اتوں شام وی چین آلی اے۔ اشفاق نے اپنے کردار خوب چُنے نیں تے فیر اوہناں نوں اپنی اپنی سوچ تے زبان دتی اے۔ کردار جیندے جاگدے نیں۔ سانوں نت اوہناں نال واہ پیندا اے۔ اسیں اوہناں نوں روز ملدے آں۔ ایہہ سبھے کردار سادے تے خلوص وچ گُنھے ہوئے نیں۔ وکھو ون دے بندے تے وکھریاں وکھریاں سوچاں تے نویکلیاں گلاں راہیں اشفاق سانوں سوچیں پا کے اپنی کھیڈ کھیڈدا جاندا اے۔ اوہ ساڈیاں جذبیاں نال 'کھیڈدا' ہیدا لگا جاندا اے۔ اوس نے نکیاں نکیاں گلاں راہیں حیاتی دے وڈے وڈے مسئلے حل کر چھڈے نیں۔ اوہدے ایہہ ڈرامے اک اجیہا شیشہ نیں' جیہدے وچ اسیں اپنے معاشرے دا مونہہ مہاندرا اپنی اصل شکل وچ ویکھ سکدے ہاں۔ انج لگدا اے جیویں ڈراما پڑھن آلیاں نوں اشفاق ہوریں پنڈ وچ لے گئے نیں۔ تے اوہنوں کہن پئی ایتھے کھلو اپنی اکھیں ویکھ تے اپنے کناں نال سُن کے اپنے ساہمنے سارا کجھ ویکھ تے جد کوئی پڑھاکو ڈرامیاں نوں پڑھ لیندا اے تے اوہنوں انج لگدا اے جیویں ہُن ای سارا کجھ اپنی اکھیں ویکھ کے پنڈوں مڑ آیا اے تے حالی تیکر سارے کردار اوہدی اکھاں ساہمنے پھردے نیں۔ جیویں حالی تیکر اوہدے کن پے وجدے ہوون۔ اشفاق نے اپنے ولوں کجھ وادھا نہیں کیتا۔ لوکاں دیاں کیتیاں ہوئیاں گلاں فیر مڑ کے اوہناں نوں ای سُنا دیونیاں ایہو اشفاق ہوراں دا کمال اے۔

اشفاق دے کردار اپنی اپنی سوچ، ذہنیت، شعور تے احساس دی اڈاری دا اظہار پڑھن آلے تے آپ ای کردے نیں تے انج اک وکھری وکھری تصویر بندی جاندی اے تے اخیر تے اک وڈی ساری تصویر اکھاں دے ساہمنے آجاندی اے۔ جیہدے وچ وکھو وکھ رنگاں تے شکلاں والیاں بہت ساریاں سوہنیاں تے دن سونیاں مُورتاں رل کے اک من موہنی جہی مُورت بنا لیندیاں نیں۔ جیہنوں مڑ مڑ کے ویکھن تے دل کردا اے تے انج ٹاہلی دے تھلے بہن آلے سارے ای کردار بڑے ای سوہنے تے کدی نہ وِسرن والے نیں۔ اوہناں دے سارے کردار نرول تے سچے نیں۔ اپنے اصلی رنگ وچ اصلی بانے تے اصلی نک نقشے وچ۔ پہلے ڈرامے وچ اسیں "مہراں" تے "کریمو" ویکھدے آں، جیہڑی سُنی سنائی گل تے یقین کر کے اوہنوں اگے ودھیندیاں نیں۔ "باگو" ملدا اے، جیہڑا اپنیاں سدھراں دے لاٹاں کڈھدے لمبو نال "نوری" تے "طفیل" دے دامن نوں ساڑنا چاہوندا اے۔ "صوبے" رنگے چھچے وی نظریں پیندے نیں تے "سکندر" وی ملدا اے، جیہڑا اپنے آپ نوں سارے پنڈ دی عزت دا راکھا جاندا اے تے انج اوہناں دیاں آپوں اپنیاں سوچاں دا اک نواں رنگ گُھنگردا اے۔ عورتاں دی عادت ہوندی اے جے کسے نویں گل یاں واقعہ دی ٹوہ وچ رہندیاں نیں تے جد کسے گل دی اوہناں دے کناں وچ بھنک پے جاوے اوہنوں اپنی عادت موجب پلے بنھ لیندیاں نیں فیر اوہناں دی سوچ صرف چسکے لین تک ای ہوندی اے۔ بھاویں ایہہ چسکے تندور تے روٹیاں لاون لگیاں لبھن تے بھاویں ترنجناں وچ بیٹھیاں چرخے دی گھوکر دے وچ، پر جد گل آدمیاں تائیں اپڑدی اے تے اوہناں دی سوچ عمل دا عنصر شامل ہو جاندا اے تے اوہ کڑیاں وانگوں گل نوں آئی گئی کرن دی تھاں اوہنوں نبیڑن دا جتن کردے نیں۔

دوجا ڈراما عملیاں دی زندگی بارے اے پئی اوہ کیویں ہوائی قلعے بناوندے نیں۔ پنڈاں دی وفادار زنانی دی اک اُچیچی مثال اوس ویلے دی اے، جد اک عورت دوجی دے خصم تے ایہہ الزام لاوندی اے پئی اوہدے خاوند نوں وی بُوٹی دا عادی بنا دتا اے۔ ایس تے دوجی اوہو الزام پہلی تے لا دیندی اے۔ ایسے جذبے دی اک ہور سوہنی مثال پنجویں ڈرامے وچ ملدی اے۔ "مولو" اک بڈھا کھوسٹ

اے، جیہڑا نکے بال وانگ رِلاواں اے تے اوہ اپنی ووہٹی نوں گاہلاں مندے کڈھدا رہندا اے، پر جیس ویلے "مولو" گھروں رُس کے باہر چلا جاندا اے تاں اوہدی زنانی وفا دی دیوی سسی وانگوں اپنے پنوں نوں بھالن تکدی اے تے انج سوچاں وچ ڈُب جاندی اے۔

"خبرے کدھر چلا گیا اے۔ میں تے ایس بندے دے روج دیہاڑے دے رولیاں توں عاجت آگئی آں۔ اُتوں رات پے گئی اے۔ خبرے کتھے ٹھیڈے کھاندا پھردا ہووے گا۔ اوہنوں تے دنیں وی نہیں وسدا۔ آپے ای جاواں۔ لبھاں کدھرے۔ ایہناں منڈیاں تے کُش نہیں کرنا۔ بس لڑائیاں کرنیاں ای جاندے نیں۔"

ایہناں دو چونہہ (چار) فقریاں وچ جذبیاں دا ہڑھ ٹھوک رہیا اے۔ مشاہدے دی اینی گہرائی تے خیال دی ایہہ ڈونگھیائی اشفاق دا ای حصہ اے۔ منظر نگاری تے چتر کاری ایسے نوں آکھدے نیں۔

فیر سانوں "اللہ دتا" لبھدا اے جیہنوں غریبی دا روگ اے تے ہر کوئی اوہنوں اپنا مطلب کڈھن واسطے استعمال کردا اے تے "اللہ دتا" دا ایہہ کردار اج دی اساڈے معاشرے وچ موجود اے۔ اشفاق دی ایہہ طنز ڈاڈھی تیکھی تے گُجھیاں شاں لاون آلی اے۔ اخلاقی قدراں دا ناکرا کردیاں ہویاں اشفاق ہوراں ڈاڈھے سوہنے رنگ بھرے نیں۔ شہر دی مشینی زندگی انسان دی سوچ تے پہرے بٹھا دتے نیں، پر دیہاتی لوک خلوص بھرے تے پیار محبت دے ویہڑے دے وسنیک نیں۔ شہر دی وسوں والے اپنی ہر گل نوں نفع نقصان تے روپے پیسے دی کسوٹی تے پرکھدے نیں۔ چوتھے ڈرامے وچ ایہہ گل ہور نکھر کے ساہمنے آ جاندی اے۔ پنڈ دے لاگے شہر دے اک منڈے تے کڑیاں دی کار خراب ہو جاندی اے۔ کار دے پہیے وچ ہوا بھرن لئی اوہ پنڈ دے اک ساوے جے بندے "اللہ دتا" نوں اک چوائی دیون دا آکھ کے ہوا بھرن لئی کہندے نیں۔ ایسے چر وچ پنڈ دا چودھری "چاچا کھیرا" آ جاندا اے۔ اوہ کڑیاں نوں کھلوتا ویکھ کے اوہناں نوں اپنیاں دھیاں جاندیاں ہویاں اوہناں دی قدر کردا اے تے اوہناں دے بیٹھن واسطے اپنی پگڑی وچھاوندا اے تے اتے اوہناں نوں بہن واسطے کہندا اے۔ ایتھے ایہہ گل ذہن وچ رکھن آلی اے جے

پگڑی نوں پنڈاں وچ اپنی عزت سمجھیا جاندا اے تے اپنی پگ لاہ کے وچھاونی ایس توں ودھ ہور عزت کیہڑی ہو سکدی اے، پر شہراں دی مادی زندگی دا نمونہ ناہید جواب دیندی اے۔

ناہید : ساڈے کول موٹر جو ہے ضرورت ہوئی تے اسیں اندر بیٹھ جاواں گیاں۔

کھیرا : کیہ ہوگیا پتر۔ بہہ جاؤ۔ دھیاں ساڈیاں پگاں تے پیر رکھن تے مان ودھ جاندا اے۔ بہہ جاؤ۔

رضیہ : ایہناں دیہاتیاں دے سوچن دا انداز اپنا ای ہوندا اے۔

ناہید : ہائے کنی میلی پگڑی اے۔

کھیرا : بہہ جاؤ پتر۔ تے نالے ایہہ دسو کہ لسی پیو گے کہ دُدھ۔

اوہ کڑیاں اپنے ولوں "اللہ دتے" نوں ہوا بھرن دی مزدوری دیندیاں نیں تے اوہ دی اکو چوانی۔ تے فیر "جمیل" کہندا اے پئی حالی نہ دیو متاں موٹر نوں دھکا لاونا پے جاوے۔ تے فیر اخیر تے جان لگیاں اوہ "دتے" نوں چوانی دین لگدے نیں، پر "دتے" نے خلوص تے انسان دے انسان دے کم آون دے جذبے نال ہوا بھری سی۔ اوہ ایہہ بھیک نہیں لیندا۔ میں ایتھے اک گل تے زور دیواں گا پئی کڑیاں دا مزدوری وچ چوانی دیونا بظاہر اک نکی جیہی گل اے، پر اشفاق دسدا اے جے دیہات دی زندگی نوں Cathy Living وسن آلے تے محلاں وچ رہن آلے تے کاراں تے سفر کرن آلے اک چوانی ای دے سکدے نیں۔

"دتے" دا کردار تناں ڈرامیاں وچ آیا اے تے اپنی بے وقوفی دی حد تیکر اپڑی ہوئی سادگی موجب اسیں اوہنوں رحم دی نگاہ نال ویکھن لگ پیندے آں۔ ڈرامے دا فن، مکالمے تے بول چال دا فن ہوندا اے جیکر مکالمے کامیاب نیں تے ڈراما چنگا کامیاب اے تے کدی نہ بھُلن آلا ہووے گا۔ نکے نکے تے چُست مکالمے ڈرامے وچ جان پا دیندے نیں۔ اشفاق دا لہجہ چیتر ماہ دی دُھپ وانگوں نکھار مٹھا تے من کھچواں اے تے ایس حساس فنکار نوں اسیں داد دیون تے مجبور ہو جاندے آں۔ سوہنے تے مٹھے فقرے، نکھیاں نکھیاں نکوراں تے لکھیاں شاں صرف اشفاق ای لا سکدا اے۔

رحمتے : تیرا میاں کنے روپے چھڈ کے مریا اے۔

دتا : میاں چھڈ کے مریا اے' روپے' شینت مینوں تاں۔

شادو : جھوٹھ نہ ماریں۔

رحمتے : ساڈے نال سچی سچی گل کریں۔

دتا : نہیں میں تے شینت گل کرن ای لگا ساں۔ روپے تے مینوں۔ شینت اللہ جانے۔

تے انج نکے نکے آپو ای بولدے چالدے ایہہ فقرے اشفاق دا ای حصہ نیں۔ جیہناں وچ "شادو" تے "رحمتے" دی سوچ دی گھنڈی کھل کے ساڈے ساہمنے آجاندی اے۔ اوہناں دا نفسیاتی تجزیہ ای نہیں کردے سگوں معاشرے تے تنقید تے طنز دے تکھے تیراں دے نشانے وی لاندے نیں۔ اشفاق ہوراں نوں پنجابی لکھاریاں وچ جیہڑی شے اچا مرتبہ دیندی اے اوہ اوہناں دے ڈرامیاں دے کرداراں دی اپنی اپنی سوچ نال اوہناں دی زبان وی اے۔ اوہ اوہناں نوں اپنی سوچ یاں زبان نہیں دیندے سگوں اوہناں دی زبان وچ گل کراندے نیں تے پاتراں توں گلاں کران لگیاں پنڈ تے شہر دی زبان تے اوہدے لہجے دا فرق وی ساہمنے رکھدے نیں۔

رضیہ : تینوں چوانی ملے گی۔

دتا : بھا جی شینت تے فیر میں چوانی نال کیہ کراں گا جی۔

ناہید : کرنا کرانا کجھ نہیں بس تینوں تیری محنت ملے گی۔

ایہناں اتلیاں تناں مکالمیاں وچ شہر تے گراں دی بولی وچکار فرق آپے ای چیکاں ماردا اے۔ کھ تے کچھ چوانی تے چونی تے ایس توں وکھ سبھ توں وڈی گل ایہہ پئی لہجے دا فرق صاف جھلکدا اے تے انج پاتراں دی آپو اپنی سوچ نال اپنی زبان جذبیاں دی ڈونگھیائی وچ خلوص نال دھوتی زبان۔ ایہو اوہناں دا اک اچا سبھا اے۔ اشفاق دے کردار جد وی کوئی مذاق دی گل کردے نیں' اوہ ڈاڈھی صاف ستھری ہوندی اے۔

رضیہ : اف توبہ ! ایتھے تے بڑیاں موٹیاں مکھیاں این ناہید۔

دتا : پتلیاں مکھیاں وی ہے گیاں۔ پر جی او شینت پنڈ وچ ہون گیاں ایس

ویلے۔

اشفاق ہوراں آپے لکھیا اے۔ "مینوں گنا چوپ کے تے پنجابی وچ لخ (لکھ) کے بڑا سواد آوندا اے۔" تے سانوں انج لگدا اے جیویں اشفاق ہورین کے تھاں مک چھپ کے بہہ جاندے نیں تے اوس رُکھ تلے آ کے گلاں کرن والیاں دیاں گلاں سُن سُن کے لکھی گئے نیں۔ کسے واقعے دا نک نقشہ انج کھچدے نیں جیویں اوہ اوس ویلے اوہناں دی اکھیں ساہمنے پیا ہوندا ہووے۔ اخیرلے ڈرامے وچ ٹاہلی دے وڈھن واسطے جد بیلدار آوندے نیں تے اوتھوں دے لوک جیہناں وچ گلو' دتا تے ضابطے خاں وی نیں' دا اکٹھ ہوندا اے تے سارے لوکی ٹاہلی نوں وڈھن نہیں دیندے۔ اوہناں دی بھج نس توں لگدا اے پئی جیویں جند جاوے تے جاوے پر ٹاہلی نہ وڈھیجے۔ کیوں جو ایہدے نال نال ای اوہناں دیاں سدھراں پروان چڑھیاں ہوندیاں نیں۔ اوہدی ٹہنیاں تے اوہناں نکیاں ہوندیاں پینگھاں پائیاں ہوندیاں نیں تے انج پینگھاں تے جھوٹیاں جھوٹدیاں ای ایہہ چھوکرے جوانی ول قدم ودھاندے رہے سن۔ چودھری ہوراں نوں ایہہ ٹاہلی آپ دی ڈاڈھی پیاری اے کیوں جے ایس ٹاہلی نوں اوس دی ووہٹی نے اپنے ہتھاں نال لایا سی تے انج اوہدے پیار دی نشانی اے جیس اتے اوس نکے جیہے پنڈ دی پوری تاریخ لکھی ہوئی اے۔ چھوکریاں تے بالڑیاں ایہدی چھاں تھلے کھیڈدیاں عمراں لنگھائیاں نیں۔ ایس واسطے اوہ سارے اوہنوں وڈھن نہ دیون تے لک بنھی بیٹھے نیں۔ کوئی کہندا اے ایہہ ساڈی پچھ دی ساتھی اے۔ کوئی ایہنوں ماں ورگا سمجھدا اے۔

دتا: ویکھیں ناں جی۔ ایہہ ٹاہلی ساڈے نال جمی تے ودھدی رہی تے فیر ٹینشنت ایہدا پھیر ایناں ودھیا پئی ایہہ بن نہ رہی۔ تے سانوں ماں جیہی لگن لگ پئی۔

گلو: پنڈ دیاں کڑیاں ایتھے پینگاں پائیاں۔ منڈیاں مُرلیاں بجائیاں، پرھیا مجلیاں تے بجرگاں فیصلے کیتے۔

دتا: اسیں مر جاناں ٹینشنت چودھری پر کسے نوں ایہدے ول ویکھن نہیں دیونا تے فیر نالے۔ میں کوئی ٹینشنت پاڈی تے نہیں مار دا۔ پر جے کسے ایس ٹاہلی نوں ہتھ لایا تے میری لوتھ توں لنگھ کے لاوے گا۔

گلو : چاچا جے کدھرے توں وی ساڈی طرح ایس ٹاہلی دے تھلے کھیڈیا ہوندوں تے انج کھلو نہ جاندوں۔

ایہہ گلاں کر کے اوہ چودھری دے جیوں پچھلی حیاتی دے دکھ پھول دیندے نیں۔ جیہناں وچ اوہدیاں ہڈیاں ڈھکدیاں بیہاں ہن۔ ساریاں گلاں سُندا اے پر چودھری چپ اے۔ اوہ ایہدی چپ نوں غلط رنگ دیندے نیں تد ای تے آکھدے نیں۔

گلو: گل کر چاچا۔ ایویں چپ وٹ کے کھلو گیا ایں۔

دتا : تینوں ایس ٹاہلی نال شینت ساڈے ورگا پیار نہیں رہیا۔ جے شینت چاچا کدھرے تیریاں سدھراں وی ایس ٹاہلی نال بنھیاں ہوندیاں۔ چاچا تے توں گل ضرور کردا۔

ضابطہ : او فکر نہیں چاچا بڈھا ہو رہیا اے۔ ایس کو کسی گل کے ساتھ محبت نہیں رہی۔ کاش دینے میں دیر کر رہیا اے۔

اوہناں نوں کیہ پتہ جے چاچا کیہڑے ویہناں وچ پے گیا اے۔ اوہ تے ہر لحظہ گزریا جا رہیا سی۔ بڈھیاں بندیاں دا دل تے انج ای ہر گزری ہوئی شے وچ اٹکیا رہندا اے۔ اوہناں دیاں اکھاں تے سر دے پچھلے پاسے لگیاں ہوندیاں نیں' جیہڑیاں گزرے ویلیاں ول تاڑ لائی رکھدیاں نیں تے فیر ایہہ تے چودھری دی ووہٹی نوری اپنے ہتھیں لائی سی۔ آپ ایہدا بالن سی چودھرانی۔ ایہدے لاڈ پیار ہسن' کھیڈن تے ہر ہر ٹاہن وچ اوہناں دے پیار نے آلھنے پائے ہوئے سن۔ ایس لئی کئی ورداں بھجی آواز اے چودھری دی جدوں اوہ کہندا اے۔

چودھری : تے ایہہ ٹاہلی اوسے لائی سی۔ آہندی ہوندی سی میرے مگروں ایہدی چھاں بیٹھاں بہیا کریں گا چودھریا تے مینوں یاد کریا کریں گا۔ اوس کرماں والی دے پچھوں میں آوندا رہیا۔ ایہدی چھاں بیٹھاں بیٹھ کے دکھ سکھ وی کردا رہیا۔ تہانوں ایس دے ہیٹھ ہسدیاں ویکھ کے باگو باگ ہوندا رہیا۔ تسیں پتر جے۔ تے جے تساں آہندے جے مینوں ایس ٹاہلی نال پیار نہیں رہیا تے میریاں سدھراں ایہدے نال بنھیاں نہیں تے فیر تہاڈی جی' پتر جو ہوئے۔ جو آکھو سچ اے۔

انج لگدا اے جیویں چاچا کیہناں ڈونگھیاں ویہناں دے وچ رُڑھیا جاندا

ہووے تے اوہنوں اپنے آپ تے وس نہ رہیا ہووے۔ چودھری چاچے دی واج لگدی اے جیویں کسے کھوہ وچوں پئی آندی اے' جیہدا اثر ایہہ ہوندا اے جے دلاں تے چھُری جہی چل جاندی اے تے بیلدار وی آہندے نیں پئی بھاویں اوہ نوکریوں لہہ جاون' پر ایس ٹاہلی نوں ہتھ نہیں لاون گے۔ تے انج فضا اکو واری پورے طور بدل جاندی اے تے ایہہ نفسیاتی تجربے دی ڈاڈھی سوہنی مثال اے' جیہڑی اشفاق نے پیش کیتی اے۔

اک پاسے پنڈ دے لوکاں دیاں سدھراں نیں تے دوجے پاسے پنڈ دا تے فصلاں دا نقصان اے تے ایتھے چودھری دی سوچ کنی نویکلی تے وکھری اے تے ایہہ کردار کنا سچا' نرول' خلوص' اپنائیت' قربانی تے ایثار دے جذبے نال گجھا ہویا اے پئی جے ایس ٹاہلی دے کھلوتے رہن پاروں فصلاں یاں پنڈ نوں نقصان دا ڈر ہووے تاں پہلاں پنڈ تے پچھوں اوہ۔ ساریاں دا مفاد پہلے تے چودھری دیاں سدھراں بعد وچ۔ پہلاں پنڈ تے پچھوں کجھ ہور۔ پیلیاں تے فصلاں پہلاں تے سدھراں بعد وچ۔ ایس لئی جے ایس رُکھ نال پنڈ نوں نقصان ہووے تے ایہہ کیوں رہووے تے تد ای نہ دتے دی فرمائش منی جاندی اے نہ اوہدے بدھے ہتھاں ول ویکھیا جاندا اے۔ چودھری آہندا اے۔

چودھری: دتیا! میں سمجھاں گا تہاڈی چاچی اوددوں نہیں اج مری اے تے پُتر اگے پچھے سل تے سہنا ای پیندا اے۔ لو بئی بسم اللہ کرو۔

آپ ای ٹاہلی نوں وڈھن لگ پیندا اے پر انج لگدا اے' جیویں ٹاہلی نہیں ٹُٹی ساڈے اپنے وجود وچ کجھ ٹُٹ بھج گیا اے۔ اسیں سارے وجود وچ اک رپیڑ محسوس کردے آں تے دل کردا اے ڈھاواں مار کے رویئے۔ انج ٹاہلی دے وڈھن نال سبھ کجھ مُک جاندا اے۔ تے ایتھے "ضابطہ خان" دے کاش ہس ہسا کے ڈھڈ رپیڑ کر چھڈدے نیں تے نال ای "دتے" دیاں بھولیاں گلاں نہیں وِسردیاں۔ ضابطے دی محبت' گلو دا ٹاہلی نال پیار۔ دتے دا پہلوں اوہنوں بھین تے پچھوں ماں آکھنا ایہہ ساریاں گلاں اپنی تھاں تے سوہنیاں نیں' پر چودھری دی کہانی ساڈے ہاسیاں نوں ہوکیاں وچ بدل دیندی اے تے ایہہ ڈراما جذبات نگاری دا اک اچھا نمونہ بن کے ساڈے ساہمنے آوندا اے۔ اشفاق ہوراں جو لکھیا اے خوب لکھیا اے' پر اک دو

تھانواں تے راہ توں تھڑک وی گئے نیں۔ جیویں چوتھے ڈرامے وچ جدوں کار خراب ہوندی اے تے کڑیاں کار توں باہر نکل کھلوندیاں نیں تے لاگے دے پنڈ نوں ویکھ کے کہندیاں نیں جے اتھے تے بڑی Cathy Living اے تے لوک وچارے گھُٹ کے رہندے نیں۔ اتھے مینوں ایس گل دی سمجھ نہیں آوندی کہ اشفاق صاحب اوہناں نوں کیہڑے پنڈ دے لاگے لے گئے سن جے چک دی کھُلی ڈُلھی فضا وی Cathy Living دسی تے کڑیاں نوں دیہاتیاں تے رحم آیا۔ جے کر سکھاں دے ویلے دے بعض پنڈاں دی گل ہووے تے بھاویں من لیئے پر میں آپ اک پینڈو آں تے دعوے نال کہہ سکداواں جے چک جیہی کھُلی پاک تے صاف فضا تے خلوص بھریا ماحول داشہراں وچ تصور وی نہیں کیتا جا سکدا۔

چھیویں ڈرامے وچ اشفاق ہوراں صوبیدار ضابطے خاں نوں جیہڑا کردار دتا اے اوہ اپنی جگہ پر جیہڑی ایس کردار نوں سوچ تے زبان دتی گئی اے اوہ کجھ پچدی نہیں تے میں آکھاں گا جے ساڈے دیس دے راکھے پنجاب دے ایس انکھی گبھرو نال انصاف نہیں کیتا گیا۔ اک فوجی جوان بھرتی ہون لگیاں بالغ ہوندا اے۔ کجھ پڑھیا لکھیا وی ضرور ہوندا اے۔ تے فیر تھاؤں تھاؤں بدلی ہون پاروں اوہ ہر تھاں دا پانی پیندا اے۔ جہان تے اوہنوں بندیاں نال واہ پوندا اے تے ایہہ تجربہ اوہنوں بہت کجھ سکھا چھڈدا اے۔ اشفاق ہوراں "ضابطے خاں" کولوں گلاں کروا کے انج لگدا اے جیویں اک فوجی جوان تے پرانے ویلے دے سدھے سادے ان پڑھ دیہاتی وچکار کوئی فرق نہیں رکھیا تے اوہناں صوبیدار نوں انج پیش کیتا اے جیویں اوہ کجھ جاندا ای نہیں - مثال دے طور تے:

بیلدار: ویکھیں ناں صوبیدار۔

ضابطہ خاں: تم سمجھ کر لو ایس ٹاہلی نوں ہسپتال میں داخل کروانے لئے جا رہے ہو۔

ایہو جیہی گل تے اوہ بندہ ای آکھ سکدا اے جیہنے ہسپتال دا ناں ای سُنیا ہووے پئی اوہ جگہ جتھے بیماریاں ول ہو جاندیاں نیں تے اوہنوں ایہہ پتہ نہ ہووے پئی ہسپتال وچ بندے یاں جانور جاندے نیں، رُکھ نہیں تے نالے اک فوجی جوان نوں تے sick report جان سکدا اے پر اوس وچارے نوں ایہہ پتہ نہیں لگدا پئی رُکھاں نوں وڈھ کے کدی ہسپتال وچ وی لے گئے نیں۔ اوہ فوجی جوان کوئی سپاہی

وی نہیں اک صوبیدار اے تے ایہو جیہیاں گلاں تے کوئی اُجڈ دیہاتی وی نہیں کر سکدا' جیہڑیاں اوہناں صوبیدار ضابطے خاں کولوں اکھوائیاں نیں۔ ایس توں اڈ اک ہور گل جیہڑی ذہن وچ کھٹکدی اے اوہ اے "ضابطے خاں" نوں دتی گئی زبان۔ اشفاق ہوراں ایس کردار نوں ایہو جیہی زبان دتی اے جیوں کوئی نواں نواں آیا ہویا پٹھان پنجاب وچ بولدا پیا ہووے۔ پنجابی تے اردو نوں بھاویں حالی تیکر پوری طرح سمجھ یاں بول نہیں سکدا' پر اک پنجاب دار ہن والا تے اوہ وی پنڈاں دا وسنیک تے فیر اپنی ماں بولی پنجابی نوں انج بولے جیویں پٹھان بولدے نیں۔ ایہہ گل دل نوں لگدی نہیں۔ پتہ نہیں اشفاق ہوراں پنجاب دے کیہڑے کیہڑے پنڈ تے کیہڑے زمانے دا فوجی تے اوہ وی صوبیدار کڈھ لیاندا اے' ایہہ گل سمجھ نہیں آئی۔ مکدی گل کریے ایہہ اک دو جھول پیندے نیں۔ نہیں تے ایہہ گل منی پیندی اے پئی اشفاق اگّ حساس فنکار اے' جیہدے لکھے ہوئے ایہہ رنگ پنجاب دی مٹی توں وکھرے نہیں۔ اوہناں دی سوچ مشرقیت دے جذبے نال گجھی ہوئی اے تے کدھرے وی اوہ اپنی سوچ نوں پرائے اثر ہیٹھاں نہیں آن دیندے۔ اشفاق کول مشاہدے دی تیز اکھ تے خیال دی ڈونگھیائی اے۔ اوہناں دی زبان دی مٹھاس' لہجے دا سبھا تے نویکلے بیان پاروں اوہناں دا پنجابی ادب وچ خاص مقام اے' جیہڑا ہر کسے نوں نہیں مل جاندا تے پنجابی زبان تے ادب نوں اپنے ایس فنکار تے لکھاری تے پورا پورا مان اے۔

محمد اسلم

ادب کیہ اے؟

سیاسیات دے علم دی بحث ہو رہی ہووے تے بھاویں عمرانیات دی' فلسفے دیاں گلاں ٹُرپین تے بھاویں شعر و شاعری تے ادب دیاں' ساڈیاں نظراں قدیم یونان ول اُٹھ جاندیاں نیں۔ ون سونے علماں تے فناں دے ابتدائی اصولاں دا مُڈھ یونان توں ای ٹُردا اے' تے ساریاں علماں دی راجدھانی وچ یونان دا سکہ ای چلدا اے۔ قدیم یونان دے ذکر توں بِناں ساریاں گلاں ٹُرکھیاں ہکیاں تے ادھوریاں لگدیاں نیں۔ سوچن تے سمجھن دا ایہہ وطیرہ اساں یورپ والیاں توں رکھیا اے۔ ایس گل وچ رتی بھر وی شک نہیں' پئی یورپ سگوں ساری مغربی دنیا وچ علماں تے فناں دے جنے وی سوتے پھُٹے نیں' یونان اوہناں دا منبع اے۔ جدوں وی کسے علم دی کھوج کڈھن لئی علمی کھوجیاں نے کراں کسیاں تے واٹاں ملیاں نیں' اوہناں دے سفر دا مڈھ یونان توں ای شروع ہوندا اے۔ ڈاڈھے افسوس والی گل ایہہ اے پئی اساں مشرق دے وسنیکاں نے وی یونان نوں ای علم تے وِدیا دا' قبلہ تے کعبہ من لیا اے۔ ساڈے سر وی ایسے دوارے تے نیوندے تے ساڈے متھے وی ایسے درگاہ اگے جھکدے نیں۔ علم تے فن دے بہت گھٹ کھوجی ایہو جیہے ملن گے' جیہناں نے ایس پاسے ول دھیان کیتا ہووے پئی ایس دھرتی دے گولے اتے یونان توں وکھ وی بہت تھاں نیں' جیہڑے اپنی اولیت تے قدامت دے لحاظ نال یونان توں بہت زیادہ قدیم تے علم تے ادب دیاں بحثاں وچ بہت زیادہ توجہ دے قابل نیں۔

ایہہ مغربی پاکستان دی مقدس سر زمین ای اے جتھے پہلوں پہل شعر و شاعری' نثر تے نظم دیاں داستاناں' ناچ' گانے تے ڈرامے دی نینہ رکھی گئی سی۔ ایس ملک وچ ایہناں فناں دی قدامت دا اندازہ ایس گل توں ہو سکدا اے کہ حضرت مسیح دے جنم توں گھٹو گھٹ چھ سو ورھے پہلاں ایتھے غیر مذہبی ادبیات وچ

ڈراما مثلاً "شیشو کرندیہ" گاتھا' کتھا تے مہا بھارت جیہیاں انمول چیزاں تحریر وچ آئیاں۔ ایسے زمانے وچ نٹ سوتراں مثلاً "کرشاشو" تے شیلالین" وچ ڈرامے دے اصول تے قاعدے وضع کیتے گئے۔ ایتھوں مگروں اٹک دے نیڑے اک پرانے شہر" شلاتر" وچ پانی نے پنج ورھے قبل مسیح وچ صرف نحو تے علم بیان دے متعلق اک مستند تصنیف "شبد اشناس" پیش کیتی۔ ایتھوں پچھوں بھرت منی نے کوئی تن سو ورھے (ق-م) وچ علم عروض' شعر و شاعری تے ڈرامے دے اصول مرتب کیتے۔ مغربی پاکستان دے شمال وچ ڈاڈھی پرانی گندھارا دی راجدھانی دے مشرقی علاقیاں دا راج گھاٹ ٹیکسلا صدیاں توں آریہ ورت دے خاص خاص لوکاں تے راجیاں دی تعلیم تے تدریس دا مرکز بنیا رہیا۔ گندھارا حکومت دے مغربی علاقیاں دا پایہ تخت" ٹشکلاوتی" جیہدے آثار پشاور دے نیڑے چارسدہ دے ٹبیاں وچ دفن نیں۔ آریہ تہذیب تے قدیم علماں دا پنگھوڑا بنیا رہیا۔ "مہا بھارت" ورگی لاثانی تصنیف سبھ توں پہلاں ٹیکسلا وچ ای پڑھ کے سُنائی گئی سی۔ مغربی پاکستان وچ ای ایس برصغیر دے قدیم رسم الخط -- خروشتی تے برہمی لپی دیاں یادگاراں دستیاب ہوندیاں نیں۔ زباناں دے کھوجیاں دا اک نظریہ ایہہ وی اے پئی برہمی لپی سندھ دی وادی دے قدیم رسم الخط توں ای لئی گئی سی تے ایہہ گل سارے مندے نیں پئی ایس رسم الخط توں نہ صرف ہندوستان سگوں برما تے لنکا دے بہت سارے رسم الخط پیدا ہوئے۔

آریہ قوم دا برہما ورت (یعنی موجودہ مغربی پاکستان) توں گنگا جمنا دیاں وادیاں ول تے پھیر ایتھوں ہور مشرق تے جنوب ول اگانہہ ودھن دی وجہ توں علم تے فن دے ایہہ چشمے آریہ ورت (موجود بھارت) نوں سیراب کرن لگے۔ ویداں دے شاہکاراں توں مسلماناں دیاں یلغاراں تائیں گھٹوگھٹ ساڈھے تن ہزار ورھیاں دی مدت وچ ایس برصغیر وچ مذہبی تے غیر مذہبی ادبیات دا اِڈ ضخیم مجموعہ موجود سی' جیہدی مثال دنیا دا کوئی ملک پیش نہیں کر سکدا۔ یورپ سگوں مغربی دنیا دے اوس زمانے دے سارے ادبی خزانیاں نوں اک تھاں جمع کر لیئے تاں پھیر وی ایس دی نظیر نہیں مل سکدی۔

ایہناں طویل زمانیاں دیاں خالص ادبی تحریراں جیہڑیاں شعر و شاعری' داستاناں تے ڈرامیاں دی صورت کاغذاں دی زینت بنیاں' اوہناں دا مطالعہ رکھن

والے ایس گل نوں چنگی طرح جاندے نیں' پئی جے ادب دیاں ایہناں وکھو وکھ صنفاں دا تنقیدی جائزہ لیا جاوے تے ادب دے متعلق اک ایہو جیہا نقطہ نظر ہتھ آوندا اے' جیہڑا ادبی دنیا وچ قدامت دے لحاظ نال اولیت وی رکھدا اے تے جدید ترین نظریات دی بنیاد وی قرار دتا جا سکدا اے۔ ایہناں تخلیقاں وچ دو عناصر اک دوجے دے دوش بدوش ملدے نیں۔ نثر ہووے بھاویں نظم' بیانیہ اسلوب ہووے تے' بھاویں ڈرامائی' ادب دی ہر صنف وچ مزاج رکھیا' تفریح تے استفادہ دے عناصر ہمیش گھلے ملے تے رچے بسے ہوئے نظر آوندے نیں۔ ہر شے وچ ایہناں دوہاں پہلوواں دی فن کارانہ آمیزش انج ملدی اے جیویں دُدھاں وچ شہد گھولیا ہووے۔ "رگ وید" دیاں زمانیاں توں لے کے اج تائیں ایتھے ادب تے فن وچ لطف اندوزی دے نال نال تعلیم تے تربیت' اخلاق تے سیرت بناون ول خاص طور تے توجہ دتی جاندی رہی اے۔ شو دیوتا تے کرشن جی مہاراج نوں ہندو دیو مالا ناچ تے راگ رنگ دیاں فناں وچ اوہو ای حیثیت رہی اے' جیہڑی یونانی اساطیر تے حرکت تے آواز دیاں مذہبی رسماں توں جُھلن تے بھلن والے فناں وچ یونانی دیوتاواں Heracles تے Deonysus نوں حاصل سی۔ ہند دے ایہناں دیوتاواں دے حضور جسم دے پیچ خم دے مشاہدے ہوون بھاویں حرف تے صوت دے زیرو بم دے مظاہرے "رگ وید" دے بھجن ہوون بھاویں سُوتراں دے اشلوک' سنگ تراشی دے نمونے ہوون' بھاویں اجنتا دیاں رنگ تے روغن دیاں مُورتاں' "رامائن" تے "مہا بھارت" دے بہادرانہ رُومان ہوون بھاویں بھاسا تے کالیداس دے ڈرامے' مکدی گل ایہہ پئی ہر تھاں تے ہر شے وچ فن تے افادیت دا پہلو ساہمنے رہیا اے۔ Horace Hayman Wilson لکھدا اے: "ڈرامائی تحقیق وچ وی ایہناں مقصداں نوں پیش نظر رکھیا جاندا اے جیہڑے عام طور تے منظوم داستاناں وچ و یکھن وچ آوندے نیں۔ ایہناں (فنکاراں) دا کم تفریح دے ذریعے تعلیم تے تربیت اے۔ ایس پاروں ایہناں لئی لازم اے پئی اوہ اپنے ظاہر کیتے ہوئے رس نال تماشائیاں دے ذہناں نوں متاثر کرن۔"

ایس بھومی دے قدیم ودواناں دیاں تخلیقاں وچ تفریح تے استفادہ دا ایہہ امتزاج' حظ آفرینی تے افادیت دی ایہہ فنی تحلیل بجا طور تے اج کل دے ادبی

نظریاں دا مُڈھ اے تے عہد جدید دے ادبی تصورات دا پلو ایسے نقطہ نظر نال بنھیا ہویا اے۔

ہُن ذرا مشرق توں مغرب ول مُکھ موڑ کے ویکھو، سبھ توں پہلا یونان وچ علم تے ادب دے ایہو جیہے روشنی دے منارے اُسارے گئے، جیہناں دیاں روشنیاں صدیاں بیتن توں مگروں اج وی ساڈیاں علمی تے ادبی محفلاں نوں چمکار دیندیاں نیں۔ یونان وچ شاعری تے ادب دے بارے سبھ توں قدیم خیالاں تے نظریاں دا پنج ماخذاں توں پتہ چلدا اے۔

ا۔ ادب دے بارے اک مشہور نحوی (Theopihratus) دے کجھ اقتباس۔

ب۔ یونانی ڈراما نگاراں خاص طور تے Aeschylus Eurapides تے Aristophanes دے خیالات جیہناں نوں ٹھیکڑے طربیہ نگار نے اپنے ڈرامے (Frogs) وچ پیش کیتا اے۔

ج۔ ایہناں زمانیاں دے ڈرامیاں اتے کجھ گمنام لوکاں دے حاشیے تے تبصرے۔

د۔ Dionysys تے Simylus دیاں عام نوعیت دیاں تحریراں۔

س۔ افلاطون تے ارسطو دے نظریے۔

ایہناں وچوں افلاطون (427-347 ق۔م) سبھ توں پہلا شخص اے جینے ادب---- بارے اپنا خاص نظریہ پیش کیتا اے۔ افلاطون نے ادب وچ سبھ توں ودھ اہمیت مواد نوں دتی اے تے اخلاق نوں ایہدا ضروری وصف قرار دتا اے۔ افلاطون دے نزدیک سارے فن محض اخلاقی صداقتاں دے اظہار دا ذریعہ نیں۔ ایس کسوٹی اتے اوہنے اپنے زمانے دیاں شاعراں ہومر تے Pindar تے ایتھنز دے ڈراما نگاراں دیاں تخلیقاں نوں جاچیا اے۔ "ریپبلک" وچ لکھدا اے۔

"خیال دا حسن، ہم آہنگی تے تناسب، ہیئت تے اسلوب دی ندرت، موزونیت تے روانی۔ ایہہ سبھ چیزاں سیرت دی خوبی تے خصلت دی برتری اتے منحصر نیں--- سیرت دا اثر صناع دے سبھ کماں اتے نمایاں ہوندا اے۔ سبھ فناں وچ ہیئت تناسب تے موزونیت دا نقص خیال تے سیرت دے نقص دا نتیجہ ہوندا اے تے ایہناں سبھ چیزاں دا حسن اخلاقی برتری تے خوبی دا پتہ دیندا اے۔"

افلاطون توں مگروں ارسطو (332 - 384 ق-م) یونان کیہ یورپ دی پہلی شخصیت اے، جہنے فن نوں خالص جمالیاتی نقطہ نظر نال جاچیا تے پرکھیا اے تے جمالیاتی بنیاداں اتے اوہدے اصول متعین کیتے نیں۔ ارسطو نے ادب نوں اخلاقیات دے چنگل توں چھڑا کے خالص جمالیاتی مطالعہ دی نینہہ رکھی۔ اوہ اپنی کتاب "بوطیقا" (Poetics) وچ لکھدا اے:

"ہر فن پارہ بھاویں اوہ تصویر ہووے تے بھاویں نظم اک مرقع جمال اے۔" اپر "اوہ (فن پارہ) اپنی صنف دے اعتبار توں اک خاص طرح دا حظ پیدا کردا اے۔"

ادب بارے افلاطون تے ارسطو دیاں وکھ وکھ نظریاں نوں اک مشہور رومن شاعر تے نقاد ہوریس (Horac) (20 - 24 ق-م) نے اک تھاں کٹھا کیتا تے ادب بارے تفریح تے استفادہ Pleasure And Profit دا نظریہ پیش کیتا۔ ادبی تنقید وچ ایہہ اوہو ای منزل اے جتھوں ساڈے ملک دے وِدوان صدیاں پہلے لنگھ چکے سن۔

مڈھ قدیم توں اج تائیں یورپ دے وکھرے وکھرے ملکاں مثلاً" اٹلی، جرمنی، فرانس تے انگلستان وچ ادب دے بارے وکھو وکھ نظریے افلاطون، ارسطو تے ہوریس دیاں رکھیاں نینہاں تے کھڑے نیں تے ایہناں نینہاں اتے ادب دے ڈاڈھے اچے تے شاندار محل کھلوتے نیں۔ ایہناں ملکاں دیاں سرکڈھ ادیباں تے نقاداں دیاں ادب بارے راواں دا بیان اک ڈاڈھا لما کم اے۔ میاکن آکھدا اے قدرت نے انساناں وچ جیہڑیاں سرمدی چیزاں نوں ودیعت کیتا اے۔ ایہناں دے اظہار نوں ادب لطیف آکھدے نیں۔" ڈبلیو بی ایٹس لکھدا اے۔ "ادب وچ زبان نوں زبان دی حیثیت نال ملحوظ نہیں رکھیا جاندا سگوں فن لطیف دی حیثیت نال تے فن لطیف جیہدے اظہار دا ذریعہ زبان ہووے اوس نوں ادب آکھدے نیں۔"

بروک نے اپنی تصنیف English Literature وچ لکھیا اے۔ "لائق مرداں تے عورتاں دے لکھے ہوئے احساسات تے خیالات نوں ایس طریقے نال ترتیب دینا جے پڑھن والیاں نوں لطف تے مسرت حاصل ہووے ادب اے۔"

مشہور نقاد نیومین (Idea of University) وچ لکھدا اے۔ "ادب توں

مراد اے زبان دے ذریعے خیال دا اظہار کرنا اے۔ ایتھے خیال توں میری مراد احساسات' تخیل' رائے ' استدلال' تے دماغ دے ہور شعبیاں توں اے۔" جان فورلے نے (On the Study of Litt) وچ لکھیا اے "ادب وچ اوہ ساریاں کتاباں داخل نیں' جیہناں وچ اخلاقی صداقتاں تے انسانی جذبات اتے دل تے نظر دیاں وسعتاں سنجیدگی تے طرز بیان دی جاذبیت نال بحث کیتی ہووے۔

پوسنٹ (Comparative Literature) وچ لکھدا اے "پئی ادب اوہناں کارنامیاں اتے مشتمل ہوندا اے جیہڑے تخیل دی پیداوار ہوون تے قوم دی ودھ توں ودھ تعداد اتے عملی اثر پاون تے تربیت دیون نالوں ودھ خوش رکھدے تے خاص خاص دی نسبت عام معلومات ول متوجہ ہوندے نیں۔"

امرسن دا وچار اے:

"ادب انسان دی ایہو جیہی کوشش اے جیہدے نال اوہ اپنی حالت دیاں غلطیاں دی تلافی کردا اے۔"

ایچ کورساں نے (Literary Study) وچ آکھیا اے۔ "ادبیات خاص طور تے شعر تے ڈرامے دا ادب لوکاں دے روحانی تے ذہنی میل جول نوں حرفاں دے ذریعے ظاہر کرن نوں آکھدے نیں۔"

"آگسٹائن بیرل اپنے اک مضمون "The Office of Literature" وچ بیان کردا اے۔ "ادب مسرت بخش تے انساناں دی زندگی دا بھار ہولا کرن لئی وجود وچ آوندا اے۔ ایہہ کجھ عرصے لئی لوکاں دے غماں تے مصیبتاں' اوہناں دے گناہاں' اوہناں دے اجاڑ گھراں' اوہناں دیاں نامراد آساں تے تانگھاں اوہناں دے دکھاں بھرے تے ہنیرے مستقبل نوں بھلا دیندا اے۔"

اژرا پونڈ نے "How to Read" وچ لکھیا اے۔ "عظیم تے اچے درجے دا ادب زبان نوں انتہائی درجے تائیں مطالب نوں متحمل بناوندا اے۔" ریبکا ویسٹ دا "Ending in Earnest" وچ بیان اے۔ "ادب مشاہدیاں دا تجزیہ تے پھیر اوہناں دا اک وحدت وچ امتزاج اے۔"

افلاطون دے زمانے توں اج تائیں ادبی تنقید دا جائزہ لیا جاوے تے اُپر دتیاں ہوئیاں تعریفاں نوں غور نال ویکھیا جاوے تے دو گلاں کھلدیاں نیں۔ پہلاں

ایہہ پئی ہر ملک تے ہر زبان دے ادب وچ وکھرے وکھرے زمانیاں وچ ادب دے تن پہلو-- (1) موضوع تے مواد۔ (2) ہیئت تے صورت۔ (3) حظ آفرینی--- نوں اجاگر کیتا جاندا رہیا اے۔ کدی تے خاص خاص خیالاں تے مضموناں نوں ای ادب دا بھ کجھ سمجھ لیا گیا۔ کدے خاص صورت شکل تے ہیئت رکھن والیاں تخلیقاں نوں ای ادب وچ شمار کیتا جاندا رہیا تے باقی ساریاں چیزاں نوں مکروہ تے مردود قرار دے دتا۔ کدے ادب دا مقصد تے مدعا محض تفریح طبع نوں ای من لیا تے جیہڑی شے حظ آفرینی تے لطف اندوزی دی تکڑی تے پوری نہ اتری' اوہنوں ادب دے مال وچوں کڈھ دتا گیا۔

دوجے ایہہ پئی ایہناں تاں دیاں بنیاداں اتے کجھ نقاداں نے ادب نوں اینا کُھلا ڈُھلا کر دتا پئی ادب دی جھولی وچ علم قانون' دینیات' طب تے ہور سبھ علماں نوں سما دتا۔ کجھ لوکاں نے چارلس لیمب دی طرح ادب دے تصور نوں اینا سوڑا کر دتا پئی ہیوم (Hume) تے گبن (Gibbon) ورگے لکھاری دی ایس گلزار وچ کوئی تھاں نہ پا سکے۔ ایس وادھے تے گھاٹے نوں ساہمنے رکھیے تاں ایہہ سوال پیدا ہوندا اے پئی ایہناں دو انتہائی نقطیاں دے وچکارلا تھاں کیہڑا اے؟ ادب دے متعلق کیہڑا تصور قرین قیاس اے' جیہڑا کافی وسیع وی ہووے تے چوکھا درست وی؟ بہت ساریاں ادیباں تے نقاداں نے ایہناں گنجھلاں نوں کھولن دی کوشش کیتی اے۔ ساڈے خیال وچ ایس گُتھی نوں سنوارن لئی (Thomas De Quency) نے جیہڑی راہ اختیار کیتی اے اوہ افلاطون دیاں خطریاں توں اک حد تائیں محفوظ وی اے تے کجھ حقیقت حال وی۔ ڈی کوئنسی نے اپنی اک تحریر وچ لکھیا اے :

"اوہ ساریاں چیزاں جیہڑیاں ادب دے زمرے وچ آوندیاں نیں' قوت تے توانائی بخشدیاں نیں تے اوہ سبھ چیزاں جیہناں دا شمار غیر ادب وچ ہوندا اے علم توں بہرہ ور کردیاں نیں۔"

ایس نظریے دی وضاحت کردے ہوئے اوہ اپنی کتاب "Essays on Poets" وچ مشہور شاعر Alexander pope دے بیان وچ لکھدا اے۔ "اک ادب تاں علمی حیثیت رکھدا اے تے دوجا ادب قوت تے توانائی بخشدا اے۔ پہلے دا کم تعلیم تے تدریس اے تے دوجے دا کم متاثر کرنا اے۔"

ایس نظریے دی وضاحت کردے ہوئے ایس عہد دے اک مشہور نقاد (R.A. Scott james) نے پہلی قسم وچ اوہ سبھ کتاباں شامل کیتیاں نیں جیہڑیاں فلسفے، مذہب، سائنس، معاشیات، تاریخ، سوانح، سیاحت نامے، سیاسیات تے اخلاقیات وغیرہ تے شامل نیں۔ ایہناں دا مدعا استدلال کرنا، نتیجے کڈھنا، واقعات نوں محفوظ کرنا تے پڑھن والیاں نوں کسے خاص خیال، رائے تے نقطہ نظر اتے مناونا اے۔ دوجی قسم فنون لطیفہ دا حصہ اے مثلاً" شاعری، ڈراما، ناول وغیرہ جیہناں نوں اصلاحی ادب دی طرح غلط تے صحیح ثابت نہیں کیتا جا سکدا۔ علم منطق نال ایہناں دا کوئی واسطہ نہیں۔ ایہناں دے وکھو وکھ اصول تے قاعدے نیں، جیہناں نوں عقلیت دی کسوٹی اتے پرکھیا نہیں جا سکدا۔ سگوں ایہناں نوں وجدان، تخیل تے جمالیاتی حسن نال جانچیا جا سکدا اے۔ ایہناں دوہاں قسماں دے ادباں دا تعلق صداقت نال ہوندا اے پر ایہہ وکھو وکھ راہواں تھانیں ایتھے اپڑدے نیں۔

ساڈے خیال دے وچ ایہو جیہے سوالاں دا جواب دیون لئی پئی ادب کیہ اے؟ ایہدیاں حداں کیہ نیں؟ ساڈے لئی ایہہ ویکھنا ناگزیر ہو جاندا اے، پئی ادب دی پیدائش کیویں ہوندی اے؟ ایہدے ودھن پھُلن دے اسباب کیہ نیں؟ ایسے پاروں نفسیات دا علم بہت حد تائیں ساڈی رہنمائی کردا تے ساڈا مددگار ہو سکدا اے۔ خیالاں نوں معین آوازاں تے لفظاں دیاں سچیاں وچ پیش کرن دا ذریعہ جد توں ساڈے ہتھ آیا اے، اوس توں پہلاں وی لوک سوچدے سن، محسوس کردے سن۔ اوہناں دے دلاں اتے وی کئی ونّ سونیاں کیفیتاں وارد ہوندیاں سن، آوازاں دے ذریعے دلاں دیاں وارداتاں تے نظراں دے مشاہدیاں دا اظہار قدیم زمانیاں وچ وی ہوندا سی۔ جدوں آوازاں نوں رسم الخط دے ذریعے ضبط کرن دا مرحلہ آیا تے مشاہدات، محسوسات تے خیالات تے تصویری خط (Hieroglyph) توں لے کے ہن تائیں نویں نویں سچیاں وچ ڈھلدے رہے۔ یاں انج آکھ لوو پئی اظہار دیاں طریقیاں نے نویں نویں پیکر ضرور تراشے پر اظہار دی انسانی فطرت جیہڑی پہلاں سی اوہدی نینہہ ہن وی اوہو ای اے۔

ادبی اظہار دیاں محرکاں تے ادب دیاں ماخذاں دا کھوج کڈھیا جاوے تاں پہلاں ایہہ گل کھُلدی اے پئی فطری طور تے ہر انسان وچ ذاتی اظہار دی امنگ

موجاں ماردی اے۔ اوہ جو کجھ وی ویکھدا اے دوجیاں لوکاں نوں وکھانا چاہوندا اے۔ جو کجھ محسوس کردا اے اوس احساس وچ ہورناں لوکاں نوں وی شریک کرن دا متمنی ہوندا اے۔ اوہ اپنا دکھ تے سکھ، رنج تے راحت، غم تے مسرت دا اظہار کر کے نفسیاتی طور تے اک طرح دی لذت، سکون تے اطمینان حاصل کردا اے۔ اوہ جو کجھ سوچدا اے لوکاں نوں سنا کے داد لوڑدا اے۔

انسان دی عمرانیت دا اک تقاضا ایہہ وی اے پئی اوہ ہورناں لوکاں وچ دلچسپی رکھدا اے۔ لوکاں دے قولاں تے فعلاں نوں سُنن تے ویکھن دی اوہدے دل وچ رغبت ہوندی اے، کسے اتے کوئی اوکھا ویلا آ جاوے تاں اوہ اوس نوں آپ وی محسوس کردا اے تاں اوہدے بیان نال دوجیاں نوں وی احساس دلاوندا اے۔ لوکاں وچ ساڈی دلچسپی ادب دا دوجا محرک اے تے جیہڑیاں تحریراں اوہدے اظہار پاروں کاغذ اتے اُلیکیاں جاندیاں نیں اوہ ادب دا عزیز ترین سرمایہ قرار پا سکدیاں نیں۔

ایہہ حقیقی دنیا جیہدے وچ انسان اپنی زندگی بسر کردا تے اپنے دن تے راتاں گزاردا اے۔ ایہدے وچ انسان دے چار چوفیرے قدم قدم تے مناظر قدرت تے مظاہر فطرت رکھنڈے ہوئے نیں۔ ایہہ انسان نوں مشاہدے تے مطالعے دی دعوت دیندے نیں۔ انسان ایہناں قدرت دیاں نظاریاں نوں ویکھدا اے تے سواد لیندا اے۔ سرگھی دا نور، چڑھدے ہوئے سورج دیاں سنہریاں کرناں دا فضاواں وچ وِچھیا ہویا جال، ڈبدے ہوئے سورج ویلے افق اتے شفق دیاں بھیلیاں ہوئیاں رنگینیاں، رات دے ہنیرے وچ اسمان دی نیلی چادر اتے جڑے ہوئے موتیاں دے لشکارے، چانݨیاں راتاں نوں ہواواں وچ نور دے سمندر دیاں چھلاں، اسماناں نال گلاں کردے ہوئے زمرد دے پہاڑ، ہرے بھرے جنگلاں دے نظارے، میداناں وچ ہری گھاہ دے وچھے ہوئے مخملی وچھونے، کدی زوراں وچ وگدے تے شوکدے تاں کدی مٹھی نیندر سُتے ہوئے دریا، ندیاں تے نالے، اُبالے کھاندے تے شور مچاوندے ہوئے چشمیاں دیاں بہاراں، ہر ویلے دلاں نوں کھچدیاں تے جند جان موہندیاں نیں۔ ایہناں نوں اپنے جادو بھرے قلماں دی نوک نال عدم توں وجود وچ لیاوندے رہندے آں۔ ایہہ حقیقت تے خیالاں دے جہان ہمیش انسانی دلچسپی دے مرکز بنے

رہے نیں۔ ایہہ حقیقت تے تخیل دے عالم ساڈے ادبی اظہار دے وسیلے تے محرک نیں۔

مڈھ قدیم توں وجود وچ آون والیاں ادب دیاں صنفاں وکھو وکھ صورتاں تے شکلاں وچ پیش ہوندیاں رہیاں نیں۔ ادب تے ہیئت دا ہمیش پیچواں جوڑ رہیا اے۔ اج وی جے اسیں دور دراڈے پنڈاں وچ نکل جایئے تے اوس ادب دا مطالعہ کریئے جیہڑا لوک گیتاں دی صورت لوکاں دیاں سینیاں وچ پیار وانگوں وسدا تے زباناں توں شہد وانگوں رسدا اے اوہناں وچ صورت تے شکل دے وکھو وکھرے انداز ترتیب تے تنظیم دے مختلف پیرائے نظر آوندے نیں۔ ایس گل دی شہادت اوہناں ملکاں دیاں ادباں وچ بخوبی ملدی اے جتھے تحریر دا رواج ہوئے ڈھیر ویلا نہیں ٹپیا۔ قدیم ہندوستان وچ وی مذہبی تے غیر مذہبی ادباں دا کثیر سرمایہ ہزاراں سالاں تائیں محض لوکاں دیاں ذہناں وچ محفوظ رہیا تے عیسوی دور دیاں پہلیاں صدیاں توں تحریر وچ آون لگا۔ ایہناں ادباں دا جائزہ لیا جاوے تے ادب دیاں وکھریاں وکھریاں صورتاں نال انسان دا لگاؤ کھلا ڈلھا لبھدا اے۔ ایس پاروں ہیئت نال انسانی لگاؤ تے اوہدے توں جنم لین والی ہ آفرینی نوں وی ادب دے ماخذاں تے محرکاں وچ شامل کیتا جا سکدا اے۔

جے اساں ادب دے ماخذاں تے محرکاں دیاں ایہناں چار قسماں اتے ڈونگھیاں سوچاں سوچیے تاں ویکھاں گے پئی ایہہ محرکات کلے ادب دی پیدائش دے موجب ای نہیں سگوں ادب دیاں وکھ وکھ صنفاں وی ایہناں محرکاں توں صورت پذیر ہوندیاں نیں۔ ادب دے موضوعاں دی گوناں گونی تے تنوع' ادب دیاں وکھو وکھ صنفاں دیاں جڑھاں وی ایہناں محرکاں دی زمین وچ ڈونگھیاں جڑیاں ہویاں وسدیاں نیں۔ مثال دے طور تے محرکاں دی فہرست وچ ٹیسی اتے ذاتی اظہار دی خواہش اے۔ اساں جو کجھ سوچدے تے محسوس کردے آں دوجیاں تائیں اپڑان دی انگیخت اک فطری جذبہ اے۔ 'ذاتی' تے باطنی اظہار دے ادب وچ لوک گیتاں تے غزلاں ورگیاں قسماں دی شاعری شامل ہوندی اے۔ اوہدے وچ ایہو جیہے مضمون دی جگہ پاوندے نیں جیہڑے ذاتی نقطہ نظر نال تحریر کیتے جاوندے نیں۔ ایس لحاظ نال ایس ادب وچ فنی تے ادبی تنقید دا ادب وی شامل ہوندا اے' دوجے ہورناں

لوکاں دیاں کماں تے عملاں نال ساڈی دلچسپی تے اوہدے اظہار توں ایہو جیہا ادب جنم لیندا اے، جیہڑا عام زندگی نال تعلق رکھدا اے۔ اوہدے وچ اوہناں چیزاں دا بیان ہوندا اے، جیہڑیاں ذاتی تے شخصی حداں چوں نکل کے پوری نوع انسانی نال وابستہ ہوون۔ ایہہ ادب عمرانی تے سماجی دنیا تے ایہدے بے شمار مسئلیاں توں پیدا ہوندا تے ودھدا پھلدا اے۔ ایس ادب وچ لکھاری اپنے من وچ جھات ماردے تے دل دے دریا وچ ٹبھیاں مارن دی تھاں باہر دی دنیا وچ قدم رکھدا اے۔ ایس گلوں ایس ادب وچ منظوم قصے تے کہانیاں، نثر وچ داستاناں تے رومان، افسانہ، ناول تے ڈراما وغیرہ وکھو وکھ صنفاں دا ادب شامل ہوندا اے۔ تیجے ساڈے آسے پاسے پھیلی ہوئی حقیقی دنیا نال ساڈی وابستگی توں ایہو جیہا ادب تشکیل پاوندا اے، جیہڑا قدرت دیاں نظاریاں تے فطرت دیاں مظہراں نوں اپنا موضوع بناوندا اے۔ ایہہ منظر کشی تے وصف نگاری دا ادب اے۔

ادب دے ماخذاں تے محرکاں، ایس توں جنم لین والے موضوعاں تے ادب دیاں صنفاں دے ایس سرسری تے اوپرے جیہے ذکر توں ایس گل دا نکھیڑا ہو جاندا اے پئی ادب نال ساڈی رغبت تے دلچسپی ایس دی گہری تے دوامی انسانی اہمیت پاروں ہوندی اے۔ جیویں دھرتی وچ بیجے ہوئے دانے وچوں کومل کونپلاں جھنڈیاں نیں۔ ایس دے پڑھن توں زندگی نال ساڈے وسیع ڈونگھے تے سچرے رابطے استوار ہوندے نیں۔ ادب زندگی دے بارے وچ انسانی مشاہدے تے تجربے، انسانی احساس تے تصور دی اک اہم دستاویز اے، ادب اساسی طور تے زبان دے وسیلے نال زندگی دا اظہار کردا اے۔ ایس اظہار نوں ادبی فن دے وکھرے وکھرے تے قسماں قسماں دیاں پیکراں وچ ڈھالیا جاندا اے۔ ادب زندگی دے سہارے زندہ رہندا اے۔ جیہدے توں ایس دا خمیر اٹھایا جاندا اے۔ ادب دا شیش محل انسانی فطرت دے راتاں گاریاں نال اُساریا جاندا اے۔

انسانی نفسیات وچ ادب دے محرکاں تے ماخذاں دا ڈونگھی نظر تے گہری سوچ تے فکر نال جائزہ لیا جاوے تاں اسیں ایہناں نتیجیاں تے اپڑدے آں، پئی ادب پارہ دوجیاں علماں دیاں تحریراں توں اک تاں ایس لحاظ نال وکھ ہو جاندا اے پئی اوہ کسے اک خاص علاقے تے طبقے دیاں پڑھن والیاں نوں ای متاثر نہیں کردا

سگوں وقت تے مقام دیاں سرحداں تے ٹلیہاں نوں ٹپ کے عام انساناں، عام مرداں تے عورتاں دی دلچسپی، رغبت تے دلی کھچ دا موجب ہوندا اے۔ دوجے اوہ آپ وی متاثر ہوندا اے تے اپنے بیاناں نال دوجیاں نوں وی اوہناں کیفیتاں توں متاثر کروا اے۔ پر ایس گل توں وکھ غیر ادبی اظہاراں توں بھاویں ایہناں دا براہ راست تعلق علم دے ایہناں شعبیاں نال ہووے جیہڑے انسانی نفسیات نوں زیر بحث لیاوندے نیں، نہ لکھن والے تے کوئی کیفیت تے جذبہ طاری ہوندا اے تے نہ ایہدے بیان توں دوجیاں دے جذبات وچ کوئی حرکت ہیجان تے ہل چل مچدی اے۔ ایہہ تاثر تے عدم تاثر دا فرق ادبی تے غیر ادبی اظہاراں دا طرہ امتیاز اے، ایہہ اک دوجے توں ممتاز ہوندے نیں۔ تیجے ادب دی آبیاری انسانی فطرت دے مڈھ قدیمی تے کدی نہ بدلن والے عناصر نال ہوندی اے۔ اک ادبی شاہکار اپنی نوعیت دے اعتبار نال اک تکمیلی تے انمٹ حیثیت دا حامل ہوندا اے تے اوہدی مقبولیت تے لطف اندوزی تھاں تے ویلے دیاں حد بندیاں توں دراڈی ہوندی اے۔ پر اوہدے مقابل غیر ادبی کارنامیاں وچ مقامی رُجحان تے زمانے دی رفتار دے نال نال ارتقاء پذیر تصورات تے نظریات پھیرنت نویاں دریافتاں تے انکشافاں پاروں کتر بیونت تے گھاٹے وادھے لئی تھاں رہندی اے۔ چوتھے ایہہ پئی ادبی اظہاران وچ ہیت تے صورت نال انسانی محبت تے لگاؤ پاروں ادبی مواد اپنی نوعیت دے اعتبار نال وکھو وکھ بھیاں وچ ڈھالے جاون دا تقاضا کردا اے تے اپنے موضوع تے ماہیت دی مناسبت نال اپنے لئی نویں نویں پیکر تراشدا رہندا اے۔ پنجویں گل ایہہ پئی ادبی تے غیر ادبی کوشاں تے کاوشاں دا قدراں (Values) دیاں وکھریاں وکھریاں راجدھانیاں نال تعلق ہوندا اے۔ کسے ادبی فن پارے دی مرعوبیت تے قدر و قیمت نفسیاتی لگاؤ تے جذباتی وابستگی پاروں متعین ہوندی اے۔ پھیر ادب دی قلمرو توں باہر قدراں دی جانچ پڑتال دے پیمانے وکھ تے ناپ تول دیاں تکڑیاں جدا ہوندیاں نیں۔ چھیویں تے آخری گل ایہہ پئی جتھے دوجیاں علماں دا مقصد تے مدعا محض علم توں بہرہ ور کرنا ہوندا اے، اوتھے اک ادبی شاہکار دی غرض و غایت بھاویں علم دا ابلاغ ہووے، یاں نہ، پر مواد تے موضوع دا چناؤ تے پھیر اسلوب وچ اوہدا منتہائے نظر جمالیاتی طمانیت تے حظ آفرینی ہوندا اے۔

ادب زندگی دا ترجمان اے، پر اچیرے تے وڈے ادب لئی کجھ شرطاں ہو
دی نیں۔ زندگی دی ترجمانی کردے ہوئے حظ آفرینی توں وکھ ایہدے کجھ فرض ہو
دی نیں۔ ادب کلا زندگی دا ترجمان ای نہیں، میتھیو آرنلڈ دے اکھان واگوں سگوں
"حیات دی تنقید" وی اے، ادب دا کم زندگی اتے تنقید کرنا اے۔ زندگی نوں پرکھنا
تے جاچنا اے۔ اوہدیاں خوبیاں تے خامیاں نوں اجاگر کرنا اے۔ حیاتی دے چنگے تے
بھیڑے، پہلواں نوں نمایاں کرنا اے تے ایہدے نال نال زندگی دے گھٹیا کوجھے
عناصر نوں دور کرنا اے۔ اوہناں دی اصلاح، درستی تے تطہیر دی ترغیب دینا اے۔
زندگی دے ہنیر، گھپ گوشیاں نوں روشنی نال منور کرنا اے۔

اتے دتے ہوئے بیاناں نوں ملحوظ رکھیا جائے تے سانوں ادب دے متعلق
اک ایہو جیہا تصور مل جاندا اے، جیہڑا کافی کھلا ڈلھا اے تے بہت حد تائیں درست
وی، ایہناں بنیاداں تے ادب دے دتے ہوئے تھلے چار عناصر قرار دتے جا سکدے
نیں۔

(الف) ادب دا جم تے پل انسانی زندگی توں ہوندا اے۔

(ب) ادب اپنے موضوع تے ماہیت دے اعتبار نال لوکاں دی کھچ تے لطف اندوزی دا باعث ہوندا اے۔

(ج) ادب دی ہیئت تے صورت دے وکھو وکھ اسلوب جمالیاتی حظ آفرینی دے موجب ہوندے نیں۔

(د) ادب اپنیاں فنی تقاضیاں نوں پورا کردے ہوئے زندگی دی تہذیب تے تطہیر، بھلائی تے اصلاح دا ضامن وی اے۔

پروفیسر سید مسعود ہاشمی

انگریزی تنقید دا ارتقا

یورپ وچ تنقید دے نمونے افلاطون دی "مثالی جمہوریہ" توں وی پہلاں ملدے نیں۔ سانوں کئی فلسفیاں دے مقالیاں وچ تنقیدی خیالات دی موجودگی دا احساس ہوندا اے۔ مختلف شاعراں دی شاعری وچ وی تنقیدی اشاریاں دی جھلک اے۔ ایس توں علاوہ ڈراما نگاری دے فن تے کئی مقالیاں وچ واضح تنقیدی بصیرت دا احساس ہوندا اے، پر ایس بے باقاعدہ تنقید دے باوجود ارسطو اوہ پہلا نقاد اے، جہنے تنقید تے شاعری نوں سائنس تے فن دا درجہ دے دتا۔ ایس لئی اسیں یورپ وچ ارسطو نوں ای پہلا باقاعدہ نقاد تسلیم کرنے آں۔ کجھ لوک افلاطون نوں پہلا باقاعدہ نقاد تسلیم کردے نیں، پر حقیقت ایہہ وے کہ افلاطون دا اصل مسئلہ شاعری یاں تنقید نہیں سی۔ اوہدا اصل مسئلہ سیاست سی کیوں کہ سیاست اوس ویلے دے سارے علماں تے چھائی ہوئی سی۔ اسیں ویکھنے آں کہ افلاطون دی تصنیف "مثالی جمہوریہ" وچ جدوں شاعراں دا ذکر چھڑدا اے تے اوہ شاعراں نوں ریاست توں باہر کڈھ دیندا اے۔ افلاطون شاعری دے سخت خلاف سی کیوں کہ اوہدے نزدیک شاعری ریاست وچ خلل پیدا کرن دا ذریعہ اے۔ دراصل افلاطون شاعری تے دوجے فناں نوں تریجے درجے دی نقل سمجھدا اے۔ اوہدے خیال مطابق ہر چیز دی اصل عالم مثال وچ موجود اے تے دنیا دی ہر شے گھوڑا، کرسی، میز اپنی مثال دی نقل نیں۔ ایس طرح شاعری نقل دی نقل اے تے ایس لئی حقیقت توں بہوں دور اے۔ دوجا اوہدے نزدیک شاعری جذبیاں نوں اُبھارن دا کم کردی اے تے جذبے عقل و فکر دے خلاف نیں تے گمنتروی نیں۔ ایس لئی نظم و ضبط نہیں رہ سکدا۔

ایہناں اعتراضاں دے تحت اوہنے شاعراں نوں "مثالی جمہوریہ" توں باہر کڈھ دتا۔ ایہناں ساریاں گلاں دے باوجود افلاطون شاعری نوں خوب سمجھدا سی۔

کیونکہ ارسطو نے اوہدیاں مختلف آراء توں ای فائدہ اٹھایا تے تنقید نوں مکمل فن تے سائنس دے درجے تے پہنچایا۔ چنانچہ فن تنقید دی باقاعدہ ابتدا ارسطو توں ہوندی اے۔ اوہنے شاعری تے تنقید نوں فلسفہ، اخلاقیات تے سیاست توں اک علیحدہ جداگانہ حیثیت دتی۔ ارسطو بھاویں افلاطون دا شاگرد سی، پر اوہدی سوچ مختلف سی۔

ارسطو 348 ق م وچ اشاگیری دے مقام یونان وچ پیدا ہویا۔ اوہدا پیو شاہی طبیب سی۔ اوہ ویہہ سال تک افلاطون دی اکیڈمی وچ تعلیم حاصل کردا رہیا۔ پتلی لتاں تے انگلیاں وچ ہر ویلے انگوٹھیاں پان والا ارسطو خشک پر بڑا ذہین سی۔ اوہدے چہرے تے طنزیہ مسکراہٹ ہر ویلے رہندی۔ ارسطو وی افلاطون دی طرح فن نوں زندگی دی نقل قرار دیندا اے، پر ارسطو فناں نوں زندگی توں وی زیادہ مکمل تے خوبصورت نقل قرار دیندا اے۔ ایس نوں اوہ MEMISIS کہندا اے۔ دوجا اوہدا مشہور نظریہ کتھارسس KATHARSIS دا اے۔ اوہدا مطلب ایہہ وے کہ ادب وچ جیہڑی جذبے دی عکاسی ہوندی اے، اوہدے راہیں جذبیاں دی تشکیل کیتی جائے کیوں کہ اوہدا پیو حکیم سی۔ ایس لئی اوہنے طب دا لفظ کتھارسس استعمال کیتا، جیہدا مطلب اے "صفائی یاں جلاب"۔ جیویں غم دا اثر بڑا تکلیف دہ ہوندا اے، پر جدوں کوئی چنگا شاعر غم دا شعر کہندا اے تے پڑھن والے نوں بڑا قلبی سکون ملدا اے۔ مثال دے طور تے میاں محمد صاحب دا شعر۔

آئی جان شکنجے اندر جیوں ویلن وچ گنا
روہ نوں کہہ ہن رہو محمد ہُن جے رہوے تاں مناں

زندگی وچ کسے قسم دا وی غم بڑا تکلیف دہ ہوندا اے، پر ایہہ شعر سن کے غم کتھا ہو جاندا اے۔ تیجی اوہدی مشہور بحث افسانوی ادب وچ پلاٹ دی بنیادی اہمیت توں متعلق اے۔ ارسطو دی بحث توں ایہہ پتہ چلدا اے کہ اوہنے پہلاں تے اعلیٰ شاعری دے اصول قائم کیتے۔ فیر وڈے وڈے یونانی شاعراں دی شاعری توں اصول مرتب کیتے، فیر سارے تنقیدی اصولاں نوں جمع کر کے اک نویں انداز نال پیش کیتا۔ ایہدے نال نال ارسطو نے علم بیان، علم بدیع، فصاحت، بلاغت تے زبان دی کاریگری دا وی ذکر کیتا اے۔ ارسطو دے بعد روم دے زیادہ نقاداں ارسطو دی زبان تے بیان دے متعلق بحثاں توں بڑا اثر قبول کیتا تے اوہناں دے نزدیک تنقید

دا علم محض زبان تے بیان دے محاسن تے معائب دا علم ہو کے رہ گیا۔ ہورےسس، سیسرو تے کوانٹیلین مشہور رومی نقاد سن، جیہناں یونانی تے رومی تنقید وچ رَنرا زبان دیاں خوبیاں دی بحث تک تنقید نوں محدود رکھیا۔ ایس طرح تقریباً چھ صدیاں تک یونانی تے رومی تنقید نگار ڈیونی سس (DEONESIS) لوسین، سیسرو علم بدیع تے بیان وچ ای پھسے رہے تے مواد، خیال یاں CONTENT نوں بالکل نظرانداز کر دتا گیا۔

ارسطو توں چھ صدیاں بعد یونان وچ فیر اک اعلیٰ پائے دا نقاد پیدا ہویا، جیہنے فن تنقید نوں فیر اک واری چمکایا۔ اوہ رومانی نقاد لان جائنس (LONGINUS) سی۔ افلاطون نے اخلاقی تے علمیاتی انداز نال شاعری نوں برا کیہا۔ ارسطو نے شاعری نوں اعلیٰ انسانی صفتاں دا اظہار قرار دتا، پر اوہدا انداز اک منطقی فلسفی دا سی۔ اوہنے ادب دے مسرت انگیز تے رومانی طرب انگیز دے عنصر ول زیادہ دھیان نہ دتا۔ لان جائنس اوہ نقاد اے، جیہنے ادب دی مسرت بخش تاثریت تے زیادہ زور دتا۔ لان جائنس ادب دے الہامی کیف تے زیادہ زور دیندا اے۔ ایس طرح ارسطو دے زمانے دی تقلیدی تنقید رومانی تنقید دے دور وچ داخل ہو جاندی اے۔ اوہنے ادب دی سبھ توں وڈی خوبی SUBLIMITY قرار دتی۔ SUBLIMITY دے معنے کجھ غیرواضح طور تے سمجھے گئے نیں۔ جیویں کجھ نے جلال تے جلیل دے معنیاں وچ لیا اے، پر لان جائنس دے نزدیک (SUBLIMITY) ترفع، رفعت یاں ELEVATION دے معنیاں وچ استعمال ہویا اے۔ لان جائنس دا زیادہ زور خیالات دے شکوہ تے جذبات دی شدت تے سی۔ اوہ کہندا اے کہ ادب الہام تے کیف دا سیلاب اے، جیہڑا ساری چیزاں نوں روڑھ دیندا اے۔ کلاسیکیت وچ ہیئت تے خارجی صورت تے زور دتا جاندا اے تے رومانیت وچ موضوع نوں اہم قرار دتا جاندا اے۔ لان جائنس پہلا رومانی نقاد اے پر اوہنے کلاسیکیت دی افادیت توں انحراف نہیں کیتا۔ ادیب دی تخلیقی آزادی تے لان جائنس نے زیادہ توں زیادہ زور دتا۔ ایس لئی اوہ قواعد تے ضوابط دی پابندی نوں چنگا نہیں سمجھدا۔ لان جائنس کہندا اے کہ جذبے دی شدت استعاریاں دی صورت وچ ظاہر ہوندی اے۔ استعارے دی زبان نری ادب عالیہ دی زبان نہیں سگوں عام بندے دی جذبیاں دے

ہڑھ وچ ایہو زبان استعمال کردے نیں ، فرق صرف ایہہ ہوندا اے کہ عام بندے تے فنکار وچ تخیل دی بلندی دا فرق پے جاندا اے۔ اظہار دے سلسلے وچ لان جائنس ، صنائع بدائع ، لفظاں دے صحیح استعمال تے جملیاں دی موثر ترتیب نوں شاعر دیاں تن اکتسابی خوبیاں رگن دا اے۔

لان جائنس توں بعد قرون وسطیٰ وچ مذہب ہر شے تے حاوی رہیا۔ ایس دور وچ تنقید تے ادب دی ترقی رُکی رہی۔ ایس دور وچ اٹلی دے شاعر دانتے دا روز مرہ بول چال تے ' رسالہ ' ای ساری کائنات اے ' جیہدے وچ اوہدے شاعر تے شاعری بارے مختلف خیالات ملدے نیں۔ اوہ کہندا اے کہ شاعر نوں مہذب زبان استعمال کرنی چاہیدی اے۔ دیہاتی زبان دے اوہ بالکل خلاف اے۔ شاعری وچ محبت تے اخلاقی مضموناں دا ذکر زیادہ ہووے تے ڈونگھے خیالات دی شاعری وچ بڑی ضرورت ہوندی اے۔ DEEP THOUGHT عمدہ شاعری دی سبھ توں وڈی خصوصیت اے۔ زبان پر شکوہ تے شان و شوکت والے لفظاں توں مزین ہونی چاہیدی اے۔ قرون وسطیٰ توں بعد مختلف علماں دی ترقی ہوئی تے اک واری فیر کلاسیکی تنقید نے جنم لیا۔ ارسطو دے نظریاں دی تقلید شروع ہوئی پر ایس زمانے دے نقاد قرون وسطیٰ دے نقاداں دی طرح تقلید نہیں کردے سن۔ فلپ سڈنی تے بن جانسن جیہے نقاد پیدا ہوئے ' جیہڑے یونانی تنقید توں متاثر سن۔ دوواں دے نظریات مختلف سن۔ سڈنی شاعری دی تنقید وچ بالکل پرانے تنقید نگاراں دی طرح اے۔ جے کوئی چیز تھوڑی جیہی وکھری اے تاں اوہ ایہہ کہ اوہ شاعری دی سبھ توں وڈی خصوصیت تے لطف اندوزی تے بہت زور دیندا اے۔ اوہنے پرانے اصولاں دی پیروی دے جوش وچ ہم عصر ادب نوں چنگا نہ جانیا۔ بن جانسن دے اوہدے مقابلے کجھ خیالات ایہو جیہے سن۔ سچا نقاد اوہو ہو سکدا اے ' جیہڑا شاعر وی ہووے۔ اوہ اخلاق تے شاعری نوں اکو سمجھدا اے۔ اوہ کہندا اے کہ شعر وچ زبان تے خیال ' جسم تے روح دی طرح مربوط ہوندے نیں۔

سر فلپ سڈنی تے بن جانسن دے تنقیدی اثرات ستارھویں صدی دے نقاداں تے مسلط نیں۔ ستارھویں صدی وچ زیادہ تر تنقیدی کم فرانس وچ ہویا۔ بولیو ' رسین ' لاسبو ' کورسین ایس ضمن وچ مشہور نیں۔ ایہناں دے وچوں دی بولیو

زیادہ مشہور اے۔ بولیو فوجی افسر سی۔ اوہنے ادب وچ وی قواعد تے ضابطے بنائے۔ اوہ چاہندا سی کہ ہر صنف وچ یونانی نقاداں دے ضابطے ملحوظ رکھے جان تے اوہناں توں ذرا وی انحراف نہ کیتا جائے۔ ایسے سے انگلستان وچ ڈرائیڈن نے جنم لیا، جیہڑا پرانیاں قاعدیاں نوں ضروری سمجھدا سی، پر اوہنے اپنی غیر معمولی قابلیت دی وجہ نال تنقید وچ اک نویں راہ کڈھی۔ عام طور تے لوک اوہنوں تنقید دا بانی وی شمار کردے نیں۔ ڈرائیڈن کہندا اے کہ ارسطو دے قانون ادب یونان واسطے سن۔ اسانوں اپنے حالات، مزاج، ماحول مطابق قانون بنانے چاہیدے نیں۔ ادب نوں اوہ اک جاری رہن والی قوت سمجھدا اے۔

ڈرائیڈن دا عہد بولیو کولوں بڑا متاثر سی۔ اوہ بولیو دے عہد نوں لغویات قرار دیندا اے۔ ڈرائیڈن کہندا اے کہ شاعری دا مقصد وجدانی کیفیت طاری کرنا اے۔ اوہ شاعری دی نقل نوں اصل توں زیادہ خوبصورت سمجھدا اے۔ اوہ تخیل نوں شاعری دی اصل قوت قرار دیندا اے۔ ڈرائیڈن نے ارسطو، لان جائنس تے سڈنی دے افکار وچ کجھ ہور وادھے کر کے تنقید دے میدان وچ اک نویں راہ کڈھی جیویں ارسطو لئی ڈراما وچ سبھ توں ضروری عنصر پلاٹ اے۔ ڈرائیڈن نے پلاٹ نوں ضروری عنصر کہیا، پر سبھ توں وڈا عنصر منن توں عاری اے۔ لان جائنس نے شاعری وچ ترفع نوں سبھ توں ضروری شے قرار دتا اے، پر ڈرائیڈن ترفع دی تھاویں حسرت دا لفظ ورتدا اے۔ سڈنی کہندا اے کہ شاعر نقل نہیں کردا سگوں تخلیق کردا اے۔ شاعر اک مثالی دنیا تخلیق کردا اے، جیہدے نال اخلاق دی اصلاح وی ہوندی اے۔ ڈرائیڈن نوں مثالی دنیا نال کوئی دلچسپی نہیں سی۔ اوہ کہندا اے کہ شاعر حقیقی دنیا دی حقیقی تصویر پیش کردا اے۔ شاعر فطرت دی حقیقی عکاسی فنکارانہ حسن کاری نال کردا اے، جیہدے نال بندیاں نوں اپنی شناخت وی ہوندی اے، مسرت وی ملدی اے تے کسے حد تک کجھ نہ کجھ سبق وی حاصل ہوندا اے۔

ڈرائیڈن پہلا نقاد اے، جیہنے یونانی، اطالوی تنقید دے اصول نظر انداز کر کے انگریزی ادب دی حمایت کیتی۔ اوہدا خیال سی کہ انگریزی ادب ای اوہدے زمانے، اوہدے لوکاں دا صحیح ترجمان ہو سکدا اے۔ ایس طرح فن تنقید اک نویں دور وچ قدم رکھدی اے۔ ڈرائیڈن نے شاعری دی مسرت بخشی تے زیادہ زور دتا اے تے

اوہدی اخلاقی حیثیت نوں ثانوی قرار دیندا اے۔ ڈرائیڈن توں بعد پوپ، ایڈیسن برک، ڈاکٹر جانسن اوسے طرح دے نظریات نوں کسے نہ کسے شکل دوہراندے رہے۔ ایڈیسن نے انگریزی شاعری نوں ڈرائیڈن دے اصولاں دے تحت پرکھیا نالے اوہنے تخلیقی تخیل تے زور دتا۔ ڈاکٹر جانسن نے مذہبی اصولاں دی طرح ڈرائیڈن دے اصولاں دی پیروی کیتی۔ رومانی نقاد ڈاکٹر جانسن نوں نوکلاسیکی نقاد وی قرار دیندے نیں کیونکہ جانسن نے عقل پسندی تے استعارہ دی شدید مخالفت کیتی۔ جانسن کسے نہ کسے حد تیک متعصب نقاد سی تے اوہدے خیالات وچ دقیانوسی خیالات دیاں جھلکیاں صاف نظر آوندیاں نیں۔ اوہ اخلاقی قدراں تے ضرورت توں زیادہ زور دیندا اے۔ ڈاکٹر جانسن توں بعد تنقید دا اک نواں دور شروع ہوندا اے، جیہنوں اسیں تنقید دا رومانی دور کہہ سکنے آں تے ایس دور دا آغاز صحیح طور تے جرمنی وچ ہویا کیونکہ جرمنی وچ وی انگلستان تے فرانس دی طرح تقلیدی تنقید دا زور سی۔ میکملن (MECMILLEN) اوہ پہلا شخص اے، جیہنے ڈرائیڈن دی طرح ایہہ کہیا کہ جسم دی بجائے روح دی تقلید ہونی چاہیدی اے تے ایہہ کہہ کے اوہنے روحانی تنقید دی بنیاد رکھی۔

اوہدے بعد جرمنی وچ دوجا اہم نقاد لیسنگ اے، جیہنے کہیا اے کہ فنکار محض حسین چیزاں نوں خوبصورت بنا کے نہ پیش کرے سگوں فنکار بدنما چیزاں نوں وی فن دے ذریعے حسین بنا کے پیش کر سکدا اے۔ اوہ کہندا اے فن نوں حقیقت تے مبنی ہونا چاہیدا اے، پراثر ہونا چاہیدا اے تے انداز نگارش نمایاں ہونا چاہیدا اے۔ اوس زمانے دے مشہور جرمنی فلسفیاں نے وی تنقید وچ حصہ لیا تے اپنے نظریے پیش کیتے۔ چنانچہ شلیگل کانٹ نے شاعری نوں الہام قرار دتا تے ایہہ وی کہیا کہ شاعر پیغمبر دا رتبہ رکھدے نیں۔

ایس دے علاوہ ایس دور دے رومانی شاعراں وی رومانی تنقید وچ بڑے اضافے کیتے۔ مثلاً جرمنی وچ گوئٹے تے انگلستان وچ ورڈز ورتھ نے رومانی تنقید وچ حصہ لیا۔ ولیم بلیک پہلا شاعر سی، جیہنے انگریزی شاعری دے پرانے اصولاں توں انحراف کرن دا نعرہ لایا۔ گوئٹے تے ورڈز ورتھ نے رومانی تنقید نوں ایس انتہا تک پہنچایا کہ شاعر نوں پیغمبر دا ہم رتبہ قرار دتا۔ ولیم بلیک نے پہلی وار کہیا سی کہ سانوں

باقاعدہ علم تے سائنس بنایا گیا۔ ایہہ دور وی سائنس دا اے۔ مذہب دی گرفت مکن لگی تے سائنس دے رجحان ہر علم وچ نظر آون لگ پئے۔

فرانس دا مشہور نقاد سانت بیو پہلا نقاد اے جیہنے تنقید نوں سائنس دا درجہ دتا۔ اوہ کہندا اے مصنف نوں سمجھن واسطے سائنسی تجزیہ تے تحلیل ضروری اے۔ سو نقاد دا کم مصنف دی سوانح نوں پڑھنا تے اوہدی شخصیت دا تجزیہ کرنا اے تے فیر اوہدی تخلیق خود بخود واضح ہو جائے دی۔ سانت بیو نے تے ایتھوں تک کہیا اے۔

"اک دن آئے دا جدوں اخلاقی کرشمیاں دی سائنس وی مرتب ہو جاوے گی تے جدوں انسانی ذہن دیاں قسماں ہو جان دیاں"۔

حقیقت وچ سانت بیو تے میتھیو آرنلڈ ایس دور دے مڈھلے نقاد نیں جیہناں نقاد دی اصلیت تے اہمیت تے غور کیتا۔ ایہہ شاعر دی طرح نقاد نوں خداداد صلاحیتاں دا مالک سمجھدے نیں۔ شاعر دا کم انسانی فطرت تے عبور حاصل کرنا اے تے نقاد دا کم انسانی فطرت تے شاعری دے فن تے عبور حاصل کرنا اے۔ ایہدے نال ای فرانس وچ اک ہور نقاد اٹھیا، اوہدا ناں ٹین (TAINE) سی۔ اوہنے ایہہ کہیا کہ ہر مصنف اپنے طبقے، قوم تے دور دی پیداوار ہوندا اے۔ ایس لئی کسے مصنف نوں جانن لئی اوہدے معاشرتی حالات، طبقہ، دور، قوم نوں سمجھنا سبھ توں ضروری اے۔ سو اوس دے ایس نظریے نال تنقید سوشل سائنس دا اک شعبہ بن گئی۔ ٹین کہندا اے کہ تنقید شاعر دی کائنات تے شاعر دی فکری شخصیت نوں نویں سرے توں دریافت کرن دا ناں اے۔ قوت تنقید تے علم نال ای اوہ چنگا نقاد شاعر دی دنیا نوں دوبارہ دریافت کر سکدا اے۔

مغرب وچ انھویں صدی دا اک ہور وڈا نقاد میتھیو آرنلڈ اے۔ میتھیو آرنلڈ نے رومانی تنقید دے برعکس کلاسیکی تنقید دا موقف اختیار کیتا۔ میتھیو آرنلڈ سانت بیو توں وی متاثر سی تے یونان دے اصولاں نوں وی حد توں زیادہ اہم سمجھدا سی۔ عام طور تے لوک میتھیو آرنلڈ نوں یورپ دا وڈا نقاد سمجھدے نیں۔ دراصل میتھیو آرنلڈ نے تنقید دے علم نوں ہر صورت وچ مکمل کرن دی کوشش کیتی۔ اوہ ارسطو توں لے کے اپنے زمانے تک ساریاں نقاداں تے عبور رکھدا اے۔ اوہنے سارے مغربی نقاداں دے اصول لے کے اپنے نویں اصول مرتب کیتے تے اوہناں

اصولاں نوں مدنظر رکھ کے دوجے شاعراں تے تنقید وی کیتی۔ اوہدی تنقید دے دو حصے نیں۔ اک شاعری دے ضمن وچ، اک تنقید دے ضمن وچ - آرنلڈ نقاد نوں بڑی اہمیت دیندا اے کیوں جو اوہ کہندا اے نقاد دا کم شاعری نوں سمجھاونا وی اے تے لوکاں دا مذاق درست کرنا وی اے۔ اوہ تقریباً" نقاد نوں پیغمبر دے درجے تے لے آوندا اے، جیہدا کم تہذیب تے تمدن نوں ترقی وی دینا اے تے انساناں نوں کمال انسانیت تک پہنچانا وی اے۔ میتھیو آرنلڈ حقیقت وچ سکول ماسٹر سی۔ ایس لئی اوہدے کول اصلاحی رجحان زیادہ ملدا اے۔ ایہہ گل مشہور اے کہ اوس زمانے وچ جدوں تنقید دے ضمن وچ ایہہ کہیا جاندا سی کہ :رسطو نے ایہہ کہیا۔ آرنلڈ دے زمانے وچ ایہہ کہیا جاندا سی کہ آرنلڈ نے ایہہ کہیا۔ آرنلڈ کہندا اے ادب تنقید حیات اے۔ ادب تے زندگی دے رشتے نوں آرنلڈ نے سبھ توں واضح پیش کیتا۔ آرنلڈ دا نقطہ نظر عموماً" اخلاقی رہندا اے کیوں جو ادب نوں تنقید حیات کہندیاں وی اوہ معاشرے دی تہذیب تے ترقی دی گل کردا اے۔ ایہدے بعد آرنلڈ کہندا اے نقاد دا کم ایہہ وے کہ نقاد اعلیٰ خیالات تے افکار معاشرے وچ رائج کرے سوا تھے نقاد نوں فلسفی دے درجے تے لے آوندا اے - شاعری وچ اوہ ارفع سنجیدگی (HIGH SERIOUSNESS) نوں ضروری سمجھدا اے۔ صحیح فن اوہدے نزدیک اوہو اے، جیہڑا زیادہ توں زیادہ مسرت بہم پہنچائے۔

ڈیوڈ ڈیشز لکھدا اے کہ آرنلڈ ادب نوں معاصر ثقافت دے پس منظر وچ ویکھدا اے۔ آرنلڈ معیار تے قدراں دا ذکر کردا اے۔ آرنلڈ نقاد وی اے تے فعال مبلغ وی۔ آرنلڈ نے اعلیٰ شاعری دی روح نوں ہومر، ڈانٹے، شیکسپئیر، ملٹن دے شعراں دی مثالاں نال واضح کیتا۔ ایہدے بعد یورپ وچ تنقید دے ضمن وچ دو فرقے بن گئے۔ اک فن اخلاق دا فرقہ تے دوجا فن تنقید دا فرقہ۔ فن اخلاق دے وچ رسکن، تے ٹالسٹائی آندے نیں، جیہڑے کہندے نیں کہ مذہب تے اخلاق فن اکو چیز اے تے فن نوں مذہب دے بہت قریب کر دیندے نیں۔ دوجے فرقے وچ صرف اک نقاد مشہور اے تے اوہدا ناں پیئر (PEIRE) اے۔ اوہ فن نوں طرز ادا دی وجہ نال مذہبی تے اخلاقی تاثرات نالوں زیادہ موثر ثابت کردا اے۔ رسکن تے افلاطون دوویں ادب وچ اخلاقی بلندی دے قائل سن پر دوواں دے خیالاں وچ تضاد

دی موجود اے۔ افلاطون ادب نوں مخرب الاخلاق کہندا اے۔ رسکن مصلح اخلاق ثابت کردا اے۔ افلاطون ادب نوں فریب حواس قرار دیندا اے تے رسکن تخیل دی کرشمہ سازی تے تخیل نوں کبریائی روح کہندا اے۔

موجودہ دور وچ تنقید اپنی انتہائی بلندیاں نوں چھوہ چکی اے۔ وکھو وکھ زباناں دے نقاد عروج تے نظر آوندے نیں۔ مغرب وچ اٹلی دا فلسفی کروچے اوہ کلا نقاد اے، جہنے ایس دور نوں اپنے تنقیدی خیالات نال بڑا متاثر کیتا تے وڈے نقاد اوہدی تحریراں توں مرعوب ہوئے۔ کروچے فن نوں الہامی کرشمہ قرار دیندا اے۔ کروچے دا زمانہ مختلف تحریکاں دا زمانہ اے تے مختلف ازم دریافت ہو گئے نیں۔ ایہہ دور حقیقت وچ ادبی افراتفری دا زمانہ سی۔ ایس دور وچ والٹر پیٹر دی اپنے تنقیدی نظریاں دی وجہ نال کافی مشہور اے۔ والٹر پیٹر نے فن برائے فن دا نظریہ پیش کیتا۔ اوہدے خیالات رسکن دے بالکل الٹ نیں۔ والٹر پیٹر فن نوں اخلاق دا غلام نہیں سگوں آقا سمجھدا اے۔ اوہ کہندا اے کہ بہترین اخلاق ایہہ وے کہ فنکار دی طرح زندگی گزاری جاوے۔ اوہدے نزدیک حسن سچائی وچ چھپیا اے تے ایہو اظہار اے۔ شاعر حقیقت نوں فوٹوگرافر دی طرح پیش نہیں کردا سگوں شاعر حقیقت بارے اپنا مخصوص وژن (VISION) پیش کردا اے۔ اوہ فن برائے فن دے نظریے دا قائل سی ایس لئی اوہ کہندا اے کہ فنون لطیفہ دا اصل مقصد مادی احتیاج یاں فائدہ تلاش کرنا نہیں سگوں فن دا مقصد اولین مسرت بہم پہنچانا اے تے مسرت ذوق جمال دی تسکین دا ناں اے۔ ایہدے برعکس کروچے کہندا اے کہ فن اظہار ذات دی اک صورت اے۔ اصل فن فلسفہ جمال دے مطابق فنکار دے ذہن وچ تخلیق ہوندا اے۔ اوہدی مکمل صورت ذہن دے اندر رہندی اے تے ایس داخلی اظہار نوں خارجی صورت دین وچ فنکار تارک ضرور ہوندا اے۔ بدصورتی اظہار دی ناکامی دا ناں اے تے حسن اظہار دا دوجا ناں اے۔

جدید دور وچ روبرٹسن، آئی اے رچرڈز، سی ڈی لیوس، سٹیفن سپنڈر، ہربٹ ریڈ، ٹی ایس ایلیٹ نمائندہ تنقید نگار نیں جیہناں اپنے خیالاں نال تنقید وچ بیش بہا اضافے کیتے۔ روبرٹسن دی تحریراں توں پتہ چلدا اے کہ اوہ تنقید تے نفسیات نوں لازم ملزوم سمجھدا اے۔ آئی اے رچرڈز دی تنقید دی دو نظریاں تے

منی اے۔ قدراں تے ابلاغ شاعری اوہ کامیاب اے ، جینوں پڑھ کے قاری شاعر دے ذہن نوں پڑھ سکے۔ ایسے نوں اوہ ابلاغ دا ناں دیندا اے۔ نظم اوہ بہتر اے ، جیہڑی شدت نال ایس نظریے دی عکاسی کرے۔ قدراں دے بارے اوہدی گل بات کافی گنجلک اے تے قدراں دی بحث وچ اوہ نفسیات تے تنقید دوواں نوں ملا جلا دیندے نیں۔ اوہ کہندا اے ذہن اعصاب دا حال اے ، ایہدے وچ تجسس دا جوہر اے تے جیہڑی چیز ایس تجسس نوں تسکین دے اوہ قابل قدر چیز اے۔ رچرڈز دے کول ابہام ملدا اے۔ بعض اوقات تاں اوہدیاں بحثاں سمجھ نہیں آوندیاں۔ رچرڈز ادب نوں نفسیات دی شاخ وی کہندا اے ۔ ٹی ایس ایلیٹ دی تنقید تے علم نفسیات دے اثرات نمایاں نظر آوندے نیں۔ ٹی ایس ایلیٹ ایس دور وچ فکری تضادات دے باوجود تنقید دے لحاظ نال فکری بلوغت تے نظر آوندا اے۔

ایلیٹ کہندا اے کہ نقاد واسطے سبھ توں ضروری چیز نقاد دا موقف بالکل واضح ہونا چاہیدا اے۔ دوجا تنقید دا مقصد ادب دا مطالعہ کر کے تنقیدی اصولاں دی دریافت اے۔ تیجا اوہ تقابلی تنقید دی اہمیت نوں بڑے پرزور انداز نال تسلیم کردا اے۔ اوہ کہندا اے کہ سارا ادب اک مکمل نظام اے۔ تنقید تے تخلیق دے رشتے بارے اوہ کہندا اے۔

Criticism is akin to creation

اوہ کہندا اے کہ بہترین تنقید اوہ انسان کر سکدا اے ، جیہڑا خود وی فنکار ہووے۔ تنقید واسطے ضروری اے کہ اصل فن پاریاں نوں پڑھیا جاوے۔ فن پاریاں دی تشریح کیتی جاوے تے لوکاں دے ذوق دی اصلاح ہو جائے۔ نقاد واسطے ضروری اے کہ اوہ تعصب توں بالا رہوے تے فراموش شدہ فنکاراں نوں فیر زندہ کرے۔ ایلیٹ روایت دی اہمیت تے بڑا زور دیندا اے۔ سی ڈی لیوس ، ڈین ڈورین ، کی ایس لیوس تے سٹیفن سپنڈر دور جدید دے شاعر نقاد نیں ، جیہناں دی تنقید اعلیٰ تنقید دا نمونہ اے۔

تنقید دے ارتقاء وچ مغربی نقاداں تے مفکراں نے جیہڑے تنقیدی اصول دریافت کیتے نیں تے جیہڑی عملی تے نظری تنقید دے نثرپارے چھڈے نیں۔ ایہہ اوہناں دی نسل تے آون والی نسلاں واسطے سامان ہدایت اے ، جیہڑا ذوق دی

راہنمائی وی کر رہیا اے تے جیہدے اتے ہور سوچ وچار نال زندگی تے ادب دے گم شدہ گوشے دریافت ہون دے۔ ایہہ سرمایہ ماضی ، حال تے مستقبل واسطے سرمایہ افتخار اے۔ شعر جے کالرج دی زبان وچ مسرت دا سرچشمہ اے تے تنقید اوس مسرت دے سرچشمے دی دریافت دا ناں اے۔

سبط الحسن ضیغم

اک ویروا: دو تذکرے

عبدالغفور قریشی پنجابی دے اگھ تذکرہ نویس نیں۔ پنجابی ماسک پتراں (ادبی رسالیاں) وچ لکھن توں وکھ اوہناں "پنجابی زبان و ادب دی تاریخ" تے "پنجابی ادب دی کہانی" دو کتاباں دی رچیاں نیں' جیہدے توں پنجابی زبان تے ادب دے پڑھنہاراں نوں بہوں جانکاری ملدی اے۔ ایہہ دو کتاباں اوہ نیں' جیہناں توں اوہناں دی پرکھ' پڑچول' کاڈھ تے کھوج دے طور طریقے رنتر کے ساہمنے آوندے نیں۔ اوہناں دے لکھت ڈھنگ دے ویروے دے موہنہ مہاندرے دا وی بھلی بھانت پتہ چل جاندا اے۔

"پنجابی ادب دی کہانی" اوہناں دی انتلی کتاب اے۔ مڈھوں ایہہ اک تذکرہ اے' جیہدے کل صفحے 646 نیں۔ ایس کتاب دے پہلے 168 صفحیاں وچ اوہناں پنجابی زبان دی ٹور بارے گل کیتی اے۔ اوس دے وکھ وکھ انگاں دا ویروا کیتا اے۔ صفحہ 169 توں لے کے صفحہ 186 تیک اوہناں پہلے چھپے پنجابی ادبی تذکریاں اتے پرکھ دی جھات گھتدیاں ہویاں اوہناں دے ادبی تھاں نوں گھوکھیا اے تے اپنی پرکھ دے سٹے کڈھے نیں۔ اتے صفحہ 169 توں اوہناں دا اپنا رچیا تذکرہ شروع ہو جاندا اے۔

قریشی ہوراں "پرکھ پڑچول تے کھوج" دا مڈھ بنھدیاں ہویاں "پریم کہانی" توں لے کے پنجاب یونیورسٹی لہور ولوں چھپی "تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند" تیک کے بارے گھٹ تے کے بارے ودھ گل کیتی اے۔ اوہناں دی پرکھ دے ایس حصے دا سِتا تے رُوپ ریکھا انج اگھڑدی اے۔ پریم کہانی بارے اوہناں لکھیا اے کہ "پریم کہانی دی زبان ہندی رلی پنجابی اے۔ ایس وچ شک نہیں کہ باوا ہوریں کئی تھائیں شاعراں دے ناں تھاں تے سے بارے بھلیکھے کھا گئے نیں پھیر وی ایہہ

کتاب پنجابی تاریخاں دی بنیادی رلٹ دا کم دیندی اے۔" (ص - 170)

"پریم کہانی" بارے اوہناں دے ایس ہنّے بارے دو راواں نہیں ہن کہ ایہہ پنجابی تذکریاں وچوں بنیادی رلٹ دی تھاں رکھدی اے' پر باوا بدھ سنگھ دی نرول تے سرل پنجابی نوں ہندی رلی آکھنا زیادتی اے۔ کیوں جو ہندی رلی پنجابی دا رواج تے اوہناں دے چلاتا کر جاون دے گھٹو گھٹ ویہہ بائی ورھے پچھوں شروع ہویا اے۔

عبدالغفور قریشی ہوراں ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ جی دی کتاب "پنجابی زبان دی مختصر تاریخ اتّے دی پرکھ دا چاہنا گھتن دی کھیچل کیتی اے' پر ایس حصے وچ اوہ کتاب بارے گھٹ گل کردے ہن تے ڈاکٹر دیوانہ بارے زیادہ۔ اوہناں دا لکھنا اے کہ: "اوہناں پنجابی ادب دی کھوج پڑتال بارے واہ واہ نگّر کم کیتا تے انگریزی وچ پنجابی ادب دی تاریخ لکھی۔" (ص - 171)

پر جیہڑی گل کرن والی سی کہ ایس کتاب وچ کیہ اے تے کیہ نہیں؟ ایس پاسے اوہناں گوہ کرن دی کھیچل نہیں کیتی۔ حالانکہ کسے تذکرے نوں گھوکھن دے ایہہ مڈھلے اصول ہن۔ پر اوہناں دے جمن تھاں تے جمن سال بارے ضرور لکھیا' پر 'پنجابی ادب دی تاریخ' ناں دیاں کتاباں بارے کوئی تنقیدی جھات گھتن دی لوڑ محسوس نہیں کیتی۔ حالانکہ اوہ دوویں ایس کھیتر وچ میل پتھر دی حیثیت رکھدیاں نیں۔

"پنجاب میں اردو" دا ذکر وی "پنجابی ادب دی کہانی" وچ موجود اے۔ پر ایس وچ وی اوہناں "پنجاب میں اردو" بارے گل کرن دی تھاں ایس دے لکھیار حافظ محمود شیرانی بارے ای گل کیتی اے' جیہڑی پوریاں اٹھائی سطراں اتے پھیلی ہوئی ہے۔ پر اوہناں "پنجاب میں اردو" بارے صرف دو سطراں لکھ کے اپنا فرض پورا کر دتا اے۔ حالانکہ ایس کتاب دے اوس پچھوکڑ نوں بھالن دی لوڑ سی' جیہدے وچ 5-1904ء دے لاگے پنجاب یونیورسٹی لہور وچ پنجابی وچ پڑھائی دی تجویز دی بھرپور مخالفت ہوئی سی تے امرتسر وچ اک اکٹھ وچ ایس دے خلاف تے اردو دے حق وچ متا پاس کیتا گیا۔ "مخزن" تے کجھ مذہبی رسالیاں تے اخباراں وچ ڈھیر لکھیا گیا۔ ویکھن دی لوڑ تاں ایہہ سی کہ کتے اوس تحریک نوں تگڑا کرن واسطے تے ایہہ کتاب

نہیں لکھوائی گئی سی، پر ایس پاسے عبدالغفور قریشی نے دھیان دیون دی کوشش نہیں کیتی۔ حالانکہ اج کوئی دے ادب دے کھوجی ڈاکٹر اکرام چغتائی پنجابی دے خلاف ایس سازش بارے اپنی کھوج ساہمنے پیش کر کے پنجابیاں نوں ڈھیر آگاہی بخشی اے۔

پروفیسر محمد سرور تے اوہناں دی اردو کتاب "پنجابی ادب" بارے دی اوہناں اُپرلا رویہ ای رکھیا اے۔ کتاب بارے اک تعریفی سطر اے، پر سرور صاحب دا پورا اگا پچھا دین دا جتن ضرور کیتا گیا اے۔ حالانکہ تذکریاں اُتّے جھات گھتن والے دی ایہہ مڈھلی ذمے واری اے کہ اوہ کسے کتاب دا ویروا کردیاں ہویاں تذکرہ لکھن دے اصولاں نوں اکھوں اوہلے ہوون نہ دیوے۔

"مہکدے پھل" ناں دا اک چنگا تذکرہ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر مرحوم نے رچیا سی۔ "پنجابی ادب دی کہانی" وچ "مہکدے پھُل" بارے لمیری گل چھوہی اے، پر ایس دے باوجود ایس کتاب دی تھاں نہیں بن دی۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر بارے چلاویں گل کر کے اگے لنگھ گئے ہن۔

ایہدا مطلب ایہہ نہیں کہ اوہناں لمیری گل کیتی ای نہیں۔ اوہناں لمی گل کیتی اے تے اپنی لی اے جیہدی لوڑ نہیں سی۔ جس کتاب بارے اوہناں بھرپور ویروا دین دی کھیچل کیتی اے، اوہ میاں مولا بخش کُشتہ مرحوم امرتسری دی کتاب "پنجابی شاعراں دا تذکرہ" اے۔ میاں مولا بخش کُشتہ ہوراں دی بولی بارے اوہ انصاف کروے نیں کہ:

"ایہہ کتاب زبان (دی پکھوں) اردو، ہندی ملغوبہ جیہی بن گئی اے۔" (ص 176) "کشتہ جی دی...... بولی وچ اردو، فارسی، ہندی دا وڈیرا اثر اے۔ (ص 424)

"پنجابی شاعراں دا تذکرہ" پنجابی زبان دے ادب دی کھوج تے پرکھ وچ اپنی نویکلی تھاں رکھدا اے۔ اپنی جاچے پنجاب دا کوئی لکھیار وی کُشتہ جی دی رکھمر نوں حالے چھوہ وی نہیں سکیا۔ ایس کتاب وچ کُشتہ جی نے پرکھ، پڑچول تے کھوج دی جیہڑی نینہہ رکھی، اوس نوں کوئی چھڑپا مار کے اُلانگھ نہیں سکدا۔ سارے ای اوہناں دی بنائی ہوئی لیہہ اُتّے چلن دی کوشش کر رہے نیں۔

ایس گل دی اہمیت اوددوں ہور ودھ جاندی اے، جدوں ایہہ پتہ چلدا اے

کہ اوہناں ایہہ کم اودوں سرے چاڑھیا جدوں اوہناں دے نیناں دا چانن جاندا رہیا سی۔ اپنی یادداشت دی نیاد اوپر اپنے پتر محمد افضل خان نوں لکھواندے گئے تے محمد افضل خان لکھدے گئے۔ ایہہ کم اپریل 1955ء وچ مکمل تھی گیا تے کجھ ہفتیاں مگروں کُشتہ جی 19 جون 1955ء نوں چلاناکر گئے۔ اوہناں دی ایہہ پرکھ تے کھوج بھرپور کتاب اخ جنوری 1960ء وچ جا کے چھاپے چڑھی۔ اپریل 1955ء توں لے کے جنوری 1960ء تیک پنجابی ادب بارے کوئی ذکر یوگ گل واپری تے محمد افضل خان نے ایس تذکرے وچ اوس بارے وادھا ضرور کیتا اے۔

کُشتہ جی دی ایس گھالنا دا کارن اے کہ ایس دے پچھوں جدوں وی کسے پنجابی نے کوئی تذکرہ مرتب کیتا' اوس نے کشتہ جی دی پوری پیروی کیتی۔ اوہ لکھن ہار لہندے پنجاب دا ہووے یاں چڑھدے دا۔ عبدالغفور قریشی ہوراں وی ایس کتاب توں پور! لابھ اٹھایا اے تے ایس بارے اپنی رائے وی دتی جیویں کہ اسیں لکھ آئے ہاں' بیہڑی کہ اک پکھی اے۔ عبدالغفور قریشی بڑی دلیری نال لکھدے نیں۔

"520 صفحیاں دے ایس تذکرے وچ 32 صفحیاں دا دیباچہ مرتب ولوں اے۔ باقی صفحیاں اتے قریباً" 242 ہندو' سکھ' مسلمان عیسائی شاعراں دے حال درج نیں۔ ایہناں وچوں وی بہتے ایہے نیں' جیہناں نوں کوئی جاندا پچھاندا نہیں۔ پر ایہہ گل ضرور اے کہ اوہ کُشتہ مرحوم دے مونہہ ملاحظے والے لوک سن تے اوہناں کول آوندے جاوندے بچیاں لئی رنجھی لیاوندے سن۔" (ص 176)

"تذکرہ تحقیق دے پکھوں ناقص تے ناکارہ اے۔ تاریخی چُن چھان نہیں کیتی گئی۔ شاعراں دے حالات بارے اویں گویڑ ای لایا گیا اے۔ کجھ حالات پرانیاں تاریخاں وچوں بغیر حوالہ لے کے گنڈھ تُرپ کے جوڑ دتے گئے نیں۔ ایہہ تروپے بڑے غلط تے کوجھے لگدے نیں۔" (ص 176)

"کتاب دی زبان اردو ہندی دا ملغوبہ جیہی بن گئی اے۔ ایہہ امرتسر' لہور دے منشی کشتہ جاں چودھری افضل ہوراں دی نہیں جاپدی۔" (پنجابی ادب دی کہانی' ص 176)

عبدالغفور قریشی ہوراں دا کہنا ایہہ اے کہ اوہناں دے تذکرے وچ بہتے

ایہجے شاعر نیں' جیہناں نوں کوئی نہیں جاندا۔ گویا کشتہ جی مرحوم نے 121 توں ودھ شاعراں دا اپنی کتاب وچ ایویں ای وادھا کر دتا اے۔ ایہجے شاعراں نوں اوہناں دے تذکرے وچ ایس واسطے تھاں مل گئی اے کہ اوہ کشتہ جی دے بچیاں واسطے چنگی لیایا کردے سن۔

قریشی جی نے کُشتہ جی دے "پنجابی شاعراں دا تذکرہ" وچوں پورے پنجاہ فیصدی شاعراں دے حالات رِن بِن اوہی لکھے ہن جو کشتہ جی دے تذکرہ وچ ہن تے جیہڑے شاعراں دے ویروے نوں عبدالغفور قریشی ہوراں اپنی کتاب وچ درج نہیں کیتا' پر اوہ پنجابی تذکرے وچ موجود ہن۔ اوہناں دی نکی جہی فہرست ہے۔ بھائی گورداس' مولوی غلام محی الدین قصوری' میاں جان محمد' حافظ محمد' شاہی کمبو' مخلص سُندر داس آرام' مولوی روشن دین' محمد حسین' عبدالرحمٰن خلدی' غلام حیدر' نفر' محرم علی چشتی' پیراں دتا ترگڑ' گوری ناتھ' لہورا سنگھ' عشق لہر' اسماعیل مشتاق' بانکے دیال' راقب قصوری' ملکھی رام' گیانی ہیرا سنگھ درد' ایس ایس چرن سنگھ' رمضان وزیر آبادی' ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ (بے حیثیت شاعر) اَوتار سنگھ آزاد' نندلال نور پوری' کرتار سنگھ بلگن' جسونت رائے' دیوندر ستیارتھی' پریتم سنگھ سفیر' سید ممتاز علی وغیرہ۔ حالانکہ ایہناں توں بناں پنجابی زبان دے شاعراں دا تذکرہ' تذکرہ کہلان دا حقدار ای نہیں۔ ایہناں وچوں ہر شاعر "سوا لکھا" اے۔ ہر شاعر اپنی شاعری دی پکھوں میل پتھر دی حیثیت رکھدا اے۔ پر عبدالغفور قریشی نے "رچیچی" دا سہارا لے کے اپنی کھوج نوں تھوتھا کر لیا اے۔ ایہہ گل ذہن وچ رہنی چاہیدی اے کہ ایہناں وچوں کئی شاعر کُشتہ جی دے جمن توں وی پہلاں چلانا کر چکے سن۔ مثلاً" بھائی گورداس' حافظ محمد لکھوی' عبدالرحمٰن خلدی وغیرہ وغیرہ۔

اصل گل تے ایہہ اے کہ کُشتہ مرحوم پرکھ دی اوس سُوجھ دا وارث سی' جیہڑی احمد یار مرالوی توں ہوندی میاں محمد بخش تیک پُجی۔ اوس سوجھ تے ادبی دیانت دا ایہہ تقاضا سی کہ ایہہ ناں کُشتہ مرحوم دے تذکرے دی زینت ودھاندے۔

قریشی ہوراں نے کُشتہ دی رچنا نوں تحقیق دے پکھوں ناکارہ کتاب دی نقل کر کے پوریا اے' پر حوالے کتے نہیں دتے نہ ای کامے (Commas) پائے ہن۔

اپنی ایس کتاب وچ عبدالغفور قریشی نے احمد حسین احمد قلعداری نوں وی

رگڑا لایا اے تے انج اپنے قریشی بزرگ نوں وی معاف نہیں کیتا۔ تذکرہ نگاری دا مڈھلا اصول ایہہ ہے کہ بندیاں دی ترتیب سے وار ہووے۔ سدھارن تاریخاں وچ بندیاں دیاں تاریخاں لکھن دا رواج نہیں سی۔ کوئی بندہ جے کسے سبب مشہور ہوگیا تے اوس دا ذکر کتاباں تے تاریخاں دا حصہ بن گیا تے اوس دی مرن تاریخ یقیناً تاریخ دے صفحیاں اتے محفوظ ہوگئی۔ ایس واسطے تذکرہ لکھن والے شاعراں دی ترتیب اوہناں دی مرن تاریخ نوں مُکھ رکھ کے دیندے سن۔ یاں پھیر کسے سیاسی' مذہبی یاں تہذیبی عہد دی ونڈ نوں ساہمنے رکھ کے ترتیب بنائی جاندی سی۔ کسے تذکرے دی جان' مرن جیون دیاں تاریخاں نوں ای قرار دتا جاندا اے۔ کیوں جو ہر فرد اپنے سے دے بھیڑ چنگ نوں ضرور قبولدا اے۔ انج تاریخاں دی وجہ کر کے اوس دیاں رچناواں دی تلنا کرن وچ آسانی رہندی اے۔

تذکرہ لکھن والے دی ایہہ وی ذمہ داری ہوندی اے کہ جیس شخص بارے جانکاری دے رہیا ہووے اوس بارے ہر گل تاریخی ترتیب نال دتی جاوے تے اوس دے کسے کم جاں رچنا نوں وی تاریخ دی لڑی وچ پرووے۔

تذکرے وچ کسے خاص عہد دی صُورت تے سُوجھ دا ویروا وی لوڑیندی گل اے کہ کس خاص عہد نے منکھ (انسان) اتے کیہ اثر گھتیا تے کس خاص زمانے نے کس کس فن جاں کلا اُتّے اپنا اثر کیویں چھڈیا؟ ایہناں اصولاں نوں مُکھ رکھ کے ویکھیے تاں "پنجابی ادب دی کہانی" وچ ایہناں اصولاں دی پرواہ نہیں کیتی گئی تے جیس نیچہ نال سوچاں دی پردھانگی وچ بندیاں دی کلایاں فن تولن یاں گھوکھن دی لوڑ سی' نہیں تولیا' گھوکھیا گیا۔

پہلے تذکریاں وچ جیہڑی وی گل سی' اوس نوں کسوٹی تے گھساون توں بناں انج ای درج کر لیا گیا اے جیویں کسے تذکرے وچ کوئی گل درج سی۔ تاریخی ترتیب نوں برقرار رکھن تے وی قریشی صاحب خاصے بے نیاز جاپدے نیں۔ جتھوں کوئی جانکاری لئی اے اوس دا ذکر کرن ضروری سمجھیا وی نہیں' پر تنقید "پنجابی شاعراں دا تذکرہ" اتے کیتی اے تے اوس نوں سراہنا نہیں دتی' جیہدا کہ ایہہ تذکرہ حقدار سی سگوں بڑی دیدہ دلیری نال لکھن دی جرات کردے نیں کہ :

"کجھ حالات پرانیاں تاریخاں وچوں بغیر حوالہ لے کے گنڈھ ترُپ کے جڑ

دتے گئے نیں۔"

قریشی صاحب جیہناں نوں ان پچھاتے' ان جانے شاعراں دا ورجہ دیندے نیں' اوہ پرانیاں تاریخاں دے صفحیاں وچ کیویں درج ہو گئے۔

جیویں اُپرّ لکھ آئے ہاں کہ قریشی ہوراں کشتہ مرحوم دی نقل بناں حوالہ دین توں کیتی' جیہدا ثبوت اوہ غلطیاں یاں کوتاہیاں نیں' جیہڑیاں کشتہ جی کولوں سرزد ہو گئیاں۔ جے عبدالغفور قریشی جی ذرا وی کھوج توں کم لیندے تاں اوہناں نوں سودھیا جا سکدا سی۔ ایس واسطے صحیح طور تے کہیا گیا اے نقل لئی عقل دی لوڑ ہوندی اے۔ "پنجابی ادب دی کہانی" چوں اجیہیاں کوتاہیاں دی لمی فہرست دتی جا سکدی اے۔چند مثالاں ایہہ نیں۔ حامد شاہ عباسی 1161ھ بمطابق 1744ء وچ جمے۔ ہاشم شاہ 1166 ھ بمطابق 1752ء وچ پیدا ہوئے۔ سچل سرمست دا جمن سال 1153ھ بمطابق 1740ء ای اے' پر قریشی صاحب نے سچل سرمست دے کوائف حامد تے ہاشم شاہ توں پہلاں دیون دی تھاں اوہناں توں پچھوں درج کیتے ہن۔ ایہہ ترتیب انج ہونی چاہیدی سی۔ سچل سرمست ' حامد تے ہاشم' کُجھ اجیہیاں کمیاں ایس کتاب وچ تھاں تھاں راہ روک کھلوندیاں نیں۔ مولا بخش کشتہ نے امام بخش پسیانوالہ دا مرن سال 1863ء دتا اے۔ قریشی صاحب نے وی نقل کر دیاں عقل توں کم لینا ضروری نہیں جانیا۔ نہ ای اوس دی ساری رچنا نوں گھوکھن دی کھیچل کیتی' جیہدے توں بناں اوہدا اُگھا سردی نہیں سکدا۔ امام بخش نے 1863ء وچ چلانا نہیں کیتا۔ اوہ تے ایس دے تن سال پچھوں وی نہ صرف جیوندے رہے سگوں اوہناں اپنی مہان رچنا "داستان امیر حمزہ" دی رچی سی۔ اوس دے لکھن دے مطابق:

یاراں سو تراسیاں سن نبی دا جان
ہوئی ختم کتاب جاں جانن خاص عوام

1138ء دے کُل دا عیسوی سال 67-1866ء بندا اے۔ 1863ء وچ مرن والا 67-1866ء وچ تن جلداں وچ کتاب کیویں رچ سکدا اے' پر جد مکھی اُپرّ مکھی مارن نوں ای سُکھ رکھیا ونجے تے اجیہے سِٹے تاں نکلنے سن۔

وارث شاہ دا جمن سال "پنجابی ادب دی کہانی" وچ 1722ء دتا اے۔ ایہو سن' تاریخ ادبیات مسلماناں پاک و ہند' وچ درج اے جیہڑی کہ "پنجابی ادب دی

کہانی" توں پہلاں چھپی سی پر قریشی ہوراں ایہہ سن لکھن لگیاں اوس کتاب دا حوالہ دینا ضروری نہیں جانیا۔ حالانکہ وارث شاہ ہوراں دا جمن سال 1720ء اے۔ ایہہ ای اوہناں دے بزرگاں دا لکھیا سن اک کتاب دے حاشیہ اُپرّ موجود اے۔ ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل نے وی اپنے پی ایچ - ڈی دے تھیسس وچ وی ایہہ ای جمن سال دتا اے۔ "کھوج درپن" سکول پنجابی لینگوئج لٹریچر اینڈ فوک گورونانک یونیورسٹی وچ چھپے میرے لیکھ "وارث شاہ دی جیون کتھا" وچ درج اے۔

"پنجابی شاعراں دا تذکرہ" وچ محمد بوٹا گجراتی دا جمن مرن سال (1930ء - 1851ء) درج اے۔ عبدالغفور قریشی ہوراں نے وی ایس توں فائدہ اٹھاندیاں ہویاں "پنجابی ادب دی کہانی" وچ اوہو سن درج کیتے ہن۔ ایتھے وی اوہناں عقل نوں ٹھکھ رکھیوں بناں ای نقل کرن دی کھیچل کیتی اے۔ جے اوہ محمد بوٹا گجراتی دی سرجنا نوں گھوکھن مگروں اوہدے جمن مرن دے سال دیندے تاں ایہہ غلطی نہ کردے۔ محمد بوٹا گجراتی اپنی "شیریں فرہاد" وچ انج لکھدا اے۔

یاراں سو نوے آہا سن ہجری' دساں ماجرا کُل مذکور یارا
جے کر شک ہے' تک بے شک مینوں' چھتی سال دی عمر ضرور یارا

جدوں بوٹے ہوراں نے 1190ھ وچ ایہہ کتاب لکھی' اوس ویلے بوٹے دی عمر 36 سال سی۔ دوجے لفظاں وچ محمد بوٹے دے جمن دا سال 1837ء ای ہویا نہ کہ 1851ء جیوں کہ "پنجابی شاعراں دا تذکرہ" توں نقل کرن مگروں "پنجابی ادب دی کہانی" وچ لکھیا گیا اے۔

ایسے طرح بُوٹے دی وفات 1930ء وچ نہیں ہوئی سگوں اوہناں 6 ستمبر 1919ء نوں چلانا کیتا اے۔ جیویں کہ میونسپل کمیٹی گجرات دے موت رجسٹر وچ دی لکھیا ہویا ملدا ہے تے پنجابی زبان دے مہاں کھوجی تے پارکھ ڈاکٹر پیارا سنگھ جی دی اپنی ترتیب دتی ہوئی کتاب "شیریں فرہاد" از محمد بوٹا گجراتی دے صفحہ 13' 12 اُپرّ اوس دی مرن تاریخ ایہو ای لکھی اے۔

پنڈت کالی داس بہوں اُچ کوٹی دے شاعر سن۔ پنجاب یونیورسٹی چنڈی گڑھ توں منجیت کور انبالوی اوہناں تے پی ایچ۔ ڈی وی کر چکی اے۔ پنڈت کالی داس پچھلی عمرے سکھ دھرم وچ آ گئے سن تے اپنا ناں کالی داس دی تھاں مان سنگھ رکھ لیا

سی۔ اوہ اُچی پدھر دے صوفی منکھ (انسان) درویش سن۔ اُنھویں ویھویں صدی وچ ہوئے وڈے پنجابی شاعراں وچ شامل نیں۔

"پنجابی شاعراں دا تذکرہ" وچ اوہناں دا جیہڑا جنم سال درج اے، قریشی ہوراں اپنی کتاب وچ اوہو درج کیتا اے۔ فرق صرف اینا اے کہ کُشتہ جی نے سال دے نال ای مہینے دا ویروا وی دتا اے کہ اوہ اکتوبر 1865ء وچ جمے۔ قریشی جی نے صرف 1865ء ای لکھیا اے۔

میونسپل کمیٹی گوجرانوالہ دے جنم رجسٹر اپر تے ڈسٹرکٹ ہیلتھ آفیسر دے ریکارڈ وچ پنڈت جی دے جنم بارے کوئی جانکاری نہیں ملدی۔ ہو سکدا اے کہ اوہ گوجرانوالہ دی تھاں کسے ہور تھاں جمے ہون۔ انج جاپدا اے کہ کُشتہ جی نے خط و کتابت راہیں پنڈت جی توں اوہناں دا جنم سال پُچھیا تے اوہناں مہینے دا ویروا وی لکھ گھلیا ہووے کیوں جو دوویں ہمکالی شاعر سن تے ملدے جُلدے وی رہندے سن۔

کُشتہ جی نے پنڈت جی دی مرن تاریخ درج نہیں کیتی۔ قریشی ہوراں دی ایس توں اگے ودھن دی کوشش نہیں کیتی سگوں ایس وچ وی کُشتہ ہوراں دی پوری پوری پیروی کیتی اے۔ حالانکہ گوجرانوالہ میونسپل کمیٹی دے ریکارڈ وچ اوہناں دی مرن تاریخ درج اے، جیہڑی 30 جون 1844ء اے۔

سیالکوٹ دے مولوی شاہ دین بڑے مشہور شاعر سن۔ اوہناں عربی، فارسی دیاں کئی عظیم شعری رچناواں نوں پنجابی شعری رُوپ دتا۔ ایہناں کتاباں وچوں مثنوی مولانا روم، دیوان حافظ، بیر نامہ، مثنوی فریدالدین عطار، دیوان بو علی قلندر، دیوان تے مثنوی محمود شبستری، دیوان حضرت عبدالقادر جیلانیؒ، دیوان حضرت علیؓ، دیوان حضرت معین الدین چشتی اجمیری، دیوان شمس تبریزی وغیرہ "سردار سیگ سنگھ جی ایہناں نوں اٹھارویں صدی دے انت دا منکھ آکھدے ہن۔" (پنجابی دنیا، دربار انک، جون جولائی 1955ء ص 27 - 26)

ایہہ درست نہیں۔ کشتہ جی نے اوہناں دا جنم سال 1870ء لکھیا اے۔ جیہڑا صحیح اے۔ ایس واسطے اُنھویں صدی دے انت جنم والا بندہ اٹھارویں صدی دا شاعر نہیں ہو سکدا۔ بہرحال عبدالغفور قریشی ہوراں نے اوہناں دا مرن سال 1930ء دتا اے۔ کُشتہ مرحوم نے اوہناں دا مرن سال نہیں لکھیا۔ ایہہ پہلی تھاں اے جتھے

عبدالغفور قریشی ہوراں گشتہ جی دی مدد توں بناں لکھیا تے غلطی کر ماری کیوں جو شاہ دین پاکستان بنن توں مگروں وی زندہ رہے۔ اوہناں بارے میرا اک تفصیلی مضمون روزنامہ "امروز" وچ چھپ چکیا اے۔ قریشی ہوراں نے ایہہ وی لکھیا اے کہ " پنجابی شاعراں دا تذکرہ" وچ ورتی زبان نہ تے کشتہ جی دی اے تے نہ افضل خان دی۔ دوجے لفظاں وچ اوہناں پڑھیار نوں ایس شک دی انھی گپھا وچ سٹن دی کوشش کیتی اے کہ کتاب ایہناں دوواں پیو پتراں دی بجائے کسے ہور منکھ (انسان) دے جتن دا پھل اے تے جے ایہہ گل سی تے کشتہ جی نوں "ترجیح" دین والی منطق کدھر گئی؟

انج ای مولوی حبیب اللہ کمبوہ دا معاملہ اے۔ کشتہ جی نے اوہناں دا ویراوا اپنے تذکرہ دے صفحہ 314 وچ دتا اے۔ قریشی جی نے "پنجابی ادب دی کہانی" دے صفحہ 418 اُتے مولوی حبیب اللہ کمبوہ دا ذکر کیتا اے۔ کشتہ جی اوہناں دی کتاباں دی فہرست وچ اوہناں دی اک کتاب دا ناں "سوانح گنج بخش" دتا اے۔ قریشی ہوراں دی انج ای لکھیا پر ایس وچ کشتہ جی ایہہ نہیں لکھ سکے کہ ایہہ کتاب اشرف منچری دی فارسی منظوم دا نظم وچ ای ترجمہ اے۔ چنانچہ قریشی صاحب نے وی ایس دی سودھ نہیں کیتی کہ ایہہ ترجمہ "کنزالرحمت" دی کتاب دا اے۔ (ص 5، شریف التواریخ، جلد سوم، حصہ چہارم) کشتہ جی نے مولوی صاحب بارے لکھیا اے کہ اوہ بہاولپور چلے گئے، جو درست نہیں۔ اوہناں بہاول نگر ضلع دے اک دور دراڈے چک وچ جا ڈیرہ لایا تے اوتھے ای 22 مارچ 1954ء نوں چلانا کیتا۔ قریشی ہوراں نے بناں پُن چھان کیتیاں کشتہ جی دی پیروی وچ بہاول پور ہی لکھیا اے۔

قریشی ہوراں، کشتہ مرحوم تے ایہہ دوش وی لایا ہے کہ اوہ حوالے نہیں دیندے سن، جیہڑی کہ صحیح گل نہیں۔ "پنجابی شاعراں دا تذکرہ" وچ کشتہ جی نے ایہناں کتاباں دا ذکر کیتا اے۔ پر اچین رلی مالا، اخبارالاخیار، کمالات فریدیہ، سیر المشائخ، احسن المقال، Punjab Castes، تحقیقات چشتی، شطحیات، پنجابی دربار لائلپور جنوری 1930ء، پریم کہانی، تاریخ لہور، پنجابی ساہت دا اتہاس، راجستھان بھارتی، پنجابی دربار جولائی 1929ء، پنجابی دربار ستمبر 1929ء، ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وغیرہ۔ ایس واسطے قریشی ہوراں دا لایا ہویا ایہہ دوش وی بے بنیاد اے۔ ساڈے جاچے تاں

اج وی مولا بخش کشتہ جی دی ایہہ سرجنا اجہی رچنا اے ' جیہدے توں اگے کوئی لکھ نہیں سکیا تے پنجابی ادب تے شاعری دے کھوجیاں تے پارکھاں واسطے ایہہ کتاب روشن منارا بنی رہوے گی۔

قریشی جی دے آکھن موجب اوہناں دی بولی وچ فارسی' اردو تے ہندی دا ودھیرے اثر دکھائی دیندا اے۔ اول تے ایہہ گل انج وی بے معنی اے تے گل نتردی نہیں کہ اوہ دوش کیہ دینا چاہوندے ہن؟ کیہ کہنا چاہوندے ہن۔ اول تے اوہناں دے لکھن موجب جد ایہہ اوہناں دی زبان ای نہیں تے اوہ ایس دے دوشی کیویں بنے۔ انج ایہہ گل وی اوہناں دیاں اُپرلیاں یل وِللیاں دلیلاں دا حصہ ای اے۔ حالانکہ کُشتہ جی دی کتاب پنجابی نثر دا اعلیٰ نمونہ اے تے پنجابی زبان دا انملا شاہکار اے' پر ایہہ عجیب گل اے کہ قریشی جی نے جدوں مولا بخش کُشتہ مرحوم بارے اپنے ایسے تذکرہ وچ ایس گل دا اعتراف کیتا کہ :

"پنجابی زبان تے ادب دی خدمت جو کُشتہ ہوراں نے کیتی اے ایس نوں کدی بھلایا نہیں جا سکدا نہ ہی ایہہ کسے ویروے دی محتاج اے۔" (پنجابی ادب دی کہانی ص - 424)

کسے دی وڈیائی نوں منناہی اصل وڈا پن اے۔ پر ایہہ لکھن نال جتھے "پنجابی شاعراں دا تذکرہ" بارے جیہڑی رائے ظاہر کیتی سی اوہدے اتے قلم پھیر کے اوس نوں رد کر دتا اے' پر اجہی تحریر نوں ایس وجہ اساویں ان ڈھکویں تے غیر متوازن ہی کہنا پوے گا' جیہنوں تحریر دی خوبی تے حسن دے خلاف ہی قرار دینا پوے گا۔

انور چودھری

"سیدھاں" بارے کُجھ گلاں

نجم حسین سید نے "سیدھاں" وچ پنج وکھو وکھ شاعراں بارے مضمون لکھے نیں، پر ساریاں مضموناں وچ اک گل سانجھی ہے جو ایہہ مضمون پنجابی شعر ریت دی پرکھ بارے ہن۔ ایہہ شعر ریت بابا فرید توں ٹر کے میاں محمد بخش تائیں آوندی ہے۔ اٹھ نو سو سال دا اک لما ویلا ہے، جو لنگھ چکیا ہے۔ سوال ایہہ پیدا ہوندا ہے جو لکھاری نوں اج دے زمانے وچ رہ کے ایہہ کتاب لکھن دی کیہ لوڑ پے گئی جد کہ بابا فرید توں میاں محمد بخش تائیں دا ویلا تے کدے دا لنگھ چکیا ہے۔ لکھاری اج دے ویلے دی گل کیوں نہیں کردا؟ ایس سوال دا جواب ایس کتاب وچ سدھا ساہواں نہیں لبھدا، پر جو کجھ لکھیا ہویا ہے اوہدے توں ای اسیں ایس سوال دے جواب تیکر اپڑ سکدے ہاں۔ تاہیوں تاں ایہہ کتاب پڑھن ہاراں لئی سیدھاں بن سکے گی۔

پہلے ای مضمون "پنجابی شعر ریت دے سدیویں سبھا تے بلھے شاہ" دے دوجے صفحے اتے لکھیائے۔

"بوڑھ جیسی پرانی مثال ہے پئی ریت جڑھ ہوندی ہے تے کسے اک سمے دی شاعری پھل پتر۔ ریت ہُن دے شاعر دی حیاتی دا وسیلہ تاں ہے، اوہ ہُن دے شاعر دا بھوئیں دیاں ٹکیاں پدھراں نال تے سمے دیاں ڈِسریاں گیڑاں نال جوڑ تے جوڑدی ہے، پر اوہ ہُن دے شاعر دی کلا دوالے لفظاں، تالاں یا مضموناں دی کسے اک چون دا بنھ نہیں مرندی۔ ریت ہُن دے شاعر نوں پچھلیریاں شاعراں دی رکرت وچ کجھ سدیویاں سبھاواں راہیں اپنا آپ وکھاندی ہے۔ شاعری دے ایہہ سدیویں سبھا لوکائی دے اندرلے دیاں سدیویاں سبھاواں دا اک روپ ای ہوندے ہن۔ جے ہُن دے شاعر نوں تاریخ دیاں ایہناں ہمیش لہراں دی پچھان ہے تے نال اوہ

پچھلیاں دے کیتے نوں وی جان دا ہے تاں اوہنوں شعر ریت دی پوری ٹُرت ہے"۔

لکھت دا ایہہ ٹوٹا لکھاری نے پوری پنجابی شعر ریت بارے لکھیائے۔ ایس نکے جیہے ٹوٹے وچ ای سارے جواب ہن۔ اک دی تھاں دو گلاں ویکھو۔ اک تے ایہہ گل "پئی ریت جڑھ ہوندی ہے تے کسے اک سمے دی شاعری پھل پتر" ساڈیاں اکھاں پھل پتر ای ویکھدیاں نیں کیوں جو پھل پتر اصلوں ساہمنے نظر آ رہے ہوندے نیں، پر ساڈی سمجھ سُوجھ جڑھ ویکھدی ہے کیوں جے اسیں جاندے ہاں پئی جڑھ بناں پھل پتر نہیں ہو سکدے۔ جے اسیں پھل پتراں دے روپ دے جلوے وچ ای پھس کے بہہ رہیے تاں سانوں نہ جڑھ نظر آوندی ہے نہ اوہدی لوڑ رہندی ہے۔ کاغذ تے پلاسٹک دے پھل پتر وی تے ہوندے نیں۔ اوہ وی سوہنے ہوندے نیں فیر جڑھ دی کیہ لوڑ ہے؟ سانوں ساڈا بھلیکھا جیون تے بے جیون دی سمجھ نہیں آون دیندا۔ سانوں پتہ نہیں لگدا جو پھل پتر تے جیون دا ای اک روپ ہن تے کاغذ پلاسٹک دے پھل پتر وی جیون دی ہی اک شکل ہن۔ اک جیون دھرتی وچوں اُگیا تے تے دوجا محنت راہیں کاغذ تے پلاسٹک نوں پھل پتر بنا گیا ہے۔ کسے اک سمے دی شاعری نوں ریت نالوں توڑنا اوہنوں بے جیون کرنا ہے۔ کجھ سمجھاں جیون نوں بے جیون کر کے ویکھدیاں ہن۔ جیون دی گل نوں موت دی گل کر کے سمجھدیاں ہن۔ جیوندے وسیب دی بیتدی واپردی نوں کسے اگلے جہان دا قصہ کر کے سمجھاوندیاں تے پرچاردیاں ہن۔ لوک ریت دے شاعر نوں صوفی، درویش یاں پیر بنا کے اوہدے اتے دھرم دا غلاف چاڑھ دیندیاں ہن۔ انج اوہ جیوندے وسیب دی جیوندی شاعری نوں اوہدے جیون کولوں نکھیڑ کے اپنے مطلب دے ظاہری روپ لئی ورتدیاں ہن "سیدھاں" دا لکھاری جیون نوں جیون کر کے ای ویکھ سمجھ رہیا ہے۔ اوہدا جتن جیون نوں بے جیون کر کے ویکھن والیاں سمجھاں نال اک لڑائی وی بن گیا ہے۔ اک دوجے دے الٹ سمجھاں دی ایہہ لڑائی "سیدھاں" وچ تھاؤں تھائیں ٹردی نظر آوندی ہے۔ کدے ظاہرا کدے وچو وچ۔ جیون نوں جیون سمجھن دا جتن ہی اوہ لور ہے، جیہڑا اج نوں ریت نال جوڑدا ہے کیوں جو ریت آپ لنگھیا جیون ہے تے اج جیون اُٹھ ای ساڈے تائیں اپڑیا ہے۔

دوجی گل پئی "شاعری دے سدیویں سبھا لوکائی دے اندرلے دیاں سدیویاں سبھاواں دا اک روپ ای ہوندے ہن"۔ گل شعر ریت توں لوک ریت تائیں اپڑ گئی ہے۔ شعر رِیت انج ای لوک ریت دا روپ ہوندی ہے جیویں پھل پتر بھوئیں وچ لکی جڑھ دا۔ جے گل ریت دی ہے تاں فیر لوک رِیت کیوں؟ حاکم رِیت کیوں نہیں؟ اوہ وی تے موجود رہی ہے تے اج وی ہے۔ فیر اوہی لڑائی جیون نوں جیون کر کے ویکھن والی تے جیون نوں بے جیون کر کے ویکھن والی۔ حاکم ریت رُوپ دے جلوے توں اگانہہ نہیں ودھن دیندی۔ جیویں جھروکے وچوں بادشاہ دا دیدار یاں وڈی سڑک توں کاراں دے قافلے وچ لنگھدے اج دے حاکم دا نظارا۔ حاکم ریت تے آپ لوکائی دی محنت تے اوہدی پیدا دی کھوہ کھس تے پلدی آوندی ہے۔ اوہ نہیں چاہوندی جو کوئی وی اوہدی جڑھ نوں ویکھے۔ سو حاکم رِیت ساڈی نظر نوں روپ دے جلوے تے اوہدی موہ وچ کیل کے رکھنا چاہوندی ہے۔ حاکم ریت وچوں چنگیری سمجھ شعر رِیت نوں روپ بنا کے حاکم ریت لئی ورتدی ہے۔ اوہ تے لوک ریت وچوں چنگیری شعر ریت دی وی اجیہی تشریح کردی ہے، جیہڑی جیون نوں بے جیون کر جاندی ہے۔ ایہہ تشریح تھاؤں تھائیں ساڈے نال بھڑدی ہے' پر لکھاری نے پکا ہتھ پایا ہے ساڈے ہتھاں وچ تے اوہ سانوں روپ دی وکھالی توں ٹور کے دھرتی دیاں لکیاں پدھراں وچ تے سبھے دے وِسرے گیڑاں تائیں لے کے جانا چاہوندا ہے۔ اصل وچ اوہنے دوجا ہتھ پنجابی شعر ریت دے ہتھاں وچ پایا ہویا ہے' جیہڑی آپ لوک ریت دا ہی اک رُوپ ہے۔ اوہدے ہتھ وچ ہتھ پھڑاندیاں ای اسیں آپ اوس ریت نال انج ای جُڑ گئے آں جیویں لکھاری۔

ہُن بلھے شاہ سانوں اپنا لگن لگ پیائے۔ اصلوں اپنے ورگا بندہ۔ اک جیوندے وسیب دا جیوندا جاگدا جی۔ اوہدی شاعری دے وچوں سانوں اوس جیوندے وسیب دے سبھا دِسن لگ پئے نیں۔ ایہہ سدیویں سبھا ای شاعری دے سدیویں سبھا ہن۔ شاعری دے سدیویں سبھاواں توں اسیں وسیب دے سبھاواں تائیں اپڑنے ہاں تے وسیب دیاں توں مُڑ شاعری دیاں تائیں۔ بلھے شاہ دی شاعری دا لوک گیتاں ورگا سدھ پدھرا جیہا مُہاندرا اصلوں حیاتی دے ظاہر ورگا ہے۔ روز دی ہڈ ورتی رمزاں بن کے سانوں شاعری دے اندر وڑن دے بوہے دی سردل لنگھاوندی ہے۔ ہُن شاعر

دے اندر وی اک ناٹک اُبھردا ہے۔ اوہ اوسے وسیبی ہڈورتی دی مڑ کھیڈی وکھالی ہے، جیہدے وچوں اوہ آپ اُبھری ہے۔ ایہہ ناٹک سانوں وڈے گھیر تے حیاتی دے باطن دیاں ڈونگھیاں پتالاں نال جوڑدیندا ائے۔ بلھے شاہ وسیب دے چونترے تے کھلو کے وسیب دی ہڈورتی نوں مڑ کھیڈ کے وکھاوندا ہے۔ باہروں گل اساڈے اندر لہندی ہے تے اندر و یکھن دی تھاں نکلدی ہے۔ اوہ کھیڈدیاں، کھیڈدیاں رملکڑے اندر آ وڑدا ہے تے اندرلے گُجھے چور دی سنجان کروا ندا ہے۔ اندر دا جھوٹھ اندروں نکلدا ہے تے جگ دا چور بن جاندا ہے۔ بلھے شاہ مڑ جگ وچ لکے چور نوں سبھناں نوں وکھاوندیاں وکھاوندیاں اندر جے نویں سچ نوں سبھناں وچ ورتا جاندا ہے۔ گل کتن والیاں کڑیاں وچ کھلوتی ماں دے بولاں توں یاں اپنی جگ دے چور دی جہات وکھان دے رہس روپ توں ٹردی ہے۔ و یکھن نوں روز دی ہڈورتی عام تے سدھ پدھری جیہی ہے، پر گل مکدیاں مکدیاں جیون دے وڈے تگادیاں دی واہ ورتن دے وچاراں تائیں اپڑ ویندی ہے۔

وارث شاہ ایسے وسیبی ہڈورتی دا اک اپنے ڈھنگ دا رہس روپ وکھاوندا ہے۔ اوہ جگ دے، شیواں دے تے بندیاں دے ظاہر نوں ودھا چڑھا کے وکھاوندا ہے تے جدوں اسیں ایس ظاہر دے حسن تے رعب دی موہ وچ پھسن والے ہی ہوندے آں تے اوہ اوس ظاہر نوں اوہدے ای باطن نال انج بھڑا دیندا ہے جو ظاہر کچ دے بھانڈے وانگوں ٹُٹ جاندا ہے۔ ایس ٹکرا دی واج ٹھٹھا بن کے ابھردی ہے تے نال ای اک دکھ بھری سوچ جمدی ہے، جیہڑی مڑ سانوں حیاتی دے وڈے تگادیاں والے وچاراں تائیں اپڑا دیندی ہے۔ رانجھے دے پیو دی بہشت ساڈے پنجاب دی رسیل بابل دی مجوہ ہے۔ وارث شاہ ایسے بابل دی جوہ نوں بہشت بنا وکھالدا ہے تے مُڑ رملکڑے ای اوس وچ پھردے مالکی والے سپ نال لیا بھیڑدا ائے۔ بہشت دے ظاہر نوں اوہدے بندے مار وِس والے ست نال ٹکرا دیندا ائے۔ جیویں اوہ میت دی شان تے اعلیٰ اخلاق دے درس دیون والے مولوی دے ظاہر نوں اوہدی سوڑ تے کوڑ نال انج بھیڑ کرواندا ہے جو ظاہر ٹھٹھے نال رکرچی رکرچی ہو ویندا ہے تے اساڈے اندر اک دکھ بھریا وچار جمدا ہے، جو رانجھے جیسے نمانے دی ایس جگ وچ کوئی تھاں نہیں۔ کوئی پچھ پرتیت نہیں۔ اک اصلوں نمانے جیہے بندے

ساہویں سارا جگ جھوٹھا ہویا لگدا ہے۔

قادر یار دی شاعری وچ رہس روپ آپ اک رمز بن گیا ہے۔ اوہ پرانے ویلیاں دے قصے نوں انہویں صدی دے پنجاب وچ مڑ کھیڈ وکھاوندا ہے۔ اوہ اپنے ویلے دی ہڈ ورتی ساہویں ہو گزری ہڈورتی نوں لیا کھلاردا ہے۔ اوہ پورن دے جوگ دا قصہ کر کے جنائی دا ماں روپ سانوں وکھاوندا ہے، جیہڑا ہمیش توں جیون پروار دا مڈھ ٹریا آوندا ہے۔ قادر یار دے ویلے وی تے اج وی ہے۔ پورن دے قصے وچ ماں دا رشتہ اوہ مڈھ ہے جیس وچ خرابی پیدا ہوئی تے ہرے بھرے رکھ ٹُھک گئے۔ باغ اُجڑ گیا۔ پورن نوں بے دوسا ہوندیاں وی سزا بھوگنی پئی۔ پورن دا صبر جوگ بن کے اک ایسی سمجھ نوں جمدا ہے، جیہڑی ہو چکیاں خرابیاں نوں اگانہ لئی ٹھیک کر سکدی ہے۔ ٹُھکا باغ ہریا ہو سکدا ہے۔ خرابیاں پورن دے ویلے توں ای ہوندیاں آرہیاں ہن۔ جے ایہناں خرابیاں دی سزا بھوگن والے بے دوس پورن دے جوگ والی نویں سمجھ پیدا کر سکن تاں چلدا ورتارا ٹھیک ہو سکدا ہے۔

"سیدھاں" دا لکھاری سانوں پنجابی شعر ریت دے سارے ویلیاں وچوں لے کے لنگھدا ہے تے ایس گل تے سُچیت کروائی آوندا ہے جو ایس ریت دے اندرو اندر وگدے کجھ بھا ایہو جیہے وی ہن، جیہڑے آپ ریت بن گئے نیں، پر ہر نویں ویلے وچ شاعر ایہناں بھاواں دے اپنے روپ سچے ہوندے نیں، جیہڑے ویلے دے نال ای بنھدھ جاندے نیں۔ اگوں نویں ویلے وچ ایہو ریت نویں سچے اساردی ٹری جاندی ہے۔ روپ بھاویں شاعری دا سچا ہووے، بھاویں بندے دا بھیس ہووے یاں ویلے دا جال، ویلا بدلن نال بدل جاندے نیں۔ جیہڑے لوک روپ وچ اٹک کے رہ جاندے نیں، اوہ ظاہر دے پجاری ہوندے نیں۔ اوہ شاعری دے سچے وچوں ریت تے بھیس وچوں بندے دے اصلے نوں نہیں پچھان سکدے۔

بابے فرید دا ناں اک وڈے صوفی تے سنت دا ناں ہے۔ روپ پوجا اوہنوں باہروں ویکھ کے تے متھا ٹیک کے مڑ آون لئی کہندی ہے۔ اوہدے بارے دن سونیاں کہانیاں گھڑ لیندی ہے۔ جو اوہ آپ پیا کہندا ہے اوس اتے کن نہیں دھردی۔ جے کوئی اوہدی شاعری دل ہوندا وی ہے تے روپ پوجا اوہدے نال وڈیاں دے آکھے ہوئے صوفی سنتاں دیاں قصے کہانیاں نوں ٹور دیندی ہے تے اوہ قصے

کہانیاں شاعری وچوں وی ویکھن والے نوں اپنا آپ وکھاون لگ پیندے نیں۔ ویکھن والا ویکھدا ہے کہ دنیا نوں تیاگ کے رب رب کرن والا صوفی اپنی شاعری وچ وی جیون نوں چھڈ کے موت لگن دا درس پیا دیندا ہے۔ جدوں اسیں "سیدھاں" دے لکھاری نال رل کے بابے فرید دے دوہڑے پڑھنے آں تے اوہدوں پتہ لگدا ہے جو بابا تے حیاتی وچ لگن لہردے نہ ہوون نوں موت آکھ رہیا ہے۔ لگن لہر حیاتی دا ست ہے تے اوہدا نہ ہوون موت۔ موت نری سریر دے مرن نال ای نہیں ہوندی لگن لہر دے نہ ہوون نال وی ہوندی ہے۔ بندہ نرا سریر نال جیوندا نہیں ہوندا اپنے اندر دی لگن لہر نال جیوندا رہندا ہے۔ انج بابا اصلو اصلی تے حیاتی دی گل پیا کردا ہے، سگوں اُدھم بھری حیاتی دی۔

بابا فرید نے دوہڑے جوڑ کے شاعری کیتی ہے۔ دوہڑا دو سطری نظم ہے جیس وچ سیانے دی کیتی گل والے سہج سبھا تے لوک اکھاناں والے سدھ پدھرے مُہاندرے دا رنگ کھلیائے تے اندرو اندری پنجابی شعر ریت دے اوہ سدیویں سبھا لبھدے نیں، جیہڑے شاعری دا ست نیں۔ ایہہ سبھا بابا فرید توں ای ٹُرے تے ٹُر ساری پنجابی شاعری وچ وگدے وگدے ریت بن گئے، پر بابا فرید توں مگروں آون والے شاعراں نے اپنے ویلے رسر شاعری دے نت نویں سچے گھڑے جیویں کافی تے قصے۔ نت بدلدے ویلے دے نت بدلدے روپ تے شاعری دے سچے جیہڑے ظاہرا اجوڑ ہن، وچوں اپنے وچار سبھاواں راہیں جڑے ہوئے وی ہن۔ ایہہ جوڑ اوہ ریت ہے، جیس دے ساہویں نویں ویلے دے نویں پیچاں نوں کر کے پرکھ کار شاعری دا اندر باہر وکھاوندے نیں تے اج نوں لنگھے ویلے دی دھارا نال جوڑ دیندے نیں۔

"سیدھاں" دا لکھاری وی پنجابی شعر ریت دی گل کردا کردا سانوں اک شاعر کول لے جاندا ہے، جیہڑا آپ پارکھ ہے۔ میاں محمد بخش دے پرکھ وچار دھیان وچ آوندے نیں تاں سہی ہوندا ہے جو شاعر، شاعر وی ہوندا ہے تے پارکھ وی۔ انج ای سُنن یاں پڑسن والا سُنن پڑھن والا وی ہوندا ہے تے پارکھ وی۔ سبھ توں وڈی گل ایہہ جو شاعری آپ شاعری وی ہوندی ہے تے پرکھ وی۔ گل ذرا کھول کے کر لویے۔ پہلوں تے شاعر پوری شعر ریت دی جانکاری حاصل کردا ہے تے اپنے توں

پہلے ہو گزرے شاعراں دی رکرت دے روپ تے ست دی بھال کردا ہے۔ انج اوہ شاعری دے ونو ون گُناں نوں سیہاندا تے جاچدا ہے۔ ایہہ سارا عمل اوہدے اندر اک پرکھ گُن نوں جندا ہے۔ ایہہ پرکھ گُن اک پاسے تے اوہنوں پچھلیاں دی کیتی دی سنجان کراوندا ہے تے دوجے پاسے اوہدی اپنی رکرت لئی میدان بن جاندا ہے جیس وچ اوہنے اپنی شاعری دی کھیڈ کھیڈنی ہوندی ہے۔

پڑھن، سنن والا جد پڑھدا سُندا ہے تاں اوہ اپنی ہڈورتی راہیں شعر دا اثر قبولدا ہے۔ شاعر دی ہڈورتی راہیں اوہ اپنی ہڈورتی نوں مُڑ سیہاندا ہے۔ ایہہ سیہان اوہ جاچ بن جاندی ہے، جیہدے راہیں اوہ اپنی ریت دے شاعراں نوں اک درجہ تے تھاں دیندا ہے۔ شاعری جدوں شاعر دے اندروں نکلدی ہے تاں اوہدے پرکھ وچار وی لے کے آوندی ہے تے نال ای اوہ اک وکھری ہستی بن کے اپنے جمن والے دی پرکھ دی بن ویندی ہے۔ جدوں شاعری پڑھن سُنن والے دے ساہویں ہوندی ہے تے اوہدی پرکھ کردی ہے جو اوہ کنے پانی وچ ہے نال ہی اوہ اپنی پرکھ دی کراوندی ہے جو پڑھن والا اوہنوں کیہ درجہ دیندا ہے۔

"سیدھاں" دی پڑھت مکاون توں پہلا اک اخیرلی گل ایہہ ہے پئی ایس کتاب دا لکھاری نجم حسین سید آپ وی شاعر ہے۔ ایہہ گل دسنی ایس لئی ضروری ہے جو ایہہ جانن دے نال "سیدھاں" وچ کیتی پوری شعر ریت دی پرکھ دا چوفیر ہور دی موکلا ہو گیا ہے تے معنے ہور دی ڈیڈونگھے ہو گئے نیں۔ اج دا شاعر اپنی پوری ریت نوں پیا پرکھدا ہے۔ انج اوہ اک پاسے اپنے آپ نوں تے ساڈوں ریت سنجان کراوندا ہے تے دوجے پاسے ایہو پرکھ وچار اوہدی اپنی شاعری نوں سمجھن دا ڈھنگ دی بن جاندے نیں۔ "سیدھاں" پوری پنجابی شعر ریت دی سنجان وی ہے تے نجم حسین سید دی شاعری دے اندر وڑن دا بُوہا وی۔

پروفیسر امجد علی شاکر

"پرکھ پڑچول" دی پرکھ پڑچول

میں کلیم الدین احمد وانگر ایہہ تاں نہیں کہواں گا جے پنجابی وچ تنقید سرے توں لکھی نہیں گئی یاں ایہہ محبوب دی کمر وانگر موہوم اے۔ پر جے محبوب دی کمر پتلی من لتی جاوے تے فیر میں دعویٰ کراں گا جے پنجابی تنقید محبوب دی کمر وانگر بہت پتلی تے کمزور۔ اکثر پنجابی نقاد عبادت بریلوی بنن دی کوشش کر دے نیں' پر نہیں بن سکدے کیوں جے عبادت بریلوی دی علم نال بنیا جاندا اے۔ میرا ایہہ دعویٰ اے جے پنجابی وچ حالے تیک علامہ محمد حسین عرشی' علی عباس جلالپوری تے نجم حسین سید توں علاوہ کوئی لکھاری انج دا نہیں جیس نوں نقاد منیا جا سکے۔ کجھ لوک پنجابی وچ "خیر و برکت" لئی تنقید لکھدے رہے' پر نہ لکھ سکے یاں اوہ گھٹو گھٹ نقاد نہ بن سکے۔

"پرکھ پڑچول" دے مصنف دے آکھن موجب تنقید دی کتاب اے تے دیباچہ نگار دے آکھن موجب پنجابی تنقید دا پہلا میل پتھر اے۔ سوچن والی گل اے جے ایہہ پہلا میل پتھر اے تے تنقید دا آخری میل پتھر کون ہووے گا؟ دیباچہ نگار دا ناں نازش کاشمیری اے تے میرا خیال اے جے ایس صاحب دی نازش وی ایہہ کلا دیباچہ اے۔ ایس دیباچے وچ اونا ای مبالغہ اے جنا ایس کتاب دے چوتھے حصے دے مضموناں وچ' جیہڑے تقریباتی تنقید دا اونا ای بھیڑا نمونہ نیں جنی خود تقریباتی تنقید۔ خورے کیہ گل اے جے عارف عبدالمتین نے اپنے ایہناں مضموناں دے اک وڈے حصے نوں "عاق" کیوں نہیں کیتا۔ شاید اگے چل کے ایس کیوں دا جواب مل جاوے۔

عارف عبدالمتین نے کتاب نوں چار حصیاں وچ ونڈیا اے۔ پہلے حصے وچ اک مضمون اے جیہڑا ایس کتاب دا طویل مقدمہ دی بن سکدا اے۔ ایس دا عنوان

اے "پنجابی صوفیانہ شاعری پس منظر تے پیش منظر"۔ دوجے حصے وچ ست صوفی تے قدیم شاعراں بارے اٹھ مضمون نیں' تیجے حصے وچ عارف عبدالمتین نے اپنے پیشرو شاعراں بارے پنج مضمون شامل کیتے نیں۔ ایہہ پنج مضمون استاد کرم' مولا بخش کشتہ' پیر فضل گجراتی' ڈاکٹر فقیر محمد فقیر تے حکیم ناصر بارے نیں۔ چوتھے حصے وچ ویہہ مضمون نیں۔ ایہناں مضموناں وچ عارف عبدالمتین نے ویہہ مُجا چھڈی اے' پر کیویں؟ ایہہ گل اگے آوے گی۔ ایتھے اینی گل کافی اے جے ایہہ ویہہ دے ویہہ شاعر عارف عبدالمتین دے ہم عصر نیں' جیہناں دی رج کے تعریف کرن وچ ڈھیر فائدے ہو سکدے نیں تے تے رندن وچ ڈھیر نقصان۔ ایہہ شاعر عارف عبدالمتین دی نظر وچ جدید شاعر نیں۔

پہلے حصے دے اکلوتے مضمون وچ عارف عبدالمتین تصوف دی تعریف تے تاریخ بیان کرن دی کوشش کیتی اے۔ تعریف وچ اوہناں تصوف دے فکری نظام دے مختلف رخ دسن دی تھاؤیں صرف اوہ رخ ای دسے نیں' جیہڑے عوام وچ معروف تے متعارف ہن۔ عارف عبدالمتین نے ایس دی فکری تاریخ دسن لئی یونان' ایران' ہندوستان دے مفکراں تے ساڈے صوفیاں دے افکار دا حوالہ دتا اے' پر ایہہ گل سمجھ نہیں آندی جے اوہناں اسماعیلی فکر دا ذکر تیک نہیں کیتا۔ حالانکہ پنجاب دے تصوف تے افکار اتے اسماعیلی فکر دا گہرا اثر اے۔ اسماعیلیاں دے "گنان" جدوں دے ساہمنے آئے نیں' پنجابی شاعری دی تاریخ ہور پچھے چلی گئی اے۔ اک گل اکثر آکھی جاندا اے جے تصوف اسماعیلیت دا شاگرد رشید اے۔ عارف عبدالمتین کول ایس پہلو دا ذکر ای نہیں۔ نہ ای تصوف دی باطن پسندی دا صوفیاں دی ظاہر پرستی نال ٹاکرا ای ساہمنے آیا اے۔ ایہہ گل اجے تاں نہیں آکھی جاندی جے حسن بصری دا ایہہ قول تصوف دی عمارت دا نینہہ پتھر اے۔

"دل دی نیکی اعضاء تے جوارح دی نیکی نالوں ہزار درجے بہتر اے۔"

عارف عبدالمتین ہندوواں بارے وی چلتر جیہیاں گلاں کر گئے نیں۔ جے ہندو مت وچ نجات دے تن مارگ نیں۔ ایہہ کیہڑے ہندو مت دی گل اے؟ سناتن دھرم دی گل تاں یقیناً" ہووے گی۔ بھگتاں دے مارگ کجھ ہور نیں۔ اوہناں دے چار مارگاں وچوں "نرگن واد" تے "پریم مارگ" دا ساڈی صوفیانہ شاعری تے

ڈھیر اثر سی۔ کبیر "نرگن وادی" سی۔ نرگن وادی موحد اکھواندے نیں۔ ایہہ موحد رویہ غالب کول انج ظاہر ہویا اے۔

ہم موحد ہیں ہمارا کیش ہے ترک رسوم
ملتیں جب مٹ گئیں اجزائے ایماں ہو گئیں

ایہی "نرگن واد" رویہ بلھے شاہ کول جدوں آندا اے تے اوہ مذہب دی ظاہرداری دے خلاف ڈانگ چک لیندے نیں۔

ایسے طرح ملک محمد جائسی توں شروع ہوون والا "پریم مارگ" پنجابی شاعری اتے گوڑھے اثر چھڈدا وسدا اے، جیس دا عارف نے ذکر ای نہیں کیتا۔ ایس پاروں آکھیا جا سکدا اے کہ تصوف دے جرات مند رویہ نال عارف عبدالمتین چند قدم وی نہیں چل سکدے۔ اوہ تصوف تے شریعت دی صلح کراندے نیں۔ اوہناں اوس تصوف دا ذکر کیتا اے، جیہڑا شریعت اگے سرسٹ کے چلدا اے۔ عارف عبدالمتین کول تصوف دی باغی روایتاں داؔ ذکر ای نہیں۔ اوہناں ایس گل دا ذکر ای نہیں کیتا جے کیہڑی کتاب بلھے شاہ دے مطالعے وچ رہندی سی تے خواجہ غلام فرید "جوگ وششٹ" دے فارسی ترجمے "منہاج السالکین" دا مطالعہ کردے سن۔ ایس لئی ذکر نہیں کیتا جے ایہہ گل بغاوت ول جاندی اے تے عارف عبدالمتین پنجابی شاعری نوں باوضو تے پابند صوم و صلوٰۃ ثابت کرنا چاہندے سن۔ ایسے لئی اوہناں وارث شاہ کولوں کنی بچا کے لنگھن وچ عافیت سمجھی اے۔ کیوں جے اوتھے "بال ناتھ" دا ڈیرہ سی۔ خطرہ سی جے اوہ عارف عبدالمتین دے وی کن نہ پاڑ چھڈے۔ اوہناں نوں مجدد الف ثانیؒ نظر آئے جیہناں آکھیا سی:

"طریقت و شریعت عین یک دیگر اند، سرموئے از مخالف درمیان ایشاں واقع نیست"

(صفحہ 13- بحوالہ مکتوبات شریعت)

عارف عبدالمتین ایہہ حوالہ دیون لگیاں خورے ایہہ کیوں نہیں سوچیا جے مجدد صاحب والا تصوف پنجابی شاعری وچ کدھرے نظر نہیں آندا۔ پنجابی دے شاعر تاں بلھے شاہ تے شاہ حسین سن۔ اک شطاری سی تے دوجا ملامتی۔ نہ شطاری رنڑا ناں اے تے نہ ملامتی رنڑا اوہلا اے، دوویں فکر دے ناں ہن، جیہناں دا عارف

عبدالتین ذکر تیک نہیں کیتا۔ عارف عبدالتین ابن عربی دی فکر دا خلاصہ ایہہ بیان کیتا اے :

"ابن العربی (ابن عربی) دے خیال موجب خداوند تعالیٰ کائنات دے ذرے ذرے وچ اپنا جلوہ ظاہر کردا اے ، تے قدرت تے انسان اوہدے وجود نوں شیشے ہار وکھاندے نیں ...... ابن العربی (ابن عربی) کثرت تے وحدت نوں ایس پاروں ذات احد دیاں دو سمتاں قرار دیندا اے ...... اوہ انسان نوں خدا دی مثال قرار دیندا اے تے خدا نوں انسان دی روح منحدا اے۔ ابن العربی (ابن عربی) اللہ دی معرفت نوں انسان دی حیاتی دا مقصد قرار دیندا اے ، کیوں جے اوہدے خیال موجب جد تیک سریر باقی اے ، خدا دا مکمل ملاپ ممکن نہیں۔" (ص 22 - 21)

عارف عبدالتین دیاں ایہہ گلاں کدوں تیک ابن عربی دے افکار دا خلاصہ نیں ایتھے ایس ویروے دی گنجائش نہیں ، پر اینی گل دا ذکر ضروری اے جے اوہناں نہ تاں ابن عربی کولوں حقیقت محمدیہ دا مفہوم سمجھن دی کوشش کیتی اے تے نہ ای اوہناں "فصوص الحکم" وچوں فص محمدیہ سمجھن تے پڑھن دا جتن کیتا اے۔ ایسے لئی اوہ عشق رسولؐ تے عورت نال ساڈے شاعراں دے پیار دی فکری تے مابعد الطبیعی بنیاد نوں نہیں سمجھ سکے۔ ایسے گلے اوہناں بلھے شاہ تے خواجہ فرید دی خالص محبت دی شاعری دا ذکر گول کر چھڈیا اے۔ عارف عبدالتین صوفیاں بارے ایہہ گل کم دی کیتی اے جے صوفیاں نے اپنے فکر تے فلسفے نوں فن بنایا اے۔ اوہ لکھدے نیں

"صوفی شاعراں نے اپنے ڈونگھے فلسفیانہ وچاراں نوں منطق تے دلیل یاں وعظ تے پرچار دے غیر فنکارانہ حوالے دی تھاں حسن تے جمال دے فنکارانہ حوالے نال پیش کیتا اے۔"

(صفحہ 23 - 22)

ایسے طرح اوہناں صوفیاں دے انسان نال رشتے دی گل کردیاں ہویاں ڈھیر قیمتی گل کیتی اے :

"اوہناں دا انسان نال پیار ، آورشی بنجرپن دا مالک نہیں سی ، سگوں اپنے اندر حقیقت پسندانہ شادابی رکھدا سی ، اوہ انسان دے موضوعی تصور نال محبت نہیں

کردے ساہن، سگوں انسان دے اوس معروضی وجود نال عشق کردے ساہن، جیہڑا گوشت پوست دا حامل سی تے اوس مادی دنیا وچ حیاتی گزار رہیا سی۔"

(صفحہ 28)

ایسے انسان دوستی دے ناطے صوفیاں کول ماڑے ہرلتے، ڈِگے ہوئے انساناں نال پیار ملدا اے۔ اوہ طبقیاں دی نفی کردے نیں۔ ایس طبقہ واری سماج دے نظریہ ساز عالماں دی نفی وی صوفیاں دا عمل رہیا اے۔ ایہہ گل سانوں بلھے شاہ تے دوجے شاعراں کول ملدی اے، جیس نوں عارف عبدالمتین نے تفصیل نال پیش کیتا اے۔ ایسے طرح صوفیاں دے دھرتی نال پیار دا ذکر وی عارف عبدالمتین نے تفصیل نال کیتا اے پر عورت دا ذکر کیوں گول کر چھڈیا اے۔

مضمون دے اخیرلے حصے وچ اوہناں ایس صدی دے پنجابی شاعراں دا ذکر کیتا اے۔ پہلے تاں اک سو توں ودھ شاعراں دی فہرست دتی اے، جیہدے وچ کافی سارے شاعراں دا ناں شاید مذاق نال لتا گیا اے۔ ایس مذاق دی گل نوں چھڈ کے اگے ٹرنے آں۔ اگے عارف عبدالمتین پہلی صدی دے شاعراں کول انسان، کائنات، خدا تے محبوب دے رشتے نوں لبھن دا جتن کیتا اے۔ ایہہ اوہناں دا کمال اے جے اوہ قیوم نظر نوں صوفی بنا چھڈدے نیں۔ صوفی بنا سوکھا نہیں۔ صوفی حیاتی تے انسان دے بنیادی مسلیاں اتے بحث کردا اے، جیہڑا قیوم نظر دے وس دا روگ نہیں۔ ایس صدی دے شاعراں کول مابعدالطبیعات تے طبیعاتی دنیا غالب ہو جاندی اے۔ ایہہ صدی اقرار دی نہیں انکار تے شک کرن دی صدی اے۔ اسیں نہ تاں روایتی صوفی شاعراں وانگ محسوس کر سکنے آں تے نہ ای خدا ساڈا اج موضوع رہیا اے۔ صوفی شعراں دا مرکزی مسئلہ موت سی تے اجوکے دور دا مرکزی مسئلہ حیاتی اے۔ عارف عبدالمتین ایس بنیادی فرق دا کھورے کیوں ذکر نہیں کردے۔ روایتی شاعر دھرتی نال پیار کردا سی تے عورت دے حوالے نال یاں موت دے حوالے نال۔ اجوکے دور دے شاعر کول عورت جمال دا مظہر نہیں جیہڑی صوفی شاعراں کول سی۔ ساڈے دور دے شاعراں کول عورت کرب زدگی دی نمائندہ اے تے اقدار دی موت دا مظہر۔ دکھی، واجھی جیہڑی احمد راہی کول وسدی اے۔

پرکھ پڑچول دا دوجا حصہ قدیم تے کلاسیکل شاعراں بارے وقف اے۔ ایہہ

گل منی پرمنی اے جے پنجابی دے کلاسیکل شاعرمڑے شاعر ای نہیں سن، اوہ صوفی وی سن۔ اوہناں تصوف دی فکری روایت نوں اپنی شاعری وچ محسوس کیتا اے۔ بابا فرید، بلھے شاہ، شاہ حسین، ہاشم شاہ، سلطان باہو یاں خواجہ فرید، ایہہ سارے شاعر صوفی روایت وچ بجھے ہوئے تے عوامی وی ہے سن۔ ایہناں کول تصوف دا محاورہ اے۔ اوہ تصوف دے محاورے وچ اپنے کرب دا اظہار کردے نیں۔ عارف عبدالمتین دی کتاب دا دوجا حصہ صوفی شاعراں دے مطالعے لئی وقف اے جیہدے وچ ست شاعراں بارے اٹھ مضمون شامل نیں۔ ہاشم شاہ بارے دو مضمون کتاب وچ شامل نیں۔ ایہہ مضمون ایہناں شاعراں بارے چنگا تعارف تاں ہن کوئی ڈونگھا مطالعہ نہیں۔ اوہناں دے ایہہ مضمون عمومی نوعیت دے نیں۔ ایہو ایہناں دی خوبی اے تے ایہو خامی۔ ایہہ اینے عمومی نیں جے ایہناں وچ نویں معنویت تلاش کرنی ممکن نہیں۔

صوفی شاعراں نوں عارف عبدالمتین نے صوفی ثابت کر دتا اے۔ ہُن بھلا کوئی کیہ اختلاف کرے گا۔ کون کہوے گا جے بابا فرید شریعت پسند صوفی شاعر نہیں سی یاں شاہ حسین کول عوامی رنگ نہیں یاں بلھے شاہ دا کلام انسانی روح دی پکار نہیں، علی حیدر یاں ہاشم شاہ صوفی شاعر نہیں سن یاں خواجہ فرید ابن عربی دا مفسر نہیں سی۔ جے ایہہ گل کوئی نہیں آکھ سکدا تے فیر عارف عبدالمتین پنجابی دے وڈے نقاد نیں۔ اوہناں دے سارے دعوے سچے تے پکے نیں۔ جے اوہ عنوان بدل وی دیون تے فیروی گل سچی رہوے گی۔ اوہ بابا فرید نوں عوامی شاعر آکھن یاں کسے ہور نوں شریعت پسند صوفی دسن تے پھیروی گل غلط نہیں ہووے گی۔ اصل گل ایہہ وے جے اوہناں کلاسیکی شاعراں بارے تنقیدی مضامین لکھے ای نہیں بس تعارف کرایا اے تے چنگا تعارف کرایا اے۔ ایسے لئی اوہناں ہر مضمون وچ شاعر دے حالات زندگی دے کے فیر شاعر دے دور بارے اک جھات پائی تے پھیر اوہدے کلام دا مختصر جائزہ پیش کیتا اے، جیہڑا کم از کم بی۔اے دے طالب علم دے ضرور کم آ سکدا اے۔ کیوں جے نقاد نے صرف ساہمنے دیاں گلاں کیتیاں نیں۔ اوہناں تصوف دے محاورے وچ کیتی گئی شاعری وچ سماجی شعور لبھن دی کوشش نہیں کیتی۔ ایہہ منی پرمنی گل اے جے تصوف دے محاورے وچ ہوون والی شاعری دے پچھے وی انسان

تے اوس دا سماجی شعور سی۔ بابا فرید دا کلام بے شک شریعت تے تصوف دا اکٹھ اے، پر اوہناں دے کلام دی لفظالی، ہجر تے وچھوڑے دا احساس، انتظار دی شدت، دکھ دا عام ہوون، موت دا تذکرہ، بڈھے وارے دا ذکر تے ہور مسئلے رزا صوفیانہ تجربہ ای نہیں، فکری مسئلہ ای نیں تے اک سماجی مفہوم وی رکھدے نیں۔ بابا فرید کول موت دا ذکر عام اے۔ اوسدے پس منظر وچ ایہہ حدیث وی اے۔

"لذتاں نوں ختم کرن والی (موت) دا ذکر بہتا کیتا کرو۔"

ایس توں وکھ ایس دا اک تاریخی تے سماجی مفہوم وی اے۔ اوہناں دے لہجے دا وی اک سماجی مفہوم اے۔ اویں تاں لہجہ نہیں بندا۔ لاطینی امریکا یاں افریقہ وچ جدوں آزادی دی تحریکاں چلیاں تاں موسیقی دے سُراں وچ تبدیلی آئی تے پھیر تاریخی واقعیاں تے حالات شاعر دا لہجہ مرتب کرن وچ کوئی کردار ادا نہیں کردے۔ کنج من لویے ایہناں گلاں دا ذکر عارف عبدالمتین کول کیوں ہوون لگا سی۔ اوہ تاں رزا تعارف کرا رہے نیں۔

عارف عبدالمتین نے بابا فرید دی شاعری وچوں انسان دوستی دی تلاش کیتی اے۔ اوہ لکھدے نیں:

"مٹی بارے بابا فرید دے ایس رویے توں صاف ظاہر اے پئی اوہ دھرتی تے دھرتی واسیاں دی قدر پچھان دے نیں۔" (ص 68)

ایہہ گل عمومی نوعیت دی اے۔ اینی عمومی جے معنیاں توں خالی - یعنی IT IS TOO GENERAL TO BE MEANENG FULL پر ایس گل نوں ضیاء الدین برنی دے آکھے دے تناظر وچ ویکھیے تے معنی کُھل جاون گے اوہ لکھدے نیں:

"اگر بادشاہ سفلوں، کم ظرفوں، مفردوں، سپاہیوں، نالائقوں، نااہلوں، سوداگروں، دکانداروں، مسخروں اور بداصل لوگوں سے بات کرے گا تو وہ حشمت بادشاہی اور ہیبت کو خود اپنے ہاتھ سے تباہ کرے گا۔"

(ضیاء الدین برنی، تاریخ فیروز شاہی، صفحہ 85)

ایہہ گل پڑھ کے بابا فرید دے کلام ول جھات پایے تے ویکھیے اوہ کیہ کہہ رہے نیں۔

فریدا خاک نہ نندیے ، خاکو جیڈ نہ کوء
جیوندیاں پیراں تلے ، مویاں اُپّر ہوء

فریدا خالق خلق میں ، خلق وسے رب مانہہ
مندا کس نوں آکھیے جاں تس بن کوئی نانہہ

صوفیاں دے کول عشق دا لفظ وی اک سماجی مفہوم رکھدا اے۔ عشق دا مفہوم ابتدائی تاریخ اسلام وچ نہیں سی تے پھیر کدوں آیا تے کیوں آیا۔ اصل وچ جدوں جہاد دا مفہوم وِگڑیا تے صوفیاں زندگی دا مُڈھلا اصول جہاد دی بجائے عشق نوں قرار دتا۔ کیوں جے اوہ جاندے سن جے جہاد دا لفظ بادشاہواں دا ہتھیار بن چکیا اے۔ ایس نوں بادشاہواں کولوں کھوہ لین ڈھیر اوکھا اے۔ صوفیاں نے شہر دی تھانویں جنگل تے جہاد دی تھانویں عشق نوں جیہڑی اہمیت دتی اوس دا پس منظر ایہہ سی جے صوفیاں بادشاہت دے ادارے دے سانجھی بنن توں گریز کر رہے سن۔ ایہہ گل بابا فرید کول ویکھی جا سکدی اے۔ اک پاسے اوہ جنگل دی گل کردے نیں تے دوجے پاسے عشق دی۔ اوہ موت دی گل کر کے تے اوس نوں اٹل حقیقت منوا کے دوجیاں کولوں جیون کھوہ لون دی نندیا کردے نیں، پر عارف عبدالمتین تعارف توں اگے نہیں ودھ سکے۔

عارف عبدالمتین ایہہ گل جاندے نیں جے شاعری دیاں رمزاں تے علامتاں سماجی زندگی دی تعبیر تے تصویر لئی ورتیاں جاندیاں نیں۔ ایسے لئی اوہ لکھدے نیں:

”جھوک، جوہ، چرخہ، کھاری، تاناں باناں، تند، چھلی اٹیرن، تلی، سوئی دھاگا، پونی تے ہور ایہے ڈھیر سارے لفظ اپنی رمزیہ حیثیت نال شاہ حسین دے کلام وچ ظاہر ہوندے نیں تے عوام دی سماجی زندگی اتے روشنی پاندیاں ہویاں سوچ وچار دے کئی دروازے وی کھول جاندے نیں۔“

(صفحہ 73)

ایہدے مگروں عارف عبدالمتین شاہ حسین کولوں تصوف لبھن ٹُردے نیں۔ اوہ وحدت الوجود لبھدے نیں تے صوفی رویہ۔ ایہہ بھلا کوئی نویں گل اے۔ ہر بندہ جاندا اے جے برصغیر دیاں ہواواں وچ وی تصوف ہے سی تے ہُن وی ہے کوئی بندہ

انجے واہ لفظاں نوں ہتھ مارے تے اوس نوں لفظاں وچ تصوف مل جاوے گا یاں تصوف بھرے لفظ ملن گے۔ کم دی گل تاں ایہہ وے جے ایہناں صوفی شاعراں دے صوفی محاورے وچ لکے ہوئے تاریخی تے سماجی شعور دی بھال کیتی جاوے۔ جے ایہہ کم نہ کرنا ہووے تے فیر تصوف دے فکر نوں ای نہ کھو لیا جاوے۔ تصوف اک تھائیں روحانی تجربہ اے۔ اک تھائیں عالمی فکری تحریک تے اک تھائیں فقہاء دی سختی دا ردعمل تے کسے تھاں اوس احسانی کیفیت دا حصول جیہڑا حدیث جبریل وچ مذکور ہویا اے۔ اک سطح تے ایہہ وحدت ادیان تے وحدت انسانی دی فکری اساس اے، پر عارف عبدالمتین تصوف نوں صرف سطحی طور تے ویکھدے نیں۔ ایس دی ڈونگھیائی ول جاون توں گریز کردے نیں۔

خواجہ غلام فرید کول عشقیہ شاعری اپنی معراج تے نظر آوندی اے۔ اوہناں کول عشق دی فکری اساس وحدت الوجود دی صورت وچ موجود اے۔ خواجہ غلام فرید نے اپنے عشق دے تجربے نوں وحدت الوجود تے ابن عربی دے افکار نال ملا کے اک نویں ذائقے دی شاعری کیتی اے تے دنیا بھر دی عشقیہ شاعری وچ اپنا آپ منوایا اے۔ خواجہ غلام فرید دے وحدت الوجودی فکر دا ذکر عارف عبدالمتین انج کردے نیں:

"اوہناں نے اپنے ہمہ اوستی مسلک نوں بیان کردیاں ہویاں بت پرستی تے گناہ بارے اپنے ایہے خیالات دا اظہار کیتا اے جیہڑے سانوں اچن چیت ابن عربی دے وچاراں ول لے جاندے نیں۔"

(صفحہ 127)

عارف عبدالمتین خواجہ غلام فرید دی شاعری دا ذکر وی کردے نیں تے ابن عربی دے فکر دی گل وی کردے نیں، پر اوہ نہ تاں خواجہ فرید دی شاعری وچ عورت لبھدے نیں، نہ ای ابن عربی دے فکر وچ ابن عربی دی "فصوص الحکم" دی فص محمدیہ وچ ایہہ گل ساہمنے آندی اے جے:

"عورت اللہ تعالیٰ دی صفت جمال دی مظہر اتم اے۔"

ایسے طرح خواجہ غلام فرید دی شاعری وچ عورت لبھدی اے۔ روہی دی عورت، اپنے رنگاں تے جمال سمیت، اپنے روہی دے تناظر وچ۔ اوس روہی وچ،

جیس بارے عارف عبدالمتین لکھدے نیں:

"خواجہ فرید روہی دے ریتلے علاقے دا ذکر بڑے البیلے انداز وچ کردے نیں، روہی جے اک پاسے خواجہ فرید دے کلام وچ وحدت دا نشان بن کے ابھر دی اے تے دوجے پاسے اپنی دھرتی نال اوہناں دے گوڑھے پیار دا ثبوت وی مہیا کردی اے۔"

(صفحہ 130)

خورے کیہڑی وجہ نال عارف عبدالمتین نے روہی دے نال نال نازک نازک جٹیاں دا ذکر نہیں کیتا۔ ولاں دا شکار کرن دی گل کیوں نہیں کیتی، کیوں چپ رہے تے خواجہ فرید دی محبوبہ دا ذکر نہیں کیتا۔ محبوبہ دے ذکر توں بغیر شیخ اکبر ابن عربی دی اپنی "ترجمان الاشواق" دا مفہوم متعین نہیں ہوندا۔ اوہناں دی فکر محبوبہ توں بغیر نامکمل اے۔ پھیر اوہناں توں متاثر ہوون والے شاعر کول محبوبہ نہ ہووے یاں نقاد گول کر دیوے تے ایہہ گل کنج توڑ چڑھے گی جے خواجہ فرید ابن عربی کولوں متاثر سن۔ ابن عربی دے مفسر عبدالکریم الجیلی کول عشق روحانیت دا لازمہ ہے تے پھیر خواجہ فرید دی شاعری دے ذکر وچوں محبوبہ نوں غائب کرن دا کیہ معنی اے۔

عارف عبدالمتین نے ہاشم شاہ دی "سسی پنوں" دا فنی تجزیہ کردیاں ہویاں سِٹا انج کڈھیا اے:

"ہاشم شاہ نے ایس نوں دوہڑیاں دے روپ وچ تخلیق کیتا اے جیہڑے گنتی وچ کل اک سو چوی نیں۔ دوہڑے دی ہیئت کیوں جے ہاشم شاہ دے مزاج نال بڑا لگا کھاندی اے، ایس واسطے ایہہ گل چوکھے اعتماد نال کہی جا سکدی اے پئی جے کر اوہ سسی پنوں دا قصہ بیان کرن لئی دوہڑے دی بجائے کسے ہور فارم نوں چُندے تے اپنے مقصد وچ غالباً" اینے کامیاب نہ ہو سکدے، جنے اوہ ہُن نظر آوندے نیں۔"

(صفحہ 109)

ایہہ فن بارے گل اے، پر ایہہ وی عام جیہی گل اے۔ عارف عبدالمتین ایس دی تشریح نہیں کردے نہ ہاشم شاہ دے مزاج دا راز کھولدے نیں تے نہ ای دوہڑے دا مزاج دسدے نیں۔ اوہ تاں ایہہ وی نہیں دسدے کہ ہاشم تے دوہڑے

دا مزاج کنج اک دوجے نال لگا کھاندے نیں۔ ایسے طرح دیاں عام گلاں بلھے شاہ بارے عارف عبدالمتین دے مضمون وچ موجود نیں، جیہناں دی نہ تاں تردید کیتی جا سکدی اے تے نہ ای اوہدے وچ کوئی نویں معنویت ملدی اے۔ اوہ لکھدے نیں

:

"اوہ توحید الٰہی نوں بڑی جذباتی شدت نال پیش کردے نیں۔ اوہناں دے کلام وچ سانوں توحید دا محض نظریاتی، فکری تے جامد قسم دا اظہار نہیں ملدا، سگوں ایہدے الٹ محسوساتی تے جذباتی سطح اتے بڑا متحرک قسم دا ابلاغ لبھدا اے۔"
(صفحہ 91)

ایس گل دے نیڑے تیڑے دی گل علی حیدر بارے اوہناں دے مضمون وچ وی ملدی اے۔ اوہ علی حیدر دے عشق بارے لکھدے نیں۔

"ایہہ گل بڑے یقین تے بغیر کسے مبالغے دے کہی جا سکدی اے پئی اوہ عشق حقیقی نوں عشق مجازی دے روپ وچ پیش کرن دے لحاظ نال دوجے سارے پنجابی صوفی شاعراں کولوں نمایاں نیں تے ایہو وجہ اے پئی اوہناں دے کلام دا حیاتی پہلو اوہناں دے فکری پہلو اتے غالب آکے اوس نوں اوہ جمالیاتی تاثیر عطا کر دیندا اے جیہڑی ساڈے ایس قبیل دے باقی فنکاراں دے فن دا مقدر نہیں بن سکی۔"
(صفحہ 103)

بلھے شاہ دے عشق نوں محسوساتی سطح تے جذباتی سطح تے متحرک منن توں بعد علی حیدر دے عشق دے حیاتی پہلو دی اہمیت مندے نیں۔ پڑھن والا حیران اے جے بلھے شاہ تے علی حیدر دا عشق اکو طرح دا ہے تے فیر کس طرح عارف عبدالمتین علی حیدر دے عشق نوں منفرد کہہ رہے نیں۔ سچی گل ایہہ وے جے بلھے شاہ تے خواجہ غلام فرید کول عشق دیاں جیہڑیاں سطحاں ملدیاں نیں اوہ علی حیدر دے وس دی شے نہیں ہو سکدیاں۔ ایہہ وکھری گل اے جے عارف عبدالمتین اکو لاٹھی نال سب نوں ہک دیون۔ اوہناں دے تبصریاں دی عمومیت ویکھ کے اوہ ممتحن یاد آندے نیں، جیہڑے ہر طرح دے پرچیاں نوں تقریباً" اکو جنے نمبر دے چھڈ دے نیں۔

ہاشم شاہ بارے عارف عبدالمتین دے مضموناں وچ کجھ تازگی ملدی اے۔

اوہ ہاشم شاہ بارے اک جگہ نویکلی گل وی کردے نیں۔

"اوہ (ہاشم شاہ) انسانی روح دے مسلیاں نوں حل کرن لئی کے نانقاہی تے انفرادی تپیا دے نظریے دا پرچار نہیں کردے، سگوں ایہدے الٹ اوہ مابعدالطبیعیاتی مسلیاں نوں طبیعی تے سماجی زندگی دے حوالے نال حل کرن دی کوشش کردے نیں۔"

(صفحہ 119)

اصل گل ایہہ وے جے مابعدالطبیعاتی فکر رکھن والے لوکاں کول وی طبیعاتی زندگی دا شعور ہوندا اے۔ اوہ زندگی نوں مابعدالطبیعیاتی رخ دے کے حقیقت اولی نال ملا دیندے نیں تے سماجی مسلیاں نوں مابعد الطبیعیاتی حوالیاں نال انج حل کردے نیں جے طبیعیات تے مابعد الطبیعیات اِک مِک ہو جاندیاں نیں۔ اصل وچ مسلمان غیب تے شہود وچوں کسے شے دا انکار کر ہی نہیں سکدا۔ اوہ غیب تے شہود نوں رلا ملا کے زندگی دا کل بناندا اے۔ اوہ شیواں نوں اک وڈی سچائی دا حصہ مندا اے تے جیون نوں ٹکڑیاں ٹوٹیاں وچ نہیں TOTALITY وچ ویکھدا اے۔ ایس طرح کوئی مابعد الطبیعیات سماجی شعور توں خالی نہیں ہوندی۔ شاہ وہاج الدین نے "الکنت والرقیم" دے دیباچے وچ لکھیا سی جے روایتی ادب وچ انفس تے آفاق دوویں موجود ہوندے نیں یعنی ذکر تے فکر دوویں ہوندے نیں۔ بس آفاق تے انفس تے فکر تے ذکر غالب ہوندے نیں۔ ایس طرح روایتی ادب مابعدالطبیعیاتی ہوندا اے، پر سماجی شعور توں خالی نہیں ہوندا۔ ایس سماجی شعور دی تلاش نقاد دی ذمہ داری ہوندی اے، پر عارف عبدالمتین نے ایہہ ذمہ داری نبھاون دی کوشش نہیں کیتی۔

تصوف دی فکری روایت دا اک عالمی تے کائناتی حوالہ وی ہمیش موجود رہیا اے۔ ایہہ عالمی حوالہ کسے فنکار دے فن پارے نوں اک ابدیت تے آفاقیت دے دیندا اے۔ عارف عبدالمتین نے ایہہ ابدی تے آفاقی عناصر تلاش کیتے نیں پر اپنی تجریدی (abstract) زبان وچ بیان کیتے نیں جے ایہناں عناصر نوں اسیں زندگی آمیز یاں زندگی آموز نہیں کہہ سکدے۔ عارف عبدالمتین نے صوفی شاعراں دا مطالعہ کردیاں ہویاں نقاد دی زبان ورتن دی تھانویں اک استاد دا لہجہ اختیار کیتا اے، جیہڑا طالب علماں لئی اک تاں ہر گل سادہ کردا اے تے دوجے ہر گل دا صرف

سوکھا پاسا بیان کردا اے تے مشکل پاسا اوہناں دی ہمت تے چھڈ دیندا اے۔
اوہناں "پرکھ پڑچول" دے تیجے حصے وچ اپنے پنج پیشرو شاعراں دا ذکر کیتا اے۔ ایہہ پنج شاعر نیں:
"استاد کرم، مولا بخش کشتہ، پیر فضل گجراتی، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر تے حکیم ناصر......."
عارف عبدالمتین ایہناں شاعراں دا تذکرہ تے تجزیہ رلا ملا دتا اے۔ ایس کتاب دے دوجے حصے وچ قدیم شاعراں دا تذکرہ تے تعارف سی۔ اوہ پیشرو شاعراں دا احترام کردے نیں۔ اوہ تنقید کولوں صرف تعریف دا ای کم لیندے نیں پر کتے کتے فن بارے ایسو جیہے نکتے دس جاندے نیں جے اسیں اوس نوں تجزیہ کہن تے مجبور ہو جاندے ہاں۔ عارف عبدالمتین اپنے اک پیشرو استاد کرم امرتسری دے فن بارے کہندے نیں۔
"انج جاپدا اے جویں چوبرگے نال استاد کرم دے مزاج نوں خاصی مناسبت اے۔ چوبرگا لکھدیاں ہویاں اوہدا پورا شعری وجود متحرک ہو جاندا اے، جذبے تے خیال گل وِکڑیاں پان لگ پیندے نیں تے اوہدا دردمند دل سوچاں دے ڈونگھے سمندر وچ اتر کے جندڑی تے جگ دی معرفت دے سُچّے موتی لبھن لگ پیندا اے۔"

(صفحہ 133)

ایسے طرح اوہ پنجابی شاعر دا ذکر کردے ہوئے اوس دا اردو شاعراں نال تقابل وی کردے نیں۔ تقابل دا ایہہ مطلب تاں کدی وی نہیں ہوندا جے اوہ پہلواناں وانگ دو شاعراں دی کشتی کرواون۔ اوہ اک شاعر نوں دوجیاں دے آئینے وچ ویکھن دا جتن کردے نیں۔ ایہی تقابلی تنقید دا منصب اے۔ اوہ مولا بخش کشتہ دی غزل گوئی دا ذکر کردیاں ہویاں لکھدے نیں۔
"اوہناں نے اک پاسے اوس تحریک کولوں اثر قبول کیتا جیہڑا کرنل ہالرائیڈ، مولانا محمد حسین آزاد تے مولانا الطاف حسین حالی لہور وچ مل کے اردو شاعری وچ چلا رہے ساہن تے نویں نظم دی نینہ رکھ رہے ساہن تے دوجے پاسے پنجابی شاعری وچ غزل دی صنف نوں فروغ دین دا جتن کر رہے ساہن، جیہڑی ایہدے وچ نال

(نہ) ہون برابر سی۔"

(صفحہ 140)

عارف عبدالتین نے ایس پیراگراف وچ جیس قسم دا تقابل کیتا اے۔ حقی گل ایہہ وے بے تقابلی تنقید ایہو کجھ ہوندی اے۔ اوہناں ایس پیرے وچ انجمن پنجاب دی نظم گوئی تے مولا بخش کشتہ دی غزل گوئی دا فرق وی دسیا اے تے مولا بخش کشتہ دا ایس انجمن دی شاعری توں اثر قبولن دا ذکر وی کیتا اے تے اگے چل کے ثبوت نال ایس دعوے نوں پکیاں کیتا اے۔ اوہناں ثابت کیتا اے بے مولا بخش کُشتہ دی شاعری وچ فطرت نگاری وی ہے تے حب الوطنی وی۔ ایہو دوویں گلاں انجمن پنجاب دی نظماں دی خاص صفت سن۔ ایس لئی ایہہ گل منی جا سکدی اے بے مولا بخش کشتہ انجمن پنجاب دی تحریک توں متاثر سن۔

عارف عبدالتین کتے کتے تجزیہ کردے کردے شاعر کولوں نویکلے پن دی منگ وی کردے نیں۔ ایتھے اوہ کلاسیک دے ساہمنے آ کھلوندے نیں۔ ایہہ گل عارف عبدالتین نوں رومانوی تنقید دے نیڑے لے جاندی اے۔ اوہ تاثراتی نقاد نیں تے تاثراتی نقاد کجھ نہ کجھ رومانوی ضرور ہوندا اے۔ کیوں بے رومان اک پاسے کلاسیک دا رد اے تے دوجے پاسے فرد دا اقرار اے۔ تاثراتی نقاد دا رویہ موضوعی جمالیاتی ہوون پاروں رومانوی ضرور ہوندا اے۔ عارف عبدالتین کول تاثراتی تنقید عام اے تے کتے کتے اوہ رومانویاں وانگ نویکلے پن دی بھال وی کردے نظر آندے نیں۔ اوہ مولا بخش کشتہ بارے لکھدے نیں۔

"اسیں ویکھدے ہاں پئی اوہناں دی پنجابی غزل اتے فارسی تے اردو دی روایتی غزل دا رنگ چوکھا نظر آوندا اے۔ اوہ کئی تھانواں توں اجیہے شعر گھڑدے نیں، جیہڑے اوہناں دی انفرادی سوچ تے فکر دا نتیجہ نہیں ہوندے، سگوں سنے سنائے پیش پا افتادہ تے گھسے پٹے خیالاں دے حامل ہوندے نیں۔ اوہناں وچ سانوں کوئی عشقیہ شعری کیفیت وکھالی نہیں دیندی تے اوہ صاف فارسی تے اردو غزل دی اوس روایت توں اکتساب دی چغلی کھاندے نیں، جیہدے اتے اردو تے فارسی شاعری نوں وی کوئی فخر یا ناز نہیں۔"

(صفحہ 146)

عارف عبدالمتین نے جتھے کوئی انفرادیت تلاش کر لئی اے تے اوس دا کھل کے اظہار کیتا اے۔ اوہناں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی عمل پسندی نوں کھل کے داد دتی اے تے اوہناں دی ایس عمل پسندی دا کھوج وی لایا اے کیوں جو اوہ بہتے پڑے رومانوی نہیں اوہ اصلی ترقی پسند نیں۔ رومانویت تاں تاثراتی نقاد ہوون پاروں اوہناں وچ آئی اے۔ اوہناں فقیر محمد فقیر دا اقبال نال رشتہ جوڑ کے اوس دی حرکت پسندی دے جذبے دا ڈھ دسیا اے۔

عارف عبدالمتین اپنے پیشرو شاعراں دا کھل کے تجزیہ کرن دی کوشش کیتی اے۔ پر اوہ شریف آدمی نیں تے شریف آدمی کھل کے پتہ نہیں کیوں گل نہیں کردے۔ مظفر علی سید نے ریاض احمد بارے لکھیا سی تے ایہہ عارف عبدالمتین بارے وی سچ لگ رہیا اے۔

"پڑھے لکھے آدمیوں کو اتنا شریف بھی نہیں ہونا چاہیے کہ اپنے دماغ سے کام نہ لے سکیں۔ اس لیے ریاض صاحب کی مثال میرے لیے نقاد کی نیک نفسی اور فراخدلی کی مثال نہیں بن سکتی، غلط بخشی اور عبرت انگیز فضول خرچی کی مثال بن سکتی ہے۔"

(مظفر علی سید، تنقید کی آزادی، صفحہ 98)

عارف عبدالمتین اپنے پیشرو ہم عصراں نوں اوہناں دے تاریخی تناظر وچ ویکھن دی کوشش کیتی اے۔ ایسے لئی اوہناں دے سوانحی کوائف دتے گئے نیں۔ تاریخ تے سماج نال اوہناں دا رشتہ جوڑیا گیا اے۔ اصل وچ ہر لکھن والا تاریخ اگے جوابدہ اے۔ کجھ ادبی صنفاں تاریخ نوں آسانی نال ریکارڈ کر سکدیاں نیں جیویں ناول وغیرہ۔ کجھ صنفاں تاریخی واقعات نوں ریکارڈ نہیں کر سکدیاں۔ اوہ تاریخ نوں علامتاں راہیں محفوظ کردیاں نیں جیویں غزل اے۔ غزل وچ تاریخ نوں ریکارڈ کرن دی گل ناممکن نوں چھوہن دی کوشش اے۔ ایس وچ صرف ویلے دی روح دا ذکر کیتا جا سکدا اے، واقعیاں دا ویروا ممکن نہیں۔ شبلی نعمانی تے ظفر علی خان سیاسی واقعیاں نوں نظم کیتا۔ ایسے طرح پنجابی دے بہت سارے شاعراں سیاسی واقعیاں نوں نظم کیتا۔ ایس ضمن وچ کئی ناں آندے نیں۔ ایہناں دیاں دو قسماں نیں۔ اک قسم اوہناں شاعراں دی اے جیہناں ٹھہر ٹھہر کے گل کیتی تے ادب دے وزن

تے وقار نوں قائم رکھیا۔ ایہناں وچ استاد کرم امرتسری شامل سی۔ دوجے پاسے کئے سارے قصہ گو آندے نیں، جیہناں اپنے تیز تے کاہلے لہجے وچ نظماں لکھیاں، جیہڑیاں اونی کاہلی دنیا توں ٹر گئیاں جنی کاہلی پڑھیاں گئیاں۔

اوہناں ایس مضمون وچ استاد کرم دی ہنگامی شاعری دا انصاف تے دیانت نال جائزہ لتا اے تے دسیا اے کہ استاد کرم دی شاعری کیوں زندہ رہون جوگی اے۔ آخر ہنگامی مسلیاں تے لکھے گئے سینکڑاں قصے تے نظماں کیوں مر گئے۔ اوہناں استاد کرم دی شاعری دی معنویت لبھی اے کہ اوہناں دیاں نظماں "ہن اسلام مخول ہو گیا، ایہہ کشمیر دی پنڈ بلا کیہ اے، تے مسجد شہید گنج" وانگر دیاں نظماں کیوں اج وی اک مفہوم رکھدیاں نیں تے رِتّا کڈھیا اے۔

"استاد کرم نے جگ بیتی نوں ہڈ بیتی، معروضی حقیقتاں نوں موضوعی سچائیاں تے کائناتی غم نوں ذاتی دکھ دا چولا پوا کے بڑے وڈے باکمال تاثراتی شاعر ہون دا ثبوت دتا اے۔"

(صفحہ 133)

عارف عبدالمتین دی نظر وچ شاعری صرف معروضی حقیقت دا اظہار نہیں، ایہدے وچ موضوعیت دا ہوون وی ضروری اے۔ شاعری رزا پڑا مشاہدہ ای نہیں مجاہدہ وی اے۔ شاعری رزی حقیقت ای نہیں خواب وی اے۔ گویا شاعری معروضیت تے موضوعیت دا ائتلاف (SYNTHESIS) اے۔ شاعر دا جدل کائنات، حیات تے ذات دے ہر گوشے نال ہوندا اے پھیر شاعری وجود وچ آوندی اے۔ ایسے لئی عارف عبدالمتین نے حکیم ناصر دی شاعری وچ محبت تے طاقت دا (SYNTHESIS) لبھیا ہے۔ عارف عبدالمتین نے حکیم ناصر بارے مضمون وچ محبت تے طاقت نوں ازلی تے ابدی مظہر منیا اے۔ اساڈا خیال اے کہ اک ترقی پسند ہوون پاروں اوہناں لئی ایہناں دوواں چیزاں دا اقرار ضروری وی سی تے مفید وی۔

کتاب دے چوتھے حصے وچ عارف عبدالمتین نے اپنے ہم عصر شاعراں بارے وی ایہہ مضمون شامل کیتے نیں۔ ہر مضمون کسے شاعر دی کسے اک کتاب بارے اے۔ ایہہ مضمون یاں تاں کسے کتاب دا خصوصی مطالعہ نیں یاں کسے کتاب بارے تقریب وچ پڑھن والے مضمون نیں۔ ایسے لئی ایہناں وچوں ڈونگھے تجزیے دی توقع فضول

اے۔

ایہناں مضموناں وچ تاثراتی تنقید ای ملدی اے۔ عارف عبدالمتین جہے نقاد جیہڑے اک ویلے وچ سائنسی سوچ تے مارکسی فکر دے علمبردار رہے ہوون جدوں تاثراتی تنقید کردے نیں تے کدے کدے سماجی حوالہ وی لے آندے نیں۔ ایہہ سماجی حوالہ کسے فن پارے وچوں طبقاتی حوالہ لبھن تے رک جاندا اے۔ انج لگدا اے جے اوہ پلیخانوف دی فکر توں اگے نہیں ودھے۔ اک زمانے وچ مارکسی ادیب ادب بارے ایہہ گل بار بار دہراندے سن جے پیداواری قوت تے پیداواری رشتیاں نال سماج دا بنیادی ڈھانچا بندا اے تے ادب، مذہب تے اخلاق سماج دا بالائی ڈھانچا ہوندے نیں۔ ایہہ بالائی ڈھانچا بنیادی ڈھانچے توں متاثر ہوندا اے۔ ایس طرح مارکسی دانشور حیاتی تے اوس دے مظاہر نوں اک اکائی دے روپ وچ ویکھدے نیں۔ عارف عبدالمتین ایس طرح دی کوئی اکائی بناون دی کوشش نہیں کیتی۔ اوہناں صرف ادب وچوں طبقاتی حوالہ لبھیا اے۔ قدراں تے فنی قدراں دی گل نوں طبقیاں تے طبقاتی سماج نال جوڑن دا جتن نہیں کیتا۔ اوہ طبقاتی سماج دے مسلیاں نوں شاعر دے کلام وچوں ضرور لبھدے نیں۔ جیویں اکبر کاظمی بارے لکھدے نیں۔

"اکبر کاظمی دے کلام نوں آویزش دی شاعری آکھیا جا سکدا اے۔ آویزش جیہڑی اج دے طبقہ واری سماج وچ ظالم طبقے تے مظلوم طبقے دی جنگ دی شکل اختیار کریندی اے تے اوس غیر طبقہ واری سماج دے قیام لئی انقلاب دا دروازہ کھولھ دیندی اے جیہڑا ہر انصاف پسند شاعر دا من بھاؤندا موضوع اے۔"

(صفحہ 317)

اوہ شریف کنجاہی دی شاعری وچوں وی طبقاتی سماج دی آویزش لبھ چکے نیں۔ اوہ لکھدے نیں۔

"شریف کنجاہی ساری انسانیت نال محبت رکھدے نیں تے اوہدی ترقی دے آرزومند نیں، پر اوہناں دی محبت انھی نہیں، سگوں سجاکھی اے، تے ظالم تے مظلوم دے فرق نوں پچھاندی اے؛ ایہو وجہ اے پئی طبقاتی معاشرے وچ اوہ اپنی محبت نوں ایہہ روپ بخشدے نیں، پئی اوہ مظلوم دی حمایتی بن جاندی اے۔"

(صفحہ 190)

عارف عبدالمتین جدوں شاعراں نوں تاریخی پس منظر وچ ویکھدے نیں تے اک سچے مارکسی وانگ شاعری تے تاریخ نوں اک دوجے دا شیشہ من کے شاعری وچوں تاریخ تے تاریخ دے حوالے نال شاعری دی معنویت لبھدے نیں۔ اوہ اک سچے مارکسی وانگر امن نال پوری کمٹمنٹ وی رکھدے نیں۔ ایسے لئی اوہ شریف کنجاہی دی شاعری دی معنویت انج تلاش کردے نیں۔

"شریف کنجاہی وی برصغیر دے اجیہے مخلص، حساس تے سچے فنکاراں وچوں ساہن جیہناں نے جنگ دیاں تباہیاں تے بربادیاں نوں محسوس کیتا تے فن راہیں جنگ تے جنگ بازاں دے وحشی اقدامات دی نندیا کیتی۔"

اصل وچ جنگ بازی دا تعلق وی طبقاتی سماج نال اے۔ کیوں جے طبقیاں بھریا سرمایہ داری سماج اگے ودھ کے سامراج ہو جاندا اے تے جنگ اوس دی لوڑ ہو جاندی اے۔

عارف عبدالمتین نے طبقاتی سماج دی اخلاقیات نوں شاعری وچوں ویکھیا اے۔ ایس گل نوں اک فرد دا ذاتی رویہ نہیں بنایا، اک طبقے دا مسئلہ بنایا اے۔ ایس طرح اوہ طبقہ واریت دے مختلف حوالے ویکھدے نیں تے اپنے قاری نوں وکھاندے نیں۔ جیویں اوہ جاگیرداری اخلاقیات بارے دسدے نیں۔

"احمد راہی نے جاگیردارانہ نظام دی اخلاقیات دے کھوکھلے پن نوں دوجے بند وچ کیویں بے نقاب کیتا اے تے دسیا اے پئی قتلا قتلی دے دوران وچ دھیاں نوں بے سہارا چھڈ کے نس آن والے ...... ماپے کس طرح اوس ویلے اپنیاں جھوٹھیاں آناں بچان دی فکر کرن لگ پیندے نیں، جدوں اوہ اوہناں دے بوہے آوندیاں تے اوڑک اپنے بوہے اوہناں اتے بند کر کے اپنی بناوٹی لاج دی حفاظت کردے نیں۔"

(صفحہ 220)

عارف عبدالمتین اپنے عصر دے شاعراں کولوں سائنسی دانش تے سماجی سچائی لبھدے نیں جیہڑی اک مارکسی دیاں بنیادی ضرورتاں ہن۔ ایسے لئی اوہ کئی تھائیں سماجی تے مارکسی تنقید دے حربے کامیابی نال ازماندے نیں، پر مینوں ایہہ گل بڑی

اچرج لگدی اے جے اوہ دوجے مارکسی دانشوراں وانگ جدلیات نوں ہتھ نہیں لاندے نہ تخلیق دی جدلیات نوں نہ تخلیق کار دی جدلیات نوں۔ جدلیات جیس دی مختصر تعریف انج کیتی جاندی اے جے شیواں نوں تسلسل وچ تے سارے حوالیاں نال ویکھنا۔

عارف عبدالمتین کول سائنسی تے سماجی تنقید توں اڈ تاثراتی تنقید دی ملدی اے۔ ایہہ تاثراتی تنقید جیہڑی واہ واہ توں کجھ اگے اے پر بہتی اگے نہیں۔ ایس دی اک جھلک ویکھ لویے۔ اوہ لکھدے نیں۔

"ایہہ انملی خود اعتمادی تے سہانی رجائیت پسندی آسانی نال حاصل ہوون والیاں چیزاں نہیں ہن، کیوں جے ایہناں تیک اپڑن لئی جیہڑے ماروتھل لنگھنے پیندے نیں اوہناں وچوں اک تھل یاراں دے بے وفائی دا وی اے۔ دشمن پتھر مارے تے بندہ پرواہ نہیں کردا پر جے دوست پھُل وی مارے تے کلیجہ پھٹ جاندا اے۔ کل دے منصور نوں یار نے پھل ای ماریا سی تے تسیں جاندے او پئی اوہدا کیہ حال ہویا سی تے اج دے منصور نوں بیلیاں کولوں وٹے وجدے نیں۔ ذرا غور تے کرو پئی اوہدا کیہ حال ہوندا ہووے گا۔"

(صفحہ 318)

ایہہ گلاں عارف عبدالمتین نے اکبر کاظمی دے بارے لکھیاں نیں تے منصور دا حوالہ انج آیا اے جے اوسدی کتاب دا ناں "ویلے دا منصور" اے۔ ایس تنقید دی اک خوبی ایہہ ہوندی اے جے ایہہ اپنے طور تے اک ادب پارہ بن جاندی اے۔ ایسے طرح دی اک ہور جھلک ویکھن لئی اسیں حفیظ تائب بارے مضمون دا کجھ حصہ پڑھدے ہاں۔ اوہ لکھدے نیں۔

"اوہ راہی جیہڑا اپنے واسطے اپنیاں راہواں آپو بناندا اے، اپنی منزل آپو مقرر کردا اے، تے اوہدے اتے کلم کلاپگ دھردا اے، اوہدا کم ایناں اوکھا ہوندا اے، پئی اسیں آسانی نال اوہنوں اوہدا کارنامہ قرار دے سکدے آں، کیوں جے اوہنوں ایہدی خاطر راہواں دے ٹبے ٹوئے دی پدھرے کرنے پیندے نیں۔ سجناں بیلیاں دی دوری دا عذاب وی سہنا پیندا اے، تے اوہناں دے تحفظ توں محروم ای نہیں ہونا پیندا سگوں اوہناں دی مخالفت تے اوہناں دے ویر نوں سدا دینا پوندا

اے۔"

(صفحہ 308)

ایہہ کسے شاعر دا تجزیہ نہیں، حفیظ تائب دی شاعری بارے مضمون دا مُڈھ اے۔ ایس پیرے نوں ویکھ کے اسیں بلا تکلف عارف عبدالمتین دی ایس تنقید نوں تاثراتی تنقید کہہ سکنے آں۔ تاثراتی تنقید جیہڑی مشاعریاں وچ واہ واہ دی شکل وچ سی۔ پھیر تذکریاں وچ آئی تے خاص خاص اصطلاحاں نال اپنے تاثر دا اظہار کیتا گیا۔ ایہہ تاثراتی تنقید ساڈی صدی دے استاداں تے نقاداں دے ہتھ آئی تے افسانہ بن گئی۔ عارف عبدالمتین کول تاثراتی تنقید دی اک خوبی تاں اے کہ ایہہ پڑھن جوگی وی اے تے اپنے طور تے ادب پارہ بنن دی صلاحیت رکھدی اے۔

تاثراتی تنقید عام طور تے ادب پارے دی اتلی سطح نوں چھوہ کے پچھے ہٹ جاندی اے۔ ایسے لئی عارف عبدالمتین نے نجم حسین سید دی شاعری وچ فطرت دے منظر نامے دا پردہ چک کے اندر ول جھاتی نہ پا سکے، نہ ای اوہ نجم حسین سید دی شاعری وچ دھرتی دی معنویت لبھ سکے۔ کیوں جے عارف عبدالمتین عام طور تے شاعری دے اُتلے تے ظاہری روپ بارے اپنے تاثر بیان کرن لگ پیندے نیں۔ اجیہے تاثر اوہناں نوں اک جمال دوست تے انسان دوست تاں ثابت کردے نیں، پر اوہناں دا علم زیادہ باہر نہیں آندا۔ انج وی تاثراتی تنقید نوں موضوعی جمالیاتی تنقید آکھیا جا سکدا اے تے انج دی تنقید کولوں نہ تاں فن دا شعور ملدا اے نہ فکر دی گہرائی۔

عارف عبدالمتین صرف تاثراتی تنقید تے رک نہیں جاندے۔ اوہ اگے ودھ کے اوس تقریباتی تنقید دی جوہ وچ وڑ جاندے نیں جتھے بڑا چکڑ ای چکڑ اے۔ اوتھے بچن دی اکو راہ اے جے بندہ لما پے جاوے۔ جے بندہ کجھ نہ کرے تے اوہ تھلے ای تھلے جاوے گا تے تھلے وی چکڑ ای ہووے گا۔ عارف عبدالمتین نے ایس کتاب دے چوتھے حصے وچ ویہہ مضمون شامل کیتے نیں۔ ایہہ سارے تقریباتی تنقید دا اونا ای بھیڑا نمونہ نیں جنا کوئی دوجا تقریباتی مضمون۔ ایہناں وچ معنویت تلاش کرن تاں انج ای اے جیویں پنجابی دے رضا کاراں کولوں علم لبھن دی کوشش کرن۔ اوہناں دے تقریباتی مضموناں وچ انج دے دعوے نیں جیہناں دی دلیل کوئی نہیں۔ اک تھائیں

اوہ اکبر کاظمی دی شاعری بارے ایہہ دعویٰ کردے نیں۔

"اوہدا (اکبر کاظمی دا) تجربہ بڑا کھلار والا تے اوہدا مشاہدہ بڑا ڈو نگھیائی والا ہوندا اے، اوہ لوکاں نوں اپنیاں نظراں دی چھاننی وچ چھان کے رکھ دیندا اے۔"

(صفحہ 321)

اگے چل کے اوہ اپنے دعوے دلیل دے طور تے کجھ شعر پیش کردے نیں اک شعر ایہہ وے:

شہر دی سبھ توں اُچی کندھ تے بھنیر سپ دا ڈیرا
بندے سارے سہمے مر گیا جیوں خدا

ایہہ شعر دسدا اے جے اکبر کاظمی سٹیج دے شاعر نیں تے اوہناں نوں مشاعرے وچ بہہ کے داد دینی چاہیدی اے۔ ایہناں بارے مضمون لکھن بہہ جاون چنگا کم نہیں تے خاص کر ایہہ شعر لکھ کے ایہو جیہے دعوے کرن۔

"حیاتی دیاں ایہناں تلخ حقیقتاں دے مشاہدے دے باوجود ونجارے دی زبان کتار نہیں بندی۔ اوہدے ہوٹھ زہر خند کولوں کم نہیں لیندے، سگوں اوہدی جیبھ پُھل کیردی اے۔"

(صفحہ 321)

اوپر والا شعر پڑھ کے ایہہ دعویٰ پڑھیاں دماغ نوں دھکا لگدا اے، پر گل ایہہ وے جے عارف عبدالمتین ہُن انج دے شعراں دی تعریف کرن چلے نیں جیہناں وچ پیار دی گل اے۔ یعنی شاعر دا کلام اوہناں لئی اکائی نہیں، کباڑیے دی دکان اے جیہدی گلاں دی وکھو وکھ تعریف کرنی پیندی اے۔

کئی تھائیں انج لگا اے جیویں اوہناں تقریباتی مضموناں وچ ونگار بھگتاون لئی پہلے وقفے وقفے نال شعر لکھ لئے ہون تے پھیر اوہناں شعر دی تمہید۔ ایسے لئی اوہناں دے تقریباتی مضموناں وچ اک مرکزی خیال نہیں ہوندا۔ اوہ مضمون انج لکھدے نیں جیویں کلاس روم وچ استاد کسے شاعر دی خصوصیات اک اک کر کے دس رہیا ہووے یاں کسے ادبی حلقے وچ کوئی نقاد اپنے سجن دی نظم تے تنقید کر رہیا ہووے۔ ایسے لئی اوہناں دے کول دعوے وڈے تے دلیلاں کمزور نیں یاں پھیر انج دے فقرے نیں جیہڑے شعراں دی تشریح وی نہیں اکھوا سکدے۔ اوہ اک تھائیں

لکھدے نیں:

"حقی سچی گل تاں ایہہ اے پئی اجیہے کٹھن ویلے لوک تے لوک، اوہ راہواں دی تھک جاندیاں نیں جیہناں تے ٹُر کے راہی نے اپنی منزل تے اپڑنا ہوندا اے۔ ایہو وجہ اے پئی اوہناں بڑے اداسی بھرے انداز وچ کہنا پیندا اے، پئی:

منزل تے منظور میں کِسراں اپڑاں گا

میرے نال تے چل دیاں راہواں تھکیاں نیں

(پنجابی دا آدرش پرست شاعر منظور وزیر آبادی، صفحہ 329)

عارف عبدالمتین دے تقریباتی مضمون یاں کتاباں بارے مطالعے اوہناں دے پچھلے پہرے دی کمائی نیں۔ جدوں اوہ اوس ہڑھ وچ تیلے وانگوں وہہ گئے سن، جیس نوں آمریت دا ہڑھ آکھیا جاندا اے۔ اوہ راشد حسن رانا جیہے سیاسی تے سماجی حقیقتاں دے شاعر نوں "فطرت دا چاہوان تے ترجمان" بناون لگ پئے۔ پر جدوں اوہ راشد نوں شاعر فطرت نہ بنا سکے تے اوہناں دا سماجی علم اوہناں دے کم آیا تے اوہناں راشد دی فطرت نال محبت نوں اضافی کہیا تے ہولی جیہی ایہہ وی من لیا۔

• "اوہ (راشد حسن رانا) فطرت نال محبت ضرور کردے نیں، پر مطلق انداز دی تھاں، اضافی رنگ وچ کردے نیں، ایہہ اضناف سماج (society) نال تے اوہدے وسنیکاں نال رتھی ہوئی اے۔"

(صفحہ 348)

ایسے طرح اوہ اک ہور تھاں دی ڈردے ڈردے مندے نیں جے اوہناں وحشی جانوراں تے چڑیاں دے ذکر نال علامتی سطح تے عمرانی صورت گری کیتی اے۔ راشد رانا دی اک نظم "ترکش ننگے جنڈ" اے۔ ایس نظم دیاں ایہہ سطراں کلیدی نیں۔

اوہ ڈُلّا بنھ کے ماریا

چڑھی سی جیس دی جنڈ

عارف عبدالمتین ایس نظم نوں ذوالفقار علی بھٹو دی پھانسی دے حوالے نال سمجھن توں ڈردے نیں تے ایس نظم وچ ڈُلّے بھٹی دے علامت دی بجائے تاریخ دی گل کردے نیں۔ ایس نظم دے حوالے نال سچی تے کھری گل نہ کر کے اوہ اپنا سماجی

نقاد تے حقیقت نگار دا منصب وی خطرے وچ پا لیندے نیں۔ اوہ آمریت تے مارشل لاء لئی ورتیاں گیاں علامتاں نوں DELODE نہ کر کے اپنے آپ نوں استاد تاں منوا لیندے نیں نقاد نہیں۔

اوہناں تھاں تھاں ایہو جیہے دعوے کیتے نیں، جیہناں دا ثبوت اوہناں کول وی نہیں اے۔ اوہ "من ترا حاجی بگویم" دی راہے ٹُرے نیں۔ ایس راہ وچ دعوے وڈے تے دلیلاں کمزور ہوندیاں نیں۔ اوہ ڈاکٹر رشید انور جے شاعر بارے ایہہ دعویٰ کردے نیں۔

"یاداں" "ڈاکٹر رشید انور دیاں اوہناں غزلاں دا دیوان اے، جیہدا اک اک شعر ساڈی ذاتی، قومی تے کائناتی زندگی دے حادثیاں تے وارداتاں دی فنی بازیافت اے۔"

اک دعویٰ سلیم کاشر بارے وی پڑھن دے قابل اے۔ دعویٰ ایڈا وڈا اے جے اسیں ایس دعوے نوں پڑھ لویے تے سلیم کاشر نوں نہ پڑھیے تے اسیں بناں سوچے سمجھے اوس نوں وارث شاہ، میر، نظیر، شیکسپئر تے محمد بخش وغیرہ دی صف وچ شامل کرن دی سوچ سوچاں گے۔ پہلا دعویٰ ویکھ لویے۔

"میں ایہہ جان کے ڈاڈھا خوش ہویا پئی اوس (سلیم کاشر) دی شاعری وچ پنجاب دے نیارے رُوپ اینی چوکھی تعداد وچ جمع ہو گئے نیں پئی ایہناں دا ایہہ اکٹھ ہور کسے وی نویں پنجابی شاعر وچ وکھالی نہیں دیندا، ایہو وجہ اے پئی اوس نوں بڑی سہولت نال پنجاب دا سبھ توں اُچّا تے سُچّا نمائندہ کہہ سکدے آں۔"

(صفحہ 242)

سلیم کاشر بارے عارف عبدالمتین دے ایس دعوے تے فیر ہس لواں گے، اسیں بھیتی نال رؤف شیخ بارے اوہناں دا دعویٰ وی پڑھ لویے۔ ایتھے وی دعویٰ چھوٹا نہیں، ڈھیر وڈا اے۔ اینا وڈا جے میر، نظیر، وارث شاہ یاں محمد بخش ورگے شاعر بارے ای کیتا جا سکدا اے۔

"رؤف شیخ دل جھات پالے تے سانوں انج محسوس ہوندا اے جیویں اوہناں نے اپنے عزیز وطن دی ساری تاریخ نوں، اوہدے سارے پلیٹیاں سمیت، اپنی کوتا وچ محفوظ لیا اے۔"

(صفحہ 259)

اسیں تاں ہُن تیکر اوہ شاعر لبھدے پھردے ساں جیہڑا تاریخ دے نال زندہ رہوے، تاریخ نوں جواب دہ ہووے تے تاریخ نال مکالمہ کر سکدا ہووے۔ شکر اے جے رؤف شیخ دے روپ وچ اک ایہو جیہا شاعر مل گیا اے، پر اوس دا کلام ایس گل دی گواہی کیوں نہیں دیندا، جیہڑی گواہی عارف عبدالمتین دیندے نیں۔

منیر نیازی وی عارف عبدالمتین دی نظر وچ کجھ گھٹ نہیں۔ اوہ وی تاں وڈا شاعر اے۔ اوس بارے وی دعوٰی ویکھ لون دی لوڑ اے۔ اوہ لکھدے نیں۔

"منیر نیازی دا کلام وڈی شاعری دے ایس معیار تے ایس حد تیک پورا اتردا اے پئی اوہ بعض موقعیاں تے قلم دی اک اُلانگھ وچ اندر تے باہر دیاں دوہاں دُنیاواں نوں پار کر جاندا اے۔"

(صفحہ 273)

نجم حسین سید وی وڈے شاعر نیں، عارف عبدالمتین اوہناں کول وی وڈی شاعری دے طور طریقے لبھ لیندے نیں تے کہندے نیں۔

"اوہ (نجم حسین سید) عام طور تے اپنی کوتانوں پراپیگنڈے دی نیویں سطح توں انڈول چک کے جمالیات دی اُچّی سطح تے لیا کھلاردے نیں تے اوہناں نوں پڑھن سنن والے کے کراہت یاں بیزاری دے بغیر اپنے آپ وچ ڈھیر ساریاں اجیہیاں کرداری تبدیلیاں پیدا کرن واسطے تیار ہو جاندے نیں، جیہڑیاں اوہناں نوں ثقافتی طور تے وڈیری گھمبیرتا دا مالک بنا سکدیاں نیں۔"

(صفحہ 282)

رشید انور، سلیم کاشر، رؤف شیخ، منیر نیازی تے نجم حسین سید بارے عارف عبدالمتین دا ایہہ جذباتی رویہ خاصا مبالغہ آمیز اے۔ کئی تھانواں تے ایہہ رویہ ہسن تے مجبور کر دیندا اے۔ کدی کدی تاں خود عارف عبدالمتین نوں اپنا رویہ مشکوک لگن لگ پیندا اے۔ اوہ جدوں اپنے دعوے بارے شک دا شکار ہوندے نیں تے دلیل بازی نال گذارہ کردے نیں۔

"اکثر لوکاں نوں ایہہ اعتراض اے پئی اوہناں (رشید انور) دے کلام وچ فکر دی تھوڑ اے۔ اوہ جذبے دے شاعر تاں ہن، کسے لمی چوڑی سوچ دے مالک

نہیں۔ ایہہ گل کُجھ اینی ٹھیک نہیں۔"

(صفحہ 239)

مطلب ایہہ وے کہ ایہہ گل کجھ ٹھیک وی اے تے کجھ ٹھیک نہیں۔ یعنی معذرت خواہی دا رویہ۔ پر اگے اوہ دلیل بازی کردے نیں۔ کمزور دعوے نوں کمزور دلیلاں راہیں منواون دا جتن کردے نیں، پر دعوے وچ جان ہووے تاں منیا جاوے۔

عارف عبدالمتین وڈے وڈے دعوے کردے نیں تے اپنے دعویاں توں پچھے ہٹن دا ناں نہیں لیندے۔ ایہہ اوہناں دی ہمت اے جے اوہ رؤف شیخ بارے ایہہ دعویٰ کر سکدے نیں۔

"رؤف شیخ دی شاعری جدید انسان دے معاشرتی شعور دی ترجمان اے، جیہڑا اوہنوں انقلاب راہیں اوس معاشرے دا واسی بنا سکدا اے، جیہدے وچ طبقاتی اچ نچ تے اوہدے نتیجے وچ پیدا ہوون والی لُٹ کھسٹ دا ناں وی نہ ہووے گا۔"

(صفحہ 267)

عارف عبدالمتین تاں اپنے بھانے رؤف شیخ نوں اوس مقام تے چھڈ آئے نیں جتھے اوہ دستوفسکی تے گورکی نوں موڈھے مار رہے ہوون۔

عارف عبدالمتین جدوں مبالغہ آمیز دعوے نہ کرن تاں بعضے ویلے انج دے فقرے وی کہہ لیندے نیں جیہڑے بظاہر تعارفی ہوندے نیں، پر ایہناں وچ فنکار تے اوس دے فن دی روح سمٹ جاندی اے۔ ایہہ فقرے بظاہر تاثراتی تنقید دی زبان وچ ہوندے نیں پر ایہناں وچ نقاد دی بصیرت موجود ہوندی اے۔ اوہ اقبال صلاح الدین دی "بار دی سار" بارے لکھدے نیں۔

"اقبال صلاح الدین نے بار نوں پورے پنجاب دی علامت بنا کے ایہدے راہیں اوہدے وسیبے دا حال احوال بیان کیتا اے، اوہدیاں رِیجھاں، پیاساں تے آساں دی کھوج لائی اے، اوہدے دکھاں درداں تے روگاں دا ویروا کیتا اے، تے اوہدے ولولے، حوصلے تے انقلابی طور طریقیاں دی کنسو لئی اے۔"

(صفحہ 302)

ایسے طرح عارف عبدالمتین احمد راہی بارے لکھدے ہوئے اوس دے

بنیادی موضوع تے مرکزی خیال نوں انج پیش کردے نیں کہ احمد راہی دی شاعری دی کلید ہتھ آجاندی اے۔ اوہ لکھدے نیں۔

"احمد راہی نے عورت دی مظلومیت نوں اپنی شاعری وچ دو سطحاں اتے پروجیکٹ (PROJECT) کیتا اے، انفرادی سطح اتے، تے اجتماعی سطح اتے۔ جتھوں تیک انفرادی سطح اتے عورت دی مظلومیت نوں پروجیکٹ کرن دا تعلق اے، احمد راہی نے انسان دے عظیم ترین جذبے محبت دا سہارا لتا اے، تے دسیا اے پئی جاگیرداری سماج وچ عورت دے ایس مقدس جذبے دی کیویں بے حرمتی تے بے قدری کیتی جاندی اے۔"

(صفحہ 208)

اگے چل کے دسدے نیں جے احمد راہی نے عورت دی مظلومیت نوں اجتماعی سطح تے پروجیکٹ کرن لئی کیہ کیتا اے۔ اوہ لکھدے نیں۔

"احمد راہی نے اوس زمانے (1947ء) دے خونی واقعات نوں عورت دی مظلومیت دی تصویر ابھارن لئی پس منظر دے طور تے ورتیا اے۔"

(صفحہ 217)

عارف عبدالمتین نے جدوں مبالغے توں کم لتا اے تے اڈے وڈے دعوے کیتے نیں جے ہاسا آندا اے پر جدوں تجزیے توں کم لیندے نیں تے کم دی گل کردے نیں۔ ایتھوں اندازہ کیتا جا سکدا اے کہ تقریباتی مضموناں دی لوڑاں تنقید نوں کنیاں تھوڑاں دے جاندیاں نیں تے نقاد تعریف کردیاں ویہہ اُچا چھڈدا اے۔

اخیر تے ایہہ گل میرے لئی سوالیہ اے جے عارف عبدالمتین نوں نقاداں دی کیہڑی صف وچ بٹھایا جاوے۔ اصل گل ایہہ وے کہ اوہ ترقی پسند فکر لے کے چلے سن تے اک زمانے وچ تنظیم نوں فکر تے غالب رکھدے سن۔ ہُن اوہ ترقی پسندی نوں بہت پچھے چھڈ چکے نیں۔ ترقی پسندی تے مارکسی فکر نوں لکھاری چھڈ دیوے تے ایہہ لکھاری نوں نہیں چھڈدیاں۔ ایہی حال عارف عبدالمتین دے مضموناں وچ دسدا اے۔ کتے کتے ترقی پسندی تے مارکسی فکر جھلکارا وکھا گئی اے پر اوہناں مارکسی تنقید دے ڈسپلن نوں اپنی تنقید وچ ورتن دی کوشش نہیں کیتی۔ پھیر اوہ کیہ نیں؟ اوہ لے دے کے تاثراتی نقاد نیں تے تاثراتی نقاد کولوں گہرے تجزیے

دی امید تاں نہیں رکھی جاندی پر اوس کولوں تقریباتی مبالغہ آرائی دا سرزد ہوون دی غلط اے۔

"پرکھ پڑچول" تنقید دی کتاب وی اے یاں نہیں۔ ایہہ کلاسیکی تے بزرگ شاعراں دے حال احوال نوں سمیٹ کے پیش کردی اے۔ ایہہ گل تاں ایس نوں تذکرہ بنا دیندی اے پر کتے کتے تنقیدی آراء ایس نوں تنقید دا رنگ تے روپ دے دیندیاں نیں۔ ایہدے وچ کتے تاں مصنف تعارف تے بس کر دیندا اے، جیہڑا تذکرہ نگار دا کم اے، پر کتے اوہ تجزیہ وی کردا اے۔ ایس لئی ایہہ کتاب تذکرہ تے تنقید دی درمیانی کڑی کہی جا سکدی اے۔ جے تنقید ایس توں قدم اگے ودھاوے تے ایس دے جال توں نکل جاوے تاں ایس نوں تنقید دا پہلا قدم منیا جا سکدا اے۔ دیباچہ نگار دا دعویٰ اے جے پنجابی تنقید دا پہلا میل پتھر اے۔ ایس دعوے نوں تاں اوس ویلے منیا جاوے گا جدوں ایہہ منیا جاوے گا کہ ایس توں پہلاں علامہ محمد حسین عرشی، نجم حسین سید تے علی عباس جلالپوری نہیں جمے سن۔

بہرحال پنجابی تنقید دا میدان ویہلا ویکھ کے پرکھ پڑچول نوں وی من لین وچ ای فائدہ اے۔ مینوں استاداں دسیا سی:

"خطائے بزرگاں گرفتن خطا است"، پر غالب نے کُجھ ہور ای دسیا اے:

آنکہ شد صاحب نظر دین بزرگاں خوش نہ کرد

میں دو گلاں دے ادھ وچ پھسیا ہویا ہاں۔ عارف عبدالمتین وی تذکرے تے تنقید دے درمیان پھسے ہوئے نیں۔ ایس لئی میں ادھے ادھورے دل نال ایس نوں تنقید دی ادھی کتاب تے عارف عبدالمتین نوں ادھا نقاد من لیناں۔

منیر احمد

"رمز روایت" دی رمز حقانی

ڈاکٹر اسلم رانا نے "رمز روایت" دے ناں نال اپنے گیاراں مضموناں دا مجموعہ پیش کیتا اے، جیہناں وچ اوہناں نے پنجابی زبان دے کلاسیکی تے وڈے صوفی شاعراں دے کلام دا جائزہ پیش کیتا اے۔ ایہناں مضموناں دی ونڈ انج اے کہ بابا فرید گنج شکر، شاہ حسین، سلطان باہو، وارث شاہ، ہاشم شاہ، مولوی غلام رسول، خواجہ غلام فرید تے اک اک مضمون لکھیا گیا اے، پر بلھے شاہ تے میاں محمد بخش اتے دو دو مضمون "رمز روایت" وچ شامل نیں۔ ظاہر اے کہ ایہناں ساریاں شاعراں دا پنجابی ادب وچ اک اُچا مقام اے، تے ایہدے نال ای ایہناں شاعراں نوں لوک پیراں وانگر مندے نیں۔ ایس ادب نوں ساہمنے رکھدیاں ہویاں ظاہر اے کہ مصنف دا رویہ مودبانہ ای ہو سکدا اے، پر ایہدا مطلب ایہہ وی نہیں کہ مصنف نے نرا اُچڑا اپنی عقیدت دا اظہار ای کیتا اے۔ اصل وچ ایہو جیہی شاعری دے دو پکھ ہوندے نیں۔ اک اوہدا اخلاقی یاں تعلیمی پہلو تے دوجا فنکارانہ۔ جتھوں تیکر پہلے سوال دا تعلق اے مسلماں ہوون دی حیثیت وچ سانوں ایہناں شاعراں دے مذہبی تے صوفیانہ خیالاں دا احترام کرنا پیندا اے، پر مذہب تے تصوف کوئی یک رنگی چیز نہیں کہ جیہدے متعلق دو رویے نہ ہو سکن۔ عام طور تے جتھوں تیکر ادبی تنقید دا تعلق اے روایتی اخلاقی شاعری نوں فنی اعتبار نال کوئی اُچا مرتبہ نہیں دتا جاندا، پر جتھوں تیکر مشرقی ادب دی روایت دا تعلق اے، ایہہ عجیب گل اے کہ اخلاقی معلم تے صوفی شاعر ہمیش فن دے اعتبار نال وی اک خاص مرتبے دے حامل رہے نیں۔ فارسی وچ مولانا روم، خواجہ عطار، جامی تے سبھ توں ودھ کے شیخ سعدی اپنے اک خاص ادبی مرتبے دے مالک نیں۔ اردو وچ خواجہ میر درد دے مقام دا اندازہ ایتھوں ہو سکدا ہے کہ میر تقی میر نے اردو دے جیہڑے ڈھائی شاعر گنوائے سن اوہناں وچ

خواجہ میر درد وی شامل سن۔ ایہو صورت حال ساڈی صوفیانہ شاعری دی اے تے اک لحاظ نال ویکھو تے جے کلاسیکی پنجابی شاعری وچوں صوفیانہ شاعری نوں وکھ کر لیا جاوے تے باقی جو کجھ بچدا اے اوہدی حیثیت کوئی ایڈی قابل رشک نہیں رہ جاندی۔ ایس واسطے پنجابی ادب دا کوئی سنجیدہ تے ذہین طالب علم صوفی شاعراں نوں نظر انداز نہیں کر سکدا۔ ایس طرح گویا "رمز روایت" دی ضرورت تے اہمیت دا اک جواز نکل آندا اے۔

ایہناں شاعراں دے مطالعے لئی ڈاکٹر اسلم رانا دے کول کوئی بجھے بجھائے اصول یاں ضابطے نہیں کہ جیہناں دی کسوٹی اتے اوہ شاعراں نوں پرکھ کے اوہناں دا کھرا تے کھوٹا وکھرا وکھرا کر سکن۔ ۔مضیاں نقاداں دا رویہ بنیادی طور تے طالب علمانہ اے۔ ایہدا مطلب ایہہ اے کہ اوہ ہرشاعر نوں پڑھن لگیاں ایہہ سوچ کے اوہدے ول ودھدے نیں کہ فن' ادب تے دوجے علمی تے تہذیبی قدراں دا شعور اوس شاعر کولوں کس طرح اخذ کیتا جا سکدا اے۔ ایہہ رویہ تے نرا PASSIVE ہوندا اے کہ بندہ پڑھدا جاوے تے اپنے ولوں سوچن دی زحمت گوارا نہ کرے۔ دوجے پاسے ایہہ وے کہ اوہ ہر شعر دے ہر لفظ اتے اٹکدا اے تے دوگلاں دا جائزہ لیندا اے۔ اک تے ایہہ کہ شاعر نے جدوں گل کہی اے تے اوہدے پچھے کیہڑی حقیقت محرک دی حیثیت رکھدی سی تے دوجے پاسے ایہہ کہ اوس شعر نے اوہدے دل تے دماغ اتے کیہ اثر مرتب کیتا اے۔ چنگا شعر تے چنگا ادب اجیہے سوتیاں توں پھٹدا اے جیہناں وچ حقیقت دا رنگ گوڑھا ہوندا اے تے شاعر دی حیثیت وچ فن دا تقاضا' ایہہ ہوندا اے کہ حقیقت دے اوس تصور نوں اوہدی پوری معنویت نال اک زندہ حقیقت بنا کے قاری تیکر منتقل کیتا جاوے تے ایس طرح چنگے نقاد دا کم وی ایہہ ہوندا اے۔ اوہ جدوں کسے فنکار دے ہنر دا جائزہ لیندا ہے تے اوہنوں اک جیوندی جاگدی موجاں ماردی حیاتی دے روپ وچ دوجیاں نوں وکھاون دی کوشش کردا اے۔ تے جے اوہ ایہہ کم نہ کر سکے تے پھیر اوہ اک مفتی وانگوں فتوے تے صادر کر سکدا اے' پر جیہدے واسطے فتوئی دتا جاندا اے اوہنوں نہ تے اپنے فتوے دی سچائی دا قائل کر سکدا اے تے نہ ای اوہدے کولوں ایہہ امید کر سکدا اے کہ اوہ اوہدی فتوے نوں قبول کرکے اوہدے اتے عمل وی کرے گا۔ ایس

اعتبار نال تنقید اک رابطے دا کم دیندی اے، جیہڑی اوہناں تخلیقی عظمتاں تے اوہناں فنی رمزاں نوں کھول کے اوہناں لوکاں تیکر اپڑاندی اے، جیہناں دا فن دا اپنا شعور اجے اڈا پکا تے سلجھیا ہویا نہیں ہوندا۔ روایت دا تعلق معنوی یاں علمی رویے نال اے، جیہڑی تخلیق دے پچھے کم کردی اے تے رمز دا تعلق فن دی اوس انکل نال اے، جیہڑی روایت نوں اک من موہنا پہناوا پوا کے پڑھن والیاں دے ساہمنے پیش کر دی اے۔

ہن تسیں جے اکلے اکلے شاعر ول آؤ تے پہلی گل ایہہ ویکھو گے کہ مصنف نے ہر شاعر دے ناں نال اک توصیفی جملہ عنوان دے حوالے نال لایا اے۔ ایہہ جملے ایویں انکل پچو نہیں لائے گئے۔ ایہناں دے پس منظر وچ اوس شاعر دے مطالعے دا نچوڑ موجود اے۔ ایہہ گل ایس طرح ہور وی سمجھ وچ آوندی اے کہ بلھے شاہ نوں اک مضمون وچ "پنجابی دا بیباک شاعر" آکھیا تے دوجے وچ "حقیقتاں دا ترجمان"۔ایس طرح میاں محمد بخش اک پاسے تے عشق دے مسافریں تے دوجے پاسے مجاز تے حقیقت دے رمز شناس۔ مطلب ایہہ کہ بلھے شاہ اپنے فن دے وچ اک تہہ تیکر اپنے آپ نوں محدود نہیں رکھدے یاں ایہہ کہ اوہ حقیقت ول اپڑن واسطے اک راہ دے پابند ہو کے نہیں رہ جاندے۔ جیہڑے پاسیوں اوہناں نوں حقیقت دے روپ دا کوئی نو یکلا پکھ نظر آوندا اے، اوہ اوسے پاسیوں اوہدے دل ودھن دی کوشش کردے نیں۔

بابا فرید گنج شکر ہوراں دے صوفیانہ مرتبے دا ذکر کرن دی لوڑ نہیں کہ اوہ صرف مسلماناں وچ ای کامل ولی نہیں سمجھے جاندے۔ نال ای اوہناں دے کلام دی الہامی لے نے سکھ مت دے بانی گورونانک جی نوں وی اپنے ول کھچیا تے اوہناں دا کلام اخیر گرنتھ صاحب دا حصہ بن گیا۔ اپنے ایس مضمون وچ اسلم رانا ہوراں دا بنیادی نقطہ ایہہ وے کہ بابا فرید گنج شکر نے روایتی صوفیاں وانگوں شطحیات کولوں کم نہیں لیا تے اوہناں دا تصوف جذب تے مستی دی حالت توں نکل کے صحو دی حالت ول ودھدا اے تے ایس طرح اوہ پوری ہوش مندی تے پوری ذمے داری نال اپنے پڑھن والیاں نوں اوس اخلاق دا درس دیندے نیں، جیہڑا بندے نوں حیاتی گذارن دا ڈھنگ سکھاندا اے تے نال ای اوہدے مُہاندرے نوں اوہدے حقیقی خالق تے

مالک ولوں مڑن وی نہیں دیندا۔ ایس واسطے بابا فرید نوں مذہبی تے اخلاقی قدراں دا شاعر آکھیا گیا اے۔ اخلاقی قدراں تے خیر ہر تھاں تے سانجھیاں ہوندیاں نیں تے بھاویں اصلی تے سچا مذہب اکو ای سچائی دا حامل ہوندا اے۔ پھیر وی مذہب اتے جدوں رسماں تے ریتاں دے غلاف چڑھ جاندے نیں تے اوہدے وچ کئی تضاد پیدا ہو جاندے نیں۔ ڈاکٹر اسلم رانا نے ایس مضمون وچ ایہہ دسیا اے کہ بابا فرید گنج شکر وی مذہبی تعلیم دا بنیادی اصول اسلام دا اصول اے۔ اوہناں نے کئی تھانواں تے حدیث تے قرآن پاک دے حوالیاں نال ایہہ گل ظاہر کیتی اے کہ بابا فرید گنج شکر سدھے سادے محمدیؐ شرع دے پرچارک نیں۔ اخیر اوہناں نے ایہہ نتیجہ کڈھیا اے :

"بابا جی ہوراں دی شاعری دا ہر بول اک اجیہا انمول موتی اے' جیہدی پاکیزگی نوں کسے ہور سجاوٹ دی لوڑ نہیں۔ بابا جی دے بولاں دی تہہ وچ لکی ہوئی سچائی تے انسانی ہمدردی وچ ای اوہناں دی ڈونگھی تاثیر دا بھیت لکیا ہویا اے۔ اوہ کدی ایہو جیہا لہجہ اختیار نہیں کردے' جیہدے توں سنن والیاں تے پڑھن والیاں نوں اوپرے پن دا احساس ہووے۔ ایہناں نوں تے ایہہ پتہ وی نہیں لگدا کہ بابا جی نے جیہڑی گل آکھی اے اوہدے وچ جے کسے عیب دا ذکر اے تے اوہ اوہدا عیب اے۔ بابا جی تے ایثار تے قربانی دے اوس مقام اتے کھڑے نظر آوندے نیں جتھے اوہ کل لوکائی دے دکھ درد تے عیب گناہ اپنی جھولی وچ پا لیندے نیں۔ پھیر جدوں اوہ ایہہ اپنی بھری ہوئی جھولی اپنے پڑھن سنن والیاں اگے کھول دیندے نیں تے اوہدے وچوں ہر کوئی اپنی بساط' اپنے ظرف تے اپنی بصیرت دے حوالے نال اپنی اپنی کیفیت دا نقشہ ویکھ لیندا اے۔ جدوں اوہدے اتے ایس طرح اپنی حقیقت حال واضع ہوجاندی اے تے اوہنوں اوہ راہ جیہڑی بابا جی اوہنوں وکھانا چاہندے نیں اپنے آپ سدھی تے نجات دی راہ نظریں آون لگ پیندی اے۔ اوہدے اتے دوواں حیاتیاں دے بھیت کھل جاندے نیں۔ دل تے روح تے رکھلی وسوسیاں دی کالی چادر ہٹ جاندی اے پھیر اوہدے آلے دوالے نور دیاں روشن کرناں دے سلسلے قائم ہو جاندے نیں تے اوہ بابا جی دے ازلی تے ابدی کلام دا صادق تے امین گواہ بن جاندا اے۔ اوہ ایہناں بولاں نوں فنی حوالیاں نال اپنی رت دا حصہ نہیں بناوندا۔

سگوں اپنے اندر دے سچ تے اوس سچ دی روشنی دے ذریعے نال اپنے دل تے روح دے اک اک مسام اندر جذب کر لیندا اے۔ ایہو شیخ فرید جی دے آفاقی بولاں دی سچائی تے سچی تاثیر دا انملا بھیت اے۔"

بابا فرید گنج شکر توں بعد جدوں شاہ حسین لہوری دی واری آوندی اے تے اوہناں دی حیاتی دے حوالے نال تے اوہناں دی شاعری دے جذباتی رنگ ڈھنگ تے انداز نوں ساہمنے رکھدیاں ہویاں ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں نوں ایہہ گل نظر آئی کہ ایہہ بندہ بابا فرید توں کجھ وکھرا تے نویکلا اے۔ شاہ حسین دی شاعری وچ اک اجیہی جذباتی اپیل اے' جیہڑی علم تے مذہب دے راہیں نہیں سگوں دل تے روح دی راہیں بندے نوں اپنے ول رکھچدی اے۔ اسلم رانا ایس گل نوں نہیں مندے کہ شاہ حسین عوامی روایت مطابق ملامتی رنگ دے صوفی سن۔ اوہناں دا خیال اے کہ شاہ حسین نے تصوف دے مسئلے تے کدھرے وی بیان نہیں کیتے۔

"تے اوہ خاص گلاں جیہڑیاں ہر صوفی شاعر دے کول نظریں آوندیاں نیں۔ مثلاً" مرشد دا تصور' فنا دے مقام' سلوک دیاں منزلاں مجاز دے پردے وچ حقیقت دا بیان یاں واردات دے سلسلے وچ اک بے اختیار جذبیاں وچ ڈبی ہوئی کیفیت۔"

شاہ حسین دے ہاں وحدت الوجود دا مضمون ایس فرق نال پیش کیتا گیا اے کہ اوہ ذات احد وچ اپنے آپ نوں گم کرن نوں اپنا کمال نہیں سمجھدے۔ ایہدے الٹ اوہ اپنی نیاز مندی تے بندگی دے مقام اتے کھلو کے اپنے خالق تے مالک ول متوجہ ہوندے نیں تے ایہہ محسوس کردے نیں کہ "میرے روم روم وچ توں" ایسے طرح اوہ اپنی ذات توں باہر اک سفر کرنا ضروری سمجھدے نیں تے ایس سفر واسطے اوہناں نوں کسے سہارے دی لوڑ وی ہوندی اے۔

"میں وی جھوک رانجھن دی جانا نال میرے کوئی چلے۔"

ایس طرح ایہہ گل ظاہر ہو جاندی اے کہ بندے تے خدا دا فرق شاہ حسین قائم رکھن اتے زور دیندے نیں۔ ایہدے نال ای اک ہور گل جیہدے اتے اسلم رانا ہوراں نے زور دتا اے اوہ ایہہ اے کہ شاہ حسین عمل اتے زور دیندے نیں۔ شاہ حسین نے جیہڑیاں علامتاں ورتیاں نیں اوہ ساریاں عمل دیاں ای صورتاں نیں۔ اوہناں نے اپنیاں علامتاں کسے روایتی نظام توں حاصل نہیں کیتیاں۔ اوہناں دا

سرچشمہ اوہناں دے آلے دوالے کھلری ہوئی حیاتی سی تے ایتھوں ای اوہناں نے اپنیاں ساریاں رمزاں تے علامتاں حاصل کیتیاں۔

"شاہ حسین نے اپنی شاعری وچ پنجاب دے عام وسیکاں دی نفسیات نوں ساہمنے رکھیا اے۔ پنجاب دی روایتی حیاتی تے اوہدیاں قدراں نوں اپنے فکر تے فن توں دور نہیں کیتا۔ پنجاب دی رہتل بہتل وی اوہناں دے ساہمنے سی تے ایتھوں دیاں لوک رومانی کہانیاں اتے وی اوہناں دی ڈونگھی نظر سی۔ اوہناں نے اپنے کلام وچ ایہناں داستاناں دے کرداراں' واقعیاں تے تھاںواں نوں رمزیاتی تے معنوی حوالیاں نال ورتیا اے۔"

نال ای ایسے عمل دے حوالے نال شاہ حسین دی اک خاص علامت یعنی اوہ عاشق نوں سوانی دے روپ وچ ویکھدے نیں دی وضاحت ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں نے پنجابی معاشرے وچ عورت دے مقام دے اک پورے نظام دے علامتی رنگ وچ کیتی اے تے ایس وضاحت نوں ساہمنے رکھیے تے پھیر چرخہ' کتنا' پونیاں' ترنجن تے ایس طرح دے سارے لفظ اخلاق دے عملی ثبوت بن کے ساہمنے آوندے نیں۔ شاہ حسین نے اپنے عہد دے سیاسی تے سماجی شعور دی وی ایسے صوفیانہ رمز دے حوالے نال بڑی سوہنی ترجمانی کیتی اے۔ اک ہور گل جیہدے ول ایس مضمون وچ خاص طور تے اشارہ کیتا گیا اے اوہ ایہہ کہ شاہ حسین نے اپنیاں کافیاں نوں صرف عروضی وزن دے حساب نال ای ترتیب نہیں دتا سگوں اوہناں وچ کلاسیکی راگاں دے ٹھاٹھ وی صاف نظریں آوندے نیں۔ اخیر تے نقاد ایس حقیقت اتے اپڑدا اے کہ۔

> "شاہ حسین دی شاعری وچ ملامتیہ تحریک تے ملامتیہ رنگ دا شور شرابا وی نہیں ملدا۔ ایہدے مقابلے تے اوہناں دے کول اک دھیمی' مٹھی تے دکھ درد وچ ڈبی ہوئی کیفیت ملدی اے۔ ایہہ کیفیت کسے خاص سے دی جذباتی کش مکش دا نتیجہ نہیں سگوں ایہہ کل خدائی تے ساری انسانیت دے اوس سانجھے کرب دا اظہار اے' جیہڑا آون والے لمحے دی بے وساہی توں پیدا ہوندا اے۔ ایسے کر کے شاہ حسین دی شاعری

کسے اک زمانے دی شاعری نہیں ایہہ تے ہر عہد دے ٹٹے بھجے
تے دکھ درد دے مارے انسان دے دل دیاں پیڑاں نیں تے
روح دے کرب نیں' جیہڑے کسے نہ کسے رنگ وچ اظہار
دیاں راہواں لبھ لیندے نیں تے ایہو ای شاہ حسین دے کلام
دی آفاقیت اے۔"

سلطان باہو نوں ڈاکٹر اسلم رانا اک وکھری روایت دا شاعر شمار کردے نیں۔ اوہناں توں پہلاں دیاں شاعراں نال باہو دا تقابلی جائزہ لیندیاں ہویاں اوہناں نے سلطان باہو دے رنگ نوں ایس طرح نکھیڑ کے پیش کیتا اے۔

"جتھوں تیک زبان دا تعلق اے اوہدے وچ سانوں باہو دے ہاں عربی تے فارسی دا اثر پہلے دوواں شاعراں دے مقابلے تے بہت ودھیا ہویا نظریں آوندا اے۔ اخلاق دی تھاں تے خالص تصوف تے اوہ وی ہمہ اوست والا تصوف ساہمنے آوندا اے تے لہجے وچ نسائیت دی تھاں تے اک مردانہ پن اے' جیہدے ڈاکٹر نذیر احمد بہت قائل نیں' پر جے غور کریئے تے ایہہ اصل وچ فارسی زبان دا اثر اے' جیہدے وچ مڈھوں مونث دا صیغہ ہوندا ای نہیں۔ اخلاقی مضمون حضرت سلطان باہو دے ہاں وی لبھ جاندے نیں' پر اوہناں دا اصل زور توحید دے علمی تے عملی پکھاں توں پیدا ہون والے وکھو وکھ مضمون نیں۔

"الف احد جد دتی وکھالی از خود ہویا فانی ہو"

ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دے نیڑے سلطان باہو نے پنجابی شاعری دی زبان نوں سوارن وچ بہت وڈی خدمت سر انجام دتی اے' جیہدے نال عربی تے فارسی دے اکھر پنجابی دے سچے وچ انج ڈھل گئے نیں کہ مولوی غلام رسول تے خواجہ غلام فرید تے میاں محمد بخش تیکر اپڑدیاں اپڑدیاں اوہ پنجابی زبان وچ اوپرے محسوس نہیں ہوندے۔ جتھوں تیکر تصوف دا تعلق اے سلطان باہو ایس گل دے قائل نیں کہ جنا چر طریقت نوں شریعت دی جاگ نہ لگے اوناں چر نہ دُدھ جمدے نیں تے نہ اوہناں وچوں مکھن نکلدا اے۔ ایس مضمون دی اک خاص گل ایہہ وے کہ ایہدے وچ مصنف نے سلطان باہو دے اسلوب نوں سمجھن اتے خاص زور دتا اے۔ اوہ سانوں ایہہ دسدے نیں کہ شعر دی تاثیر لفظ یاں شاعری دے فن وچ ای نہیں ہوندی۔

ایہدے توں اگانہہ کوئی ہور شے وی ہوندی اے جیہڑی فن دی تاثیر لئی ذمہ دار ہوندی اے۔ ایہہ گل شاعر دا اوہ فنی تجربہ اے تے اوس فنی تجربے دا جذباتی اسلوب اے، جیہڑا شعر دے لفظاں وچ ڈھل جاوے تے پڑھن والے نوں پوری طرح اپنی گرفت وچ لے لیندا اے۔

"حضرت سلطان باہو ہوراں دے بیتاں وچ جیہڑی تاثیر موجود اے اوہدا راز ایسے کیفیت نوں پڑھن تے سُنن والیاں تیکر اپڑاون وچ لکیا ہویا اے۔ ایس واسطے مضمون دی ڈو نگھیائی تے زبان دے کسے حد تیکر مشکل ہون دے باوجود پڑھن تے سُنن والے غیر شعوری طور تے اوس کیفیت نوں اپنے اندر محسوس کرن لگ پیندے نیں، جیہڑی خاص بیت دا موضوع ہوندی اے۔ تمثیلی رنگ اصل وچ منطق دا سہارا لے کے دو چیزاں دی مماثلت دے سہارے اک منطقی مضمون نوں ساڈے تیکر اپڑان دی کوشش کردا اے، پر جتھے ایس طرح دا کوئی سہارا نہ لیا گیا ہووے اوتھے پوری دی پوری کیفیت اپنی جذباتی چھوت دی وجہ نال پڑھن والے نوں متاثر کر دیندی اے۔ حضرت باہو ہوراں دے اسلوب دا ایہو روشن نشان تے امتیازی حیثیت اے، جیہڑی اوہناں نوں پنجابی دے دوجے صوفی شاعراں کولوں وکھرا تے نو یکلا کر دیندی اے۔"

بلھے شاہ اتے "رمز روایت" وچ دو مضمون شامل نیں۔ اک دا عنوان اے "پنجابی دا بیباک شاعر" تے دوجے دا عنوان اے "حقیقتاں دا ترجمان"۔ سوال ایہہ پیدا ہوندا اے کہ ایس طرح دو حصیاں وچ ونڈ کے ڈاکٹر اسلم رانا ہورین ایہہ ثابت کرنا چاہندے نیں کہ شاعر دی شخصیت دولخت سی، پر جدوں اسیں ایہناں دوواں مضموناں دا پورے غور نال مطالعہ کرنے آں تے سانوں ایہہ پتہ چلدا اے کہ اصل وچ ایہہ شخصیت دے دولخت ہون دی گل نہیں اے۔ دوواں مضموناں وچ سانجھ دا نقطہ ایہہ اے کہ حقیقتاں دی ترجمانی وچ بلھے شاہ نے جیہڑا طریقہ اختیار کیتا اے اوہدے وچ بے باکی اک طرح دی شوریدگی اے، جیہڑی سانوں دوجے صوفی شاعراں کول نظر نہیں آوندی۔ ایس رنگ دی جھلک شاہ حسین کول تے موجود اے پر پنجابی دے دوجے صوفی شاعراں نے طبیعت نوں سنبھال کے گل کیتی اے۔ بلھے شاہ دی اک کافی جیہڑی ایتھوں شروع ہوندا اے۔ "تیرے عشق نچایا کرکے تھیا

تھیا" دے حوالے نال اسلم رانا نے بلھے شاہ دے پورے کردار دا نقشہ کھچ دتا اے۔

"بلھے شاہ دے ایس مصرعے وچ تن چیزاں اک تھاں اتے اکٹھیاں ہو گئیاں نیں۔ سبھ توں پہلاں عشق اے دوجے نچایا تے تیجے تھیا تھیا۔ اصل وچ ایہہ اک جذبے دیاں ای ارتقائی شکلاں تے کیفیتاں نیں۔ ایس طرح سمجھو کہ عشق شعور دا اوہ ابتدائی لمحہ اے جیہدے وچ حقیقت دا ادراک ہویا پر اک تجلی دی صورت وچ تے پھیر اوہدے رد عمل دے طور تے طبیعت وچ اک نویں قسم دے خروش یاں ہیجان نے جنم لیا۔ یعنی انفعالی شعور توں عملی رد عمل ول پیر چکیا گیا' پر ایس پیر دے چکن وچ اختیار نوں کوئی دخل نہیں سی۔ اوہ پیر جیہڑے بے اختیار اک منزل ول اُٹھن لگ پین اوہناں نوں جے کوئی شے ضبط تے نظم دی حالت وچ رکھ سکدی اے تے اوہ صرف اک ازلی آہنگ اے۔ اختیاری نظم تے ضبط نوں اوہدے وچ کوئی دخل نہیں ہوندا۔ بے اختیاری تے آہنگ دے ایس تصور نوں تھیا تھیا دے لفظ ظاہر کردے نیں۔ ایہہ گویا اک پورے تخلیقی عمل دا نقشہ بن جاندا اے۔"

ایسے طرح جدوں اسیں ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دے بلھے شاہ بارے دوجے مضمون ول آونے آں تے اوتھے وی بلھے شاہ دی ایہو کیفیت اے جیس نوں اوہناں نے دوجیاں لفظاں تے وکھریاں حوالیاں نال پیش کیتا اے۔ مثلاً" اک تھاں اتے اوہ آکھدے نیں کہ پنجابی شاعری وچ جذبے دی شدت تے اظہار وچ جوش تے ولولہ اپنے پورے جوبن تے شباب اتے ہوندا اے تے پنجابی دے صوفی شاعراں وچوں ایہہ کیفیت سبھ توں ودھ سانوں بلھے شاہ دے کول نظریں آوندی اے۔ ایسے طرح اگانہہ چل کے اسلم رانا ہوریں بلھے شاہ دا دوجیاں شاعراں نال مقابلہ کردیاں ہویاں ایس گل دا اظہار کردے نیں کہ سلطان باہو دے مٹھے تے سُریلے لہجے نے جذبیاں دی شدت نوں مٹھا کر کے پیش کیتا اے۔ وارث شاہ قصے دے کرداراں دے پردے وچ گل نوں سنبھال کے بیان کردے نیں۔ میاں محمد بخش فارسی دے تمثیلی شاعراں کولوں اپنے اسلوب دی رمز حاصل کردے نیں' پر بلھے شاہ نے جیویں دی مست الست تے پرسوز حیاتی گزاری اوہو کیفیت اوہدے شعراں وچ پورے جوش تے پورے جلال نال ظاہر ہوندی اے۔ ایہناں دوواں مضموناں وچ اک ہور خاص گل جیہڑی

غور دے قابل اے اوہ ایہہ اے کہ بلھے شاہ دی طبیعت تے مزاج دے بے اختیار رنگ نوں ساہمنے رکھدیاں ہویاں ایہہ خیال پیدا ہوندا اے کہ خورے اوہناں نے فن دے بارے بے احتیاطی ورتی ہووے گی۔ ایس ضمن وچ اسلم رانا ہوراں نے ایہہ گل واضح کیتی اے کہ بھاویں ڈاکٹر نذیر احمد تے ڈاکٹر لاجونتی نے ایس خیال دا اظہار کیتا اے کہ بابا بلھے شاہ دا فن PRIMITIVE فن دی طرح کھُردرا تے طاقتور اے یاں ایہہ کہ اوہ شعر دی صنف بارے رسمی طریقیاں اتے نہیں ٹُریا' پر پھیر وی ایہہ گل پکی اے کہ بلھے شاہ نے کسے تھاں وی فن نوں ہتھوں نہیں چھڈیا۔ موسیقی دے نال نال عروض دا وی پوری طرح خیال رکھیا اے ' جیہڑے اعتراض ڈاکٹر نذیر احمد ہوراں نے عروض دے حوالے نال بعضیاں مصرعیاں اتے کیتے نیں ' اوہدا اسلم رانا نے عروض دے اصولاں نال جواب دتا اے۔ سبھ توں وڈی گل جیہڑی ایہناں مضموناں وچ سمجھائی گئی اے اوہ ایہہ اے کہ "بلھے شاہ لوکائی دا شاعر اے عاماں دا شاعر اے۔ اوہناں دی زبان سادمرادی اتے رنگ ڈھنگ تے انگ ہر جنے کھنے دی سمجھ تے عقل وچ آون والا اے۔ بلھے شاہ دو دھاری تلوار وانگر اے ' جیہڑی اپنے تے پرائے وچ کوئی فرق تے تمیز نہیں کر دی۔"

عام طور تے ڈاکٹر اسلم رانا دی "رمز روایت" نوں پڑھدیاں ہویاں ایہہ محسوس ہوندا اے کہ اوہناں نے جیس شاعر نوں وی ہتھ پایا اے اوہدی شاعری راہیں اوہدے وچ ڈب کے پھیر اُبھرے نیں' پر جیہڑے شاعر ذرا سنبھلی ہوئی کیفیت دے مالک نیں مثلاً" بابا فرید گنج شکر یاں حضرت سلطان باہو اوہناں کولوں حقیقت دا رنگ اخذ کر لینا کجھ سوکھا ہوندا اے۔ اوہناں دے مقابلے تے جدوں اک اجیہے شاعر نال واہ پیندا اے جیہڑا بے باکی ندھڑک پن سرمستی تے جذبے دی شدت دے اوس مقام اتے اے جتھے اوہنوں اپنے آپ اتے کوئی وس نہیں رہندا۔ اوہدیاں کیفیتاں وچ ڈب کے پھیر کنڈھے اتے آونا کجھ اوکھا جیہا ہوندا اے۔ آکھیا جاندا اے کہ مجذوب دی نظر کولوں بچو کہ جے اوہدی نظر سولی دی تھاڈے اتے پے گئی تے تھانوں وی اپنے وانگر بنا لوے گا۔ ایہو گل بلھے شاہ دا مطالعہ کرن لگیاں نقاد نوں پیش آوندی اے کہ اوہ ایس نہنگ نوں کس طرح آہنگ وچ لیاوے تے پھیر اوہناں حقیقتاں دی نشان دہی کرے' جیہڑیاں اوہدے کلام وچ موجود نیں۔ بلھے شاہ بارے

دے اپنے لفظاں وچ سُنن نال ای مزا آوندا اے۔

"جتھوں تیکر فطرت دے بیان نظاریاں دا تعلق اے خواجہ صاحب دیاں جیہڑیاں مثالاں روہی دے حوالے نال اوہناں دیاں کافیاں وچ لبھدیاں نیں۔ اوہناں دا مقابلہ دوجے شاعراں نال کیتا جاوے تے ایہہ گل کھل کے ساہمنے آوندی اے کہ اوہناں نے منظر نوں جیس طرح تکیا اوسے طرح پیش کر دتا۔ نہ تے اوہنوں کے معیاری حسن دے نیڑے اپڑان دی کوشش کیتی تے نہ ای اوہدی معنوی یاں کنایتی توجیہہ اتے زور دتا اے۔"

"خواجہ غلام فرید نے روہی نوں روہی ای رہن دتا اے جنت نہیں بنایا ایس واسطے کہ جنت دے پھُل روہی وچ نہیں رکھلدے تے نہ ای رکھلدے۔ سگوں اوتھے لانے، بھونے، پھوگ، جنڈ، کریر تے ون دے رُکھ اپنی بہار تے گلزار وکھاوندے لبھدے نیں تے جیہناں دے نال سچی مچی دی روہی نظراں وچ سما جاندی اے تے اک ایس طرح دا منظر نہیں ابھردا، جیہڑا اوپرا اوپرا جاپے تے روہی دے قدرتی حسن نوں گوا دیوے۔"

جتھوں تیکر پنجابی دے مثنوی نگار شاعراں دا تعلق اے اتھے وی ڈاکٹر اسلم رانا نے اوہناں دا وکھو وکھ رنگ سمجھن تے سمجھاون دی کوشش کیتی اے مثلاً اوہ وارث شاہ نوں "پنجاب دا مصور" آکھدے نیں۔ ہاشم نوں "درد تے سوز دی آواز" مولوی غلام رسول نوں "ہجر تے وصال دا شاعر" تے میاں محمد بخش ہوراں نوں "عشق دا مسافر" تے "مجاز تے حقیقت دا رمز شناس" قرار دیندے نیں۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں اے جتھوں تیکر وارث شاہ دا تعلق اے ایہہ گل پہلی واری ڈاکٹر اسلم ہوراں نے ای نہیں کہی کہ اوہ پنجاب دا مصور اے۔ وارث شاہ بارے ایہہ اک منیا ہویا فیصلہ اے کہ اوہنے پنجاب دی ثقافت دی پوری پوری ترجمانی کیتی اے۔ کہانی اوہدی اپنی نہیں پر جیس طرح وراث نے کہانی نوں پیش کیتا اے۔ اوس انداز نال اوہدی اپنی کہانی بن جاندی اے۔ فارم تے پیش کش دے طریقیاں وچ وارث شاہ نے اجتہاد کولوں کم لیا اے۔ ایس گل نوں ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں ایس طرح ثابت کیتا اے کہ وارث شاہ نے مثنوی تے لکھی اے، پر مثنوی دی فارم اختیار نہیں کیتی۔ اتھے اوہناں نے جیہڑی بڑی ڈونگھی گل کیتی اے، اوہ ایہہ کہ ہیر وچ وکھو وکھ بند انج لگدا اے جیویں وکھو وکھ پاتراں دے اوہ لے چوڑے

مکالے ہون جیہڑے یونانی تھیٹر وچ ایکٹراں کولوں شاعری دی شکل وچ ای اکھوائے جاندے سن۔ ایس لئی اوہ ہر بند دے فارسی عنوان نوں وی اوس بند دی فنی تکنیک دا اک حصہ قرار دیندے نیں۔ ایس مشابہت نوں اگانہہ ودھاندیاں ہویاں اسلم رانا نے یونانی المیے دی زبان دی شوکت دا حوالہ وی دتا اے تے ایس طرح جتھے مقولہ شاعر آیا اے اوہنوں اسلم رانا نے ہدایت کار دے حوالے نال سمجھن دا مشورہ دتا اے۔ پھیر ایہہ وے کہ وارث شاہ اک انفرادی واقعہ بیان کردیاں کردیاں اوہنوں اک عالمگیر سچائی دا رُوپ دے دیندے نیں۔ خاص طور تے مقولہ شاعر دے عنواناں ہیٹھاں فہم تے دانش دے رنگ برنگے موتی کھلرے ہوئے نظریں آوندے نیں۔ وارث شاہ دی فنی تیکنیک دے متعلق ایہہ گل پہلی واری ڈاکٹر اسلم رانا دے ذریعے ساہمنے آوندی اے۔ اک ہور اچرج گل جیہڑی وارث شاہ والے مضمون وچ نظر آوندی اے کہ ہیر دے وکھو وکھ کرداراں وچ ناں لیاں بغیر پرانے قصے کہانیاں دے کئی کردار بولدے محسوس ہوندے نیں خاص طور تے رانجھے دا کردار۔

کرداراں دی تخلیق تے اُٹھان دے حوالے نال ای اک نویں گل جیہدے ول ڈاکٹر اسلم رانا نے توجہ دلائی اے اوہ ایہہ کہ ہیر وچ کرداراں دے جوڑے نظر آوندے نیں تے ایہناں جوڑیاں وچوں جے اک نوں نظر انداز کر دیئے تے دوجا کردار ادھورا رہ جاندا اے تے کسے تھاں تے اک ذیلی کردار ضمیر دی آواز بن جاندا اے تے کسے تھاں ایہو کردار اپنے ساتھی کردار دے عملی گھاٹیاں نوں پورا کردا ہویا نظر آوندا اے۔ ایہدیاں کئی مثالاں رانا صاحب نے پیش کیتیاں نیں' پر اک ساہمنے دی مثال ہیر تے قاضی دے مکالمیاں وچ دِسدی اے۔ ایہہ مکالمے اصل وچ ہیر دے ضمیر وچ جیہڑی جنگ ہو رہی اے اوہدا خارجی اظہار اے۔ اک ہور گل جیہدے ول توجہ دینی ضروری اے کہ ہیر وچ مصنف دے قول دے مطابق مرد کرداراں نوں بے جان جیہا وکھایا گیا اے' تے اوہناں دے مقابلے تے زنانہ کردار ہر تھاں اتے حاوی نظر آوندے نیں سوائے کیدو دے' جیہڑا اک ولن محسوس ہون لگ پیندا اے۔ اوہدی نیت بھاویں کنی وی نیک ہووے خاندان دی اک کڑی دی عزت بچان لئی اوہ جو کجھ وی کردا اے اوہدا مطلب ہمیش اُلٹا ای لیا جاندا رہیا اے' پر ہیرو ایس ولن دے مقابلے تے سانوں کدھرے وی نظر نہیں آوندا۔ ایتھے وی اسلم رانا دا ایہہ نقطہ غور دے قابل اے کہ کیدو اصل وچ رانجھے دا ضمیر اے۔ کیدو

دے کردار اتے پہلی واری ڈاکٹر اسلم رانا نے بڑی فلسفیانہ بحث کیتی اے۔ کدھرے اوہنوں زخمی ہیرو تے کدھرے ANTI-THESIS دے حوالے نال سمجھن دی کوشش کیتی اے۔

اگانہ چل کے وارث شاہ دی اپنی CONTRIBUTION دا جائزہ لیا گیا اے۔ اوہدے علم تے فضل دا حوالہ دتا گیا اے۔ اوہدی لغت دی وسعت دا حوالہ وی دتا اے تے لفظاں نوں بھن تروڑ کے نویں صوتی آہنگ پیش کرن دے فن دی دس پائی گئی اے۔ چنانچہ ڈاکٹر صاحب آکھدے نیں۔

"وارث شاہ سخن دے میدان دا اوہ عظیم شاہسوار اے جیہڑا لفظ دے بے لگام تے آہلک وچھیرے نوں اینا کوپتیا لیندا اے کہ اوہنوں اپنی من مرضی دے خیالاں دی لگام دے کے اپنی فنی تے فکری منزل دی راہ اتے تور لیندا اے تے ایہو وارث شاہ دی فنی عظمت علمی وڈیائی تے تخلیقی قوت دا کمال اے۔"

ہاشم شاہ دی سسی پنوں دا جائزہ لیندیاں ہویاں ڈاکٹر اسلم رانا نے اوہدی علامتی حیثیت نوں کئی حوالیاں نال ابھارن دی کوشش کیتی اے' پر ایہہ علامتی تمثیلی رنگ روایتی تصوف دا رنگ نہیں اے۔ ہجر فراق دے تصور نوں ڈاکٹر اسلم رانا نے TANTALISING (ترساؤنا) دے حوالے نال سمجھن دے کوشش کیتی اے۔ سوداگر زادے دا باغ تے عجائب گھر اصل وچ خدا دی مخلوقات تے کائنات دا استعارہ اے۔ سسی ہونی دا کنایہ اے۔ کیوں جے بھاویں اوہدے ماپے اوہنوں جمدیاں ای صندوق وچ بند کرکے دریا دے حوالے کر دیندے نیں' پر پھیر وی ایس صندوق نوں دھوبی دریا وچوں کڈھ لیندا اے۔ ایس طرح سسی بادشاہ زادی دی تھاں تے دھوبیاں دی کڑی بن کے رہ جاندی اے۔ وقت دے بادشاہ تائیں جیہڑا اصل وچ سسی دا پیو اے جدوں سسی دے حسن تے شباب دی خبر اپڑدی اے تے اوہ بے خبری وچ اوہنوں اپنے حرم وچ بلاون دی کوشش کردا اے تے پھیر جدوں اوہدے اتے سسی دی حقیقت کھل جاندی اے تے شرمندہ ہو کے رہ جاندا اے۔ ایس طرح سسی حسن دے غیر محرک تے عشق دے محرک اصولاں دی نمائندگی کردی اے۔

اصل وچ ایس مضمون دے ہر صفحے اتے اک نویں حقیقت ساہمنے آوندی اے تے جے اسیں ساریاں گلاں دا ذکر کرن لگیے تے مضمون نوں گویا دُہرانا پے جاوے گا۔ ایہہ سارے نکتے اپنی اپنی تھاں تے غور دے قابل نیں' تے ایس مضمون دے اختصار

نے ایہناں بکتیاں وچ اک نویں کاٹ پیدا کر دتی اے۔ ہاشم شاہ دے فن دا مقابلہ دوجے شاعراں نال کردیاں ہویاں وی ایسے اختصار اتے ڈاکٹر ہوراں نے زور دتا اے۔ حاصل اوہدا ایہہ کڈھیا اے۔

"سبھ توں وڈی گل ایہہ اے کہ جتھے وی داستان سسی پنوں وچ ایہو جیہی منظر نگاری دا موقع آوندا اے۔ شاعر نے تفصیل نوں چھڈ کے موقعے دی مناسبت نوں ساہمنے رکھیا اے تے اک ادھ مصرعے وچ جذبے دی پوری شدت نوں سمو دتا اے۔"

نال ای اسلم رانا نے ہاشم شاہ دے بیان زبان وچ جیہڑیاں خصوصیتاں ظاہر ہویاں نیں اوہناں دا وی مختصر پر بڑا واضح اظہار کیتا اے۔ مثال دے طور تے ساری زبان، تجنیس تے ہم وزن لفظاں دی مدد نال کیفیت نوں اُجاگر کرن دا فن اوہناں دے سارے ویروے دا نچوڑ اوہناں دے اپنے لفظاں وچ ایہہ نکلدا اے۔

"سسی پنوں دے قصے نوں جیں اجتماعی پس منظر وچ رکھ کے اسیں سمجھن دی کوشش کیتی اے۔ اوہدے متعلق ایہہ دعوی نہیں کیتا جا سکدا کہ سید ہاشم شاہ نے شعوری طور تے ایس سارے استدلال نوں اپنے ساہمنے رکھیا سی۔ فنی لحاظ نال ایہہ گل سگوں بہتا وزن رکھدی اے کہ لاشعوری محرکات نے کس طرح اک عوامی داستان وچ اپنے اظہار دیاں راہواں لبھ لیاں نیں تے ہو سکدا اے کہ ایہو ای لاشعوری اپیل قاری دے ذہن نوں وی متاثر کردی ہووے تے اوہ دو بندیاں دی اک نجی عشقیہ داستان وچوں اپنے مطلب دے کئی معنی مختلف سطحاں اتے حاصل کر لوے۔"

"احسن القصص" اک لما قصہ اے ایسے طرح ای "سیف الملوک" وی۔ دوواں وچ اک ہور سانجھ ایہہ اے کہ دوویں بزمیہ مثنویاں نیں، پر اک فرق دوواں وچ ایہہ اے کہ یوسف زلیخا دا قصہ کہانی دے اعتبار نال اینا طویل نہیں جنا سیف الملوک دا قصہ اے۔ نال ای ایہہ گل وی یاد رکھنی چاہیدی اے کہ یوسف زلیخا دا قصہ توریت تے قرآن دوواں وچ مذکور اے تے ایہدے کرداراں وچ چونکہ نبیاں ورگیاں بزرگ تے معتبر ہستیاں شامل نیں۔ ایسے واسطے ایس قصے نوں اوس طرح دی داستان قرار نہیں دتا جا سکدا جیہو جیہا قصہ سیف الملوک وچ بیان کیتا گیا اے۔ الہامی قصہ ہوون دی وجہ نال یوسف زلیخا وچ غیر حقیقی تے فرضی واقعیاں یاں

مقاماں دا ذکر وی نہیں۔ ایس واسطے سوال پیدا ہوندا اے کہ مولوی غلام رسول ہوراں نے آخر 6666 شعر ایس نکے جیہے قصے دے سلسلے وچ کویں لکھ دتے۔

ایہہ قصہ فارسی وچ جامی نے وی لکھیا اے تے اوہدا مرتبہ بہت اُچّا اے۔ ایس الہامی تے اُچّی ادبی روایت دے ہوندیاں ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دے قول مطابق مولوی غلام رسول نے جیہڑے کم نوں ہتھ پایا اوہ کوئی سوکھا جیہا کم نہیں سی۔ جیس طرح مضمون وچ وضاحت کیتی گئی اے۔ اصل وچ گل ایہہ اے کہ قصے دیاں بہت ساریاں کڑیاں شاعر نوں آپوں جوڑنیاں پیاں نیں تے کئی واقعات ایہے وی نیں، جیہڑے بنیادی قصے وچ سرے توں موجود ای نہیں۔ ڈاکٹر اسلم رانا نے ایس گل دی بڑی کامیابی نال نشان دہی کیتی اے کہ مولوی غلام رسول ہوراں نے جیویں زلیخا دے کردار نوں تعمیر کیتا اے اوہدے وچ نفسیاتی سُوجھ بُوجھ دے نال منطقی ربط تے اک قدرتی ارتقا اُبھر کے ساہمنے آوندے نیں۔ ایہدے توں ایہہ مطلب نہیں کہ خدانخواستہ الہامی داستان وچ کوئی کمزوری رہ گئی سی۔ اصل گل ایہہ وے کہ ایہہ سبھ گلاں اوس قصے دی تہہ وچ موجود سن، جیہناں نوں شاعر نے کھول کے بیان کر دتا اے۔ "احسن القصص" وچ کوئی غیر معمولی یاں فطری ماحول تے کردار سرے توں موجود ای نہیں۔ تفسیری روایتاں وچ بعضیاں داستاناں البتہ موجود نیں تے مولوی غلام رسول نے ایہناں توں متاثر ہو کے اپنی مثنوی دا ڈول رکھن لگیاں اوہناں نوں مناسب مقام اتے پیش کیتا اے، پر اصل گل جیس نے مولوی غلام رسول دی یوسف زلیخا نوں اک وکھری تے اچرج شے بنا دتا اے اوہ شاعر دا حسن بیان تے زور بیان اے، جیہڑا کسے ویلے تے مبالغے دیاں ساریاں حداں توں ٹپ جاندا اے۔ مولوی غلام رسول دی ایس صفت نوں ڈاکٹر اسلم رانا نے بے مثال قرار دتا اے۔ اوہناں دا خیال اے کہ گل بھاویں کسے طرح دی وی ہووے مولوی غلام رسول دے بیان وچ کمزوری، الجھاوا، تکرار یاں ضعف نظر نہیں آوندے تے اوہناں نے ایس وصف نوں پوری تفصیل نال بیان کیتا اے مثالاں تے نہیں دتیاں، پر جیہڑے جیہڑے موقع اتے مولوی غلام رسول ہوراں دا زور بیان اپنے عروج اتے اے اوہناں ول اشارہ ضرور کیتا اے تے ایہہ وی دسیا اے کہ اک نکی جیہی گل نوں بیان کرن لئی مولوی ہوراں نے کنے کنے شعر آکھ چھڈے نیں۔ بیان دی ایس وسعت دے باوجود مولوی غلام رسول ہوراں نے قصے دے الہامی منصب نوں ساہمنے

رکھدیاں ہویاں کسے تھاں تے اپنے قلم نوں گمراہ نہیں ہون دتا۔ سراپے تے اختلاط دے نازک موقعیاں اتے وی اوہناں نے اپنے قلم نوں سنبھال کے رکھیا اے۔ جو مولوی ہوراں دے علم، فضل تے جذبے دا جوش نال بھریا ہویا اک سمندر اے، جیہڑا ایس ساری مثنوی وچ ٹھاٹھاں مار رہیا اے تے ہر موقع دے مطابق اوہناں کول نہ علم دا گھاٹا اے تے نہ لفظاں دی تھوڑ اے تے نہ ای بحر دی روانی دی کمی اے۔ مثلاً" جے حمد تے نعت وچ اوہ اپنا زور بیان علمی تے خالص عربی دے لفظاں دے ذریعے ظاہر کر دے نیں تے پھیر جے کدھرے طب یاں نجوم دی گل آ جاندی اے تے اوتھے وی اوہناں نوں کوئی دقت محسوس نہیں ہوندی۔ اک ہور گل جیہڑی خورے پہلی واری اسلم رانا دے ذریعے ساڈے تیکر اپڑی اے کہ ایس قصے وچ POETIC JUSTICE کولوں وی کم لیا گیا اے۔ فارسی مثنوی دی تقلید وچ جے مولوی صاحب نے ساقی نوں خطاب کیتا اے تے نال ای پنجابی دے باراں ماہ دے حوالے نال ہجر دیاں کیفیتاں نوں پورے سال اتے کھلار دتا اے۔ مولوی ہوراں نے سی حرفی تے نہیں لکھی پر سارے حرف تہجی نوں اک بند وچ اکٹھیاں کردتا اے۔ سبھ توں وڈی گل ایہہ وے کہ مولوی غلام رسول ہوریں سوال جواب دے اجیہے سلسلے قائم کر دیندے نیں، جیہڑے طویل ہون دے باوجود اپنی گرفت قاری اتے قائم رکھدے نیں۔ ایس طرح "رمز روایت" دے مصنف نے سانوں ایہہ وی دسیا اے کہ مولوی غلام رسول نے وکھو وکھ صنعتاں بڑے سلیقے تے بے تکلفی نال ورتیاں نیں۔ ایہدے وچ لفظی یاں معنوی رعایتاں توں لے کے بے نقط شعراں تیکر سبھ کجھ شامل اے۔ مثلاً" اسلم رانا نے اک مثال پیش کیتی اے ایہدے وچ مولوی ہوراں نے 29 اجیہے شعر لکھے نیں جیہناں وچ نقطے والا کوئی حرف نہیں آیا تے پھیر ایہدے اُلٹ اجیہے شعر وی مثنوی وچ ہن جیہناں وچ ہر حرف نقطے والا ورتیا گیا اے۔

مختصر طور تے اسیں ایہہ کہہ سکنے آں کہ جیویں مولوی غلام رسول ہوراں نے شعر دے فن دی ہر صنف کامیابی نال استعمال کیتی اے۔ اوسے طرح ڈاکٹر اسلم رانا وی اوہناں دی کھوہ لان وچ پچھے نہیں رہے تے ایس طرح مولوی غلام رسول ہوراں دا اک بھرواں تاثر ساڈے ساہمنے آوندا اے۔

میاں محمد بخش ہوراں دی مثنوی سیف الملوک پنجابی دے اوہناں چند

قصیاں وچوں اے' جیہناں وچ داستان تے مافوق الفطرت فضا اپنیاں ساریاں رمزاں نال موجود اے۔ ایہہ قصہ وی فارسی ادب وچوں حاصل کیتا گیا اے تے قصے نوں بیان کرن دے آغاز توں جیہڑی پر اسرار کیفیت شروع ہو جاندی اے اوہ اخیر تیکر قائم رہندی اے۔ میاں محمد بخش ہوراں نے ایس قصے وچ اک ہور تہہ ایہہ کہہ کے ودھا دتی اے کہ ایہہ بات تے مجازی اے' پر ایہدے وچ رمز حقانی اے تے ایس گل نوں پکا کرن لئی اوہناں نے کتاب دے مُڈھ وچ تصوف اتے بہت سارے شعر لکھ کے اوہدی حقیقت نوں علمی رنگ وچ پیش کر دتا اے' پر ایس علمی رنگ وچ دی جذباتی سوز تے گداز دی کیفیت موجود رہندی اے۔

ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں نے رزمی سیف الملوک دی اوس رمز نوں ای ساہمنے نہیں رکھیا' جیہدا دعوٰی میاں ہوراں نے کیتا اے۔ سگوں ایہدے توں اگانہہ ودھ کے اوہناں نے ایس داستان دی تاثیر دا اک راز سانوں ایہہ وی دسیا اے کہ میاں محمد بخش ہوراں دے ساہمنے اُنھویں صدی دے اوہ توں بعد دے شمالی پنجاب تے کشمیر وچ رونما ہون والیاں واقعیاں دی اک تصویر وی سی تے میاں محمد بخش ہوراں نے اک پاسے ظالم دے ظلم تے دوجے پاسے مظلوم دی جدوجہد نوں وی اپنا موضوع بنایا اے۔ ایہہ داستان بھاویں فرضی اے تے ایہدے وچ جیہڑے واقعات تے کردار بھاویں ماورائی نیں' پھیر وی میاں محمد بخش نے ایس کہانی دے پردے وچ تصوف مذہب تے اخلاق دے نال کئی حقیقتاں ظاہر کیتیاں نیں' جیہناں دا ویروا اسلم رانا نے ایس طرح کیتا اے۔

"ظاہری طور تے ویکھن نال ایہہ کہانی مافوق الفطرت کرداراں' واقعیاں تے اجنبی ماحول دی کہانی اے۔ ایہدیاں مختلف پرتاں نیں۔ اوہناں توں وکھ اسیں ایس کہانی نوں اک عام انسانی جدوجہد دی داستان وی آکھ سکنے آں جیس وچ میاں جی نے ہمت' جستجو' عمل' جدوجہد تے حصول مقصد دا درس دتا اے۔ اوہناں نے ایہدے ذریعے ہر اوس بندے نوں حیاتی دی عملی تفسیر دے روشن نشان عطا کیتے نیں' جیہڑا اپنی حیاتی دا کوئی آدرش رکھدا ہووے۔ اوہدی ایس جدوجہد دے ساہمنے بعضیاں نادیدہ قوتاں آن کھلوندیاں نیں' جیہناں وچ خونی تے سماجی رشتیاں دے بندھن تے بھرم' ایہناں دے ٹُٹن دا خوف اپنیاں تے غیراں دیاں رکاوٹاں تے منفی حربے' ذہنی وسوسے تے نفسیاتی اُلجھناں وغیرہ شامل نیں۔"

ایس کتاب دا ناں مصنف نے سفر العشق رکھیا اے تے سفر دے حوالے نال جیہڑیاں حقیقتاں ایس کتاب وچ ظاہر ہوندیاں نیں اوہناں دا وی مضمون وچ تھوڑا جیہا جائزہ لیا گیا اے تے ایس داستان دے حوالے نال اسلم رانا نے حقیقی عشق دے سفر دی کہانی بیان کیتی اے۔ مثنوی دی تیکنیک بارے ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دا ایہہ خیال اے۔

"پنجابی زبان دی شاعری وچ مثنوی سیف الملوک کوئی پہلی یاں آخری مثنوی نہیں، جیہڑی لکھی گئی ہووے' پر اسیں ایہہ گل ضرور آکھ سکنے آں کہ ایہدے وچ میاں صاحب نے مثنوی دی صنف دے فن دیاں ساریاں فنی شرطاں جیس پابندی نال نبھائیاں نیں اوہ عام طور تے پنجابی دے دوجے مثنوی نگاراں دے ہاں نہیں لبھدیاں۔ مثال دے طور تے سید وارث شاہ نے مثنوی والی ترتیب یعنی قافیے تے ردیف دی ترتیب رکھن دی تھاں تے ساری داستان بنداں دی شکل وچ بیان کیتی اے تے ایہہ بند وکھو وکھ کرداراں دے مکالمے بن جاندے نیں۔ ایہہ صورت حال مولوی لطف علی دے "سیفل نامے" دی اے۔ اوہدے وچ وی مولوی ہوراں نے بند دی فارم ورتی اے۔ میاں صاحب اوہ پہلے پنجابی مثنوی نگار نیں' جیہناں نے فارسی مثنوی نگاراں دی فنی طور تے پیروی کرکے مثنوی وچ غزل شامل کیتی اے۔ فارسی دے مقابلے تے سانوں اک فرق ضرور نظریں آوندا اے کہ میاں جی اک تھاں اتے اک غزل لیاون دی تھاں تے چار غزلاں تے اک دوہڑا اکو تھاں لیائے نیں۔ ایہناں غزلاں وچ وی مضمون دا تسلسل قائم رہندا اے۔ فارسی نالوں اک ہور وکھری گل جیہڑی اوہناں نے کیتی اے اوہ ایہہ اے کہ مثنوی وچ اوہناں نے اپنا تخلص بہت تھانواں اتے ورتیا اے تے عام طور تے ایہہ تخلص اوتھے آیا اے جتھے کسے گل اتے زور دینا مقصود ہوندا اے۔"

ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں نے سیف الملوک دی زبان تے بیان نوں دوجیاں شاعراں نال مقابلہ کرکے اوہدا صحیح مقام متعین کرن دی کامیاب کوشش کیتی اے۔ جتھوں تیکر قصے دے مافوق الفطرت کردار' واقعات یاں ماحول دا تعلق اے' اوہدے بارے اسلم رانا دی ایہہ توجیہہ قابل غور اے۔

"اوہدے توں اسیں اک طریقے نال ایہہ مطلب لے سکنے آں کہ ایہہ انسان دے اوس تعجب یاں خوف دا مظہر نیں' جیہڑا اوہنوں اپنی حیاتی دے مڈھلے دور

وچ انجانی فطرت نال اپنے پہلے پہل دے تصادماں توں پیدا ہویا سی۔ اوس ویلے فطرت اجے انسان دی دیکھ بھال دیاں حداں وچ نہیں آئی سی۔ جنگل دھرتی اتے ودھیرے سن تے ایہناں جنگلاں وچ خوفناک بلاواں تے درندے رہندے سن۔ ڈونگھے ڈونگھے دریا سن اوہناں توں اگانہہ ہیبت ناک اُچے اُچے پہاڑ سن۔ انسان نے اوؤوں اجے ایہناں نوں تسخیر کرن دے گُر نہیں سن سکھے۔ ایہدے توں اسیں ایہہ دی نتیجہ اخذ کر سکنے آں کہ ایہہ اوس زمانے دی گل اے جدوں انسان واسطے جنگل دے رُکھ، دریا، دریاواں تے سمندراں دیاں بلاواں، اُچّے پہاڑ تے جنگلی جانور وغیرہ سارے دے سارے اپنے وانگر دے جیوندے جاگدے کردار نظریں آوندے سن۔ انسان تے فطرت دے ایہناں مظاہر وچ اک خفیہ راز و نیاز دا سلسلہ جاری تے ساری رہندا سی ایہو گل اگانہہ ودھ کے کائنات دی وحدت دے اصول وچ وی ساڈی رہنمائی کر سکدی اے، پر اسیں پھیر ایہو گل آکھاں گے کہ میاں محمد ہوراں دے ساہمنے کوئی اجیہا فلسفہ نہیں سی، جیہدا پرچار اوہناں نے سیف الملوک وچ کیتا۔"

اک گل دا جے ذکر نہ کیتا جاوے تے ایہہ تجزیہ مکمل نہ ہووے گا تے اوہ ایہہ اے کہ سیف الملوک دا قصہ میاں محمد بخش ہوراں نے اپنے وڈے بھرا دی فرمائش اتے لکھیا تے ایس طرح اوہناں دیاں کجھ اپنیاں ذاتی جسمانی تے نفسیاتی وجہاں وی سن، جیہناں نے ایس قصے وچ اپنے موقع محل دے اعتبار نال اپنے اظہار لئی راہ لبھ لئی۔

اخیر اتے اسیں کہہ سکنے آں کہ "رمز روایت" ادبی تنقید دی اک بڑی سُلجھی ہوئی جاندار، معنی خیز، پر مغز تے گنجھلاں توں پاک روایت دی وڈھلی کتاب اے تے اگانہہ چل کے ایہہ روایت نہ صرف لکھن والیاں دی راہبری کرے گی سگوں نال ای علم تے ادب دیاں راہواں نوں ہور وی روشن کر دی جاوے گی۔ ایس کتاب نوں پڑھ کے پنجابی دی کلاسیکی تے صوفیانہ شاعری دا مُہاندرا ایس طرح ساہمنے آ جاندا اے کہ پھیر ساتوں کسے محفل وچ ایس فن دے متعلق کوئی معذرت خواہانہ رویہ اپناون دی لوڑ محسوس نہیں ہوندی۔ "رمز روایت" نے پنجابی شاعری دا مان وی ودھایا اے تے پنجابی تنقید دا وی سر اُچا کیتا اے۔

سانجھ سرت

مضموناں دی چون

مرتب: سعید بھٹا

